T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI (FARS DİLİ VE EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

İBRAHİM B. MUHAMMED

ÂDÂBU'L-HİLÂFE VE ESBÂBU'L-HİSÂFE

(İnceleme-Metin-Tercüme)

Doktora Tezi

Hayrullah Acar

Ankara 2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI (FARS DİLİ VE EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

İBRAHİM B. MUHAMMED

ÂDÂBU'L-HİLÂFE VE ESBÂBU'L-HİSÂFE

(İnceleme-Metin-Tercüme)

Doktora Tezi

Hayrullah Acar

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mürsel Öztürk

Ankara 2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI (FARS DİLİ VE EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

İBRAHİM B. MUHAMMED

ÂDÂBU'L-HİLÂFE VE ESBÂBU'L-HİSÂFE

(İnceleme-Metin-Tercüme)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mürsel Öztürk

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
……………………………………………	………………………
……………………………………………	………………………
………………………………………...	………………………
……………………………………………	………………………
……………………………………………	………………………

Tez Sınavı Tarihi: …………………….

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ö N S Ö Z

İslam literatüründe, genellikle siyâsetnâme veya nasihatnâme adı ile bilinen, yönetici sınıfı ve devlet adamlarına adaletle ve İslam'a uygun bir yönetim tarzı ortaya koymalarına yönelik öğütler olarak tanımlanabilen yazıların çok eski bir geleneği vardır. Bu tür öğüt içerikli yazılar ya da öğüt-siyaset edebiyatı, dünya edebiyatlarında çok eski bir geçmişe sahiptir. Aynı tarzda yazılmış metinler doğu edebiyatlarında da çok eskiden beri mevcut olup, Sâsânîlerin son zamanlarında, hükümdarlara öğüt verme mahiyetinde ele alınan nasihat kitapları enderznâme, pendnâme adı altında yaygın idi. İslamiyet'ten sonra, bu doğu (Hind-İran) kökenli eserler Arapça'ya aktarılarak İslam'a uyarlanmışlardır. Enderznâme, pendnâme, siyâsetnâme ve nasihatnâme; hikmetli sözler, öğüt ve nasihat, ahlakî, dinî kural ve öğütler içeren metinlerin genel adıdır. Bu metinler, din adamlarının dindaşlarına; hükümdar ve vezirler gibi ülke yöneticileri ve büyük kişiliklerin çocuklarına, saraylılara ya da bütün halklarına; bilginler ve filozofların, bilim adamları ve halk kitlelerine; babaların çocuklarına yönelik bir takım hareket ve davranışlarda bulunmalarını salık veren ve kötülüklerden sakınmalarını ifade eden öğütleri konu alırlar. Tavsiyeleri din ve ahlak prensipleri ile tecrübelere dayanan bu eserler, prensip koymadan daha çok, hükümet etme sanatıyla uğraşmışlar ve kendilerinden sonrakileri derin tesir altında bırakmışlardır.

Hazırladığımız çalışma da, İslam dünyasında h. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılmaya başlanan siyâsetnâme geleneğinin bir örneği olup, XV. yüzyılda yaşamış İbrahim b. Muhammed adlı bir müellifin, siyâsetnâme-nasihatnâme türünde yazmış olduğu *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe* adlı eserinin çevirisi, metni, kaynaklarının tespiti ve yazıldığı dönemin tanıtımı ile ilgili bilgileri içermektedir. Eser, 869 Ramazan/1465 Nisan tarihinde Azerbaycan coğrafyasında hüküm sürmüş Şirvânşahlar devleti hükümdarlarından Şirvânşah Ferruh Yesar'a (1465-1500) sunulmuştur. Azerbaycan sahasında, m. 800 yılından 1600 yıllarına kadar çeşitli hanedanlıklar altında siyasî yaşamlarını devam ettiren Şirvânşahlar dönemi, Müciruddîn-i Beylekânî, Kemâleddîn-i Nahcevânî, Felekî-yi Şirvânî, Hâkânî-yi Şirvânî, Nizâmî-i Gencevî, Seyyid Yahya-yi Şirvânî, gibi İran edebiyatının büyük simalarının yetişme dönemleridir. Eser, daha sonra 949/1542'de

devrin Osmanlı sultanı Kanunî Sultan Süleyman adına istinsah edilmiştir. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revân koleksiyonu içerisinde tek nüsha olarak yer alan bu sultanî eser üzerinde şimdiye kadar ilmî herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konumuz ile ilgili olan siyâsetnâme-nasihatnâmelerin ortaya çıkışı irdelenmiş, İslam öncesi ve sonrası bu konu ile ilgili yapılan önemli çalışmaların kısaca tanıtımı yapılmıştır.

Birinci bölümde, kaynaklarda hakkında hiçbir bilgiye rastlanamadığı için müellifin hayatı ile ilgili bilgi verilmemiş, yerine müellifin yaşadığı dönemin tarihî ve sosyo-kültürel durumu ile beraber, Şirvânşahlar Devleti'nin siyasî tarihi ve Şirvânşahlar tarihinin ana kaynakları ve bununla ilgili olarak yapılmış çalışmalar incelenmiştir.

İkinci bölümde, Âdâbu'l-Hilâfe'nin yazılışı, içeriği, dil ve üslup özellikleri, mevcut yazma nüshası, eserin tarihî ve edebî değeri, metnin hazırlanışında izlenen yöntem incelendi.

Daha sonra çeviride izlenen yol üzerinde duruldu. Eserin tenkitli metni kuruldu ve bu metnin çevirisi yapıldı. Gerek metinde, gerekse çeviride indeksler hazırlandı.

Eseri tercüme ederken metne sadık kalmaya çalıştık. Bazen de çıkarsadığımız manayı yazdık. Eser, Farsça sade bir dil ile yazılmış olmasına rağmen, özellikle giriş bölümü başta olmak üzere yer yer sanat kaygısı ve dönemin edebî uslubuna bağlı olarak tekellüflü ifadelere yönelinmiş olup, bu da anlamı güçleştirmiştir. Eserde yer yer edebî sanatlar kullanılmış olup, anlamı kuvvetlendirmek için benzer ifadeler peş peşe sıralanmıştır. Bölüm aralarına serpiştirilen konuya uygun Arapça ve Farsça şiirlerle, söylenmek istenenler zevkli bir hale dönüştürülmüştür.

Metin içerisinde geçen âyet ve hadisleri Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs külliyatından tespit etmeye çalıştık. Eserde ismi zikredilen eserler hakkında bilgi ve bilinmesinde fayda umduğumuz şahsiyetlerin kısa biyografilerini dipnotlarda vermeye çalıştık. Gösterilen dikkat ve özene rağmen, yanlış ve eksikliklerin bulunması kuşkusuz ki mümkündür. Bu yanlışlık ve eksikliklerin bu işin uzmanlarının yapıcı ve olumlu eleştirileriyle giderilebileceği kanaatindeyiz.

Amacımız, tarih ve kültür mirasımız olan bu değerli eseri bilim dünyasına kazandırmaktır. Dönemin tarihî, siyasî ve ahlâk anlayışı ile beraber dünya görüşünü yansıtan bu eseri gün yüzüne çıkarmakla araştırmacılara, yöneticilere ve günümüz insanına faydalı olması en büyük temennimizdir.

Son olarak, bütün hoşgörüsü, yol göstericiliği ve bilimsel katkılarıyla bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan tez danışmanım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mürsel Öztürk'e, Tez İzleme Jurimde bulunan Prof. Dr. İlhan Erdem ve Doç. Dr. Abdusselam Bilgen'e, çalışmam boyunca samimiyetle değerli vakitlerini bana ayırmaktan çekinmeyen değerli hocalarım Doç. Dr. Hicabi Kırlangıç ve Doç. Dr. Derya Örs'e, Arapça metinlerin çözümünde yardımcı olan değerli arkadaşlarım Dr. Metin Yiğit ve Dr. Yahya Suzan'a, tezimi okuyup düzeltmeleriyle katkıda bulunan dostum Dr. Fahrettin Coşkuner'e şükran ve saygılarımı sunmayı bir borç bilirim.

Ankara, 2008

Hayrullah Acar

T R A N S K R İ P S İ Y O N   S İ S T E M İ

ء	‘	ض	**D , Z**
ب	**B**	ط	**T**
ت	**T**	ظ	**Z**
ث	**S**	ع	‘
ج	**C**	غ	**Ğ**
ح	**H**	ف	**F**
خ	**H**	ق	**K**
د	**D**	ك	**K**
ذ	**Z**	ل	**L**
ر	**R**	م	**M**
ز	**Z**	ن	**N**
س	**S**	ه	**H**
ش	**Ş**	و	**V**
ص	**S**	ي	**Y**

Notlar:

1. İzâfet kesresiyle birbirine bağlanan bileşik isimlerdeki izafetin okunuşu telaffuz edildiği gibi –yi, -i, şeklinde gösterilmiştir.

2. Telaffuzunda zorluk çekilmeyen özel isimler Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Abdullah, Abdulhamid gibi.

3. Arapça isimler bu dildeki okunuşlarına uygun şekilde yazılmıştır.

K I S A L T M A L A R

a	: Varağın “a” yüzü
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
b	: Varağın “b” yüzü
b.	: Bin (Oğlu)
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
h.ş.	: Hicrî şemsî
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜTM	:İstanbul Üniversitesi Türkiyât Mecmuâsı
m.	: Miladi
neşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
TALİD	:Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
tah.	: Tahkîk eden
trc.	: Tercüme eden
tsz.	: Tarihsiz
v.	: Varak
vd.	: Ve devamı
yy.	: Yüzyıl
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi vesellem
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Abdülaziz ed-Dîb, "Cüveynî, İmamü'l-Harameyn", DİA, c. VIII, s. 141-144.

Abdülbâki, M. F., *Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzı'l-Kur'ân-ı Kerîm*, Kahire, 1945.

'Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hâfâ ve Muzîlu'l-İlbâs 'ammâ İştehere mine'l-Ehâdîsi 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrut, 1351.

"**Âdâbu'l-Mülûk**", Dânişname-yi Cihan-i İslam, Tahran, 1375.

Ahmadov, Shahi, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005.

Ahmed b. Hanbel Ebû 'Abdillah eş-Şeybânî, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, Kâhire, tsz.

Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri),* Ankara, 2001.

……………, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447),* Ankara, 1994.

Albayrak, Nurettin, "İsfendiyâr", DİA, c. XXII, s. 511-512.

Ali b. Ebî Hafs b. Mahmud el-İsfehânî, *Tuhfetü'l-Mülûk,* haz. Abdüsselam Uygur, İstanbul, 1999.

Ali b. Ebî Tâlib, *Nehcü'l-Belâğa* (Hz. Ali'nin hutbeleri, vasiyetleri, emirleri, mektupları, hikmet ve vecizeleri) haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Kum, 1981.

Ali b. Mecduddin eş-Şahrûdî (Musannifek), *Tuhfetu'l-vüzerâ,* haz. Mustafa Çiçekler, İstanbul, 1999.

'Aliyyu'l-Kârî, Nureddin Ali b. Muhammed, *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevdû'a,* tah. Muhammed Lütfü es-Sabbah, Beyrut, 1986.

Allouche, Adel, *Osmanlı-Safevî İlişkileri /Kökenleri ve Gelişimi*, çev. Ahmed Emin Dağ, İstanbul, 2001.

Arendonk, C. Van, "Hâtim Tâî", İA, c. V/I, s. 371-373.

Arslan, Mahmut, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyâsetnâmeler", İÜEF Sosyoloji Dergisi, sayı: I, İstanbul, 1989.

el-Asbahânî, Ebû Na'îm Ahmed b. 'Abdillah, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut, 1405.

Aşık, Nevzat, "Bedî'i Hemedânî", DİA, c. V, s. 328-329.

Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara, 2001.

Aşurbeyli, Sara, *Gosudarstvo Shirvanshahov* (Rusça), Baku, 1983.

……………….., *Şirvânşahlar Devleti* (Azerice-Kiril Alfabesiyle), Bakü, 1997.

……………….., *Şirvânşahlar Devleti* (Azerice-Latin alfabesiyle), Baku, 1983.

Ateş, Ahmet, "İbnu'l-Mukaffa", İA, c. V/II, s. 864-868.

……………, "Kuşeyrî", İA, Eskişehir, 1997, c. VI, s. 1035-1038.

……………, "Metin Tenkidi Hakkında", Türkiyat Mecmuası, c. VII-VIII, s. 253-267, İstanbul, 1945.

Ateş, Ali Osman, "Kays b. Âsım", DİA, c. XXV, s. 90.

Atmaca, Veli, *Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler ve Ebu'n-Necib'in En-Nehcu'l-Mesluk Fi's-Siyaseti'l-Müluk* (Yayınlanmamaış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1993.

Atsız, Nihal, *Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Efendi Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1939.

Aydın Cengiz - Aydın, Gülseren "Batlamyus", DİA, c. V, s. 196-199.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara, 2000.

Bahadıroğlu, Mustafa, "İbrahim el Havas", DİA, c. XXI, s. 317.

Bahar, Muhammed Takî (Melikü'ş-Şuâra), *Sebk-şinasî ya Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Farsî,* Tahran, 1370 h.ş.

Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1998.

Barthold, W., "Şirvân", İA, XI, s. 571-573.

……………..., "Şîrvanşah", İA, XI, 573-575.

Bayraklı, Bayraktar, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, İstanbul, 2000.

Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân,* çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

Berkök, İ., *Tarihte Kafkasya,* İstanbul, 1958.

Bertrand,Alexis, *Ahlâk Felsefesi***,** çev. Salih Zeki, Ankara, 2001.

Berzger, Hüseyin, "Enderzname", *Danişname-yi Edeb-i Farsi,* Tahran, 1378, c. II, s. 162-174.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. El-Huseyn, *Şu'abu'l-Îmân,* tah. Muhammed es-Sa'îd Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1410.

………….., *Sunenu'l-Beyhakî el-Kubrâ*, tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Mekke, 1414/1994.

Bilgegil, Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât),* İstanbul, 1989.

Bilgin, Azmi, "Türk Edebiyatında Nasihatnâme ve Emre'nin Terceme-i Pendnâme-i Attâr'ı", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 93, İstanbul, 1994.

Birışık, Abdülhamid, “Katade b. Dâime”, DİA, c. XXV, s. 22-23.

Brockellman, Carl, “Begavî”, İA, II, s. 449.

……………………, “Kelîle ve Dimne”, İA, IV, s. 552-558.

……………………., “Mes’ûdî”, İA, c. VIII, s. 144-145.

……………………., “Ya’kubî”, İA, c. XIII, s. 351.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmâ’îl Ebû ‘Abdillah, *el-Câmi’u’s-Sahîh el-Muhtasar*, tah. Mustafa Dîb el-Buğâ, Beyrût, 1407/1987.

Buhl, F., “Ebû Süfyan”, İA, c. IV, s. 50-51.

Bursalı Mehmed Tahir*, Siyasete Müteallik Asar-ı İslâmiyye*, İstanbul, 1332.

Büchner, V.F., “Sâmânîler”, İA, c. X, s. 140-143.

Caferoğlu, A., *Azerbaycan*, İstanbul, 1940.

Canan, İbrahim, “Enes b. Malik”, DİA, c. XI, s. 235.

…………………, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara, 1988.

Carra De Vaux, B., “Dârâ”, İA, c. III, s. 479-480.

……………………, “Eflatun”, İA, c. IV, s. 189-192.

el-Cebertî, ‘Abdurrahmân b. Hasan, *Târîhu ‘Acâibi’l-Âsâri fî’t-Terâcimi ve’l-Ahbâr*, Dâru’l-Cîl, Beyrut, tsz.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988.

Çağatay, Neşet, “Zübeyr b. el-Avvam”, İA, c. XIII, s. 634-636.

Çağırıcı, Mustafa, “Gazzâlî”, DİA, c. XIII, s. 489-534.

Çolak, Orhan M., “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyâsetnâmeler Bibliyografyası”, TALİD, c. I/II, 2003.

Çubukçu, Asrî, “Eksem b. Sayfî”, DİA, c. X, s. 550-551.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. I, İstanbul, 1947.

Dânişpejûh, Muhammed Takî, *Tohfe (Nasihatü’l-Mülûk),* Tahran, 1361.

ed-Dârimî, ‘Abdullah b. ‘Abdirrahmân Ebû Muhammed, *Sunenu’d-Dârimî*, tah. Fevvâz Ahmed Zumerlî, Beyrut, 1407.

Daver, Bülent, *Siyaset Biliminde Temel Referanslar Bibliyografyası,* Ankara, 1965.

De Boer, T.J., “Aristo”, İA, c. I, s. 570-572.

Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü’ş-Şuara*, çap. Muhammed-i Ramazanî, Tahran, 1338.

Durmuş, İsmail, “İbnu’l-Mukaffa”, DİA, c. XXI, s. 131.

Ebû ‘Abdillah el-Kudâ’î, Muhammed b. Selâme b. Ca’fer, *Musnedu’ş-Şihâb,* tah. Hamdî b. ‘Abdilmecîd es-Selefî, Beyrut, 1407/1986.

Ebû Dâvud, Suleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sunenu Ebî Davud*, tah. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd, Dâru’l-Fikr, tsz.

Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Cemheretu’l-Emsâl*, tah. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm - ‘Abdulmecîd Kutamış, Dâru’l-Fikr, 1988.

Efendiyev, Oktay, “Sultan II. Bayezid ve Şah İsmail”, XIII. Türk Tarh Kurumu Kongresi, c. III, I. Kısım, Ankara, 1999.

Enûşe, Hasan, “Ahsitân-i Yekom-i Şirvânşâh”, *Danişname-yi Edeb-i Farsî: Edeb-i Farsî Der Kafkaz,* Cild-i Pencom, Tehran, 1382.

………………, “İbrâhim-i Yekom-i Şirvânşâh”, *Danişname-yi Edeb-i Farsî: Edeb-i Farsî Der Kafkaz,* Cild-i Pencom, Tehran, 1382.

………………., *Danişname-yi Edeb-i Farsî: Edeb-i Farsî Der Kafkaz,* Cild-i Pencom, Tehran, 1382.

Enverî, Hasan, *Ferheng-i Foşorde-yi Sohen*, Tahran, 1382.

Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara, 2007.

Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961.

Farzali, Şahin Fazıl, “XV. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Şirvânşahlar Devleti ile İlişkileri”, Yeni Türkiye Dergisi, 2002/44.

Fayda, Mustafa, “Cerir b. Abdullah”, DİA, c. VII, s. 410-411.

Ferhadoğlu, Kamil, *Bakı-İçerişehir* (Azerice), Bakü, 2006.

Fesâî, Mansur Restegâr, Envâ’-i Nesr-i Fârsî, Tahran, 1380.

Firdevsî, *Şehnâme* (Şark-İslam Klasikleri), trc. Necati Lugal, İstanbul, 1992.

Furat, Ahmet Suphi, “Zünnûn”, İA, c. XIII, s. 655-656.

G.Levi Della Vida, “Talha b. Ubeydullah” İA, c, XI, s. 695-696.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Devlet Başkanına Nasihatler* “*Nasihatü’l-Mülûk”*, (tercüme, izâh ve dipnotlar: Osman Şekerci), İstanbul, 1995.

Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak ve diğerleri, İstanbul, 1991.

Göde, Halil Altay, *Zeyneloğlu Cihangir’in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1993.

Gökbilgin, M. Tayyip, “Müneccimbaşı” İA, c. VIII, s. 801-806.

Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti***,** İstanbul, 1979.

Güngör, Mevlüt, "Begâvî, Ferrâ", DİA, c. V, s. 340-341.

el-Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. 'Abdillah Ebû 'Abdillah, *el-Mustedrek 'alâ's-Sahîhayn*, tah. Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ, Beyrût, 1411/1990.

Hamilton, A.R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1991.

Hândmîr, Emîr Mahmud, *Târîh-i Şâh İsmâil ve Şâh Tahmâsb-i Safevî (Zeyl-i Tarih-i Habibu's-sîyer),* tashîh ve tahşiye: Muhammed Ali-yi Cerrahî, Tahran, 1375.

Hânlerî, Perviz Nâtil, *Târîh-i Zebân-i Fârsî,* Tahran, 1374.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenu't-Tevârîh*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2006.

……………….., *Ahsenu't-Tevârîh* (Şah İsmail Tarihi), çev. Cevat Cevan, Ankara, 2004.

Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbihü's-Sünne", DİA, c. XXIX, s. 258-260.

Heffening, W., "Nevevî", İA, c. IX, s. 222-223.

Heller, Bernhard, "Tâlut", İA, c. XI, s. 697.

Hemedânî, Seyyid Ali, *Zahîretu'l-Mülûk (Hadisler Işığında Yönetim İlkeleri Yönetici Nitelikleri)* haz. Necdet Yılmaz, İstanbul, 2003.

el-Hindî, 'Alî b. Husâmiddîn el-Muttakî, *Kenzu'l-'Umâl fî Suneni'l-Ekvâli ve'l-Ef'âl*, Beyrut, 1989.

Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd –XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi-*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.

Houtsma, M. Th., "Abdurrahman", İA, c. I. s. 48.

Huart Cl., "İbn-i Ebî Tâhir Tayfur", İA, c. V/II, s. 725.

…………, "Nuşirevan", İA, c, IX, s. 370.

………….. "Ali b. Ebû Talib", İA, c. I, s. 306-310.

…………., "Hürmüz", İA, c.V/I, s. 631-632.

Humâyî, Celaleddîn, *Fünun-i Belağat ve San'at-i Edebî*, Tahran, 1373.

Huncî, Fazlullah b. Ruzbîhân, *Sülûkü'l-Mülûk,* nşr. Muhammed Ali-yi Muvahhîd, Tahran, 1362.

Işıltan, Fikret, "Me'mun", İA, c. VII, s. 693-700.

İbn Haldûn, *Mukaddime*, İstanbul, 1989.

İbn Teymiyye, *es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye* (Siyaset), çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1999.

İbnu'l-Esir, Ebu Hasan Ali b. Abdilkerîm, *el-Kâmil fi't-Târîh, (*İslâm Tarihi adıyla çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1987.

İdris-i Bitlisî, *Selim Şâh-nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara, 2001.

İnalcık, Halil, "Adaletnameler", Belgeler, II, 3-4, 1967.

…………….., "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", (R.Rahmeti Arat için) TKAE, Ankara, 1966.

Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", İA, c. X, s. 353 vd.

……………………, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1955, c. XII, s. 231-256.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* (Rusça ve İngilizceden Azerbaycan Türkçesine çev. Prof. Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Dr. Yusuf Gedikli).

Kanar, Mehmet, *Doğubilimciler*, www.doguedebiyati.com

Kândehlevî, M. Yusuf, *Hayâtu's-Sahâbe*, terc. Sıtkı Gülle, İstanbul, 1987.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsa el Eş'arî", DİA, c. X, s. 190-192.

……………………..., "Kâ'b el Ahbâr", DİA, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 1-3.

………………………., "İbnu's-Salâh eş-Şehrezurî", DİA, c. XXI, s. 199.

Karaismailoğlu, Adnan, "Ahsenu't-Tevârîh", DİA, c. II.

Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961.

Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, trc. Rüştü Balcı, İstanbul, 2007.

Kaya, Mahmut, "İskender", DİA, c. XXII, s. 555-557.

Keykâvus, *Kâbusnâme*, çev. Mercimek Ahmed, Tercüman 1001 temel eser, tsz.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi,* Ankara, 1998.

Kramers, J.H., "Râzî", İA, c. IX, s. 645-646.

Kufralı, Kasım, "Gazzâlî", İA, c. IV, s. 748-760.

Küçük, Raşid, "Ebu Said el Hudrî", DİA, c. X, s. 223-224.

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590*), İstanbul, 1962.

Lammens, H., "Hasan b. Ali", İA, c. V/I. s. 308-309.

……………..., "Haccac", İA, c. V/I, s. 18-20.

……………..., "Muâviye", İA, c. VIII, s. 438-444.

Levend, Âgah Sırrı, "Siyâsetnâmeler", TDA Yıllığı Belleten, s. 167-194, Ankara, 1963.

……………………, "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız", TDA Yıllığı Belleten, s. 89-115, 1963.

……………………, *Divan Edebiyatı*, İstanbul, 1980.

Livatyalı, Hüsnü Y., *X-XV. Asır Siyâsetnâmelerinde Eğitim*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1992.

Mâlik b. Enes Ebû 'Abdillah el-Asbahî, *Muvatta'u'l-İmâm Mâlik Rivâyetu Muhammed b. El-Hasan*, tah. Takiyuddîn en-Nedvî, Dimaşk, 1413/1991.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Habib, *Devlet Yönetimi (Teshîlu'n-Nazar ve Ta'cîlu'z-Zafer fi Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk,* neşr. Rıdvân es-Seyyid, Beyrut, 1987*)*, trc. Mehmet Ali Kara, İstanbul, 2003.

……………………………..., *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn,* trc. Ali Akın, İstanbul, 1982.

………………………………, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye* (*İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*), çev. Ali Şafak, İstanbul, 1994.

………………………………., *Siyaset Sanatı (Nasihatu'l-Mülûk),* terc. Mustafa Sarıbıyık, İstanbul, 2004.

Merçil, Erdoğan, "Sebüktekin Pendnâmesi" (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçe'ye tercümesi), İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VI/1-2, sayfa: 203-232, İstanbul, 1975.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Alî b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.

el-Meydânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecma'u'l-Emsâl,* tah. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, tsz.

Minorsky, V. F., *A History of Sharvan and Darband*, Moscow, 1963.

………………..., *Tarih-i Şirvân ve Derbend*, çev. Muhsin Hadim, Tahran, 1375.

Muhammedî, Muhammed, *Edeb ve Ahlak Der İran Pîş Ez İslam*, İntişarat-i Kull-i Nigariş-i Vezaret-i Ferheng ve Huner, Tahran, tsz.

Mû'în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî,* Tahran, 1363 h.ş.

Murselov, Mehmet, XX. Yüzyılda Azerbaycan'da Selçuklu-Moğol Dönemi Tarihçiliği ve Tarihçileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003.

Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Sahîh Muslim,* tah. Muhammed Fuâd ʻAbdulbâkî, Beyrut, tsz.

Neccâr, Fevzi M., "İslam Politika Felsefesinde Siyaset", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, çev. Kâzım Güleçyüz, İstanbul, 1995.

en-Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb Ebû ʻAbdirrahmân, *el-Muctebâ mine's-Sunen,* tah. ʻAbdulfettâh Ebû Gudde, Haleb, 1406/1986.

Nevâî, Abdulhuseyn, *Esnad ve Mukatebat-i Tarihî-yi İran ez Timur ta Şah İsmail,* Tahran, 1341.

…………………….., *Şah İsmail-i Safevî: Mecmû'a-yi Esnâd ve Mukâtebât-i Tarihî Hemrah Ba Yaddaştha-yi Tafsilî,* 1368/1952.

Nicholson, "Ebu Said", İA, c. IV, s. 46-47.

Nizamü'l-Mülk*, Siyâsetnâme,* haz. M.Altay Köymen, Ankara, 1999.

Önkal, Ahmet, "Ahnef b. Kays", DİA, c. II, s. 174.

………………, "Ebu Ubeyde b. Cerrah", DİA, c. X. s. 249-250.

Örs, Derya, *Fazlullah b. Rüzbihân-i Huncî ve Tarîh-i ʻÂlem-Ârây-i Eminî'si,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998.

Örs, Derya - Kırlangıç, Hicabi - Eryüksel, Ahmet, *Osmanlıca Türkçe Sözlük***,** Ankara, 2003.

Özek, Ali, "el-Keşşaf", DİA, c. XXV, s. 329-330.

Özel, Ahmet, "Merverruzî, Ebu Ali" DİA, c. XXIX, s. 232-233.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri*, Ankara, 2005.

Pala, İskender, "Nasihatnâme", DİA, c. XXXII.

"**Pendnâme**", *Dânişnâme-yi Cihan-i İslam,* Tahran, 1379/2000.

Râzî, Fahreddîn, *Tefsir-i Kebir,* çev. Suat Yıldırım, Ankara, 1988.

Reckendorf, "Ahnef" İA, c. I, s. 223.

……………, "Eş'as", İA, c. IV, s. 393-394.

Ritter, H., "Harizmî", İA, c. V/I, s. 262-263.

Rosenthall, Erwin I.J., *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, İstanbul, 1996.

Safâ, Zebihullah, *İran Edebiyatına Genel Bir Bakış,* çev. Hasan Almaz, Ankara, 2003.

…………………, *Muhtasarî der Târîh-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Parsî,* Tahran, 1373/1994.

…………………, *Târîh-i Edebiyat Der İran*, c. IV, Tahran, 1363.

Seâlibî, Ebû'l-Mansûr, *Âdâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*, çev. Said Aykut, İstanbul, 1997.

Servetiyân, Bihrûz, *Beyân Der Şi'r-i Fârsî*, Tahran, 1369.

Suhreverdî, Ebu'n-Necîb Abdurrahman b. Nasr, *Nehcu's-sülûk fi siyâseti'l-mülûk (Meliklerin ve Ülkelerin İdaresinde Tutulacak Yol ve Yöntem)* haz. Hüseyin Algül, İstanbul, 1974.

Şemseddin Samî, *Kâmusu'l-A'lâm*, Mihran, İstanbul, 1312/1898.

Şeref Han, *Şerefname*, çev. M.Emin Bozarslan, İstanbul, 1971-1974.

Şeşen, Ramazan, "Câhız", DİA, c. VII, s. 22.

Şirvânî, Harun Han, *İslam'da Siyasî Düşünce ve İdare*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1965.

et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, tah. Târık b. 'Avdullah b. Muhammed – 'Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî, Kahire, 1415.

et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tah. Hamdî b. 'Abdilmecîd es-Selefî, Musul, 1404/1983.

et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, tah. Muhammed Şekûr – Mahmûd el-Hâcc Emrîr, Berut, 1405/1985.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk,* (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi adıyla çev. Zakir Kadirî Ugan-Ahmet Temir), İstanbul, 1991.

……………………………………, *Târîhu'l-Umemi ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1407

Tartuşî, Ebubekir Muhammed b., *Sirâcu'l-Müluk, (Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*) haz. Said Aykut, İstanbul, 1995.

et-Tirmizî, Muhammed b. 'Îsâ Ebû 'Îsâ, Sunenu't-Tirmizî, tah. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, Beyrût, tsz.

Togan, Zeki Velidi, "İbn A'sem el-Kûfî", İA, c. V/II, s. 702.

…………………..., *Tarihte Usul*, İstanbul, 1985.

Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyâsetnâmeleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, tsz.

Unan, Fahri, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar, -Kınalızade Ali'nin Medine-i Fazıla'sı-*, Ankara, 2004.

Unat, Faik Reşat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1994.

Uysal, Halil-Harmancı, Mehmet, “Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitabiyatı”, Makalat, sayı: II, Konya, 1999.

Uzunçarşılı, İsmail, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhâl,* Ankara, 1988.

……………, *Osmanlı Tarihi* c.II, Ankara, 1994.

Wensinck, A. J., “Amr İbnu’l-‘As es-Sehmî”, İA., c., I, s. 412-413.

Yazıcı, Tahsin, “Ebu Said Ebu’l-Hayr”, DİA, c. X, s. 220-222.

………………, “Huncî”, DİA, İstanbul, 1998, c. XVIII.

………………, “İskender Bey Münşî”, DİA, XX.

Yıldırım, Nimet, “Fars Öğüt Edebiyatı”, Nüsha, yıl: V, sayı: 16, Ankara, 2005.

………………..., *Fars Edebiyatında Kaynaklar,* Erzurum, 2001.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdülmelik b. Mervan”, DİA, c. I, s. 266-270.

………………………, “Fazl b. Sehl”, DİA, c. XII, s. 275-276.

………………………, “Velîd I.”, İA, c. XIII, s.292-297.

………………………, “Yahya b. Halid”, İA, c. XIII, s. 348-350.

………………………, “Yezîd b. Abdülmelik”, İA, c. XIII, s. 409-411.

………………………, “Yezîd b. Mu’aviye*”* İA, c. XIII, s. 411-413.

Yılmaz, Coşkun, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler”, TALİD, c. I, sayı: 2, 2003.

…………………, “Siyâsetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, Osmanlılar, c. II. s. 69-81.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”, İA, c. I, s. 261-270.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. R.Rahmeti Arat, Ankara, 1994.

Yüce, Nuri, “Zemahşerî”, İA, XIII, s. 509-514.

Yücel, Yaşar, “Türkiye ve Yakın Doğu Üzerinde 1393/94 Timur Tehlikesi”, Belleten, c. XXXVII.

Zaîfî, Pîr Muhammed, *Gülşen-i Müluk***,** haz. Abdülhakim Koçin, Ankara, 2005.

Zencânî, Ahmed b. Sa’d b. Mehdi, *Sultana Öğütler (Alaeddin Keykubat’a Sunulan Siyâsetnâme)***,** haz. H. Hüseyin Adalıoğlu, İstanbul, 2005.

Zettersteen, K.V., “Abdülmelik”, İA, c. I, s. 95-96.

…………………, “Kasım b. ‘İsa el-İclî” , İA, c. VI, 378.

………………….., “Mansur, Ebu Cafer Abdullah b. Muhammed”, İA, c. VII, s. 295-296.

…………………., "Ömer b. Abdülaziz", İA, IX, s. 462-465.

…………………., "Sa'd b. Ebi Vakkas", İA, c. X. s. 18-20.

Zeyneloğlu Cihangir, *Şirvânşahlar Yurdu*, İstanbul, 1931.

Zülfüqarlı, Muharrem, "Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış", http://www.anl.az/el/z/zm_atyb.pdf.

Ö Z E T

Acar, Hayrullah, "Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe (İnceleme-Metin-Tercüme)", Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, XXIII+251+V+105 s.

Siyâsetnâmeler, konu olarak devlet yönetimini ele alan, bütün güç ve yetkiyi kendilerinde bulunduran hükümdarlar ve devlet yöneticilerine yönelik nasihatlerde bulunmak amacıyla yazılan ahlakî, siyâsî ve dinî malumat ihtiva eden eserlerdir.

Bu eserlerde, devleti yönetenlerde bulunması gereken özellikler belirtilir ve yönetimin şartları ve esasları sıralanır. Elimizdeki kitap dâhil bu türün ilk örneklerine İran (Sâsânî) devlet ve siyaset geleneğinde rastladığımız Siyasetnâmeler-Nasihatnâmeler daha sonra Arapça'ya çevrilip İslam'a adapte edilerek, İslam dünyasında *Nasîhatu'l-Mülûk* adı altında yazılan eserlere model olmuşlardır.

Çalışmamızın konusu, XV. yüzyılda yaşamış olan İbrahim b. Muhammed'in *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe* adlı siyasetnâme türünde yazılmış eserinin inceleme-metin ve çevirisinden oluşmaktadır.

Bu çalışma bir giriş, iki bölüm, eserin tenkitli metni ve çeşitli dizinlerden oluşmaktadır. Giriş bölümünde siyâsetnâmeler ve ahlâk kitapları üzerinde durulmuş, bu türün ortaya çıkışı irdelenmiş, İslam öncesi ve sonrası bu konu ile ilgili yapılan önemli çalışmaların kısaca tanıtımı yapılmıştır. Birinci bölümde, müellifin yaşadığı dönemin tarihi ve sosyo kültürel durumu ile Şirvânşahların siyasî tarihi, Şirvânşahlar tarihinin ana kaynakları ve Şirvânşahlar tarihi üzerinde yapılmış çalışmalar özetlenmiştir.

İkinci bölümde, Âdâbu'l-Hilâfe'nin yazılışı, tertibi, yazma nüshası, imlâ özellikleri, eserdeki dil ve üslûp özellikleri ile edebî sanatlar üzerinde durulmuş ve edebî ve tarihî değeri irdelenmiştir.

İnceleme kısmından sonra, mevcut yegane nüshasından yararlanarak hazırlamış olduğumuz Farsça metnin tenkitli neşri ve Türkçe tercümesi verilmiştir. Burada İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan tek yazma nüsha tenkitli metin neşri usulleri uyarınca yeniden yazılarak yeni ve sağlam bir metin ortaya konmaya çalışılmış ve son olarak da metnin içinde geçen ayetler, hadisler, özel isimler, yer isimlerinden oluşan ayrı ayrı dizinler oluşturularak metinden yararlanacaklara kolaylık sağlamaya gayret edilmiştir.

S U M M A R Y

Acar, Hayrullah, “Âdâb al-Khilâfa ve Asbâb al-Hisâfa (Text-Analysis-Translation)”, Doctorate Thesis, Advisor: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, XXIII+251+V+105 p.

Siyasatnama is a kind of political work that is written to advise rulers and administrators who hold absolute power over government, and that has morals, politics and religions as its subjects.

In this work, the qualities that rulers should have, and terms and conditions of government are listed. Siyasatnamas-Nasihatnamas that were first written during the period of the Sassanid Empire (Iran) were later translated to Arabic and adapted to Islam and became a model for books named Nasihat al-Muluk in the Islamic world.

This study is the text analysis and translation of the siyasatnama *Âdâb al-Khilafa and Asbab al-Hisafe,* written by Ibrahim b. Mohammed in the 15th century.

This study consists of an introduction, two chapters, a critique of the text and several indexes. In the introduction section, siyasatnamas and books on morality are dealt with, the rise of such writing is researched, and studies done on this issue before and after Islam are briefly introduced. In the first chapter, the history and socio-cultural background of the author’s period and political history of the Shirwanshahs, major sources on the history of the Shirwanshahs, and studies done on the history of the Shirwanshahs are summarized.

In the second chapter, the writing, organization, manuscript, orthographic features, linguistic and genre features and figure of speech of *Âdâb al-Khilafa* as well as its historical and literary value are studied.

Following the analysis part, Turkish translation and a critique of Persian text are provided based on the single copy of the work. The single manuscript, which is kept at Istanbul Topkapı Palace Museum Library, is rewritten in accordance with the rules of critical text publishing; Quranic verses, hadiths, proper names and place names that are included in the work are listed in indexes to facilitate the understanding of the work.

G İ R İ Ş

0.1. Siyasetnâmeler ve Ahlâk Kitapları

Siyaset, Arapça bir kelime olup sözlük manası; bir nesneyi dikkatle gözetmek, vali ve hâkim olmak, halkı gözeterek yönetmek, bu yolda gereken tedbirleri almak anlamlarıyla beraber şeriat hükümlerine göre suçluyu cezalandırmak anlamını da içermektedir. Bu kavram, giderek hükümet işleri, politika ve diplomasi yerinde kullanılmıştır. Siyasetle ve halkı idare etme ile ilgili konular, eski bilimleri sınıflamada "hikmet-i ameliye" kapsamında yer alır. Bunlar, "'ilmu's-siyâse", "'ilmu siyâseti'l-müdün", "'ilmu tedbîri'l-menzil" gibi konularla beraber "'ilmu âdâbi'l-mülûk", "'ilmu âdâbi'l-vüzerâ" ve "'ilmu'l-ihtisâb" ile beraber "füru'ı hikmet-i ameliye"den sayılagelmiştir.[1]

0.1.1. Siyasetnâmelerin Konuları

Siyasetnâme, siyasetle, devlet yönetimi ile ilgili eser demektir. Siyasetnâmeler, esas konu olarak devlet yönetimini ele alan, bütün güç ve yetkiyi kendilerinde bulunduran hükümdarlar ve devlet yöneticilerine yönelik kaleme alınan eserlerdir. Bu eserlerde, devleti yönetenlerde bulunması gereken özellikler belirtilir ve yönetimin şartları ve esasları sıralanır. Siyasetnâmeler, zamanın anlayışı ve gereğine göre en iyi devlet idaresinin nasıl olması gerektiği, bu amaca en uygun nasıl ve hangi yollardan ulaşılacağını gösteren, toplumun yönetilme tarzına göre ortaya çıkacak sonuçları sıralayıp somutlaştırarak hükümdar ve devlet adamlarına nasihatlerde bulunmak amacıyla yazılan ahlâkî, siyasî ve dinî içerik ihtiva eden eserlerdir.[2]

Siyasetnâmeler genellikle halife, sultan gibi devlet başkanları için yazılmakla beraber, vezir, vali gibi devlet adamlarına yazılmış siyasetnâmeler de vardır. Bu ikisinin dışında, siyaset sanatı dahil; ibadet, tasavvuf, kainatın yaratılışı gibi konuları içinde bulunduran genel siyasetnâmeler de vardır. Vezirler için yazılanlarda, vezirliğin şartları ve yetkileri ile beraber, vezirlerin görevleri, hükümdar veya devlet

---

[1] Levend, Agah Sırrı, "Siyasetnâmeler", TDA Belleten, Ankara, 1963, s. 167-168.

[2] Aynı makale, s. 168; Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, tsz., s. 14; Kafesoğlu, İbrahim, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi", T.M. XII, İstanbul, 1955, s. 231-232.

başkanına karşı tutumları, halkla olan temasları anlatılarak, devlet yönetiminin onurlu fakat güç ve sorumluluk isteyen bir iş olduğu şeklinde öğütler verilir.

Bu konuda yazılmış eserlerden, çağının toplumsal, askeri ve mali durumu, yasa ve tüzüklerini, toplumun dayandığı gelenek ve görenekleri öğrenmek mümkündür.[3]

İster padişahlar için, ister vezirler için, isterse genel olarak yazılmış olsun, siyasetnâme-nasihatnâmelerde belirgin olarak şu konular üzerinde durulur: Öncelikle hükümdarlık kurumunun gerekliliği ve hükümdar için gerekli vasıflar ele alınır. Buna göre toplumda düzeni sağlamak ve herkesi kendi yaratılış ve kabiliyetine göre en uygun mevkide tutmak için sultana ihtiyaç vardır ve o Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Hükümdar adil, dindar ve sözünde durmalı, istişareye önem vermeli, ehil ve dürüst kişileri seçmelidir.

Vezirlik ikinci olarak ele alınır ve onun vasıfları üzerinde durulur. Vezir akıllı ve tedbir sahibi olmalı, böylece devleti ihya etmelidir. Aksi halde, yani ahmak olursa devleti batırır. Siyasetnâmelerin üzerinde durduğu diğer konular ise, zamanın anlayış ve inanışına göre en iyi yönetim şeklinin mahiyeti, halk ile olan ilişkiler, yöneticilerin halka karşı görevleri, saltanatın devamı için gerekenler, sultanın dini ve ahlâki görevleri, eski yöneticilerden örnekler, dinin ve ahlâkın emrettiği erdemler, adalet, meşveret ve işin ehline verilmesi gibi konular Siyasetnâmelerin ortak konularını teşkil ederler.[4]

0.1.2. Siyasetnâmelerin Genel Karakterleri

Siyasetnâmeler, karakter bakımından ahlâkî eserler arasında yer alır ve bu türün önemli dallarından biri sayılır. İlk ve orta çağlarda ahlâk, temel referanslarını dinden aldığından, siyasetnâmeler dinî esaslara dayanır. Din, "hayır" ve "şerr"'in Tanrı'dan olduğunu bildirir. Kendisine Tanrı tarafından "irade-yi cüz'iyye" verilmiş olan insan, bu iradesiyle hayır işleyecek ve şerden kaçınacaktır. İnsanın, hedeflenen en büyük hayra kavuşabilmesi, kendine ve başkalarına karşı yükümlü olduğu görevleri tanıyıp yerine getirmek, güzel huylar edinip iyilik etmekten geçmektedir.

---

[3] Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 168.

[4] Bu konuda daha ayrıntılı bildi için bkz. Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 169-170; Uğur, Ahmet, a.g.e., s. 20; Çolak, Orhan M., "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", TALİD, c. I, sayı 2, 2003, s. 346.

Ahlâkın tesbit ettiği kurallar, İslam dininin kaynağı olan Kur'ân'a ve hadislere dayanır; bu temel kaynaklardan tanıklar getirilir. Ayrıca, geçmiş olaylar, zâlim ve adil yöneticilerin tutumlarından hikâyelerin de yer aldığı tarihten örnekler verilir. Şeriat hükümleri dinî ahlâkın da esaslarını belirlemiş olduğundan, kişi dinî gereklilikleri yerine getirmekle beraber, ahlâken ve vicdanen de süslenmiş olmalıdır ki gerçek Müslüman ve iyi bir insan olabilsin.

Gerek dinî ve gerek ahlâkî eserlerin çoğunda adalet, cesaret, şecaat ve cömertlik ayrı birer konu olarak yer alır ve yazar bu arada yöneticilere nasihat ve tavsiyelerde bulunur. Bu gibi eserlerin ağırlık merkezi genel ahlâk olduğundan yalnız hükümdarlara değil, herkese hitap ettiği için doğal olarak ahlâki eserler içerisinde yer alırlar.[5] Âgâh Sırrı Levend, ümmet çağındaki ahlâk kitaplarını konularına ve amaçlarına göre sıralarken, Siyasetnâmeleri ve nasihatnâmeleri, ele aldığı konular ve güttüğü amaçlar itibariyle birleşmiş olarak kabul eder.[6] Ahmet Uğur da ahlâk kitaplarıyla siyasete dair eserleri kesin hatlarıyla birbirinden ayırt etmenin güçlüğünden bahsederken, diğer sahalarda olduğu gibi, düşünce ve uygulama açısından İslam'ın siyaset telakkisinin ahlâk zemininden ayrı ele alınmasının mümkün olmayacağını belirtmektedir. Keza, bu eserleri, ahlâki ve siyasi diye ayrı ayrı değerlendirmenin, bizleri siyasetnâme türü eserlerin muhtevasını tam olarak değerlendirmekten uzaklaştıracağını söylemektedir.[7] Eski Hint-İran nasihatnâmelerinde-siyasetnâmelerinde devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, otoritesinden başka bir şey değildir. Siyaset ise, hükümdarın bu otoritesini koruma ve kuvvetlendirme ve bunun vasıtaları olan ordu ve maliyeyi, halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur. Bunun yolu da adil bir yönetimden geçmektedir. Bu eserlerde adalet esas itibariyle, halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını güvende bulundurmak şeklinde anlaşılır. Kısacası, hâkimiyet, adalete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak meydana çıkar. Başka bir deyimle, iyi bir siyaset, hükümdarın meziyet itibariyle insaflı, yumuşak ve affedici karakteriyle hükmetmesine bağlıdır. Onun içindir ki, siyaset

---

[5] Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 171; Levend, Agah Sırrı, *Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız,* TDA, Yıllığı, Belleten 1963, s. 21.

[6] Levend, Agah Sırrı, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", s. 96-97.

[7] Uğur, Ahmet, *a.g.e.*, s. 21.

ahlâktan ayrılmaz, siyasetnâmeler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâki öğütler dergisi mahiyetindedir.[8] Dolayısıyla konuyu açıklamaya çalışırken bu iki türü aynı kategoride değerlendireceğiz.

Genel olarak kadim İran literatürünün varisleri olan bu eserler, daha sonra İslam'a adapte edilmişlerdir. İslam devrinde bu tarzın ilk büyük temsilcisi olan ve Zerdüştlükten Müslüman olmuş bir İranlı olan İbnu'l-Mukaffâ'nın telifleri ve Pehlevîceden yapmış olduğu tercümelerinin tesiriyle İslamî literatüre girmişlerdir. İslam devrinde bu eski İran eserlerinin etkisi altında hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlâk, siyaset, devlet yönetimi, teşrifat (protokol) kurallarından bahseden ve "âdâb" adı altında toplanan bir tür literatür gelişti.[9] Bu ve bundan sonra gelen eserlerde eski Sâsâni kralları ve idarecileri model olarak alınmışlardır.

Bu eserlerin çoğu, devletin görevli şahısları ve kâtipleri tarafından yazılmışlardır. Bu görevlilerin gayeleri, idarecilerine devletin en iyi şekilde nasıl idare edilmesi gerektiğini göstermektir. Bu tür eserlerde genel konu ve figürler idarecilerdir. Bunlar prensip koymadan daha çok hükümet etme sanatıyla uğraşırlar. Tavsiyeleri din ve ahlâk prensipleri ile tecrübelere dayanan bu eserler, kendilerinden sonrakileri derin tesir altına almışlardır.[10]

0.1.3. İlk Siyasetnâmeler ve Öncüleri

Ahmet Uğur'un Abdurrahman Bedevî'den[11] aktardığı gibi, İslam'da Emevîler devrinde hanedan vardı. Bu tesir şüphesiz komşu olmaları hasebiyle Bizans'tan gelen bir mirastı ve eskiden Bizans'a ait olan topraklarda kurulmuşlardı. Abbasilerden Cafer el-Mansûr zamanında idare tam bir mutlak krallık haline dönmüştü. Ebû Cafer'den (754-775) Me'mun'a (813-883) kadar bu idarenin önünde Bizans ve Sâsânî olmak üzere iki örnek vardı. İlk önce Abbasiler, kendilerini zafere ulaştıranlar İranlılar olmalarından ve eski İran'ın büyük imparatorluğunun toprakları üzerinde kurulduklarından dolayı, İran yönetim tarzının tesirinde kalmışlardı. Bundan dolayı aydın zümre ve siyasi düşünürler, İran'ın siyasi mirasına yöneldiler, onlardan

---

[8] İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", (R. Rahmeti Arat için) TKAE, Ankara, 1966, s. 262.

[9] İnalcık, Halil, a.g.m., s. 261.

[10] Rosenthall, E.I.J., *Political Tought in Mediaval İslam,* Cambridge, 1962, s. 62'den aktaran Uğur, Ahmet, *a.g.e.,* s. 76.

[11] Bedevî, Abdurrahman, *Usulü'l-Yunaniyye Li'n-Nazariyyeti's-Siyase Fi'l-İslam,* Kahire, 1954.

esinlenerek siyasetnâmeler/nasihatnâmelerinden nakiller yaptılar ve bunları başarılı bir şekilde İslam'a adapte ettiler.[12] Bu kültürün adaptasyonu neticesinde İran kültürü Müslümanlar arasında yayılmış ve tesiri başka sahalara da atlamış, öyle ki Arapça ibadet terimlerinin yerine bile Farsçaları kullanılır olmuştur. Örneğin salât yerine namaz, savm yerine ruze-oruç, vuzu' yerine abdest, resûl yerine peygamber gibi.[13]

Sâsânî devletinin son zamanlarından günümüze kadar hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek amacını güden hikmet, öğüt, nasihat ve ahlâk gibi konularda kaleme alınmış eserlerin tamamı, ahlâk ve öğüt edebiyatı kapsamında ele alınan "enderznâme" veya "pendnâme" adı altında yayılmış bulunuyordu. Bu eserler daha çok din adamlarının dindaşlarına; hükümdar ve vezirler gibi devlet yöneticileri ve büyük kişiliklerin çocukları ve yakınlarına ve halklarına; babaların çocuklarına yönelik genel ahlâk kurallarına uymalarını ifade etmeye yönelik öğütleri konu alırlar.[14]

Klasik çağlardan beri hikmet ve ahlâk konularında yazılmış, temel yazılış amaçları, doğru davranışları gösterme ve uyarı olan âdâbu'l-mulûk türü eserler, *Enderz-i Azerbâd Mihrespendân, Pendnâmek-i Zerdüşt, Yâdgâr-i Bozorgmihr, Daru-yi Hursendî, Cavidân-i Hired, Tehzîbu'l-Ahlâk, Kîmyâ-yi Saâdet, Ahlâk-i Nâsıri, Ahlâk-i Celâlî, Bostân ve Gülistân* gibi didaktik eserlerden oluşan çok geniş bir repertuar, "enderznâme", "öğüt edebiyatı" veya "siyaset edebiyatı" kapsamında eserler olarak kabul edilir.[15]

Nasihat içeren metinler ya da öğüt edebiyatı, dünya edebiyatlarında çok eski bir geçmişe sahiptir. "Orta Farsça Dilleri Dönemi " olarak da adlandırılan Eşkanîler (M.Ö. 256-M.S. 224) ve Sâsânîler (M.S. 224-651) dönemlerinde, Fars edebiyatının Pehlevî dilinde yazılmış ve günümüze kadar gelebilmiş eski eserlerinin önemli bir kısmı, bahsedilen türde ahlâk kuralları, ahlâkî öğütler ve hikmetli cümlelerle doludur. Söz konusu kitaplarda yer alan öğüt ve ibretli sözlerin kaynakları hakkında kesin bilgi yoktur. Ancak yazılış tarzları ve içeriklerinden anlaşıldığı kadarıyla,

---

[12] Uğur, Ahmet, a.g.e., s. 73-74.

[13] Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul, 1998, s. 132.

[14] Yıldırım, Nimet, "Fars Öğüt Edebiyatı", Nüsha, yıl V, sayı 16, Ankara, 2005, s. 52; Berzger, Hüseyin, "Enderznâme", *Danişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, Tahran, 1378 h.ş., c. II, s. 162.

[15] Berzger, Hüseyin, a.g.e., s. 163; Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 52.

içeriklerinin önemli bir kısmı Zerdüşt'ün kutsal kitabı *Avesta*'ya dayanır. Bu metinlerin bir kısmı bağımsız eserlerde, bir kısmı da *Dinkerd, Guzideha-yi Zadsperem, Rivayat-i Pehlevî, Ardavirafnâme ve Minu-yi Hired* gibi dinî, tarihî, hamâsî ve felsefi eserlerde yer alır. Sözü edilen enderznâmelerden her biri, genellikle bir Zerdüşt din büyüğüne nispet edilmekte ve onun adıyla bilinmektedir.[16] Sâsâniler döneminin sonlarında İran'da oluşan Pehlevî mirasını değerlendirme, antik Pers tarihi, kültür, medeniyet ve edebiyatını, nesir ve şiirini tanımada çok önemlidir. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesinden sonraki dönemlerde oluşan ve hızla gelişme kaydeden Farsi-yi Deri: Yeni Farsça dilleriyle; hem felsefe, hikmet, din ve diğer konularda, aralarında *Bundehişn, Dinkerd, Şikend-i Gemanik Viçar ve Dastan-i Dinik* gibi önemli eserler kaleme alınmış ve bu eserler vasıtasıyla o dönemlerin tarih, ahlâk, din, siyaset ve mitoloji gibi kültürel mirasını, hem de dil özelliklerini sonraki çağlara taşımışlardır.[17]

Yukarıda bahsedilen Enderznâmeler dışında özellikle Sâsânîler dönemine ait Pehlevîce başka bir takım nasihatnâmeler ve öğüt kitapları da vardır. Bunların bir kısmının Pehlevîce orijinal metinleri günümüze kadar gelememiş olsa da, Arapça ve Farsça çevirileri bulunmaktadır. Bunlar arasında Erdeşir-i Bâbekân'a (226-241) ait Arapça *Ahd-i Erdeşir/Vasiyetnâme-yi Erdeşir* ile, Erdeşir-i Bâbekân'ın baş mubedi Tansar'ın *Nâme-yi Tansar* adlı Farsça eserleri en önemlileridir. Yine, Sanskritçe *Pança Tatra*'nın önce Pehlevîceye, Pehlevîceden de ilavelerle Abdullah b. el-Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilip yeniden düzenlenmiş versiyonu *Kelîle ve Dimne* de bu gruptan önemli eserler arasındadır.[18]

İslam öncesi çağlarda, İranlılar, ahlâki konulara yakın ilgi duymuş, öğütler ve ahlâki tavsiyeleri sadece kitaplara kaydetmekle kalmamış, gelecek nesillere aktarılması amacıyla kayalıklar ve taşlar üzerine de işlemişlerdir. Nitekim ilk İslamî dönemlerde Pehlevîceden Arapçaya, İslam öncesi İran kültür ve medeniyetiyle ilgili çok sayıda eser çevrilmiş, ancak bu eserlerin önemli bir bölümü ne yazık ki

---

[16] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 52.

[17] Aynı makale, s. 53.

[18] Aynı makale, s. 54.

günümüze kadar gelememiştir. Klasik kaynaklarda bunların bir kısmının isimleri geçmektedir.[19]

Sâsânîler döneminde ahlâk, öğüt ve nasihat konulu eserlere yoğun bir ilgi gösterilmesinin önemli bir sebebi, bu dönemin, İranlıların İslam dinini kabul ettikleri devreye çok yakın olmasıdır.[20]

Bütün bunlar söz konusu ahlâk ve nasihat edebiyatının Sâsânîler ile öncesi ve sonrası devirlerde Fars edebiyatında son derece önemsendiğinin göstergeleridir. İslam öncesi İran edebiyatının ana konularından birini oluşturan öğüt ve ahlâk edebiyatı ve bu alandaki eserler, daha İslam sonrası ilk çağlardan itibaren Arap ve İslam toplumları tarafından yoğun ilgiyle karşılanmış, kısa bir süre sonra da aralarında Abdullah b. el-Mukaffâ ve diğer ünlü kişiliklerin yer aldığı o çağların en büyük tercümanları tarafından Arapçaya aktarılmış ve Arap edebiyatında önemli eserler arasında yer almaya başlamış ve bu toplumlarda çok okunan eserler haline gelmiştir. İran ahlâk ve eğitim konulu eserlerinin Arap ve İslam toplumlarında gördüğü iyi ilgi ve karşılama Sâsânî dönemi edebiyatı ve siyasetinde ön plana çıkmış Enuşîrvan, Bozorgmihr, Huşeng, Behmen, Azerbâd gibi kişiliklerin Arapça edebî ve didaktik eserlerde Arap ve Müslüman bilge kişilikleri arasında yer almalarını ve onlar kadar itibar görmelerini sağlamıştır. Öyle ki bazı çağdaş Arap araştırmacılarına göre; Enuşirvan, bilgelik ve öğüt içerikli sözleriyle Hz. Ali'den sonra ilk sırada yer almaktadır. Bu yoğun ilgiden dolayı Arap ve Fars bilge kişilikleriyle öğüt içerikli söz sahipleri zamanla birbirine karışmış, sahsiyetlerinin yanı sıra sözleri de, Arapça ve Farsça atasözleri arasına bile girmiştir.[21]

İslam öncesi çağlarda yapılmış bu tür çalışmaların ortak özellikleri arasında; bazılarının soru-cevap şeklinde, bir kısmının dini öğütler içeren bilmeceler tarzında olması, önemli bir bölümünün pratik hayatla ilgili öğütler, eğitim, öğretim, kültür ve ahlâki kurallara yer vermesidir. Bütün bu eserlerin edebi nitelikleri, dillerinin sade ya da ağdalı oluşu, tarzları bakımından farklılıklar göstermeleri de dikkate alınması

---

[19] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 55. Günümüze kadar gelemeyip, kaynaklarda adı geçen söz konusu eserler için bkz. Muhammedi, Muhammed, *Ferheng-i İranî Pîş ez İslam,*Tahran, 1374 h.ş., s. 259; Tefezzuli, Ahmed, *Târih-i Edebiyat-i İran Piş ez İslam*, Tahran, 1376 h.ş., s. 203.

[20] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 55.

[21]Aynı makale, s. 56.

gereken özelliklerindendir. Özellikle Sâsâniler döneminde yazılan bu tür eserler; gelenek ve görenekler, sanatlar ve çeşitli meslekler hakkında bilgiler yanında, Sâsâniler döneminde siyasi yapılanma, sosyal yaşantı gibi ayrıntıların yanı sıra, dini ve ahlâki konulara yer verir ve *Ayînnâmeg* veya *Kitâb-i Kavânîn-i Âdâb* adıyla bilinir.

İlk İslamî devirlere ait ahlâk konulu metinlerde klasik dönemlerde kullanılan kavramlar ve içerikleri biraz değişiklikle verilirken, zamanla bu metinler, İslam öğretileri ölçülerine vurulup gözden geçirilerek yeniden düzenlenmeye başlandı. Geleneksel Fars kültürel birikiminin İslam kültürüyle karışımıyla bu alanda zengin bir altyapı ortaya çıktı. Mensur ya da manzum ahlâk ve eğitim konulu eserler kaleme alındı. Daha çok öğütlere yer veren *"Pendnâme", "Enderznâme", "Nasihatnâme", "Vasiyetnâme", "Vesaya", "Mevaiz", "Hikem"* adları verilen bu tür eserler, henüz İran kültürünün İslam kültüründen daha önde ve daha etkili olduğu V./XI. Yüzyıla kadar, Pehlevîce orijinalleri ya da çevirileriyle yaygındı.[22]

V./XI. yüzyılın ortalarından itibaren İran toplumu, İslami öğretilerin yoğun etkisiyle köklü değişimler yaşamaya başladı. Arap dili, kültürü ve medeniyetinin İran'da yaygınlaşmasıyla bu etki yoğunluğunu arttırarak devam etti. İran kültür ve edebiyatı; biri, Sünnî mezheplerin egemen ve yaygın oldukları IX./XV. yüzyılın sonuna kadar, diğeri Şiîliğin İran'da resmi bir ekol olarak kabul edildiği ve egemenlik kurduğu X./XVI. yüzyıldan sonraki devirler olmak üzere birbirinden oldukça farklı iki ayrı döneme ayrılabilecek bir süreç geçirdi. Söz konusu dönemlerde ahlâk konulu ve eğitici eserler kaleme alan yazarlar, Kur'ân âyetleri, Peygamber'in hadisleri ve diğer İslam büyüklerinin sözlerini birer yaşam tarzı olarak görmüş, bu öğretileri, bunlardan kaynaklanan gelenek ve görenekleri ahlâk kuralları olarak yansıtmışlardır. İran toplumunda İslam dininin kabulünden sonra yeni ahlâk kuralları, kendi eskilerine eklenmiş, ilerleyen zamanla bir kısmı eskilerin yerini bile almıştır.[23]

0.1.4. Siyasetnâme-Nasihatnâmelerin Kaynakları

Siyasetnâmelere kaynaklık eden eserleri, öne çıkan özelliklerine göre sınıflamak mümkündür. Bunlardan birincisini, siyaset ve devlet idaresi konusunu

---

[22] Aynı eser, s. 59.

[23] Aynı makale, s. 59; Berzger, Hüseyin, a.g.e., s. 166.

felsefi ve idealist açıdan ele alan eserler teşkil etmektedir.[24] Batıda özellikle Yunanlı şair, tarihçi ve düşünürler bu konuda öncü eserler meydana getirmişlerdir. Bunların başında, ilk defa olarak devlet kavramını ayrıntılı bir biçimde ele alan Platon (M.Ö.427-347) ve Aristotales'in (M.Ö.384-322) toplum ve devlet hususundaki düşünceleri, İslam filozoflarının ve dolayısıyla bu konuda kaleme aldıkları Siyasetnâmelerinin üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. En iyi devlet şeklini araştıran Platon (Eflatun) ve Aristo'nun eserleri, Yunan yarımadasında var olan hükümet şekilleri göz önüne alınarak yazılmışlardır. Ahlâk ve politika konusunda Platon'un *Devlet* ve *Kanunlar* adlı iki önemli eseri vardır. Platon *Devlet* adlı eserinde, bütün insanlık için örnek olacak ideal bir toplum düzeninin, bir devletin esaslarını açıklamaktadır. Farazi olarak düşünülen bu devlet, adalet ve erdem üzerine kurulmuş olup, ferde değil, toplumsal bütüne önem veren prensiplere dayanmaktadır. Platon, ahlâk ve siyaseti birbirinden ayırmaz. Ona göre, yalnız erdemli olanlar gerçek mutluluğa erişme yolunu bilirler. Herkesin toplum içindeki yeri akıl, bilgi ve yeteneğine göre olmalıdır. Yönetim, bilgi ve bilginlere dayanmalıdır. Toplumda yöneten ve yönetilenler vardır. Bilgili, adil ve erdemli kişiler yönetimi ele almalı veya yönetene yardım etmelidir. Her türlü devlet şeklini kabul eden Eflatun'a göre, ya hükümdarlar filozof olmalı, ya da filozoflar hükümdar olmalıdır. Böyle olmazsa devlet ve insanlık için mutluluk beklenemez.

Siyaset ve devlet felsefesi alanında *Politika* ve *Anayasalar* adında iki önemli eserin sahibi olan Aristo'ya göre devlet doğal bir kurum olup, insanlara iyi bir hayat sağlamak için kurulmuştur. Devletlerin gerçek hükümdarları kanunlar olmalıdır. Hükümetler ise, kanunların hizmetkarlarından başka bir şey değildirler. Aristo, en iyinin, erdemce en üstün olanın, kendi çıkarını düşünmeden, toplumun iyiliği uğrunda çalışanın egemenliği esasını kabul etmektedir. Ona göre devlet, topluluğun en yüksek siyasal şeklidir; toplumun en, basit şekliyse ailedir. Aristo'ya göre iyi yönetim üç şekilde yani, monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet şeklinde mümkün olabilir. Bunların bozulmuş şekli ise, tiranlık, oligarşi ve demokrasidir. Devletin üç

---

[24] Zencânî, *Sultan'a Öğütler (Alaaddin Keykubad'a Sunulan Siyasetnâme)*, haz. H. Hüseyin Adalıoğlu, İstanbul, 2005, s. 11.

görevi vardır: Karar vermek, yönetmek, hükmetmek. Bu, günümüzdeki yasAma yürütme ve yargılama yetkilerine karşılık olarak ileri sürülmüştür.[25]

Batıda Eflatun ve Aristo'dan başka daha sonraki devirlerde Aesop (Ezop), La Fontaine, Fenelon (ö.1715) ve Machiavelli (ö.1522) gibi pek çok yazar bu konuda öncülük etmişlerdir.[26]

Gerek Eflatun ve Aristo'nun fikirleri, gerekse eski İran nasihatnâmecilerinin görüşleri, İslam düşünürlerini büyük ölçüde etkilemiştir. Daha önce zikredildiği gibi, hem Batı, hem de Doğu orijinli pek çok eser Arapça'ya çevrilmiştir. Siyaset ve devlet idaresi konusunu felsefî ve idealist açıdan ele alan İslam dönemi eserlerin başında, bu etkilerin doğrultusunda ilk büyük eseri veren, devlet kavramını ele alarak, Eflatun ile Aristo'nun bu konudaki fikirlerini uzlaştırmaya çalışan, kendi düşüncelerini de ekleyerek akli ve mantiki sonuçlara bağlayan ilk filozof, Fârâbî (ö.339/950)'dir. Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla* adlı eserinde Eflatun gibi kusursuz bir devlet kavramı üzerinde durur.[27] İnsanların türlü ihtiyaçlarla birleştiklerini, sonunda birer başkanın yönetimi altında devletler kurduklarını ifade eder. Fârâbi'ye göre bütün yetkiler başkanın elindedir. Başkan adil, şefkatli ve merhametli oldukça devlet nizamı yürür ve insanlar rahat yaşar. Yönetenle yönetilen arasındaki uyum, toplumun mutluluğudur. Gerekirse devleti birkaç kişi de yürütebilir. Böylelikle bir kişide toplanması zor olan özellikler birkaç kişide bulunmuş ve istenilen mutluluk elde edilmiş olur. Fârâbî'yi başka İslam filozofları da izlemiş ve Eflatun ile Aristo'nun fikirleri çeşitli eserlerde işlenmiştir.[28]

Siyasetnâmelere kaynaklık eden eserlerin ikinci kısmını; siyaset ve devlet idaresi konusunu nazari olarak ele alıp, bu konu üzerinde İslam'ın görüşünün ne olabileceğini tespit etmeye yönelik eserler teşkil eder. Mâverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'si, İbn-i Teymiye'nin *es-Siyâsetu'ş-Şer'îyye*'si, kamu hukukunu işleyen bu türden fıkıh kitaplarıdır.

---

[25] Levend, Agah, Sırrı, a.g.m., s. 172-176; Uğur, Ahmet, a.g.e., s. 66-68; Arslan, Mahmut, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler", İÜEF Sosyoloji Dergisi, sayı I, İstanbul, 1989, s. 242-244; Çolak, Orhan M., *a.g.e.*, s. 340-341.

[26] Levend, Agah, Sırrı, a.g.m., s. 173.

[27] Bayraklı, Bayraktar, *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*, İstanbul, 2000, s. 19; Levend, Agah, Sırrı, a.g.m., s. 176.

[28] Levend, Agah, Sırrı, a.g.m., s. 177; Bayraklı, Bayraktar, *a.g.e.*, s. 26 vd.

Üçüncü olarak; dönemin sultan, vezir ve devlet adamlarına siyaset sanatı konusunda pratik yol gösteren, idari aksaklıkları gidermek için siyasi ve ahlâki nasihatlar veren siyasetnâme türü yazılar, doğuda da çok eskiden beri mevcuttur. Sâsânilerin son zamanlarında hükümdarlara öğütler mahiyetinde kaleme alınan nasihat kitapları *Enderznâme* ve *Pendnâme* adı altında yaygındı. *Tansar'ın Mektubu, Bozorgmihr Risalesi* bunların başında gelir. İslamiyetten sonra bu eserler Arapçaya aktarılmışlardır. Bunların başında İbnu'l-Mukaffa'nın 750'lerde Arapça'ya çevirdiği *Kelîle ve Dimne* gelir.[29] Fars edebiyatında V./XI. yüzyıl sonlarından itibaren yazılmaya başlanan Pendnâmeler, didaktik edebiyatın çok eski türleri ile ilişkilidir. Bütün bu eserlerin dayandığı temeller, eski İran öğüt edebiyatıdır.

İslami dönemde de bu türün en güzel örneğini Nizamü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'si, Câhiz'in (767-868) *Kitâbu't-Tâc*'ı, Keykâvus'un *Kâbusnâme*'si ve Gazzâlî'nin *Nasîhatu'l-Mülûk*'u gibi eserler oluşturmaktadır. Bunlara ilave olarak, İslam siyaset düşüncesine ait görüşler, kaynağını tarih, felsefe, ahlâk kitapları, Kur'ân ve hadis şerhlerinden de almışlardır. İslamiyetin gelişiyle gerek Kur'ân'da ve gerekse hadislerde siyasi konularla ilgili pek çok işaretler vardır. Bunlar, ûlü'l-emr'e itaat, adalet, doğruluk, halka güzel muamele ve rüşvetin fenalığı gibi konulardır. Nitekim birçok Pendnâmedeki anlatım ve öğütler, Kur'ân ve Peygamber'in sözleriyle uyum içerisindedir.[30]

0.1.5. Siyasetnâmeler Konusunda Yapılmış Çalışmalar

Siyasetnâmeler konusunda ilk bibliyografik çalışmayı Bursalı Mehmed Tahir Bey *"Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslamiyye*" adlı risalesiyle yapmıştır.[31] Mehmed Tahir, Sebilü'r-Reşâd'da üç bölüm halinde yayımladığı bu çalışmayı, öncekilerin en çok gramer, tefsir ve hadis gibi alanlarda eser yazdıklarını, farklı konularda çok eser vermedikleri şeklindeki iddia üzerine kaleme aldığını söyler ve zamanında kütüphanelerimizde kayıtlı 172 eserin isimlerini verir.

Âgâh Sırrı Levend, bu konuda yazdığı makalesinde, Bursalı Mehmed Tahir'in yazdığı bu küçük risaleye de işaret ederek, risalede Türkçe, Farsça ve Arapça olarak yazılan 172 eserin sadece adlarının ve yazarlarının gösterildiğini, nerede

---

[29] Uğur, Ahmet, a.g.e., s. 14.

[30] Aynı eser, s. 15.

[31] Bursalı Mehmed Tahir*, Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslamiyye*, İstanbul, 1332.

bulundukları ve basılıp basılmadıkları hakkında bilgi verilmediğini belirtmiştir.[32] Bursalı, risalesinin tertibinde belli bir usul takip etmemiş, ancak kitap adı, müellif adı ve mülahazat olarak bilgi vermiştir. Bu risale Hikmet Akpur tarafından günümüz yazı diline aktarılarak Arapça, Farsça ve Türkçe olarak ayrılmış ve 1994'te yayınlanmıştır.[33]

Bu konudaki ikinci eser ise, Âgâh Sırrı Levend'in Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten'de "Siyasetnâmeler" ismi ile yayımlanan geniş hacimli makalesidir. Yazar, bu çalışmasında siyaset kelimesinin tanımını yapıp, siyasetnâmelerin konusu, karakterleri, örnek bir siyasetnâmede değinilen bahisleri, batıda ve doğuda bu konuda yapılan çalışmaları verdikten sonra, bu konu ile ilgili yazılan Arapça, Farsça ve Türkçe eserler ile Osmanlı devrinde yazılmış eser ve layihalara yer vermiştir.

Bu konuda yazılan bir başka eser, Ahmet Uğur'un *Osmanlı Siyasetnâmeleri* adlı kitabıdır. Eserinde siyasetnâmeler, muhtevaları ve bu konuda yazılan eserleri kapsamlı bir şekilde açıklayan Uğur, İslam'da siyasi hayatın ana ilkeleri, din ve siyaset ilişkisi, Osmanlı siyasetnâmelerinin yazılış nedenleri ve tahlilleri, Osmanlılarda saltanat kavramı ve saltanatın ilkeleri konuları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur.

Bu konudaki bir başka çalışma, Orhan M. Çolak'ın "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası" başlıklı makalesidir. Bu makalede, siyasetnâmelerin genel anlamda tanımı yapıldıktan sonra, Osmanlılara kadar siyasetnâmelerin gelişme seyri, ilk yazılan siyasetnâmeler ve konuları üzerinde durulmuş ve daha sonra Levend, Uğur ve Bursalı Mehmed Tahir'in adları geçen eserleri ve İstanbul kütüphaneleri taranarak bir liste meydana getirilmiştir.

Diğer bir önemli çalışma da Nimet Yıldırım'ın, İslam öncesi dönemde yazılmış Farsça ahlâk kitapları ve nasîhatnâmeleri konu alan "Fars Öğüt Edebiyatı" adlı makalesidir. Yıldırım, klasik dönemlerden günümüze kadar gelen Farsça yazılmış ahlâk kitaplarının en eski şekilleri olan pendnâmelerin yazılışları,

---

[32] Bu görüşe bütünüyle katılmayan bazı çalışmalarda, Bursalı'nın eserleri verirken bulundukları kütüphanelere de değindiği ve basılanlarına da mümkün mertebe işaret ettiği belirtilmiştir. Bkz. Çolak, M. Orhan, a.g.m., s. 348.

[33] Çolak, M. Orhan, a.g.m., s. 348.

muhtevaları ve bu konuda yazılmış olanlarını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Yazar, makalesinde İslam öncesi dönemlerde İran'da çoğu Pehlevîce yazılmış ahlâk ve nasihat içerikli 28 adet esere yer vermiştir.

Bunların dışında Mahmut Arslan'ın "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler",[34] Halil İnalcık'ın "Adaletnâmeler"[35], "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri"[36], Bülent Daver'in "Siyaset Biliminde Temel Referanslar Bibliyografyası"[37], İskender Pala'nın İslam Ansiklopedisindeki "Nasihatnâme"[38] maddesi, Halil Uysal-Mehmet Harmancı'nın "Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitabiyatı"[39], Coşkun Yılmaz'ın "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma"[40], "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma"[41], Azmi Bilgin'in `Türk Edebiyatında Nasihatnâme ve Emre'nin Tercüme-i Pendnâme-i Attar'ı[42], çalışmaları bunlara ek olarak verilebilir. Bunların yanında, hazırlanan bazı doktora ve yüksek lisans tez çalışmalarında, siyasetnâmeler konusuna yer verilmiştir.[43]

İran'da bu konuda yapılmış çalışmalardan biri, Muhammed Muhammedî tarafından yazılmış olan *Edeb ve Ahlâk Der İran Pîş Ez İslam*[44] adlı eserdir. Birkaç

---

[34] Arslan, Mahmut, a.g.e., s. 231-262.

[35] İnalcık, Halil, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, c. II/3-4, 1967, s. 49-145.

[36] İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", s. 262.

[37] Daver, Bülent, "*Siyaset Biliminde Temel ReferanslarBibliyografyası",* Ankara, 1965.

[38] Pala, İskender, "Nasihatnâme", DİA, c. XXXII, s. 409-410.

[39] Uysal, Halil-Harmancı, Mehmet, "Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitabiyatı*", Makalat,* sayı II, Konya , 1999, s. 109-130.

[40] Yılmaz, Coşkun, "Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", *Osmanlılar,* c. II s. 69-81.

[41] Yılmaz, Coşkun, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler*",* TALİD, c. I, Sayı 2, 2003, s. 299-338.

[42] Bilgin, Azmi, "Türk Edebiyatında Nasihatnâme ve Emre'nin Terceme-i Pendnâme-i Attâr'ı", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 93, İstanbul, 1994, s. 197-208.

[43] Bunlar için bkz., Zencânî*, Sultana Öğütler*, s. 11-49; Za'ifi*, Gülşen-i Mülûk*, haz. Abdülhâkim Koçin, Ankara, 2005, s. 18-37; Livatyalı, Hüsnü Y., *X-XV. Asır Siyasetnâmelerinde Eğitim*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1992, s. 18-35; Atmaca, Veli*, Hadisleri Bakımından Siyasetnâmeler ve Ebû'n-Necîb'in en-Nehcu'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk* (Yayınlanmamaış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1993, s. 12-29.

[44] Muhammedî, Muhammed, *Edeb ve Ahlâk Der İran Pîş Ez İslam*, İntişârât-i Kull-i Nigariş-i Vezaret-i Ferheng ve Huner, Tahran, 126 sayfa.

bölümden meydana gelen kitabın birinci bölümü, “Arap ve İslam Edebiyatında Sâsânî dönemi İran Edebiyatı” başlığı altında, İslam’ın ilk dönemlerinde Arapça’ya tercüme edilen ve Arap-İslam edebiyatının bir parçası olarak kabul edilen Sâsânî dönemi edebiyatı konu edinmektedir. Bu eserde araştırma konusu olan bir başka bahis de *Câvîdan-ı Hıred, Suhenân-ı Hikmet-âmîz Der Meclis-i Şah Behmen, Mevâiz-i Azerbâd, Âdâb-ı Bozorgmîhr, Kitabu’l-Mesâîl, Hîtabe-yi Enuşîrvân, el-Âdâbu’s-Sağîr* adlı, tamamı Sâsânî dönemi eserlerinden istifade edilerek yazılan İran ahlâk ve eğitimidir.

Yine aynı yazar tarafından yapılan bir başka çalışma *Ferheng-i İranî Pîş Ez İslam*[45] da İslam öncesi İran kültürü, bunun İslam medeniyeti ve batı kültürü ve edebiyatı üzerindeki etkileri konusunda yazılmış değerli bir çalışmadır. On bir makaleden oluşan eserde konumuzla doğrudan alakalı *“İran ve İslam’da Amelî Hikmet ve Ahlâk”, “Âdâb Hakkında Arapça Yazılmış Eserler”* ve *“Pehlevîceden Arapçaya Tercüme Edilen Tarihî Eserler”* isimli makaleler de yer almaktadır.

Huseyn-i Berzger’in *Danişnâme-yi Edeb-i Fârsî*’de yer alan *“Enderznâme”*[46] maddesi, İran öğüt edebiyatını kapsamlı bir biçimde ele almasından dolayı önemli bir çalışmadır.

Yine Muhammed Mu’în, *“Enderz Ya Hikmet-i Amelî Der Edebiyat-i Pehlevî*[47]adlı makalesinde Pehlevî dönemi edebiyatında nasihat ve ameli-pratik hikmet üzerinde durmuştur.

G. Richter’in siyasetnâmeler hakkında yazdığı güzel bir çalışma olan *Studien zur Geschichteder Alteren Arabischen Furstens Piegel*[48] adlı Almanca eserini de zikretmek lazımdır.

Bunların dışında ansiklopedilerde *“Pendnâme”*[49] ve *“Âdâbu’l-Mülûk”*[50] adıyla yer alan ve nisbeten dar kapsamlı maddeler de bulunmaktadır.

---

[45] Muhammedî, Muhammed, *Ferheng-i İranî Pîş Ez İslam ve Âsâr-ı An Der Temeddün-i İslamî ve Edebiyat-i Garbî*, Tahran, 1374, 384 sayfa.

[46] Berzger, Huseyn, *“*Enderznâme*”*, c. II, s. 162-174.

[47] Mu’în, Muhammed, “Enderz Ya Hikmet-i Amelî Der Edebiyat-i Pehlevî*” Mecmu’a-yi Makâlât*, neşr. Mehduht-i Mu’în, Tahran, 1368. c. I.

[48] Richter, G., *Studien zur Geschichteder Alteren Arabischen Furstens Piegel*, Leipzig, 1932. Bkz. Rosenthal, Erwin I.J., *Ortaçağ’da İslam Siyaset Düşüncesi*, İstanbul, 1996, s. 99.

[49] “Pendnâme”, *Danişnâme-yi Cihan-i İslam*, c. V, s. 764-766, Tahran, 1379/2000.

0.1.6. İslam Öncesi Dönemde Yazılan Siyasetnâme-Nasihatnâmeler

İran'da, Müslümanlıktan önce Pehlevî dilinde kaleme alınmış ahlâk ve öğüt içerikli eserlerden meydana gelmiş nasihat edebiyatı, Pehlevî edebiyatının önemli bir kısmını oluşturur. Söz konusu döneme ait Pehlevîce çok sayıda ahlâk ve nasihat konulu eser bulunmaktadır. Bu dönemlere ait nasihatnâmelerin bir çoğu; hükümdarlara, saygın ve bilge kişiliklere ait olup bir kısmı da; Pîşdadîler hanedanından hükümdar Cemşîd'e, Keyanîler dönemi âlimlerinden Oşnâr-i Dâna'ya, bazıları da Sâsânî döneminde yaşamış farklı kişiliklere aittir.[51]

Siyasetnâme-Nasihatnâme türü eserlerin ilk örneklerini liste halinde dönemlerine göre şu şekilde sıralamak mümkündür:

Dinkerd'in Altıncı Kitabı

Pehlevîce yazılmış en önemli ve en büyük öğüt kitabı, Dînkerd'in, *"Kitâb-i Şeşom-i Dînkerd: Dînkerd'in Altıncı Kitabı"* adıyla bilinen bölümüdür. Altı, "fasıl"a ayrılan bu bölümün önemli bir kısmı, dinî öğütlerden oluşmaktadır. Bu eserde; yaşanmış birtakım olaylardan çıkarılan derslerle birlikte aktarılan öğütlere de yer verilir. Eserin ana temaları; akıl, bilgelik, bilgi, kültür, bilginlere danışma, bilge kişiler ve iyilerle oturup kalkma, onların sözlerinden yararlanma, inanç, din, sözünde durma, aşırılıklardan kaçınma, iyi ve kötü nitelikler, yoksulluk ve insan üzerindeki etkileri gibi konulardır. Öğütlerin önemli bir kısmı, herhangi bir ad verilmeden aktarılırken, bir kısmı da; Husrev Enûşîrvân, Âzerbâd Mihrespendân, Âzer Nerse gibi Sâsânîler dönemi ünlü kişiliklerine nisbet edilir.[52]

Hikem li-Behmeni'l-Melik

Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilen ahlâk konulu eserlerden *Hikem li-Behmeni'l-Melik*, Keyânî padişahlarından Goştâsb oğlu İsfendiyâr Behmen adlı padişahın sarayındaki bilginler, hekimler ve bilge kişilerin, padişahın, ahlâk konusundaki sorularına vermiş oldukları cevapların bir araya toplanmasıyla oluşmuş bir eserdir.

---

[50] "Âdâbu'l-Mülûk", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslam*, c. V, s. 6-7.

[51] Hânlerî, Pervîz Nâtil, *Târih-i Zebân-i Fârsî*, c. I, s. 223.

[52] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 61.

Enderz-i Âzerbâd-i Mihrespendan

Enderz-i Âzerbâd Mihrespendân'ın yazarı, Sâsânîler döneminin kutsal makamlı en büyük mûbedlerinden, Âzerbâd Mihrespendân, Zerdüşt dinine yapmış olduğu hizmetlerden dolayı birçok Zerdüşt eksenli kaynakta övgü ve saygıyla söz edilen bir kişiliktir. Kaleme almış olduğu eserlerden en önemlisi *Enderz-i Âzerbâd Mihrespendân* Pehlevîce birtakım kaynaklarla birlikte Bombay'da yayınlanan bu eser, Meliku'ş-Şuarâ Bahâr tarafından da Farsçaya çevrilmiştir. Bazı Arap yazarlar onu, "Zerdüşt-i sânî: İkinci Zerdüşt" unvanıyla tanıtırlar. Avestâ'nın bir bölümünü derleyen de odur.

Bu eserdeki öğütler; kısa, öz ve daha çok pratik hayatta yaşanarak edinilmiş tecrübeleri dillendiren, genel ahlâk ve insanlarla uyum içerisinde olmayı salık veren ibret dolu ifadelerden oluşur. Bazı bölümlerinin Arapça çevirileri İbn Miskeveyh'in (ö.421/1030), *Câvidân-i Hired* adlı eserinde aktarılmaktadır. Bu eser, 1730 kelimelik bilgiye yer vermektedir. Pehlevî, Pâzend dilindeki metni, Gucerât Dili ve İngilizce'ye yapılmış çevirileri 1869 yılında Bombay'da yayınlanmıştır. De Harlez tarafından eser Fransızca'ya çevrilmiş ve 1887 yılında yayınlanmıştır.[53]

Yâdgâr-i Bozorgmîhr

"Bozorgmihr-i Bahtegân" diye de bilinen Bozorgmihr, Sâsânî hanedanının adalet simgesi, ünlü hükümdarı Enûşîrvân'ın zeki ve akıllı veziridir. Enûşîrvân'dan her söz açılınca Bozorgmihr de konu edilir. Onun zekâsı ve yetenekleri hakkında kaynaklarda çok şey söylenmekte, ancak kimliği ile ilgili kesin bilgilere yer verilmemektedir. İslâm sonrası dönemde kaleme alınmış bazı eserlerde onun, Husrev Pervîz tarafından öldürüldüğü aktarılır. Tavla oyununu satranca karşılık olarak onun icad ettiği söylenir.

Bozorgmihr'in, kendisini tanıttığı bir önsöz ile başlayan ve bizzat Nûşîrevân'ın emriyle kaleme aldığını söylediği eser, ahlâkî konuları, birtakım öğütleri, sorulu-cevaplı bir anlatım tarzıyla ele alır. Öğütler, bizzat yazarın kendisi tarafından sorulan sorular ve yine yazar tarafından verilen cevaplar şeklinde aktarılır. Söz konusu sorular, daha çok faziletler ve hataları konu alır. Örneğin; cömertliğin fazileti, israfın kötülüğü vurgulanır. Eserde; ahlâkî öğütlerin yanı sıra Zerdüşt inanışı etkisinde söylenmiş öğüt ve uyarılar da yer alır. Yâdgâr-i Bozorgmihr, İslâm sonrası

---

[53] Aynı makale, s. 62.

dönemlerde de önemini korumuştur. Bazı bölümleri *Câvidân-i Hired*'te; “Bozorgmihr'den Seçtiklerim” başlığı altında verilmektedir. Firdevsî'nin de Şâhnâme'de aktardığı bölümlerinin yanı sıra, mensûr şekli Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî'de de yer almıştır. Ancak bu alıntılarda; eserin orijinalinde yer alan Zerdüşt inanışı rengi taşıyan bölümler değiştirilmiş ya da atılmıştır.[54]

Enderz-i Oşnâr-i Dânâ:

Enderz-i Oşnâr-i Dânâ, Avestâ'da adı üstad, akıllılığıyla ün kazanmış “bilge” nitelemesiyle de anılan bir kişiliktir. Kötülüklerden sakınan, aynı zamanda ileri düzeyde hukuk bilgisi de olan Oşnâr, bilgece öğretileriyle İranlıları eğitiyordu. *Enderz-i Oşnâr-i Dânâ*, onun tarafından kaleme alınmıştır. Bu öğüt konulu eserin Pehlevî dilindeki orijinal metni 1930 yılında İngilizce önsöz ve açıklamalarla yayınlanmış, Farsçaya Reşîd-i Yasemî tarafından çevrilmiştir (Tahran, 1313 h.ş.). Enderz-i Oşnâr-i Dânâ, 56 bölümden oluşur. Bazı bölümlerinde öğütler, sorulu-cevaplı ifadelerle aktarılır. Dinî özellikleri de vurgulayan eserin önemli bir kısmı, öğütlere yer verir.[55]

Enderz-i Pîşînegân

Câmâsb Asânâ tarafından 1897 yılında yayınlanan *Mutûn-i Pehlevî* içerisinde yer alan ve 280 kelimeden oluşan Enderz-i Pîşînegân/Enderz-i Pîşîniyân, Mâhyâr-i Nevvâbî tarafından Farsça'ya çevrilerek yayınlanmıştır. (Tebriz, 1339).[56]

Enderz-i Husrev-i Kubâdân

Kubâd'ın oğlu Enûşîrvân'ın, ölümü anında kendisinden sonra gelecek olanlar ve etrafında bulunanlara yapmış olduğu öğütlere yer veren bu eser; dünyanın değersiz oluşu, geçiciliği, aldatıcılığı gibi konularda nasihatlere yer vermektedir. Farsçaya çevrilmiş eserler arasında yer alan dinî öğüt içerikli kitaplardan olan bu eserde de, sorulu-cevaplı anlatımlar dikkat çeker. Bu enderznâmenin metni, Peşûten Destûr Behrâm Cî Sencânâ tarafından Gocerat Dili ve İngilizce çevirileriyle birlikte 1885 yılında Bombay'da Genc-i Şâygân adında bir külliyât içerisinde yayınlanmıştır.

---

[54] Aynı makale, s. 63.

[55] Aynı makale, s. 64.

[56] Aynı makale, s. 64.

Bu önemli öğüt kitabı Farsçaya çevrilerek Muhammed Keyvânpûr-i Mekrî (Tahran, 1339 hş) ve Mahyâr-i Nevvâbî[57] tarafından Tebriz'de yayınlanmıştır.[58]

Râhetu'l-insân/Pendnâme-yi Enuşîrvan

Muhammed b. Muhammed-i Bedâyi-i Belhî'ye ait olduğu kabul edilen bu eser, muhtemelen Husrev Enûşîrvân'ın öğütlerinin Farsça manzûm çevirisidir.[59] Rızâ Kulî Hân Hidâyet'in Mecma'u'l-fusahâ adlı eserinde bu risalenin 91 beyti Bedâyi-i Belhî adına aktarılır. Ancak Muhammed-i Muîn, bu risalenin yazarı hakkında kesin bilgi bulunmadığını ifade eder. Râhetu'l-insân, Saîd-i Nefîsî tarafından Mihr dergisinde (II/2-3) yayınlanmıştır.[60]

Enderz-i Dânâkan Be Mezdiyesnân

Günlük yaşantıda yerine getirilmesi gereken dinî yükümlülüklerden söz eden bu eser, Câmâsb Asânâ'nın *Mutûn-i Pehlevî*'sinin Bombay'da 1913 yılında yayınlanan II. cildinde yer almaktadır. Farsça çevirisi, Mâhyâr-i Nevvâbî tarafından yapılmış ve Neşriyye-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Tebrîz'de yayınlanmıştır. Ana teması, ölüm ve dünyanın geçiciliğidir.[61]

Enderz-i Poryotkîşân

Enderz-i Poryotkîşân adlı bu öğüt içerikli eserde, on beş yaşına girmiş her Zerdüştînin bilmesi ve inanması gereken düalizm; bütün iyiliklerin kaynağının Ahura Mazda, bütün kötülüklerin sebebinin de Ehrimen olduğu gibi birtakım inanç esaslarına yer vermektedir. Bu Enderznâme, dinî öğüt içerikli eserler arasında yer alsa da, genel temalı öğütler de içerir. Örneğin; kültürlü olma, çok çalışma, alay ve hicivden uzak durma, anne, baba ve yöneticilere karşı saygılı olma gibi konulara da yer verir. Enderz-i Poryotkîşân, Câmâsb Asanâ'nın, Mutûn-i Pehlevî mecmuasında yayınlanmıştır. Mâhyâr-i Nevvâbî tarafından Farsçaya çevrilen eser, *Mecmua-yi Makâlat* içerisinde 1355 h.ş. yılında Şirâz'da yayınlanmıştır.[62]

---

[57] Mekrî, Muhammed Keyvânpûr-Nevvâbî, Mahyâr, *Neşriyye-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Tebrîz,* XII/1, Tebriz 1339 h.ş., s. 142-144.

[58] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 64.

[59] Berzger, Huseyn, "Enderznâme", s. 164.

[60] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 64.

[61] Aynı makale, s. 65.

[62] Aynı makale, s. 65.

Enderz-i Desturân Be Bîhdînan

Câmâsb Asânâ'nın, *Mutûn-i Pehlevî* adıyla Bombay'da 1913 yılında yayınlanan eserinin içerisinde yer alan Enderz-i Destûrân Be Bihdînân, Zerdüşt mûbedleri ve destûrlarının yapmış oldukları birtakım vaazları konu almaktadır. Eserde daha çok dinî içerikli öğütlere yer veren ifadeler dikkat çeker. Eserin adı da, ilk cümlesinden alınmıştır. *Enderz-i Destûrân Be Bihdînân*, Mâhyâr-i Nevvâbî tarafından Farsçaya çevrilerek Mecmu'a-yi Makâlât içerisinde 1355 h.ş. yılında Şirâz'da yayınlanmıştır.[63]

Enderz-i Kûdekân

Debîristân-i Hudây adıyla bilinen okulların öğrencilerini muhatap alan öğütleri içeren bir risaledir. Orijinali Pehlevî dilinde kaleme alınmış olan eserin elde bulunan şekli Pâzend dilindedir. Eser, Ketâyûn-i Mazdâpûr tarafından yayınlanmıştır.[64]

Enderz-i Behzâd-i Ferruh Pîrûz

Enderz-i Vehzât-i Ferruh Pîrûz adıyla da bilinen bu eserin hayatı ve kimliği hakkında bilgi bulunmayan, muhtemelen Sâsânîlerin son dönemleri ya da ilk İslâmî devirlerde yaşamış olan yazarı Ferruh Pîrûz oğlu Behzâd'a ait olan bu eserin Farsça çevirisi 1899 yılında Bombay'da, bir diğer çevirisi Ferhâd-i Âbâdânî tarafından Neşriyye-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Tebrîz'de yayınlanmıştır (sayı: XIX, Tahran, 1346 h.ş.). Ahmed-i Tefezzulî de bu risaleyi Farsçaya çevirmiş ve neşretmiştir (*İrânşinâsî,* II, 1971). Eserde iki temel konu ele alınmaktadır: Bu konulardan biri, metnin de övgüsüyle başladığı akıl, diğeri de, dünyanın geçiciliği, önemsiz oluşudur. Eserin metni, Câmâsb Asânâ'nın, *Mutûn-i Pehlevî* adlı mecmuasında (1897-1913) yayınlanmıştır.[65]

Enderz-i Âzerfernbağ-i Ferruhzâdan

İslâm sonrası dönemde yaşamış, III./IX. yüzyılda Dînkerd'i de kaleme almış olan Âzerfernbağ-i Ferruhzâdân tarafından yazılmıştır.[66]

---

[63] Berzger, Huseyn, a.g.m., s. 164; Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 65.

[64] Berzger, Huseyn, a.g.m., s. 164; Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 65.

[65] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 66.

[66] Berzger, Huseyn, a.g.m., s. 164.

Pendnâme-yi Bozorgmihr/Âdâb-i Bozorgmihr

İbn-i Miskeveyh'in aktardığına göre, bu eserin adı "Âdâb-i Bozorgmihr" olarak bilinmektedir. Eser, IV./X. yüzyılda Pehlevî dilinden Farsçaya Sâmânî emiri Nûh b. Mansûr (h.366-387) zamanında, bizzat onun emriyle çevrilmiş, Firdevsî de, bu çeviriyi manzum olarak düzenleyip Şehnâme'ye almıştır. Sâsânî hükümdarlarından Nuşîrevân'ın veziri ya da danışmanı olduğu söylenen, aynı hükümdarın emriyle Hindistan'dan Pança Tatra'yı (Kelile ve Dinme) getirmekle görevlendirilen Borzuye Tabip olarak da bilinen Bozorgmîhr, bu eserini III/IX. yüzyılda yazmıştır. Eserin tam metni Peşuten Destur Behram Cî Sencana tarafından Bombay'da (1885) Genc-i Şâygân adıyla yayınlanan külliyat içinde yer almaktadır.[67]

Pendnâmek-i Zerdüşt

Enderz-i Nuhustîn Dîndâran adıyla da bilinen bu nasihat içeren risale, Azerbad Mihrespendan'ın babası ya da oğlu Zerdüşt tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser de Câmâsb Asânâ tarfından Bombay'da 1897-1913 tarihinde *Mütûn-i Pehlevî* mecmuasında yayınlanmıştır. Farsça çevirisi Mâhyâr-i Nevvabî tarafından 1339 h.ş.de *Neşriye-yi Edebiyat-i Danişgâh-i Tebriz*'de yayınlanmıştır.[68]

Kitâbu'l-Mesâil

İran tarihinde adaletiyle, bilgi ve hikmet konusundaki geniş birikimiyle bilinen Enuşîrvân'ın kendisine ahlâk ve nefis terbiyesi konusunda yöneltilmiş olan sorulara vermiş olduğu cevaplardan oluşan bu eser, İbn Miskeveyh'in *Câvîdan-i Hired* adlı eserinde "Âdâb-i İrâniyân" adı altındaki bölümde de aktarılmaktadır.[69]

Mînu-yi Hired

Ahlâk, mitoloji ve dinî konularda ayrıntılı bilgilere yer veren çok önemli eserlerden biri olan *Mînu-yi Hired*'in yazıldığı tarih kesin olarak bilinmemekle beraber, Sâsânîler döneminin sonlarına doğru Hüsrev Enuşîrvan (531-579) zamanında yazıldığı sanılmaktadır. Çok sayıda etkileyici, ibret verici cümle, bol öğüt ve hikmetli söz içeren pasajlara yer vermesi, akla özel bir yer ayırması nedeniyle nasihatnâme türü eserler arasında yer alır. Bir giriş ve 63 bölümü oluşturan 62 soru-cevaptan oluşmaktadır. Farsça manzum ve mensur bir çok çevirileri bulunan

---

[67] Aynı yer.

[68] Aynı yer.

[69] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 67.

Mînu-yi Hired, Ahmed-i Tefezzulî tarafından Farsçaya çevrilerek sözlük ve açıklamalarla birlikte 1354 h.ş. yılında Tahran'da yayınlanmıştır.[70]

el-Edebu's-Sağîr

Ahlâk konulu eserlerden, İbnu'l-Mukaffa tarafından Pehlevîceden Arapça'ya çevrilmiş eserler arasında yer alan ve Arap edebiyatında *el-Edebu's-sağîr* olarak bilinen bu eser, İslam'ın ilk dönemlerinde bile önemli ahlâk ve eğitim konulu eserlerden biri olarak yoğun ilgi görmüştür. Günümüzde bile aynı önemini korumakta olan *el-Edebu's-sağîr,* Sâsânî döneminden günümüze kadar Arapça çevirisi yoluyla gelmiş en eski eserlerden biridir.[71]

0.1.7. İslam Döneminde Siyasetle İlgili Telif Edilen Eserler

Siyasetnâmeler üzerinde çalışan araştırmacılar, İslam dünyasında siyaset ile ilgili yazılan eserleri belirli bazı özelliklere göre sınıflandırmaktadırlar. Bunlardan birincisi, siyaset ve devlet idaresi konusunu felsefî ve idealist açıdan ele alan Fârâbî'nin *el-Medinetü'l-fâzila*'sı ile *Füsûlü'l-medenî'*si gibi eserlerdir. İkincisi, siyaset ve devlet idaresi konusunu teorik olarak inceleyip, konu ile ilgili İslamın görüşünü tespite yönelik kamu hukukunu işleyen fıkıh kitaplarıdır. Mâverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'si, İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye'*si bu tür kitaplardandır. Üçüncüsü, dönemin sultan, vezir ve diğer devlet adamlarına siyaset sanatı konusunda pratik yol gösteren, yönetimle ilgili problemleri gidermek için siyasî ve ahlâkî nasihatler veren Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'si ile Keykavus'un *Kabusnâme*'si ve Gazzâlî'nin *Nasîhatu'l-Mülûk*'u gibi eserlerdir. Dördüncüsü ise, Osmanlı devletinin duraklama ve gerileme dönemlerinde, genellikle padişahın veya vezirlerin istekleri üzerine yazılan ve bu kişilere devletin ve idarenin gidişatı hakkında bilgi veren, teklif ve nasihatler sunan lâyihalardır.[72]

Müslüman bilginler, h. III. yüzyıl sonu ile h. IV. yüzyıl başında bu konuda İran ve Yunan kültürü başta olmak üzere Hint ve Çin kültürlerindeki siyaset sanatına ait çeşitli birikimleri ve tecrübeleri, İslamî kavramlar ve siyaset anlayışı ile sentezleyerek bu geleneği devam ettirmişlerdir. Yukarıda, siyasetnâmeler ile ilgili

---

[70] Aynı makale, s. 69.

[71] Aynı yer.

[72] Uğur, Ahmet, a.g.e., s. 21-25; Zencânî, *Sultana Öğütler,* s. 11-12.

yapılan bibliyografik çalışmalar başlığı altında, bu konu ile ilgili yapılan çalışmalar zikredilmişti.

İslam dünyasında bu türün ilk örneklerinin Emevîler'in sonlarına doğru ortaya çıktığı kabul edilir. Emevî halifesi Hişam (724-743) geniş boyutlu İslam fetih hareketinden sonra devleti kurmak ve organize etmek amacıyla, İran ve Bizans gibi kadim devletlerdeki yönetim metodlarına ilgi gösterdi. Küttab denilen devletin bürokratları, bu konuda faydalı olabilecek kitapları halifenin kullanımı için tercüme ettiler. *Kitâb fi's-Siyâseti'l-'Âmmiyye* adlı risale bu türün önemli örneklerindendir.[73]

Daha sonrasında, İran-Sâsânî siyaset geleneğinden etkilenen Abbasîler döneminde aydın zümre ve siyasî düşünürler, İran'ın siyasî mirasına yönelerek onlardan ilham aldılar. Abbasîler döneminde Fars kültürüne ait nasihatnâme-Siyasetnâme yazma geleneğini başlatanların öncüsü, Halife Ebû Ca'fer el-Mânsur'un katipliğini yapan Abdullah b. el-Mukaffa (ö.757)'dır. Onun Emevîlerin son ve Abbasîlerin ilk dönemlerinde yüksek bürokrat olarak devlete hizmet etmiş olması, İslam toplumunda yaşanan problemlerin farkına varmasını sağlamış ve bu problemlere çözüm yolları aramıştır. Bu düşünceyle yazdığı eserlerin, geniş İslam ülkesinin içinde bulunduğu sosyal, siyasî ve kültürel meselelerin çözümü için önerilmiş bir ıslahat projesi niteliğinde olduğu söylenebilir. İbnu'l-Mukaffa, bu eserleri aynen çevirmekle yetinmemiş, aynı zamanda İslam toplum düzenine uyarlamak amacıyla gerekli tasarruflarda da bulunmuştur.[74] Arapçaya yaptığı çeviri ve yazdığı eserler, Sâsânî devlet geleneği ile çağının İslamî anlayışları arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Ayrıca Fars ve bir ölçüde de Grek kültürüne dair geniş bilgisiyle Arap, Fars, Hind ve Yunan kültürlerini kaynaştırmış ve Müslüman ilim ve fikir adamlarının bu kültürlerle erken bir dönemde buluşmasını sağlamıştır.[75] Örneğin onun *er-Risale fi's-Sahâbe (Risâletu's-Siyâse)* adlı eseri, Halife Mansur'a hitaben yazılmış siyasî, idarî, askerî, malî, adlî ve sosyal aksaklıkları ve çözümlerine dair tavsiyeleri dile getiren bir ıslahat programı niteliğindedir.

---

[73] Hamilton, A.R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1991, s. 78; Zencânî, a.g.e., s. 14.

[74] Durmuş, İsmail, "İbnu'l-Mukaffâ", DİA., c. XXI, s. 131; Zencânî, a.g.e., s. 16.

[75] Durmuş, İsmail, a.g.m., c. XXI, s. 134.

Abdullah b. el-Mukaffa'nın, okuyucusuna siyasî tecrübe ve ahlâkî değerleri kazandırmak amacıyla yazılan ve daha önce bahsi geçen *el-Edebu's-Sağîr* adlı risalesinin dışında yazdığı diğer bir eseri, bir mukaddime ve iki bölümden oluşan *el-Edebu'l-Kebîr* adlı eseridir. Bu eserin birinci bölümü hükümdar, vezir ve valilerin idarî ve siyasî davranışlarından; ikinci bölümü ise insanlar arası ilişkilerden ve görgü kurallarından bahsetmektedir.[76] Bu eserlerle birlikte genel ahlâk ve edebe dair veciz sözlerini içeren *Hikemu İbni'l-Mukaffa,* ahlâkî öğüt ve tavsiyelere dair olan *Yetîmetü's-Sultan*, iyi hükümdar ve kötü tebea arasındaki ilişkileri anlatan el-Yetîmetü's-Sâniye gibi ona ait olduğu tahmin edilen bir çok eseri, siyasetnâme yazarları tarafından kaynak malzeme olarak kullanılmıştır.[77]

İbnu'l-Mukaffa'nın, siyasetnâmelere konu teşkil eden tercüme eserlerinin başında, *Kelîle ve Dimne* gelmektedir. Bu kitap, yukarıda bahsedildiği gibi, tabip Borzuye-Berzeveyh olarak da bilinen Enuşîrvan'ın akıllı ve zeki veziri Bozorgmîhr tarafından Hindistan'dan getirilip Pehlevîce'ye tercüme edilen *Pançatantra* (beş makale/söz/nasihat)'nın Arapça'ya çevirisidir.[78] Tam bir Siyâsetnâme olmamakla beraber nasihat ve öğüt kitabıdır. Yazılış amacı, hayvanlar arasında geçen bazı hikâyelerden yararlanarak, saray mensuplarına hikmetli ve ibretli dersler vermektir. Bu özelliğinden dolayı bir çok tarih ve siyâsetnâme yazarı ondan nakiller yapmışlardır.

İbnu'l-Mukaffa'nın ikinci önemli bir diğer eseri, *Siyerü Mülûki'l-Acem* veya *Hüdaynâme*[79] diye bilinen, III. Yazdicerd zamanında Sâsânî devletinin resmi salnâmelerinden faydalanarak yazılan Pehlevîce tarihin Arapça tercümesidir. Siyasî ve ahlâkî meselelere dair olup, günümüze ulaşamamış bir başka eser olan Risale-yi Tansar-Nâme-yi Tansar'in Farsça tercümesi, İbn İsfendiyar'ın *Târîh-i Taberîstân* adlı eserinde bulunmaktadır. Onun siyâsetnâmelere kaynak teşkil eden diğer önemli bir tercümesi *Kitâb-i Mazdek*'tir. Nizamülmülk'ün *Siyâsetnâme'*si başta olmak üzere, bir çok kitapta bundan nakiller yapılmıştır.[80] Yine daha önce bahsi geçen ve

---

[76] Rosenthall, Erwin I.J., a.g.e., s. 103.

[77] Durmuş, İsmail, a.g.m., c. XXI, s. 133.

[78] Ateş, Ahmet, "İbnu'l-Mukaffâ", İA, c. V/II, s. 865-866; Uğur, Ahmet, a.g.e., s. 14; Durmuş, İsmail, a.g.m., c. XXI, s. 132; Brockellman, Carl, "Kelîle ve Dimne", İA, c. IV, s. 552.

[79] Firdevsî, *Şehnâme,* terc. Necati Lugal, İstanbul, 1992, s. 16.

[80] Durmuş, İsmail, a.g.m., c. XXI, s. 132.

Pendnâme-yi Enuşîrvan olarak da bilinen *Kitâbu't-Tâc fi Sîret-i Enuşîrvan* adlı tercümesi, Kisra Enuşîrvan'ın hayat hikâyesi ile hükümdarlara nasihatleri içermektedir.[81]

Abdullah b. el-Mukaffa, neredeyse tamamı siyasetnâme yazarları tarafından referans olarak gösterilen bu kadar geniş tercüme ve telif eserleriyle İslam dönemi siyasetnâme-nasihatnâme geleneğinin ilk öncülerinden sayılmaktadır.[82]

İslam döneminde İbnu'l-Mukaffa'dan sonra bu türün belli başlı örneklerini ve günümüze ulaşanların en meşhurlarını şöyle sıralayabiliriz:

Kitâbu Bağdâd

Ahmed b. Ebî Tayfur (ö.280/893), Bağdat şehri ile Abbasî devletinin 204/819 tarihinden halife Me'mûn'un 218/833 yılına kadar gelen tarihi olan ve Taberî'nin Vakayinâmesi'nin kaynaklarından biri olan *Târîh-i Bağdâd*[83] adlı eserinde, Me'mûn zamanında Mezopotamya'daki Diyâr-ı Rabîa'ya tayin edilen oğluna yazdığı mektupta siyasetnâme türünün güzel bir örneğini barındırır.[84] Yazar, eserinde yönetici oğluna şu tavsiyelerde bulunur: Yönetici kanuna uymalı, yönettiklerine karşı adil olmalı, beş vakit namaz gibi dinî görevlerini harfiyen yerine getirmeli, Kur'ân'ı iyi bilip onun emirlerine ve Peygamber'in sünnetine göre bir yönetim sergilemelidir. Yazar yine oğluna, çobanı ve koruyucusu olduğu sürüye cömert ve yumuşakça davranmasını, cizye ve haraç konusunda dikkatli olmasını öğütler. Mektup, başlangıçta verilen, şeriata ve sünnete sıkı sıkıya sarılması yolundaki tavsiyenin tekrarıyla son bulur.

Kitâbu't-Tâc fi Ahlâki'l-Mulûk

Siyasetnâme türünün karakteristik özelliklerini taşıyan ilk örneklerden biri, IX. yüzyılın tanınmış âlimlerinden biri olan Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhız (ö.255/869)'a ait olduğu söylenen *Kitâbu't-Tâc*[85] adlı eserdir. Büyük bölümü saray

---

[81] Yıldırım, Nimet, a.g.m., s. 64; Zencanî, a.g.e., s. 18.

[82] Abdullah b. el-Mukaffâ'nın siyaset ahlâkı ile ilgili eserlerinin geniş tahlili için şu eserlere bkz. Rosenthal, Erwin I.J., *a.g.e.,* s. 101-108; Durmuş, İsmail, a.g.m., c. XXI, s. 133; Zencânî, *a.g.e.,* s. 16.

[83] Ahmed b. Ebî Tayfur, *Kitâbu Bağdâd*, trc. H.Keller, Leipzig, 1908. Ayrıca bkz. Huart, Cl., "İbn-i Ebî Tâhir Tayfur", İA, c. V/II, s. 725-726.

[84] Rosenthal, Erwin I.J., *a.g.e.,* s.109.

[85] el-Câhız, *Kitâbu't-Tâc*, tah. Ahmed Zeki Bâşâ, Kahire, 1914; Şeşen, Ramazan, "Cahız" , DİA, c. VII, s. 22; Rosenthal, Erwin I.J., a.g.e., s. 111.

âdâbına hasredilmiş olmakla birlikte, siyasetin amacı ve anlamıyla ilgili bazı genel gözlemler içerir. Eser, Abbâsî Halifesi Mütevekkil 'Alallah'ın veziri Feth b. Hakan'a sunulmuş olmasına rağmen, daha çok Sâsânî idaresi ve saray hayatını anlatan anekdotlarla doludur. Bunun yanısıra, Emevî ve Abbâsî saray hayatını yansıtan ve kültür tarihi bakımından önemli sayılan bilgiler de içerir.

Kâbusnâme

Bu türün, kendinden sonrakilere örnek teşkil eden, siyaset ve ahlâk ile ilgili konularla birlikte sosyal olayları ve görgü kurallarını da ele alan bir diğer eser de; X.-XI. yüzyıllarda hüküm sürmüş Ziyârîler hanedanlığı döneminde yazılan Keykavus'un *Kâbusnâme*'sidir. Selçuklu sultanlarının vasalları olarak güney Hazar bölgesinin bir kısmını yöneten Ziyârî hanedanının bir şehzadesi olan Emir Unsurü'l-Ma'âlî Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr b. Ziyâr tarafından 475/1082 yılında oğlu Giylânşah'a yazılmıştır. Yazarın siyasî ve ahlâkî tecrübelerini ihtiva eden bir âdâb ve nasihat kitabıdır. Kitabın üzerinde durduğu üç ana konu, sultan, vezir ve diğer devlet adamlarının görevleridir.

Yazar, eserde kendi tecrübeleri yanında eski İran hükümdarlarından ve Yunan filozoflarından veciz sözler ile Gazneli, Büveyhî ve Selçuklu dönemi tarihinden örnek hikâyeler anlatır. Kendisinden sonra bir çok esere kaynaklık yapan bu kitaptan Muhammed Avfî, *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u-r-Rivâyât*'ında; Gazneli Hâkim Senâî *Hadîkatu'l-Hakîka*'sında; Kadı Ahmed Gaffarî *Nîgâristân*'ında; Nizâmî-yi Gencevî *Hüsrev ve Şirîn*'inde; Feridüddîn-i Attâr *Mantıku't-Tayr*'ında ve bir çok edebiyatçı ve tarihçi eserlerinde nakiller yapmıştır.[86]

Âdâbu'l-Mulûk

X. ve XI. yüzyılın tanınmış edebiyatçılarından Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin *Âdâbu'l-Mülûk* adlı eseri de bu türün önemli örneklerinden olup, şu konuları ihtiva eder: Hükümdarlığın önemi ve onlara saygı, devlet yönetimi konusunda bazı geçmiş devlet adamlarının hikmetli sözleri, vezir ve devlet memurları ile ilişkiler, hükümdarlığın afetleri, yapılması ve yapılmaması gereken davranışlar.[87] Seâlibî'nin bu eserinin dışında, siyasetle ilgili bazı diğer telifleri şunlardır: Devlet görevlileri ve

---

[86] Keykâvus, *Kâbusnâme,* çev. Mercimek Ahmed, Tercüman 1001 temel eser, tsz., c. I, s. 11-12; Rosenthall, Erwin I.J., *a.g.e.*, s. 114; Uğur, Ahmed, *a.g.e.*, s. 79; Zencânî, *a.g.e.,* s. 21.

[87] Seâlibî, *Âdâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*, çev. Said Aykut, İstanbul, 1997.

vezirlerin uyması gereken siyaset sanatına dair olan *Tuhfetü'l-Vüzerâ,* kendisine aidiyeti konusunda ihtilaf bulunan *Gureru Ahbâri Müluki'l-Fursi ve Siyerihim.*[88]

el-Ahkâmu's-Sultâniyye

Mâverdî'yi bu gün dünyanın birçok yerinde tanıtan ve kendisine haklı bir şöhret kazandıran eseri *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*[89]'dir. Bu eser, muhtelif ayrıntılarıyla umumî kanunlar konusunda bir araştırmadır. İslam'da idare sistemi konusuyla ilgilenen herkes için en önemli kaynaklardandır. Mâverdî, bu eserde İslam devlet idaresi anlamına gelen imamet ve Hilâfet konusunda geniş mütalaalarda bulunur. Vezâret (hükümet idaresi) ve valilik gibi devlet idare hukukunu anlatır. Mahkemelerin idaresi, Cuma ve diğer namazların imameti, malların idaresi, divanların ortaya çıkışı, tertibi ve nizamı konusunda tam bir başvuru kitabıdır.[90]

Teshîlu'n-Nazar ve Ta'cîlu'z-Zafer fi Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk

Siyasetnâmelerin günümüze ulaşabilen diğer önemli örneklerinden biri, Müslüman devlet tasavvurunu icraat ve teorisiyle inşa eden ve kendisinden sonraki siyaset düşünürlerine ilham kaynağı olmuş meşhur İslam siyaset teorisyeni Mâverdî (975-1058)'nin *Teshîlu'n-Nazar ve Ta'cîlu'z-Zafer fi Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk*[91] adlı eseridir. Mâverdî, Abbâsî İmparatorluğunun derin siyasî bunâlım ve kriz yaşadığı bir dönemde kaleme aldığı kitabında devlet yönetiminin teorik olarak temellerini atar. Devletin hangi amaçlarla kurulabileceğini, dinî, askerî ihtilâl ve darbelerin gerekçelerini, fayda ve zararlarını, din-devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini, adil bir yönetim gerçekleştirmek için kaçınılmaz olan esasların neler olması gerektiğini açıklar. Bunun yanında; bayındırlık, asayiş, askeri ve malî yapılanma gibi görevleri ile devlet başkanlarının yardımcıları ve görevleri gibi konular da eserde işlenmektedir.

---

[88] Bkz. *Aynı eser,* s. 17.

[89] Mâverdî, Ebû'l-Hasan Habîb, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye (İslamda Devlet ve Hilâfet Hukuku),* çev. Ali Şafak, İstanbul, 1994.

[90] Mâverdî, *Siyaset Sanatı (Nasîhatü'l-mülûk),* haz. Mustafa Sarıbıyık, İstanbul, 2004., s. 25-26.

[91] Mâverdî, *Devlet Yönetimi*, (*Teshîlu'n-Nazar ve Ta'cilu'z-Zafer fi Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk,* neşr. Rıdvân es-Seyyid, Beyrut, 1987), çev. M. Ali Kara, İstanbul, 2003.

Kavânînu'l-Vüzerâ

Mâverdî'nin *Kavânînu'l-Vuzerâ*[92] adlı eseri ise, vezirliğin genel âdâbından bahsetmektedir. Eser, vezir kelimesinin etimolojisi ve vezirlikle ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de delillerin zikredilmesiyle başlar. Vezirliğin çeşitleri, tefvîz ve tenfîz vezirliğinin görevleri, birbirinden farkları anlatılır. Vezirin taşıması gereken sıfatlar, melike karşı davranışları ve halka karşı muamelelerinin nasıl olması gerektiğine dair konular işlenmektedir.[93]

Nasîhatü'l-Mulûk

Mâverdî'nin kendisinin olduğu söylenen, fakat kuşkulu bulunup otantik sayılmayan *Nasîhatü'l-Mülûk*[94]'ü, yazarının meliklere nasihate yönelik ideal devlet yönetiminin nasıl olması gerektiğine dair siyasî görüşlerini ortaya koyan bir siyasetnâmedir.

et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi Âdâbi's-Siyâsiyye

Mâverdî'nin siyasî eserleri arasında önemli bir yer tutan *et-Tuhfetu'l-Mülûkiyye fi Âdâbi's-Siyâsiyye*[95] adlı eseri de pratik gayelerle sultanlara siyaset sanatını ve ahlâkını öğreten eserlerdendir. Yedi ana başlıktan oluşan eser, aklın kısımları ve istişarenin gerekliliğini izah ettikten sonra, adaletin devlet yönetiminde vazgeçilmez bir unsur olduğunu anlatır. Sonraki bölümlerde ise şükür üzerinde durur, meliklerin ve yöneticilerin ahlâkı konusunu işler.[96]

Siyasetnâme (Siyeru'l-Mulûk)

Benzerlerine kıyasla daha yüksek bir değer taşıyan bu eser, Büyük Selçuklu Devleti sultanı Alparslan (1063-1072) ve oğlu Melikşah (1072-1092)'a geniş devlet deneyimi ve engin tecrübesiyle otuz yıl kadar vezirlik yapan Nizâmülmülk (1065-1092) tarafından, elli fasıl halinde yazılmıştır. Siyasetnâme, Abbâsî halifeliğinin itibar kaybına uğradığı, Büyük Selçuklu devletinin ise zirveye yükseldiği bir dönemin ürünüdür.

---

[92] Mâverdî, *Kavânînu'l-Vuzerâ,* neşr. M. Süleyman Dâvud-Fuad Abdulmun'im, İskenderiye, 1976.

[93] Mâverdî, *Siyaset Sanatı*, s. 27.

[94] Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk,* tah. Fuat Abdulmun'im, İskenderiye, 1988.

[95] Mâverdî, *et-Tuhfetu'l-Mülûkiyye fi Âdâbi's-Siyâsiyye,* tah. Fuat Abdulmun'im, İskenderiye, 1977; Zencânî, *a.g.e.*, s. 23.

[96] Mâverdî, *Siyaset Sanatı*, s. 27.

Eser, benzerlerinde olduğu gibi, zamanına göre yeterlikli bir devlet başkanı için gerekli şartları öğretmek, bu şartların gerçekleştirilmesinde takip edilecek yolları göstermek ve ideal bir devlet başkanının özelliklerini sıralamakla yetinen bir akıl kitabı olmanın yanısıra, geçmiş devletler ve yöneticilerinin yaşadıkları tecrübelerle ilgili anekdotlarla geniş bir tarihî malzeme sunmaktadır. Buna ilave olarak, Selçuklu devletinin idarî, askerî teşkilatı ve malî, hukukî durumu arasında yaptığı karşılaştırmalarla Sultan Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğunun sosyal bünyesini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.[97]

Kutadgu Bilig

İlk Türkçe siyasetnâme olarak kabul edilen Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig[98] adlı manzum eserinden de söz edilmelidir. Karahanlı devletinin idare merkezi olan Kaşgar kültür ortamında yazılan eser, 462/1069 yılında Karahanlılardan Tafgaç Buğra Karahan adına yazılmıştır.

Kutadgu Bilig, siyasî yol göstericilik yanında ahlâkî, felsefî ve sosyal konuları içeren bir bilim ansiklopedisi niteliğindedir. Burada zikredilen örneklere Arap ve Fars edebiyatında da rastlanır. Eserde Firdevsî'nin Şehnâmesi'nin Farabî ve İbn Sînâ gibi İslam filozoflarının etkileri hissedilmektedir.[99]

Nasîhatü'l-Mulûk

İçerik bakımından siyasetnâme-nasihatnâme türü içerisinde ele alabileceğimiz bir başka öncü eser de meşhur İslam âlimi Gazzâlî (450-505)/(1050-1111)'nin siyasete dair yazdığı *Nasîhâtü'l-Mülûk*[100] adlı eseridir. Farsça olan bu eser, Selçuklu sultanı Sencer'e (1118-1157) takdim ve ithaf edilmiştir. Melikşah'ın ölümünden sonra taht mücadeleleri yüzünden kısa bir dönem sarsıntı geçirdikten sonra Sencer'in yönetimi devralmasıyla yeniden istikrar sağlandı. Sultan Sencer, ülkede yeniden

---

[97] Siyasetnâme ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, İbrahim, a.g.m., s. 231-256; Nizamülmülk, *Siyasetnâme,* haz. M. Altay Köymen, Ankara, 1999; Uğur, Ahmed, *a.g.e,* s. 81-83; Rosenthal, Erwin I.J., *a.g.e.*, s. 119; Şirvânî, Harun Han, *İslamda Siyasî Düşünce ve İdare*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1965, s. 89-93; Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 182.

[98] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. R. Rahmeti Arat, Ankara, 1994.

[99] Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig Üzerine Çalışmalar*, Ankara, 1995, s. 166; Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 184; Zencanî, *a.g.e.*, s. 24.

[100] İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına Nasihatlar, "Nasîhatü'l-Mülûk"* (trc. Osman Şekerci) İstanbul, 1995.

düzeni sağladıktan bir süre sonra görüştüğü ünlü bilginden nasihat ve tavsiyelerini ister. Bunun üzerine Gazzâlî, söz konusu eserini kaleme alır.

Eserde, inançla ilgili konular üzerinde geniş bir şekilde durulduktan sonra, sultanda bulunması gereken adalet, merhamet, bilginlerle oturma, öfkelenmeme gibi siyasî ahlâk ve edeple ilgili davranışlar izah edilmektedir. Diğer bölümlerde, devlet başkanı için gerekeli olan şeyler ve zulümden kaçınma, devlet hazinesi ve vergi politikası, halkla ilişkiler, vezirler ve nitelikleri, istişarenin önemi gibi konuların üzerinde durulmaktadır.[101] *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Farsça aslı elde olmayıp *"et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasîhati'l-Mülûk"* ismiyle Arapçaya tercüme edilmiş ve defalarca basılmıştır.[102]

Nehcu's-Sulûk fî Siyâseti'l-Mulûk

Ebû'n-Necib Abdurrahman b. Nasr Suhreverdî (ö.563/1168) tarafından Arapça yazılan *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*[103], müellif ile aralarında baba-oğul gibi saygı ve sevgi ilişkisi kurulmuş olan Selahaddîn-i Eyyubî'ye takdim edilmiştir. Müellif, eserinde ülkeyi ve halkı idare etmenin usul ve âdâbı, memleketin ileri gelenlerinin sahip olması gereken bilgi ve ülke yönetimi konusunda bilinmesi gereken önemli esaslar; askerliğe, vergi ve ganimete, orduya, cihada, övülmüş ve yerilmiş huylara, meşveretin değerine, sabrın üstünlüğüne değinmektedir.

Sühreverdî bu konuları işlerken diğer benzer eserlerde olduğu gibi, konuyu pekiştirici olarak; öğütler, geçmiş büyük insanların sözleri, hikâyeler ve şiirler kullanmıştır. Eser 20 bölüm olarak tertip edilmiş, her bölümde özlü hikâyeler, tesirli mev'izeler, ince nükteler ortaya koymuştur.

Sirâcu'l-Mulûk

Siyâset, tarih, ahlâk felsefesi, varlık felsefesi, fıkıh, kelâm, hadis, şiir ve nasihatların toplamı olan bu kitap, benzerlerine göre oldukça hacimlidir. Yazıldığı zamandan beri ilim ehlinin dikkatini çekmiş ve yöneticilerin referans kaynağı olagelmiş bu eser, Endülüs'lü bilgin Ebûbekir Muhammed İbnu'l-Velîd et-Tartuşî

---

[101] Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 182; Çolak, Orhan M., a.g.m., s. 364; Zencânî, a.g.e., s. 22.

[102] İmam Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 14.

[103] Ebû'n-Necîb 'Abdurrahman b. Nasr es-Suhreverdî, *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk (Meliklerin ve Ülkelerin İdaresinde Tutulacak Yol ve Yöntem)* haz. Hüseyin Algül, İstanbul, 1974, s. 19; Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 178.

(451-529/1059-1126) tarafından yazılmıştır. Tartuşî eserinde devletin ekonomik durumu, ordunun bakımı, vezirlik ve yetkileri, yöneticilerin adaletten ayrılmamaları gibi konularla ilgili kendine özgü görüşler dile getirmiştir. Ayrıca, eski İran kralları ile Yunan filozofları, Hind hâkimleri ve Çin krallarından siyaset ve ahlâk ile ilgili tavsiyeler ile İslam dünyasından sultan ve bilginlere ait hikmetli sözler ve ibretli hikâyeler nakleder.[104]

el-Fahrî

İbn Tiktaka olarak bilinen Safiyuddîn Muhammed b. Ali b. Tabâtabâî (d.1262)'nın Musul emiri Fahruddîn İsa b. İbrahim adına m. 1302'de yazdığı, büyük bir kısmı, Hulefa-i Râşidîn'den Abbasî halifelerinin sonuna kadar doğrudan bir tarih çalışması olmakla birlikte, asıl temasının siyasî olması, ahlâk ve iktidara dayanan hükümete vurgu yapmasıyla dikkat çeken *el-Fahrî* [105]adlı eseri, bu nedenle bir tür siyasetnâme sayılır.[106]

Yazar, eserinde bir ahlâkçı olarak yöneticide aranan şartlar, onun davranışları, halkıyla ilişkileri ve halkın ona karşı görevleri üzerine tavsiyelerde bulunur. Halkın yönetilmesi, devletin (mülk) korunmasında ve ahlâk ve davranışların düzeltilmesinde kendisinden yararlanılan yönetim ilke ve kurallarını inceler. Bir idare sanatı olan siyaseti, yöneticilerin sermayesi olarak tanımlayan yazar, yöneticilerin maliyeyi düzenlemek, ahlâkı korumak, kötülüğü önlemek, kötüleri sindirmek, halkı iç savaşa ve isyana sürükleyen adaletsizliğe engel olmak için dayanaklarının hep bu sermaye yani siyaset olduğunu belirtir.[107]

Yine yazara göre, nasıl halkı korumak emirin vazifesiyse, ona itaat etmek de halkın vazifesidir. Yolların güvenliği ve güçlü sınırlarla ülkenin güvenliğinin sağlanması, tıpkı zayıf ve düşkünün adaletle korunması gibi, emirin ilgi alanı içindedir. Emir, bağlılıkları dolayısıyla halkın bütün fertlerinin refahından sorumludur.[108]

---

[104] Tartuşî, Ebûbekir Muhammed b., *Sirâcu'l-Mülûk (Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair)*, haz. Said Aykut, İstanbul, 1995, s. 19-25.

[105] *el-Fahrî*, nşr. H. Derenbourg, Paris, 1895.

[106] Rosenthal, Erwin I.J., a.g.e., s. 91-93.

[107] *Aynı eser,* s. 94.

[108] Aynı eser, s. 96.

es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye

İbn Teymiyye (661-728/1263-1328)'nin, fıkıh kitaplarının arasında ayrı bir dal meydana getirip klasikleşen, siyasetnâme türünün en meşhur örneklerinden biri de Memluk Sultanı Muhammed b. Kalavun (ö.742/1342)'a hitaben yazılmış olan *es-Siyâsetu'ş-şer'iyye*[109] adlı nasihatnâmedir. İbn Teymiyye'nin bu eseri, İslam hukukunun anayasa, idare, maliye ve ceza hukuku gibi kamu hukukunun alt dallarına ait bazı konuları ele alır. Yazar, olaylardan yola çıkarak bir siyaset geliştirmekten çok, kaynaklara dayalı; âyet, hadis ve ilk Müslümanların uygulamalarını esas alan bir yönetim tarzının esaslarını çizmeye çalışmıştır.

Zahîretu'l-Mulûk

Seyyid Ali Hemedanî (714-786/1314-1385)'nin Arapça ve Farsça kaleme aldığı çok sayıda eserinden en fazla ilgi göreni *Zahîretu'l-Mülûk*'üdür.[110] Hadisler temel alınarak oluşturulmuş bu eser, siyasetnâme ve ahlâk türünün önemli örneklerindendir. Eser şu on bab üzerinde tanzim edilmiştir: Şeriat ve iman hükümleri, kul haklarının ödenmesi, iyi huylar, ana-baba hakkı, saltanatın hükümleri, saltanat-ı maneviye, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker, nimete şükür, musibetlere sabır, kibir ve öfkenin kötülüğü.[111]

Tuhfe (Kitâbu't-Tuhfe fi'n-Nesâyîh ve't-Tevârîh)

Yazarı belli olmayan VIII./XIV. yüzyıl Farsça nesrin bir örneği olan *"Tuhfe"*[112] adlı siyasetnâme, Gazzâlî'nin *Nasîhatu'l-Mülûk*'u tarzında kaleme alınmış ve yukarıda sözü geçen diğer eserler gibi konuları içermektedir. *Tuhfe*'nin Gazzâlî'nin eserinden ayrıldığı nokta, *Tuhfe*'de İran tarihinin yer alması ve 9. bölümün tamamının İslam tarihine ayrılmış olmasıdır.

Eserin girişinden, kitabın Loristan Atabeklerinden Nusretuddîn Ahmed b. Yusufşah b. Alpargun b. Hezâresb (696-733) adına on bölüm halinde tertip edilmiş ve *"Tuhfe"* olarak adlandırıldığını görmekteyiz.

---

[109] İbn Teymiyye, *es-Siyâsetu'ş-şer'iyye* (Siyaset), çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1999.

[110] Seyyid Ali Hemedanî, *Zahîretu'l-Mülûk (Hadisler Işığında Yönetim İlkeleri Yönetici Nitelikleri)* haz. Necdet Yılmaz, İstanbul, 2003.

[111] Levend, Agah Sırrı, a.g.m., s. 183.

[112] *Tuhfe (Der Ahlâk ve Siyaset),* haz. Muhammed Takî-yi Danişpejuh, Tahran, 1341.

Eserin müellifi olma ihtimali olarak, *el-Mu'cem fi Âsâr-i Mülûki'l-'Acem* adlı eseri Nusretuddîn Ahmed için yazan Mirzâ Şerefu'd-dîn Fazlullah b. Abdullah-i Kazvinî (tahminen: h. 640-740) ismi ileri sürülse de bu konuda kesinleşmiş bir bilgi söz konusu değildir. Eser, İranlı araştırmacı Muhammed Takî-yi Danişpejuh tarfından 1341/1962 yılında Tahran'da yayınlanmıştır.[113]

Sulûkü'l-Mulûk

Fazlullah b. Ruzbîhân-i Huncî'nin dindar ve zahit bir kişi olan Özbek Ubeydullah Han'ın, hükümet ve memleket işlerinin idaresinde kendisine rehber olacak bir eser yazmasını istemesi üzerine, 920/1514'te Buhara'da bitirdiği ve Şafiî mezhebinin görüşleri doğrultusunda Farsça yazdığı bir siyasetnâmedir.

İdeal bir İslam devlet ve hükümetinin nasıl olması gerektiği konusu üzerinde duran *Sülûkü'l-Mülûk*[114]'ta Mâverdî ve Gazzâlî'nin etkileri görülmektedir.[115]

Mir'âtu'l-Cemâl

İdris-i Bitlisî (ö.926/1520) tarafından, II. Bayezîd döneminde Farsça yazılan eser, ahlâk ve siyasetle ilgili olup veciz sözlerle doludur. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi bölümü 1888/1'de kayıtlıdır.[116]

Kânûn-i Şehinşâhî

Yine, İdris-i Bitlisî tarafından tahminen 1520 yılında tamamlanan ve Kanunî Sultan Süleyman'a ithaf edilmiş olan eser, padişahların uyması gereken kuralların anlatıldığı siyaset ve ahlâka dair bir çalışmadır. Eserin metni ve Türkçe çevirisi İstanbul Üniversitesi tarih bölümünde İranlı araştırmacı Hasan Tavakkolî tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.[117]

Buraya kadar tanıtılan eserler, genel olarak Nasîhatu'l-Mülûk adı verilen siyasetnâme-nasihatnâme türünün en seçkin örneklerindendir. Bu geleneğe XII.-XIII. yüzyıllarda Selahaddin-i Eyyubî'ye takdim edilen Şeyzerî'nin *en-Nehcu'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*'ünü, Zencânî'nin yazmış olduğu *el-Letâifu'l-'Âlâiyye*'sini, Sultan I.

---

[113] Bkz. Tuhfe, s. 12-13.

[114] Huncî, Fazlullah b. Ruzbîhân, *Sülûkü'l-Mülûk,* nşr. Muhammed Ali-yi Muvahhîd, Tahran, 1362 h.ş.

[115] Örs, Derya, *Fazlullah Ruzbihân-i Huncî ve Târih-i 'Âlem-ârâ-yi Eminî'si,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998, s. 38.

[116] İdris-i Bitlisî, *Selim Şah-nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara, 2001, s. 19.

[117] Aynı eser, s. 18.

Alâeddin Keykubad'a takdim edilmiş olan Necmuddin-i Râzî'nin *Mirsâdu'l-'İbâd*'ını, Nizameddîn Yahya b. Said b. Ahmed tarafından yazılan *Hadâiku's-Siyer fi Âdâbi'l-Mülûk*'unu,[118] Ali b. Mecdiddîn eş-Şâhrûdî (Musannifek)'nin 861/1457 yılında yazmış olduğu *Tuhfetu'l-Vüzerâ*'sını,[119] Ali b. Ebî Hafs b. Mahmud el-İsfahânî tarafından VII./XIII. yüzyılda yazılmış olan *Tuhfetü'l-Mülûk*'u[120] ve çalışmamıza konu olan İbrahim b. Muhammed'in *Âdâbu'l-Hilâfe*'sini eklemek mümkündür.

Sonuç olarak siyasetnâmeler, başlangıç itibariyle gerek İran, gerekse Hint, Yunan ve diğer kültürlerden doğmuş olmasına rağmen, sonradan İslam'ın kendine özgü karakterine adapte edilmiş söz konusu kültürlerin mirasının bir parçası olan geniş bir literatürün temsilcisi olarak özetlenebilirler. Siyasetnâmeler, İslamî literatüre m. VIII. yüzyılda İbnu'l-Mukaffa'nın ünlü Hint kaynaklı Kelîle ve Dimne'yi Pehlevîceden Arapçaya çevirisiyle, ahlâk ve eğitimle ilgili diğer eserleriyle ve kendi orijinal yazılarıyla girdi. Bütün bunlar, Arapça'da "Edeb" literatürü denilen tür üzerinde büyük bir etki yaptı. Bu siyasetnâmeler çoğunlukla bilginler, hayat okulunda eğitim görmüş olan işin ehli kimselerce ve edebiyatçılarca yazılmıştır. Onlar, şimdiki ve gelecekteki devlet başkanları ve vezirlerine devlet işlerinin en iyi biçimde nasıl yürütüleceği konusunda öğütler vererek, yazdıkları bu eserleriyle İslam'ı karakterize eden uyarlama ve dönüştürme dehasının güzel örnekleri olmuşlardır. Bu eserlerde konular, siyaset teorisinden ziyade siyaset sanatı ve siyaset ahlâkı yönünden ele alınır. Temel amaçları, yeryüzünde adaletli bir yönetim ve iyi bir devlet düzeni oluşturmak; nihaî olarak da takipçilerini dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmaktır.

---

[118] Nizamuddîn Yahya b. Said b. Ahmed, *Hadâiku's-Siyer fi Âdâbi'l-Mülûk*, haz. Ayla Demiroğlu (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tahran, 1355.

[119] Ali b. Mecdiddin eş-Şâhrûdî (Musannifek), *Tuhfetu'l-Vüzerâ,* haz. Mustafa Çiçekler, İstanbul, 1999.

[120] Ali b. Ebî Hafs b. Mahmud el-İsfahanî, *Tuhfetü'l-Mülûk,* haz. Abdüsselam Uygur, İstanbul, 1999.

I. B Ö L Ü M

I.1. İbrahîm b. Muhammed'in Hayatı ve Eserleri

IX.-XV. yüzyıl Azerbaycan sahasında, M. 800 yılından 1600 yıllarına kadar çeşitli hanedanlıklar altında siyasî yaşamlarını devam ettiren Şirvânşâhların Derbendîler hanedanlığı döneminde yaşamış olan müellif İbrahim b. Muhammed hakkında, başvurulan temel kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Gerek batılı kaynaklarda, gerekse İstanbul kütüphanelerinde ve İran kaynaklarında ne İbrahim b. Muhammed, ne de eseri olan Âdâbü'l-Hilâfe ile ilgili bir kayıt bulunamamıştır. Sadece, Âdâbü'l-Hilâfe'nin tek yazma nüshasının bulunduğu Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphane'sinde araştırmalar yapan ve buradaki değerli yazmaları bilim âlemine tanıtan Fehmi Edhem Karatay bu eserden kısaca söz etmiş ve eseri tanıtırken "*İbrâhîm b. Muhammed isminde biri tarafından X. (XVI.) yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman namına yazılmış*[121] *hilâfet ve saltanat âdâbına dair bir mukaddime 14 bab ve bir hatimeyi havî bir eserdir*" diye belirtmiştir.[122] Ayrıca Orhan M. Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası" adlı makalesinde, İstanbul kütüphanelerinde bulunan Siyasetnâmeleri tanıtırken Âdâbü'l-Hilâfe'den söz etmiş ve Fehmi Edhem'in kataloğunu zikretmiştir.[123]

Söz konusu kaynaklarda, hakkında şimdiye kadar hiçbir bilgi bulunmayan İbrahim b. Muhammed'in varsa bir mahlası, doğum ve ölüm tarihi, yaşadığı çevre, ailesi, tahsili ve başka eser ya da eserlerinin mevcut olup olmadığı konusu hala karanlıktadır. Başlangıçta eserin Türkçe'ye çevirisinden sonra, eserin içinde yazarın verebileceğini düşündüğümüz bilgilere dayanarak değerlendirme yapabileceğimiz görüşündeydik. Eserin çevirisi tamamlandığında İbrahim b. Muhammed'in kendisi ve hayatı hakkında somut bir bilgi vermediğini gördük. Müellif, eserinde ismini

---

[121] Eser, F.Edhem Karatay'ın söylediği gibi Kanunî Sultan Süleyman adına değil, Şirvânşâh Ferrûh Yesâr adına yazılmıştır. Ayrıca X./XVI. yüzyılda değil, IX./XV. yüzyılda yazılmıştır. Eser, 949/1542'de Kanunî Sultan Süleyman adına istinsah edilmiştir. Eserin yazılıp Ferrûh Yesâr'a sunulduğu tarih için bkz. Metin, vr. no: 3b; eserin Kânunî Sultan Süleyman adına istinsâh edildiği tarih için bkz. Metin, vr. no: 86a.

[122] Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Fârsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961, s. 83.

[123] Çolak, Orhan M., a.g.m., s. 339-378.

şöyle zikretmektedir: "Bu risaleyi yazıp beyan eden, Samed olan Allah'a muhtaç ve bu hanedanın şefkatinin lütfuna mazhar olmuş **İbrahim b. Muhammed**'dir."[124]

İbrahim'in Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'a eserini takdim ederken, Ferrûh Yesâr'ın 869/1465 tarihinde tahta oturduğunu belirtmesi, müellifin bu tarihte sağ olduğu hususunda kesin bir delil elimize vermektedir. Bu bilgiyi müellif eserinde bizzat kendisi şöyle vermektedir: *"Sekiz yüz altmış dokuz (869/1465) tarihinde büyük sultan, değerli hâkân, inatçı kâfirleri ortadan kaldıran…. **Ferrûh Yesâr Şirvânşâh** … **Şirvânşâh** ülkesinde… saltanat tahtına ve Şirvânşâh ülkesinin Hilâfet makâmına …oturdu."*[125]

Yazar, eserini hangi yıl tamamladığını belirtmiyorsa da 869/1465 tarihinde Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'ın tahta çıktığını belirtmesi,[126] eserin en azından o tarihte bitmiş olduğu bilgisini vermektedir.

Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleyman için 949/1545 tarihinde istinsah edilen eserde, müstensih Mahmud b. Ahmed el-Kayserî de müellifin hayatı hakkında daha fazla bir bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacak malumat vermemektedir.

Müellifin isminin Derbendî Şirvânşâhlar sülalesinin ilk sultanı ve Ferrûh Yesâr'ın dedesi Şeyh İbrahim b. Muhammed ile aynı olması, ayrıca müellifin eserinde kendisini *"bu hanedanın şefkatinin lütfuna mazhar olmuş"* biri olarak tanıtması[127] akla müellifin hanedan mensuplarından biri olabileceği ihtimalini akla getirirse de, bunu doğrulayan bir delil söz konusu değildir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, nasıl İbrahim b. Muhammed'in hayatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değilsek, onun *Âdâbu'l-Hilâfe*'sinden başka bir eseri olup olmadığı konusunda bilgimiz yoktur. *Âdâbu'l-Hilâfe*'de kendisi ve varsa başka eserleri hakkında herhangi bir işarete rastlayamadığımız için, şu anda sadece *Âdâbu'l-Hilâfe*'den bahsetmek ve onun edebî kişiliğini yine bu esere dayanarak tespit etmek zorundayız.

---

[124] Bkz. Çeviri, s. 120.

[125] Bkz. Çeviri, s. 118.

[126] Müellifin Ferrûh Yesâr'ın tahta çıkış tarihi olarak verdiği 869/1465 tarihi, diğer kaynaklarda verilen tarihle de uyuşmaktadır. Bkz. Minorsky, V. F., *Tarîh-i Şirvân ve Derbend*, çev. Muhsin Hadim, Tahran, 1375, s. 251; Aşurbeyli, Sara, *Şirvânşahlar Devleti* (Azerice-Latin alfabesiyle), Baku, 1983, s. 224; Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri*, Ankara, 2005, s. 727.

[127] Bkz. Çeviri, s. 122.

Sonuç olarak, müellifin kimliğini aydınlatamamakla birlikte şu anda tek yazma nüshası mevcut olan *Âdâbü'l-Hilâfe*'yi tanıtmaya ve bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalara katkıda bulunmayı ümit ediyoruz. Bu döneme ait klasik tabakat kitaplarının ayrıntılı taranması ve bunların yanında yazma eserlerden tevafuken elde edilecek yeni malumat bu konudaki bilgimizi değiştirebilir.

I.2. Yazarın Yaşadığı Dönemin Tarihi ve Sosyo-Kültürel Durumu

Timur'un (771-807/1370-1405) Mâveraünnehir'den İran'a ve hatta Anadolu ve Suriye'ye kadar uzanan seferleri, uzun ömürlü bir imparatorluk kurma konusunda başarısızlıkla neticelendi ve bölgenin istikrarsızlaşmasına yol açtı. Timur'un Osmanlı Sultanı Yıldırım Bâyezîd'i (791-804/ 1389-1402) Ankara'da yenilgiye uğratması ve esir etmesi, Osmanlı iktidarından rahatsız olan bölgedeki Türkmen beylerinin bağımsızlık özlemlerinin yeniden canlanmasına neden olmuştu. Timur'un seferlerinden sonra İran, Anadolu ve kuzey Suriye'nin tarihi, hem bağımsızlık isteyen hem de bu bağımsızlıkları isyanlar aracılığıyla hayata geçirmeye çalışan Türkmen aşiretlerinin yükselmesiyle biçimlenmiştir.

İran'da Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen kabileleri, Van Gölü ve Diyarbakır'daki geleneksel merkezlerinde ayrı ayrı yükselerek, birbirlerine rakip hanedanlıklar kurdular. Daha sonraki dönemde, Akkoyunlu yöneticilerden Uzun Hasan (857-882/1453-1478) Karakoyunlu rakiplerini yenerek tüm İran'ın en güçlü yönetimi olmuştu.[128]

Akkoyunlu devletinin kurucusu sayılan ve "Kara Yülük" ismiyle şöhret bulan Bahaeddîn Kara Osman, vaktiyle Sıvas hâkimi Kadı Burhaneddîn'in hizmetinde sivrilmiş, nihâyetinde Kadı'yı altederek daha da güçlenmişti. Rakipleri olan Karakoyun Türkmenlerinin Osmanlılara temayül etmesine karşılık, Timur'a hizmet eden Kara Yülük, bu hizmetinin karşılığında Timur'dan Diyarbekir taraflarını almış ve o tarihten itibaren Doğu Anadolu'da Akkoyunlu hâkimiyeti siyasî bir teşekkül halini almaya başladı. Bu Türkmen devletini en çok genişletip, bütün Doğu Anadolu'ya hâkim bir vaziyete getiren kişi, Kara Yülük'ün Fatih devrinde saltanat süren torunu Uzun Hasan'dır.

---

[128] Allouche, Adel, *Osmanlı-Sâfevî İlişkileri /Kökenleri ve Gelişimi*, çev. Ahmed Emin Dağ, İstanbul, 2001, s. 10.

M. XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra giriştiği fetih hareketleriyle on yedi yıl içinde Doğu Anadolu, İran, Irak, Azerbaycan ve kısmen Gürcistan ülkelerinden oluşan büyük bir imparatorluk kuran Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın karşısında Fatih Sultan Mehmed'in (855-886/1451-1481) riyasetindeki Osmanlı İmparatorluğundan daha büyük bir rakip kalmamıştı. Her iki taraf, Trabzon İmparatorluğu ve Karaman veraseti meselelerinde[129] karşı karşıya gelmiş, birbirlerinin güçlerini tartmışlardı. Daha sonrasında her iki taraf 878/1473'te meydana gelen Otlukbeli savaşında Akkoyunlu devletinin yenilmesiyle ve sonrasında Uzun Hasan'ın ölmesiyle bu koca imparatorluk bir daha belini doğrultamamış ve yıkıma doğru yol almıştır.[130] Bu savaşın en büyük sonuçlarından biri, Osmanlılar aleyhinde kurulan doğu-batı, Müslüman-Hıristiyan ittifakının şiddetli bir darbeyle sarsılması ve Osmanlı İmparatorluğuna karşı batının doğuya bundan böyle istinad edemeyecek bir hale gelmesinin anlaşılmasıdır. Dolayısıyla bu savaş sadece Akkoyunlulara karşı değil, diğer batı hırıstiyan devletlerine karşı da Osmanlı'nın zaferidir.[131]

Sâfevî hanedanlığı, kuruluş tarihi olan 907/1501'den çok önce, İran Azerbaycan'ının Erdebil kentinde Şeyh Safiyuddîn İshak (650-733/1252-1334) tarafından Moğolların İran'ı istilasından hemen sonra kurulmuş olan ve kendi adlarıyla anılan sufî tarikatın öncüleri olarak bilinmektedirler. Daha sonra bu Sâfevî tarikatı, büyük bir siyasal güç haline dönüşerek, ileriki yıllarda İran'da güçlü bir iktidar kurmayı başardı.

Erdebil'deki bu sûfî tarikatı, başlangıçta genel Sünnî-İslamî çizgiye sahipti. Şeyh İbrahim'e kadar siyasî bir emel takip etmeyerek tarikatlarının yayılmasıyla yetinen bu şeyh ailesi, İbrahim'in oğlu Şeyh Cüneyd'den itibaren[132], dönemin karışık durumundan istifade ederek şeyhliğe şahlığı da ilave ederek siyasî çalışmalara başladılar. Zamanla bu düşünce ekolü, Şiîleşerek yönetici kurumsal bir yapıya dönüşürken, bu hareketin liderleri de Şiiliğin en güçlü savunucuları haline geldi.[133]

---

[129] Söz konusu meseleler için bkz. Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1947, c. I, s. 292 vd.

[130] *Aynı eser,* s. 326.

[131] *Aynı eser,* s. 327.

[132] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 87.

[133] Allouche, Adel, *a.g.e.*, s. 9.

Şeyh Cüneyd, daha Karakoyunlular döneminde faaliyete başlamış ise de bu durum Cihanşâh'ın dikkatini çekmesinden dolayı derhal sınır dışı edilmişti. Bunun üzerine Cüneyd, Anadolu'daki Alevîler arasında çalışmak isteyerek Osmanlı hükümdarı II. Murad'tan kendisine yer gösterilmesini istemişse de asıl amacı anlaşıldığından kendisine yüz verilmemiştir. Osmanlılardan yüz bulamayan Şeyh Cüneyd, Karaman taraflarına gidip, orada da maksadı anlaşıldığından Şiî Türk aşiretlerine yanaşmış, bunları yanına çekmek suretiyle büyük bir kitle toplayarak Samsun ve Trabzon taraflarına geçmiştir. Cüneyd, burada da rahat durmayarak beraberindeki kuvvetlerle Trabzon'a hücum etmiş ve İmparatorun karargahını basarak şehri işgal etmişse de şehri alamayarak geri dönmüştür.[134]

Şeyh Cüneyd, bundan sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına gitti. Uzun Hasan, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'a karşı bunların gücünden istifade etmek için kız kardeşi Alemşah Begüm'ü Şeyh Cüneyd ile evlendirdi. Bu dayanışmanın neticesinde Karakoyunlu devletinin yıkılması üzerine Şeyh'i Erdebil'e, aile ocağına gönderdi.[135]

Şeyh Cüneyd, amaçladığı devleti kurmak için Derbend, Baku, Şamahı gibi şehirleri ile kuzey Azerbaycan'da stratejik konumdaki Şirvan ülkesini gözüne kestirir. Şeyh Cüneyd, bu amaçla değişik şii Türkmen aşiretlerinden oluşan on bin kişilik bir orduyla hıristiyan Gürcülerle savaşmak bahanesiyle geçiş olarak kullandığı Şirvan topraklarına girdikten sonra bu ülkeyi işgal etti. Ülkesini savunmak amacıyla Şirvânşâh Halîlullah, büyük bir orduyla Cüneyd'in karşısına çıktı. 860/1456 tarihinde gerçekleşen savaşta Cüneyd öldürüldü ve ordusu mağlup edildi.[136] Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra oğlu Şeyh Haydar babasının yerine Erdebil sofularının şeyhi oldu. Şeyh Haydar, siyasî emelleri itibariyle babasından daha hırslıydı.

Şirvânşâh Halîlullah'ın 48 yıl gibi uzun bir hükümdarlık sürdükten sonra 869/1465 yılında ölmesinden sonra yerine oğlu Ferrûh Yesâr (845-906/1441-1500) Şirvânşâh oldu. Ferrûh Yesâr, hâkimiyetinin ilk yıllarında Osmanlılar ve Akkoyunlular gibi çevre ülkelerle diplomatik ilişkiler geliştirdi. Akkoyunlularla

---

[134] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1994, c. II, s. 226.

[135] Aynı yer.

[136] Hasan-ı Rumlu, *Ahsenu't-Tevârîh*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2006, s. 396; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 221; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 226.

geliştirdiği iyi ilişkileri, onların Timurlu Ebû Said ile giriştikleri savaşta Akkoyunluların yanında yer aldı. Savaşın Akkoyunluların galibiyetiyle sonuçlanmasında önemli rolü oldu.[137]

Şeyh Haydar, babasının yerine Erdebil makamına geçtikten sonra hem Şirvan'ı almak, hem de babasının intikamını almak için bütün vaktini bu işe hazırlanmakla geçirdi. Anadolu'dan ve diğer Türk aşiretlerinden etrafına topladığı kuvvetlerle amacını gerçekleştirmek için harekete geçmeye karar verdi. Yine babası gibi, Hıristiyan Çerkeslere karşı cihad etme niyetiyle yola koyuldu. Fakat Şeyh Haydar'ın Çerkeslere ulaşması Şirvan'a ait Derbend'i geçmeksizin mümkün değildi. Çünkü Çerkeslerin yaşadıkları küzey Kafkasya'ya giden yol, mecburi olarak Hazar Denizi'nin batı kenarından, dağların deniz kıyısına çok yaklaştığı yerde bulunan müstahkem Derbend'den geçmekte idi. Burada yalnız dar bir boğazdan başka geçit de yoktu. Derbend, bunun için zaptolunmaz bir liman kalesi sayılırdı. Bundan dolayı buraya "Demir Kapu" adı verilmişti.[138] Dolayısıyla buradan geçmek ancak buranın hâkimi Şirvânşâh'ın izni ile mümkün olabilirdi. Şeyh Haydar, Sultan Yakub'a başvurarak, Şirvânşâh'ın geçişe izin vermesi için yardım istedi. Sultan da Şeyh'in Derbend'den geçişine izin vermesi için Ferrûh Yesâr'a bir ferman yazdı. Şirvânşâh, Haydar'ın niyetini bilmesine rağmen bu işe onay verdi. Şeyh Haydar, on bin kişilik bir ordu ile Derbend'i geçti, çokça esir ve ganimetler alarak geri döndü.[139]

Ertesi yıl da aynı şekilde hareket ederek ününü arttıran Şeyh, çevredeki hükümdarları tedirgin etti. Osmanlı devleti, bütün ordusu ve hâkimiyetine rağmen, Şeyh'in idaresi altında gerçekleştirilen bu akınlardan endişelendi. Çünkü Şeyh'in birçok taraftarı onun tebaası durumundaydı. Kendisine iletilen bu endişeler üzerine Sultan Yakub, yeğeni Şeyh Haydar'ı Tebriz'e davet etti. Haydar'ın savaş sevdasından vazgeçmesi ve itaatten ayrılmaması için kendisinden Kur'ân'a yemin ile söz alındı; aksi takdirde bunu canıyla ödeyeceği kendisine iletildi.[140]

---

[137] Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenu't-tevârih),* çev. Cevat Cevan, Ankara, 2004, s. 65.

[138] Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd –XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi-* (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara, 1992, s. 69.

[139] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 235; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 226; Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 2007, Ankara, s. 138.

[140] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 236.

Sultan Yakub, orta İran'da kışlakta iken, Şeyh Haydar planlarını gerçekleştirmek için Sultan'ın kendisinden uzakta olmasını fırsat bilerek 1488 yılı başlarında Çerkes gazası için annesini Kum'a Sultan'ın huzuruna göndererek izin istedi. Annesinin çabaları neticesinde Yakub Bey, yeğeninin verdiği yemine güvenerek Şirvânşâh'ın Şeyh'e yardımcı olması için bir ferman vermeyi kabul etti.

Şeyh, annesi dönünce Erdebil'den Şirvan'a yola koyuldu. Şeyh Haydar, Aras nehrini geçtikten sonra Şirvânşâh'a adamlarından birini göndererek başında bulunduğu topluluğun Çerkeslerle savaşmak niyetinde olduğunu ve Sultan Yakub'un verdiği ferman gereğince Derbend yolunu açarak İslâm ordusuna yardımcı olmasını istedi. Fakat onun asıl amacı, gönderdiği bu elçi vasıtasıyla Şirvan'ın genel durumu ve asker hazırlıkları hakkında bilgi elde etmekti.[141] O sırada Şirvan ülkesinde barış ve sükûn hâkim olduğundan Ferrûh Yesâr'ın askerleri her yere dağılmıştı. Şirvânşâh'ın yanında sadece birkaç emir ve saray memuru vardı. Haydar'ın casusu, başkent Şamahı'ya geldiği zaman hükümdar, oğullarından bazısının düğünleriyle meşguldü. Gelen adam, misafir gibi karşılanarak hediyelerle ve bir Şirvan elçisinin refakatinde Şeyh'e geri gönderilmişti. Haydar, bu suretle saldırı için zamanın uygun olduğunu öğrenmiş oldu. Ferrûh Yesâr'ın elçisine kaba davranarak, buraya babasının intikamı için geldiğini ve saldırı tarihini de söyleyerek efendisine bunları söylemesini tenbih etti. Elçinin bineği elinden alındığından, başkente saldırı için Haydar'ın tayin ettiği günden ancak bir gün önce gelebilmiş ve bu haber ülkede büyük bir panikle karşılanmıştır.

Ferruh Yesâr, ailesini başkent yakınındaki Gülistan kalesine gönderdikten sonra, kendisi de az bir askerle şehri savunmaya koyuldu. Bir gün sonra Şeyh Haydar, ordusuyla şehrin önüne geldi. Kısa bir direnişten sonra Haydar'ın ordusu Şamahı'ye girerek büyük bir katliam yaptı. Çaresiz bir duruma düşen Şirvânşâh, Sultan Yakub'a bir mektup göndererek yardım istedi. Bu haber, Sultan'ın gazabını harekete geçirdi ve Şirvânşâh'a yardım etmek üzere ordusuyla Erdebil'e yürüdü.[142] Bu haberi alan Haydar, kuşatmayı bırakıp, kurtarma ordusuna karşı yürümeyi

---

[141] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 237; Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 72; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 226; Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *a.g.e.*, s. 140.

[142] Emîr Mahmud Hândmîr, *Târîh-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-i Sâfevî (Zeyl-i Târih-i Habibu's-Sîyer),* tashîh ve tahşiye: Muhammed Ali-yi Cerrahî, Tahran, 1375, s. 32; Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 73.

kararlaştırdı. Şirvânşâh, kuşatmadan kurtulunca Gülistan kalesinden çıkıp Şeyh'i kovalamaya koyuldu; fakat yolda, Haydar'ın Gülistan'ı kurtarmaya gelen büyük bir Şirvan ordusunu yok ettiğini ve tekrar Gülistan'a hücum için geri dönmekte olduğunu öğrendi. Bunun üzerine Ferrûh Yesâr için, yakındaki Salut kalesine sığınmaktan başka çare kalmamıştı. Haydar, zaferini ilan etmeye hazırlanırken, Sultan Yakub'un bir Akkoyunlu ordusunun başında, kendisine karşı yürümekte olduğu haberi bomba gibi patladı. Gülistan'ı zaptetmek fikrinden vazgeçip, Derbend üzerinden Taberserân vilâyetine doğru kaçtı. Burada, 9 Temmuz 1488 günü iki taraf büyük bir savaşa tutuştu. Savaş esnasında Şeyh Haydar bir ok darbesiyle yaralandı.[143] Şeyhlerinin yaralandığını gören Sâfevîler, onu aralarına alarak savaş meydanından uzaklaştırmaya çalıştılar. Fakat Akkoyunlu askerleri saldırarak çemberi yardılar ve Haydar'a ulaştılar. Kafasını kesip emirlerinin huzuruna getirdiler.[144]

Savaş sonrası Tebriz'e geri dönen Sultan Yakub, Akkoyunlu emirlerine Şirvan'ı tekrar Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'a teslim edip, geri dönmelerini emretti. Böylece, Uzun Hasan'ın Karabağ'da Timurlu Ebû Sâid'le savaşırken kendisine yardım eden Şirvânşâh, bu şekilde yardımının karşılığını almış oldu.[145]

Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra Sultan Yakub, onun Sultan Ali, İbrahim ve İsmail adlarındaki üç oğlunu anneleri Alemşah Begüm ile birlikte önce Ermeni manastırı olan Akdamar kalesine, sonrasında Şiraz yakınlarındaki İstahr kalesine göndererek hapsetti. Dört yıl bu kalede kaldıktan sonra, Sultan Yakub'un Sultan 897/1492'de ölümünden sonra Akkoyunlu tahtına oturan Rüstem Bey, taht kavgası için kardeşi Baysungur'un üzerine yürüdü; Baysungur Ferrûh Yesâr'ın torunu olması hasebiyle[146] Şirvânşâh'a sığındı. Rüstem Bey onun teslim edilmesini istediyse de Şirvânşâh razı olmadı. Tek başına Şirvânşâhlara güç yetiremeyeceğini bilen Rüstem

---

[143] Emîr Mahmud Hândmîr, *a.g.e.*, s. 33.

[144] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 257; Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 75; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 228; Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *a.g.e.*, s. 142.

[145] Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *a.g.e.*, s. 143.

[146] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 5.

Bey, onların ezeli düşmanı olan Sâfevîlerden istifade etmeye karar verdi. Ve derhal İstahr kalesinde tutuklu bulunan İsmail ve kardeşlerini serbest bıraktı.[147]

On üç yaşında Sâfevîlerin başına geçen İsmail, Rüstem Bey'in de teşvikiyle 1499 tarihinde Erzincan'da, kendi bayrağı altında toplanan yedi bin kişilik bir orduyla Ferrûh Yesâr'a karşı savaş kararı aldı.[148] Kışı Erzincan'da geçiren Sâfevî ordusu, Gürcistan ve Ermenistan'a bir dizi baskın düzenledikten sonra 906/1500 tarihinde Ferrûh Yesâr'a karşı hücuma geçti. Şamahı yakınlarındaki Cabanî denilen mıntıkada her iki ordu çarpıştı. Savaşta Ferrûh Yesâr'ın ordusu darmadağın edildi ve kendisi de kafası kesilmek suretiyle öldürüldü ve İsmail'in emriyle hemen yakıldı.[149]

Birkaç ay içinde zengin Şirvan memleketi tümüyle Sâfevîlerin denetimine geçti. Aynı yıl içerisinde Akkoyunlu Sultan'ı Yakub ölmüş, ülke oğulları Elvend ve Murad arasında bölünmüş ve eski gücünü yitirmişti. İsmail, bu elverişli fırsatı görünce Şirvan seferini kısa tutup Tebriz'e yöneldi. İki ordu Nahcivan yakınlarındaki Surür savaş meydanında karşı karşıya geldi. Akkoyunlu ordusu, sayıca ve silahça üstün olmasına rağmen Sâfevî ordusuna yenildi. (1501) Surür savaşı Azerbaycan'ı İsmail'e kazandırmış, İsmail, Tebriz'de tahta oturarak şahlığını ilan etti; böylece 907/1501'de resmen Sâfevî devleti kurulmuş oldu. Ardından Akkoyunlu Murad Bey'i de 908/1503'te Hemedan'da yenerek Şiraz ve Bağdad'a da hâkim oldu.[150]

Müellifimizin yaşadığı XV. yüzyılda I. Halîlullah (1417-1465) ve Ferrûh Yesâr'ın (1465-1500) hâkimiyet dönemleri, Şirvan devletinde istikrar, huzur ve güvenin hâkim olduğu ve iktisadî yönden de ilerlemenin olduğu bir dönemdir. Şirvan şehirlerinin XV-XVI. yüzyıllardaki iktisadî hayatı gerek İslam kaynaklarında, gerekse batılı seyyahların eserlerinde ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Bu kaynaklarda; buralardan çıkarılan madenler, sanatkârlık ve ticarete dair bilgiler yer

---

[147] Hasan-ı Rumlu, *Ahsenu't-Tevarih*, (çev. Mürsel Öztürk) s. 600; Zeyneloğlu Cihangir, *Şirvânşahlar Yurdu*, İstanbul, 1931, s. 138; Aşurbeyli, Sara, a.g.e., s. 229; Yinanç, Mükrimin Halil, "Akkoyunlular", İA, c. I, s. 261.

[148] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 230.

[149] *Aynı eser*, s. 231; Minorsky, *a.g.e.*, s. 252; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 227; Zeyneloğlu, Cihangir, *a.g.e.*, s. 139; Erdem, İlhan, *a.g.e.*, s. 159; Allouce, Adel, *a.g.e.*, s. 70.

[150] Allouce, Adel, *a.g.e.*, s. 71; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 228.

almaktadır. Azerbaycanlı coğrafyacılardan Abdurreşid Bakuvî, M. 1403 yılında Bakü çevresinde çok yaygın bir şekilde petrol ve tuz istihsalinden bahseder.[151]

Müellifin yaşadığı dönem olan XV. yy.'da hüküm sürmüş Derbendî Şirvânşâhlarının tamamı, dönemlerinin eğitim görmüş, edebiyatı ve bilimi seven ve himaye eden hükümdarları olmuşlardır. Özellikle Şirvânşâh I. Halîlullah'ın sarayında birçok meşhur edebiyatçı ve bilginler yaşamıştır. Bunların en önemlilerinden biri, Halîlullah'a birçok kaside, methiye ve mersiye hasretmiş ve 30 yıldan fazla saray şairliğini yapmış olan Mevlana Bedreddîn-i Şirvânî'dir. Ayrıca İmaduddîn Nesimî ve Abdurreşid Bâkuvî de bu devrin önemli ediplerindendir.[152]

Bu dönem tasavvufî cereyanların artış gösterdiği bir devirdir. Özellikle Timurluların güttükleri iç siyaset yüzünden tasavvuf son derece revaç bulmuştu. İran ve Azerbaycan'da bu dönemde güç kazanan büyük tasavvuf silsileleri arasında Nakşibendîlik, Halvetîlik, Pir Cemalîlik ve Mevlevîlik sayılabilir. Şiî tasavvuf silsilelerinin başındaysa Sâfevîlik gelmektedir. İran'ın Şiîleşmesinde büyük bir rol oynamıştır.[153]

XV. yy.'da Baku'da Halîlullah'ın sarayında yaşamış büyük âlim ve mutasavvıflardan biri de, Halvetîlik tarikatının önemli temsilcilerinden Seyyid Yahya-i Şirvânî'dir. Şamahı'de varlıklı bir ailede dünyaya gelen Seyyid Yahya, gençliğinde tasavvufa ilgi duymuş ve Halvetîlik tarikatının Şirvan kolunun önderi Şeyh Sadreddin-i Halvetî'nin takipçisi olmuştur. Daha sonra Baku'ya gelip, Halîlullah'ın sarayında kabul görerek büyük bir filozof ve âlim olarak saygı görmüştür. A.A. Bakihanov, onun "h. VIII. asırda bu diyarın baş ruhanî muallimi" olarak tanıtır.[154] Şerh-i Gülşen-i Râz, Esrâru't-Talibîn gibi tasavvufî-felsefî eserlerinin yanında astronomi ve tarihe dair eserleri de vardır.

---

[151] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 250.

[152] *Aynı eser*, s. 222.

[153] Safa, Zebihullah, *Târih-i Edebiyat Der İran*, Tahran, 1363, c. IV, s.76 vd; İdris-i Bitlisî, *Selim Şah-name*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara, 2001, s. 19.

[154] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 222.

I.3. Şirvânşâhların Siyasi Tarihi – Şirvânşâhlar Tarihinin Anakaynakları – Şirvânşâhlar Tarihi Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

1.3.1. Şirvânşâhların Siyasi Tarihi

Tarihin değişik dönemlerinde bazen Arran, bazen de Şirvan şeklinde adlandırılan, bugün Kafkas Azerbaycan'ı da denilen Kuzey Azerbaycan'ın eski ve ilk ortaçağ dönemindeki topraklarının önemli bir kısmını, Eski çağ Yunan ve Roma tarihçileri ve coğrafyacıları, Albanya olarak isimlendirmişlerdi.[155]

Şirvan, Kuzey Azerbaycan'ın Kur (Kura) nehrinin kuzeyinde kalan kısmı olup, coğrafik sınırları şu şekilde gösterilmektedir: Doğuda Hazar Denizi, batıda Gürcistan ve Alazan Çayı, kuzeyde Dağıstan ve güneyde Aras nehri vardır.[156] Orta çağlarda Şirvan vilâyetinin sınırları işgaller sonucunda güvenli bölümlerinin değişmesiyle sık sık değişikliğe uğramıştır.

Şirvan toponimine, Türkiye'nin güneydoğusunda, Irak'ın kuzeyinde, İran Azerbaycan'ı gibi ülkelerin yer adlarında rastlamak mümkündür.[157] Şirvan ismi etimolojik olarak, şîrler: aslanlar diyarı, süt ülkesi, Enuşîrvan'ın isminin kısaltılmış hali v.b. gibi anlamlar içermektedir. Fakat bütün Arap kaynaklarında Şirvan adıyla beraber Şervan ismine de tesadüf edilmektedir.[158] Şirvan, Irak'taki halklardan birinin ismi olarak da telaffüz edilmekte ise de, akla en yatkın olanı Şîr ya da Şer[159]: Kötülük halkı isminden türemesi ihtimalini ileri süren Minorsky'nin (1877-1966) fikridir. Ona göre, Şirvan adını, Hazar'ın güney sahillerinden (Giylan, Deylem) Kafkasya'nın doğusuna göçüp gelenlerin, eski vatanlarıyla bağlılıklarını gösteren isimler sırasına dahil etmek mümkündür.[160] Antik çağ tarihçi ve yazarlarının adından bahsetmedikleri Şirvan ismi Sâsânîler devrinden beri bilinmektedir. Belazurî,

---

[155] Minorsky, *a.g.e.*, s. 16; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 24; Zeyneloğlu, Cihangir, *a.g.e.*, s. 3.

[156] Barthold, W., *"Şirvan",* İA, c. XI, s. 571; Zeyneloğlu, Cihangir, *a.g.e.*, s. 9; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 28; Caferoğlu, A., *Azerbaycan*, İstanbul, 1940, s. 5; Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, c. I, s. 726.

[157] Şirvan ismiyle anılan yerler için bkz. Minorsky, *a.g.e.*, s. 30-31.

[158] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 24.

[159] Şirvânşâhlar sarayının meşhur şairlerinden Hakanî'nin "Burası Şer-van (Kötülük yurdu) idi, Şirvânşâh Ahsitan Hayre-van (İyilik yurdu) yaptı" rivâyeti için bkz. Zeyneloğlu Cihangîr, *a.g.e.*, s. 42.

[160] Minorsky, *a.g.e.*, s. 22; Zeyneloğlu, Cihangir, *a.g.e.*, s. 42.

Şirvânşâh ismini, Husrev Enuşîrvan'ın doğu Kafkasya'ya ülke sınırlarını muhafaza etmek üzere tayin ettiği ve görevlendirdiği emirler bahsinde dile getirir.[161]

Şirvan'ın muahhar merkezi olan Şamahî, İslamiyet döneminde kurulmuş ve ismi de Abbâsî Halifesi Harun Reşid'in çağdaşı olan Sa'îd b. Selm'in valiliği sırasında Şirvan meliki olan Şammah b. Şuca'dan gelmiş olması ihtimal dahilindedir. Merkez şehir olan Şamahî önemini, o zaman, sonradan da olduğu gibi ipek üretimi ve ticaret merkezi oluşuna borçlu olmalıdır.[162] İstahrî, *el-Mesâlîku'l-Memâlîk* adlı eserinde Muğân, Berde', Derbend, Tiflis, Beylekân, Şamahı, Şabran, Şirvan, Kabala, Gence, Şemkur, Hucîran şehirlerini Şirvan ülkesinin önemli vilâyetleri olarak sayar.[163] Nitekim Arap döneminde ve sonrasında da bu şehirler yine Şirvan ülkesinin terkibine dahil idi.

Ortaçağda, feodal yönetim tarzının yerleşmesi ve soylu-askerî güç sahiplerinin merkezî otoriteden kopma girişimlerinin yaygınlaşmasıyla "Tevaîfülmüluk" adı verilen irili ufaklı devletler kurulmasına paralel olarak, Eskiçağda Medler ve Persler tarafından önemli bir uygarlık merkezi haline getirilen İran'da Sâsânî İmparatorluğu egemendi. VI. yy. başlarında, Sâsânî İmparatorluğu'nun kuzeydoğusunda Şirvânşâhlar adıyla küçük bir devlet ortaya çıktı.

Hicretten önce tarihçiler tarafından Albanya, hicretten sonra Arrân ve Şirvan olarak adlandırılan Şirvânşâhların tarihçesini bu coğrafyayı idare etmiş hanedanlara göre taksim etmek mümkündür. Bu taksime göre,

Mezyedîler Hanedanı: 861-1075,

Kisrânîler Hanedanı: 1075-1382,

Derbendîler Hanedanı: 1382-1602 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

Tarihçilerin bir kısmı, ilk olarak devletin Sâsânî şahlarından I. Erdeşîr (224-241) tarafından, bir kısmı da I. Hüsrev Enuşîrevan (531-579) tarafından kurulduğunu ileri sürüyorlar.[164] İslâm tarihçileri, eserlerinde bu kişilerin, ülkenin kuzey sınırlarının güvenliğini sağlamak ve bu sınırları göçebe Türk toplulukların hücumlarından korumak için şah unvanıyla hükümdar atadıklarını

---

[161] Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 281.

[162] Barthold, W., a.g.m., s. 572.

[163] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 24.

[164] *Aynı eser*, s. 51.

nakletmektedirler.[165] Kaynaklar, ilk Şirvânşâhlardan çoğunun İran kökenli, unvanlarınınsa Şervan veya Şîrvan eyaletinin adıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Mesela, bu tarihçilerden Mesudî, *Mürucu'z-Zeheb* adlı eserinde Şirvânşâhların Sâsânî hükümdarı Behram-ı Gur'un neslinden olduklarını iddia etmiştir.[166] Bir diğeri; İlhanlıların baş veziri olan tarihçi Reşideddîn Fazlullah-ı Hemedanî'nin (1247-1318) çağdaşlarından olan tarihçi Kemaleddîn İbnu'l-Fuatî, Şirvânşâh III. Ferîborz b. Gerşasb'tan bahsederken, "O, kadim hanedan neslindendir. Onların soyları Sâsânîlerin başkomutanı Behram-i Çubîn'e[167] dayanır" demektedir.[168]

Tarihçilerin bu rivâyetlerinin dışında, Şirvan'ın Müslüman Araplarca fethedilmesine kadarki tarihi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Araplar Şirvan'ı ve Derbend'i fethettikleri sıralarda söz konusu bölgede Şehriyar, başka kaynaklara göre ise, Şehrivaraz adlı bir hükümdara rastlamışlardı.[169] Arap Hilâfeti, VII. Yüzyılın ortalarında Şirvan'ı ele geçirdikten sonraki ilk yıllarda Şirvânşâhlar, Halife'nin vassalı olarak yetkilerini kaybetmemişlerdi.[170]

I.3.1.1. Mezyedîler Hanedanlığı

Taberî'nin (310/932) bildirdiğine göre, Şirvan, komutan Suraka b. Amr'a Derbend'i fethetme emri vermiş olan Halife Ömer b. Hattab'ın Hilâfeti döneminde 22/642 yılında fetholunmuştur.[171] Fakat zaman geçtikçe Kafkas Maverasında

---

[165] Belâzurî, *a.g.e.*, s. 281-282'de Sâsânî hükümdarı Nuşîrevan'ın ülkenin sınırlarını muhafaza için bu beyleri atamasını şöyle anlatır: "Nuşîrevan, bazı beylikler ihdas etti ve bazı kimseleri, ayrı ayrı bölgelerin emiri yaptı. Bunlardan biri Hakanu'l-Cebel olup, es-Serîr şehri emiri idi ve kendisine Vehrârzânşah denilirdi. Diğeri, Fîlan şehri emiri Fîlanşah; bir başkası el-Lekz şehri emiri Taberseranşah olup, kendisine Cürşanşah denilirdi. Bir diğeri Maskat şehri emiri olup, onun memleketi sonra elinden alındı. Yine bu emirlerden Lîran emiri Lîranşah, Şervan emiri Şervanşah idi…" Ayrıca bkz., el-Mesudî, Ebû'l-Hasan Alî b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb,* (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s. 66.

[166] el-Mesudî, *a.g.e.*, s. 66.

[167] Behram Çubin, Sâsâniler zamanında II. Hüsrev'e bağlı meşhur bir İran spahbod (Ordu komutanı)idi. 590 - 591 yılları arasında kısa bir süreliğine tahta çıkmıştır.

[168] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 50.

[169] *Aynı eser*, s. 53; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 46.

[170] Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 81.

[171] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 53.

egemenliklerini güçlendirdikten sonra VIII. Yüzyıldan itibaren Hilâfet, Şirvânşâhların siyasi varlığını kaldırdı ve Şirvan'ı kendi yönetimine tabî tuttu.

IX. yy. Arap tarihçilerinden Belâzûrî, 797 yılında Şirvan'ı eş-Şamah İbn-i Şuca'nın yönettiğini yazmaktadır.[172] Şamah İbn-i Şuca'dan sonra Halife Harun Reşîd'in (ö.809) 799'da Arap vali Yezîd İbn Mezyed eş-Şeybanî'yi Şîrvan hâkimi olarak atadığını görmekteyiz.[173] 861 yılında Abbasî Halifesi el-Mütevekkil'in ölümünden sonra, Azerbaycan topraklarında Bâbek-i Hürremî'nin ayaklanmasıyla[174] ortaya çıkan kargaşa döneminde Şirvan hükümdarı Halid İbn Yezîd'in oğlu Heysem, bu fırsattan istifade ederek Şirvânşâh unvanını kabul ederek kendini bağımsız Şirvânşâh ilan etti.[175] Böylece Mezyedî Şirvânşâhlar hanedanlığı kurulmuş oldu. Soy itibarıyla Arap olan[176] Mezyedîler, ilk Müslüman Şirvânşâhlar sülalesiydi. Onlar Berde'de oturan ve Halife tarafından atanan Arap emire bağlıydılar.[177] Şirvan'da bu dönemde baş gösteren hadiseler Mezyedî Şirvânşâhlar devletinin tarihine dair son derece kiymetli kaynak olan Tarihu'l-Bâb'da etraflıca aydınlatılmaktadır. Kaynaklarda Heysem hakkında bilgiler sınırlıdır. Ölüm tarihi belli olmayan Heysem'in hâkimiyet dönemi kısa sürmüştür. Heysem'den sonra oğlu Muhammed b. Heysem b. Halid Şirvânşâh olmuştur.[178] Kaynaklarda onun babası Heysem'in vasiyeti doğrultusunda adaletli bir yönetim tarzı izlediği, kâfirlerle savaştığı ve bu dünyada iyi bir nam bırakarak göçtüğü belirtilir.[179] Mezyedîler zamanı meydana gelen hadiselerden en önemlisi, Rusların deniz yoluyla Berde şehrine yaptıkları taarruzlardır.[180] Bu akınlardan sonra Berde şehri harab olunca, başkent buradan Şemahî şehrine nakledilmiştir. Bu dönemde ticaretin gelişmesine paralel olarak yükselen refah ile birlikte o zamana kadar bilinen Kabala ve Berde şehirlerinden

---

[172] Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 301; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 60.

[173] Minorsky, *a.g.e.*, s. 44.

[174] *Aynı eser*, s. 48-49.

[175] *Aynı eser*, s. 46; Barthold, a.g.m., c. XI., s. 573; Aşurbeyli, Sara. *a.g.e.*, s. 78.

[176] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 91.

[177] Minorsky, *a.g.e.*, s. 46; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 92.

[178] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 78.

[179] Şirvânşâhların saltanat sürelerinin tam listesi için bkz. Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 726-727.

[180] Rusların denizden yaptıkları taarruzlarla ilgili ayrıntılar için bkz. Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 78-79.

başka Şamahı, Cenze (Gence), Derbend ve Tiflis gibi şehirler de önemli merkezler haline gelmişti.[181]

Mezyedî Şirvânşâhlar Şeceresi[182]

1-I. Yezîd…………………………………………………..……….185/801

2-Esed b. Yezîd……………………………………….…………205/820

3-İsâ b. Muhammed b. Yezîd…………………………..…………...209/824

4-Halid b. Yezid…………………...215/830

5-I. Muhammed b. Halid………………………………………..…..247/861

6-Heysem b. Halid……………………………………………….………?

7-II. Muhammed b. Heysem……………………..?

8-II. Heysem b. II. Muhammed…………………..…………………301?/913?

9-I. Ali b. II. Heysem……………………………………….………305/917

10-Ebû Tahir Yezid II b. Fulan b. II. Muhammed …..........................337/948

11-III. Muhammed b. II. Yezid…………………………….……….345/956

12-Ahmed b. III. Muhammed Şirvânşâh…………………………...370/981

13-IV. Muhammed b. Ahmed Şirvânşâh……………........................380/990

14-III. Yezid b. Ahmed Şirvânşâh……………………..………….418/1027

15- I. Menuçehr b. III. Yezîd…………………………….……….426/1034

16-Ebû Mansûr II. Ali b. III. Yezid Şirvânşâh……………………....436/1044

17-Kubad b. III. Yezîd Şirvânşâh………………………..………..441/1049

18-Buhtu'n-Nasır III. Ali b. Fulan b. III. Yezid Şirvânşâh …………………..?

19-Sâlâr b. III. Yezid Şirvânşâh…………………………………...455/1063

I.3.1.2. Kisranîler Hanedanlığı

Bilimsel tarih araştırmalarında Kisrânî diye anılan sonraki Şirvânşâhlar Arap kökenli ve Mezyedî kuşağından gelme ve onların devamı gibi gösterilmektedir. Mezyedîler zamanla yerli soylu aile mensuplarıyla evlilikler yoluyla akrabalık kurarak, onlarla karışıp zamanla Arap kökenlerinden kopmuş, İran adlarını benimsemiş ve İranî kültüre bürünmüşlerdir. XI. yy.'ın başlarında Şirvânşâhlar devletinde siyaset, toplum ve kültür yaşamı İran etkisi altına girmiştir. Azerbaycan kültürünün gelişmesi açısından doruk dönem olan XII. yy.'da Şirvânşâhlar tamamen

---

[181] Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 83-84.

[182] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s.78-92; Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 726-727.

yerli nüfusla karışarak yaşam ve gelenekleriyle yerel Şirvan hükümranlığı niteliği kazanmışlardır.

Şirvânşâhlar XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Kisranîler adıyla tarihte yer aldılar. Mezyedîlerin son hâkimi Şirvânşâh Sâlâr İbn Yezîd'ten sonra Şirvan'da onun kanunî varisi, babasının sağlığında devlet işleriyle meşgul olan oğlu **Ferîburz b. Sâlâr b. Yezîd**, yeni kurulan hanedanın başına geçti.[183]

XI. yüzyılın ikinci yarısının başında, haricî siyaset sahnesinde Şirvan devletinin sosyal-iktisadî gelişimini olumsuz etkileyen gelişmeler meydana geldi. Ülkedeki feodal dağınıklık, reislerin şehirleri müstakil idare etme arzuları Şirvan devletinin zayıflamasına neden oldu. Tarihî kaynaklar, bu zamandan sonra Selçuklu birliklerinin Orta Asya'dan Azerbaycan'a bir dizi hücumlar düzenlediğini kaydeder.[184] Bu dönemde Şirvânşâhlar, Orta Asya'dan çıkmış göçebe Oğuzların bir kolu olan Selçuklu devleti ordularına karşı da mücadele ederler. XI. yy.'ın başlarında Selçuklular, güçlü bir imparatorluk meydana getirerek (1038-1157) Ön-Asya ülkelerini, Azerbaycan'ı ve komşu ülkeleri tehdit etmekteydiler. XI.yy.'ın ortalarında Selçuklular, dahilî siyaset sonucu zayıflamış olan İran'ı, Azerbaycan'ı ve bir sıra diğer doğu ülkelerini güçlü bir direnişle karşılaşmadan zaptetti.[185] Müneccîmbaşı, 458/1066'da Oğuz Türklerinin Şirvan'a saldırdıklarını ve buradaki Kürd yerleşimlerini yağmaladıklarını, Şirvânşâh I. Feriburz'un Türkleri Şirvan'dan çıkarabilmek için büyük tazminat ödediğini yazar.[186] 459/1066 yılında Selçuklular Karatekin'in komutasında Şirvan'a saldırdı. Karatekin, Şirvânşâh Ferîborz'un amcası Memlân b. Yezid'in kuvvetleriyle beraber Yezidiye (Şamahı) şehrini kuşatarak, etrafındaki yerleri viran etti. Ferîborz, ayrıntıları Tarihu'l-Bâb'ta anlatıldığı gibi, diplomasi ile amcasını bertaraf etti. Kuşatmanın sonuç vermemesi üzerine Türkler, Şemahı'dan Kür nehri sahillerine indiler. Buradan nehri geçip, topladıkları ganimetlerle geri döndüler.[187] M.1067 yılının sonunda Selçuklu sultanı Alparslan Arran'a girdi. Büyük diplomatik beceriye sahip olan Şirvânşâh Ferîborz, bu sefer

---

[183] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 110.

[184] *Aynı eser,* s. 112.

[185] *Aynı eser,* s.112.

[186] Minorsky, *a.g.e.*, s. 63; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 112.

[187] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 112.

kiymetli hediyelerle birlikte Alparslan'a giderek, emrine girmeyi teklif etti ve 1068'de onunla birlikte sefere çıktı. Böylelikle Şirvânşâh, hem ülkesini yıkımdan kurtarmış hem de sultanın nüfuzundan istifade ederek, sahsî düşmanlarını cezalandırma imkânı bulmuştu.[188]

Kaynaklarda Ferîborz'un hâkimiyetinin Arran, Gence, Muğan'dan denize kadar uzandığını, Gürcüleri kendisine tabî ettirdiği belirtilir.[189] Ferîborz, bütün ömrünü civar toprakları zaptedip devletinin sınırlarını genişletmekle geçirmiştir. Onun hükümranlığının başlangıcı olan 455/1063 kaynaklarca bilinse de, sonu ancak adına kesilen sikke ve yazılan kitabelerden kesinleştirilebilir. Nitekim Sara Aşurbeyli, nümizmatik ve epigrafik bilgilerin ışığında Ferîborz'un hükümranlığının bitiş tarihinin 489/1096 yılı olduğunu yazar.[190]

XII. yy. Kisranî Şirvânşâhlarının ünlü temsilcilerinden biri de, hükümranlık devrinin (514/1120-555/1160) olan III. Menuçehr b. Efridun/Feridun'dur. III. Menuçehr'in tam adı ve ünvanı, Ebû'l-Haydar Ferhadu'd-Dîn el Melik Menuçehr ibn Feridun Şirvânşâh'tır.[191] Çeşitli kaynaklar ve sikkelerden bu Şirvânşâh'ın Irak Selçuklularına bağımlı olduğu anlaşılmaktadır. Şirvânşâh Menuçehr'in yaklaşık 1111 yılında IV. David'in kızı Gürcü prensesi Tamara ile evlenmesi, o zamanlar fazlaca saldırgan ve mütecaviz olan Gürcü çarlarının Şirvan'ın iç işlerine karışmasına neden oluyordu. XII. yy.'ın ilk çeyreğinde Gürcistan bir taraftan Kafkasya ovalarının büyük bir kısmını işgal eden Kıpçak Türk göçebelerinin; öte yandan, daha XI. yy.'ın ikinci yarısında Kafkas maverasını işgal eden Selçuklu Türklerinin tehdidi ve saldırılarına maruz kalıyordu. Gürcü çarı IV. David, kızı Tamara'yı Şirvânşâh Menuçehr'in oğluna verererek Şirvânşâhların şahsında kendine ortak ve Selçuklular'la mücadelede kendine müttefik bulmuştu.[192]

III. Menuçehr hükümranlık yıllarında, Selçukluların gerilemesine paralel olarak Şirvan'ın bağımsızlığını canlandırıp, devletini güçlendirmiştir. Menuçehr'in

---

188 *Aynı eser*, s. 113.

189 Enuşe, Hasan, *Danişnâme-yi Edeb-i Fârsî (Edeb-i Fârsî Der Kafkaz)*, cild-i pencom, Tehran, 1382, s. 52.

190 Aşurbeyli, Sara, a.g.e., s. 116.

191 *Aynı eser*, s. 121.

192 *Aynı eser*, s. 121-122. Şirvânşâh'ın bu dönemde Selçuklular, Kıpçaklar ve Gürcüler arasında izlediği pragmatist politikanın ayrıntıları için bkz. Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 122-127.

bu dönem faaliyetleri, o zamanın saray şairlerinden olan Hakanî ve Felekî'nin eserlerinde anlatılmaktadır.[193] Menuçehr'in sarayında o dönemin ün kazanmış en büyük şairleri olan Ebû'l-'Alâ-yi Gencevî (ö.554/1159), Hâkânî-yi Şirvanî (ö.595/1199), Felekî-yi Şirvanî (ö.549/1155) ve Muciriddîn-i Beylakânî (ö.594/1198) gibi şairler yer almışlardır. Menuçehr bilgin, şair ve filozofları destekliyor ve himaye ediyordu. Menuçehr'in hükümdarlığının son yılları Hâkânî'nin mektuplarında genişçe yer almakta ve Şirvan'ın bu zamanki durumunun bozulması yansıtılmaktadır.[194]

Menuçehr 555/1160 tarihinde ansızın ölünce oğulları (saltanat sıralarına göre) Efrîdun, I. Ahsîtan, Şahinşah ve I. Ferruhzâd, babalarının mülkünü devraldılar. Bunların isim ve ünvanlarını o dönemde kesilmiş sikkelerde görmek mümkündür.

III. Menuçehr'den sonra meydana gelen iktidar kavgalarında İldenizlilerin yardımıyla tahta geçen I. Ahsitan'ın hükümranlık dönemi 555/1160'tan ölüm tarihi olan 593/1196'ya kadar devam etmiştir.[195] I.Ahsitan'ın devri, Şirvan devletinin ekonomik ve sosyal hayatında yükseliş, şehirlerin gelişip büyümesi dönemidir. Bu dönem ülkenin kısmen sakin, güvenli ve Şirvânşâh'ın annesi tarafından akraba olduğu Gürcü çarlarıyla akrabalık ilişkisini devam ettirmesinden dolayı, Gürcistan'la sıkı ittifakların kurulduğu bir devir olarak adlandırılır.[196] Hâkânî'nin eserlerinden de anlaşılacağı gibi bu dostluk, akrabalık ve müttefik ilişkiler vasallık niteliğinden uzak bir biçimde gerçekleştirilmiştir.[197] Ahsitan, komşularına karşı akıllı ve diplomatik bir yol izlemiş, tedbiri elden bırakmamıştır. Selçukluların gücünün ve üstünlüğünün farkında olan Ahsitan, onlara haraç veriyor, sultanlarının adına sikkeler bastırıyordu. Ama onun bu vasallığı formel bir nitelikten öteye geçmiyordu. XII. yy.'ın ikinci yarısında Moğol hücumlarına kadar merkezden bağımsız ve güçlü bir devletin özgür hükümdarları olmuşlardı.

XII. asrın sonlarında Şirvânşâhlar İldenizliler'in hâkimiyeti altına girdiler. XII. asrın ikinci yarısında Atabey İldeniz, Bakü de dahil olmak üzere bütün Şirvan'ı

---

[193] *Aynı eser*, s. 126.

[194] *Aynı eser*, s. 126-127.

[195] *Aynı eser*, s. 135.

[196] *Aynı eser*, s. 134; Enuşe, Hasan, *a.g.e.*, s. 53.

[197] Enuşe, Hasan, *a.g.e.*, s. 53.

zapt etti. Bu dönemde, Selçuklu ve İldenizliler'in baskısından kurtulmak için Şirvânşâhlarla Gürcü hükümdarları arasında sülale nikahları ile sağlamlaştırılan yakınlaşma politikaları güdüldü.[198]

1192 yılında Şamahı'yı yıkan ve Şirvânşâh'ın ailesinin de öldüğü ölümcül ve yıkıcı depremden sonra Şirvânşâh, başkentini Hazar Denizi sahilinde güzel bir liman şehri ve düşman saldırılarına karşı muhkem bir yer olan Bakü'ye taşır.[199]

1191 tarihinde İldeniz Kızıl Arslan'ın ölümüyle İldenizliler devleti tedrici olarak zayıfladı. İldenizlilerin vassalı olan Şirvânşâhlar, bu dönemde İldenizlilerin hâkimiyetinden sıyrılarak kısa bir dönem müstakil yaşadılar. Fakat bundan sonra da bütün doğu ülkelerinde Moğol hücumları tehlikesi baş gösterdi. Şirvânşâhlar da bu tecavüzlerden masun kalmadı.[200] Moğol saldırılarından sonra, 1225'te Kıpçak Türkleri ülkede bir hayli tahribatlar yaptılar. 1258'de Cengiz'in torunu Hülagu, Bağdat'ı alıp sonuncu halifeyi öldürerek Abbasî Hilâfetini bitirdi. Böylece Şirvan'da bu sefer de İlhanlıların etkinliği başlamış oldu.[201]

Ahsitan'ın otuz yedi yıllık uzun saltanat dönemi boyunca izlediği iç ve dış siyaset, ülkede devletin merkezileştirilmesinin güçlendirilmesi neticesinde Şirvânşâhlar devletinin siyasî, iktisadî ve sosyal hayatının gelişmesi için elverişli ortam meydana getirilmişti.[202] Âlim, filozof ve şairlere hamilik eden Ahsitan'ın hâkimiyeti devrinde şiir ve edebiyat en üst seviyeye çıktı. Babası III. Menuçehr'in devrinde olduğu gibi, Şirvânşâh'ın sarayında Azerbaycan şiir ekolünü meydana getiren bütün şair ve edipler grubu bir araya gelmişti. Hâkânî, bunların önde gelen simalarındandı. Aynı dönemde, 1188'de Ahsitan'ın ısmarlamasıyla meşhur Leyla ve Mecnun mesnevisini yazan büyük ve dahi şair Nizamî-yi Gencevî de bu dönemin önemli şairleri arasında yer almaktaydı.[203]

III. Menuçehr ve oğlu Ahsitân'ın hâkimiyeti devrinde Arap menşeli Şirvânşâhlar sülalesinde Sâsânî gelenekleri bir hayli güçlenmiş, İranîleşme

---

198 Ferhadoğlu, Kâmil, *Bakı-İçerişehir (Azerice)*, Bakü, 2006, s. 18.

199 Aşurbeyli, Sara, *a.g.e*., s. 133; Enuşe, Hasan, *a.g.e*., s. 54'te başkentin Bakü'ye taşınma sebebi olarak, Kızılarslan'ın Şamahı'yı ele geçirmesi gösterilir.

200 Ferhadoğlu, Kâmil, *a.g.e.*, s. 18.

201 *Aynı eser*, s. 18-19.

202 Aşurbeyli, Sara, a.g.e., s. 134.

203 *Aynı eser*, s. 134.

Şirvânşâhlar devleti hükümdarlarının ve saray önde gelenlerinin sosyal hayatlarının bütün evrelerine sirâyet etmiştir. Şirvânşâhlar devletinde resmi dil Farsça idi, Arapça din ve bilim dili olarak yer alırken; bu ülkeye ilk akınları başlatmasından, Selçuklularca fethedilmesine kadarki süreçte etkileri ve sayıları gittikçe artan Türk unsurlardan dolayı da Türkçe ise konuşma ve çarşı diliydi.

Kisrânî Şirvânşâhların son hükümdarı olarak 1372'de Kavus'tan sonra oğlu Huşeng'i görmekteyiz.[204] Bu Şirvânşâhın bütün hayatı çarpışmalar ve Altınordu, Çobanîler ve Celayirlilerin çekişmesi ile geçmiştir.[205] Huşeng, 1372'den öldürüldüğü 1382 tarihine kadar işleri idare etmiştir. Yerine geçecek evladı olmadığından, Kisrânîler saltanatına nihâyet verilmiş ve böylece bu hanedan ortadan kalkmıştır.[206] Şirvânşâhlar her dönemde bağımsızlıklarını muhafaza edebilmek için sadece Selçuklularla değil, Harezmşah, Moğollar, Altınordu, Celâyirliler, Çobanîler ve Gürcüler gibi öteki işgal güçlerine karşı da savaşmak zorunda kalmışlardır.[207] Şirvânşâhlar, gerek bu dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde bağımsızlıklarını korumak için bazen savaşarak, bazen siyasî veya nesebî ittifaklar kurarak, bazen de işgalci güce haraç ödeyerek, sonuçta, çoğunlukla barış yoluyla hukuksal egemenliklerini korumasını bilmişler ve bu sayede uzunca bir dönem tarih sahnesinde kalabilmişlerdir.

Kisranî Şirvânşâhlar Şeceresi[208]

1-I.Ferîborz b. Sâlâr Şirvânşâh b. Yezîd……………………………..455/1063

2-II.Menuçehr b. I. Ferîborz …………………………...…………498/1105

3-I.Ferîdun b. I. Ferîborz………………………………………..514/1120

4-III.Menuçehr b. Ferîdun………………………………………555/1160

5-Ferîdun b. III. Menuçehr……………………...………………555/1160

6-I. Ahsitân b. III. Menuçehr……………………………...…….555/1160

7-I. Şahenşah b. III. Menuçehr…………………………...………..592/1196

8-II. Ferîborz b. II. Ferîdun…………………………………….....600/1204

---

204 *Aynı eser*, s. 157.

205 Ferhadoğlu, Kâmil, *a.g.e.*, s. 19.

206 Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 108-109.

207 Barthold, a.g.m., s. 574-575.

208 Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 110-159.

9-I. Ferruhzâd b. III. Menuçehr…………………………….………..600/1204

10-I. Gerşasb b. Ferruhzâd………………..…………………….....622/1225

11-III. Ferîborz b. I. Gerşasb…………………………….……......648/1251

12-II. Ahsitân b. III. Ferîborz……………………….…………….658/1260

13-II. Ferruhzâd b. II. Ahsitân…………………………….………681/1282

14-III. Ahsitân b. II. Ferruhzâd……………………………….……......693/1294

15-I. Keykâvus b. III. Ahsitân…………………………………….717/1317

16-I. Keykubâd b. II. Ferruhzâd………………………….…………..744/1344

17-Kâvus b. I. Keykubâd……………………..........................774/1372

18-Huşeng b. Kâvus…………………………………………………748/1382

I.3.1.3. Derbendîler Hanedanlığı

Şirvânşâh I. İbrahim b. Sultan Muhammed (1382-1417)

Huşeng 1382'de öldükten sonra; Müneccimbaşı'ya göre, Mezyedîler sülalesinin bir kolu olan Derbendî Şirvânşâhlar sülalesinin ilk temsilcisi olan amcası oğlu İbrahim b. Sultan Muhammed b. Keykubâd b. Ferruhzâd b. Menuçehr hükümdar olarak seçildi.[209] Şeyh İbrahim'in tahta çıkışı ile ilgili verilen malumatlarda, onun aristokrat soylu, Sâsânî şahı Husrev Enuşirvan'ın soyundan yoksullaşmış ve akrabalarıyla birlikte Şirvan'ın Şeki bölgesinde yaşayarak çiftçilikle uğraştığı belirtilir.[210] Meydana gelen yönetim boşluğu tartışmalarından sonra Şirvan ileri gelenleri bu eski asilzadeyi yeni Şirvânşâh olarak seçmeyi kararlaştırırlar.

Milletin arzusunu Şeyh'e haber vermek üzere, saltanat levazımatı ile beraber gelen heyet Şeyh'i bir ağacın gölgesinde uyumuş bulunca, biraz sonra hükümdar olacak bu zatın rahatını bozmamak için bir kenara çekilir ve beklemeye başlarlar. Şeyh İbrahim uyandığında, onu tebrik ederler ve bağlılıklarını sunarlar. Sonrasında onu şehre (Şamahı'ya) getirirler ve tahta oturturlar.[211] Kaynaklarda Şeyh İbrahim'in devlet adamı zekasına sahip, cesur, anlayışlı ve ileri görüşlü bir hükümdar olduğu belirtilir. İbrahim'in hükümdarlığı, Timur'un Yakın Doğu'da başlattığı fetihlere bağlı ağır haricî siyasî hadiselerin baş gösterdiği döneme rast gelir.

---

[209] Minorsky, *a.g.e.*. s.249; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s.210.

[210] Aynı yerler.

[211] Aynı yerler.

Bu dönemde güney Azerbaycan'da ve diğer vilâyetlerde Celayirliler sülalesinden Sultan Ahmed Celayir hükümranlık ederdi. Kuzeyden Altınordu hanı Toktamış bir tehdit unsuruydu. Şeyh İbrahim bu ağır siyasî şartlarda Şirvan'ın durumunu büyük bir ileri görüşlülükle değerlendirdi. Timur Azerbaycan'a hücum ederken, karşısına çıkan her şeyi yerle bir eden bu işgalcı orduya karşı savaşmanın zor olacağını, Şirvan'ın viran edilip halkının toptan kırılacağını gören Şeyh İbrahim, Timur'a itaat ederek ona tabî oldu. Böylece, İbrahim Timur'un güvenini kazanarak Şirvan'ın hâkimi olarak yerini muhafaza etti.[212] Hatta Timur, Azerbaycan ve Şirvan'ın hâkimiyetini oğlu Mîranşah'a bıraktığı dönemde de İbrahim Şirvânşâh ünvanını korumuş[213] ve ülkesinin savunmasını da üstlenmişti.[214] Şeyh İbrahim, Toktamış'ın defalarca Şirvan'a yaptığı saldırılara karşı Timur'la beraber ülkesini savundu. Şeyh İbrahim'in ordusuyla Timur'a yaptığı yardım sayesinde Toktamış yenilerek kaçmak zorunda kaldı. Altınordu toprakları Timur'un ordusu tarafından yağmalandı. (797/1395)

1399-1402 yılları arasında Timur'un Osmanlı Sultanı Bayezid'e karşı Anadolu topraklarına yaptığı saldırılara Şirvânşâh İbrahim de iştirak etmiştir. Sara Aşurbeyli'nin aktardığına göre; tarihçi Şemseddin Muhammed es-Sehavî'nin (1427-1497) *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'1-Karni't-Tâsi'* adlı eserindeki malumata göre Timur, 803/1400 tarihinde Şam topraklarına girerken ona yardıma gelen Şeyh İbrahim de Haleb'e gelmişti. Sonra Şirvânşâh kendi ülkesine dönerek hükümranlığını devam ettirir.[215] Bu seferden sonra Timur, 1403'te Gürcistan'a doğru yola çıkar. Bu seferde de İbrahim, ordusuyla Timur'a eşlik etmiştir. Gürcüler bunu duyar duymaz büyük hediyelerle gelerek aman dilerler. Timur ise durmadan ileri yürümek ve Gürcüleri te'dip etme kararından vazgeçmek istemiyordu. Timur'u bu kararından vazgeçirme ve Gürcüleri ağır vergiler karşılığında affettirme konusunda Şirvânşâh'ın birinci derecede etkisi olmuştur.[216]

---

[212] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 210; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 121.

[213] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 210.

[214] Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 122.

[215] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 212. Sehavî'nin eseri için bkz. Şemseddin Muhammed es-Sehavî, *ed-Dav' u'l-Lâm' li-Ehli'1-Karni't-Tâsi'*, Kahire, 1355/1936, V, 16.

[216] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 212; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 123.

Şeyh İbrahim Türkmenlerin, Celayirlilerin, Cucîlerin ve Timurîlerin Azerbaycan, Şirvan ve Arrân için şiddetli savaşlar yaptıkları dönemde iş başında bulunmuştur. Bunların arasında kıvrak bir siyaset takip ederek, sırasına göre en şerlisine tabi olup adlarına sikke keserek, ülkesinin bu işgalci güçler tarafından yok olmasına engel olmuştur.[217]

820/1417 tarihinde ölen Şeyh İbrahim döneminde Şirvan güçlü ve bağımsız bir dönem yaşamıştır. Bu dönemde ülkede imar faaliyetlerine hız verilmiş, kaleler, kervansaraylar, camiler inşa edilmiş; kültür, edebiyat ve güzel sanatlar bakımdan da canlanma müşahede edilmiştir. Devletşah'ın verdiği bilgiye göre, meşhur şairlerden Katibî-yi Turşizî, Şirvânşâhların saray şairi Bedr-i Şirvanî ile görüşmek için Şirvan'a gelmiş ve Şeyh İbrahim kendisine yüklü bir meblağ bağışlamıştır.[218]

I.Halîlullah b. Şeyh İbrahim (Hâkimiyet dönemi: 1417-1465)

Şeyh İbrahim'in ölümünden sonra yerine oğlu I. Halîlullah geçmiştir.[219] Halîlullah da babası gibi dış siyasetinde Karakoyunlularla savaşan Timurîlerle tarihi dostluğu devam ettirmiştir.[220] Bu dönemde İran Azerbaycan'ında Şeyh Safiyuddin-i Erdebilî ailesi gün geçtikçe güç ve taraftarlarını arttırıyorlardı. Karakoyunlu hanedanından Cihanşah'ın zamanında bu şeyhin torunu olan Şeyh Cüneyd, memleket için tehlikeli olduğundan Azerbaycan sınırları dışına çıkarılmıştı. Fakat sınır dışına çıkarılınca, bu defa Karakoyunlular aleyhtarı olan Akkoyunlular tarafından hüsn-ü kabul gördü. Hatta Akkoyunlu padişahlarından Uzun Hasan, bu şeyhe tamamıyla hâkim olmak için kızkardeşini ona vermek suretiyle onunla akraba oldu. Şeyh Cüneyd, siyasî emellerinin gerçekleşmesi için bu kuvvetlerden istifade etmek istiyordu. Akkoyunlular ise, bunları Karakoyunlulara karşı kullanmak niyetini besliyorlardı. Şeyh Cüneyd, kendi devletini kurmak amacıyla on bin kişilik bir orduyla Şirvan'a baskın düzenledi.[221] Tebriz'de Karakoyunlulara karşı bir şey yapamayacağını iyi bilen Şeyh Cüneyd, işe Şirvânşâhtan başlamak istiyordu. Şeyh Cüneyd'in niyetini duyan Halîlullah, 1460 tarihinde Taberserân vesair Dağıstân

---

[217] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 213.

[218] *Aynı eser*, s, 217.

[219] Minorsky, *a.g.e.*. s.249.

[220] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 218; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 130.

[221]Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 221; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 132.

kuvvetleri ve Karakoyunlu Cihanşah'ın yardımıyla Samur nehrinin sahilindeki Kıpçak köyünde onun önüne çıkarak büyük bir savaşa tutuştu. Bu savaşta Şeyh Cüneyd'in ordusu mağlup edilip, kendisi de öldürüldü.[222]

Halîlullah 48 yıl hükümranlık sürdükten sonra 869/1465'te ölmüştür.[223] Şirvânşâh Halîlullah, döneminin tahsil görmüş, şiiri ve edebiyatı seven hükümdarlarından biri olmuştur. Sarayında şair ve bilginler yaşamıştır. Halîlullah'a bir çok kaside, methiye ve mersiye hasretmiş olan Bedr-i Şirvanî,[224] otuz yıl boyunca onun saray şairi olmuştur. Şirvânşâhlar, dinî geleneklerin ve kurumların geliştirilmesine önem vermişler, tarikat ve tekkelerin faaliyetlerini yaygınlaştırmışlardı. XV. yy.'da Bakü'de Halîlullah'ın sarayında yaşamış olan tanınmış bilginlerinden biri de Yakın ve Ortadoğuda meşhur olan, Halvetiliğin temsilcilerinden Seyyid Yahya b. Bahaüddîn-i Şirvanî'dir. Seyyid Yahya Şamahı'da doğmuş, gençliğinde tasavvufa ilgi duymuş, meşhur Halvetîlik tarikatının Şirvan kolunun şeyhi meşhur Şeyh Sadreddîn-i Halvetî'nin eğitiminden geçmiş ve buradan Bakü'ye geçerek Halîlullah'ın sarayında kabul görmüştür. Seyyid Yahya, Halîlullah'ın sarayında bir âlim ve filozof olarak saygı görmüş, Şerh-i Gülşen-i Râz, Esrâru't-Talibîn gibi tasavvufî eserlerin yanı sıra astronomi ve tarihe ait bir sürü eser kaleme almıştır. 868/1463 tarihinde vefat etmiştir.[225]

---

[222] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 221; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 133; Örs, Derya, *a.g.t.,* s. 87.

[223] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 221. Halîlullah'ın ölüm tarihi ile ilgili olarak Mısır'lı meşhur İslam bilgini Abdurrahman Celâluddîn es-Suyûtî (1445-1505) *Nazmu'l-Ukbân fî 'İyân* adlı eserinde şöyle demektedir: "Şirvan hükümdarı Halil b. Muhammed ed-Derbendî, Şamahı hâkimi hükümdarlarının en muhteremi, en mu'mini, en liyakatlısı ve adaletlisi olmuştur. O, büyük Müslüman hükümdarların sonuncusudur. Şirvan ve Şamahı memleketine elli yıla yakın hükümdarlık etmiş ve 869/1464 yılında ölmüştür." (Bkz. Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 222)

[224] Bedr-i Şirvanî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Divan-ı Bedr-i Şirvanî* (Be İhtimam-i Ebû'l-Fazl Haşimoğlu Rahimov), İntişarat-ı Daniş, Moskov, 1985; Muhammed Ali Terbiyet, *Danişmendan-ı Azerbaycan*, Tahran, 1314, s. 24; Devletşah Semerkandî*, Tezkiretü'ş-Şuara*, çap. Muhammed-i Ramazanî, Tahran, 1338, s. 285; Şemseddin Samî, *Kâmusu'l-A'lam*, çap. Mihran, İstanbul, 1312/1898.

[225] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 222.

Halîlullah'ın saray şairi Bedr-i Şirvanî'nin verdiği bilgiye göre, Şirvânşâh'ın beş oğlu olmuş, dördü babalarının sağlığında ölmüş ve yalnız Ferrûh Yesâr, babasının ölümünden sonra onun varisi olmuştur.[226]

Halîlullah Bakü'yü bayındır hale getirmiş, Şirvânşâhlar Sarayı kompleksi ve bir dizi güzel mimarî eserler inşa ettirmiştir. Ticaretin gelişmesi için bir sürü kervansaraylar ve köprüler yaptırmıştır. Onun hâkimiyet yılları Şirvânşâhlar devletinin ve Şirvan'ın şehir hayatının yükseliş dönemidir.[227]

Şirvânşâh Ferrûh Yesâr b. Halîlullah (Hâkimiyet Dönemi: 1465-1500)

Karakoyunlu Devleti 1468 tarihinde Uzun Hasan tarafından yıkıldıktan sonra yerine Akkoyunlu devleti kuruldu. Uzun Hasan, güney Azerbaycan ve Karabağ'ı ele geçirdi. Bütün İran, Ermenistan ve Mezopotamya yeni kurulan bu devletin idaresi altına girdi. Tebriz Akkoyunlu devletinin başkenti oldu.[228] Uzun Hasan'ın bu türden sefer ve manevraları, kendisine komşu olan Şirvan toprağına saldırma tehlikesi, babası Halîlullah'ın ölümünden sonra tahta geçen Ferrûh Yesâr'ı Timurîlerden uzaklaşıp Uzun Hasan'a yakınlaşma politikası geliştirmeye zorladı. Ferrûh Yesâr, hâkimiyetinin ilk yıllarında diplomatik ilişkiler kurmak amacıyla birçok ülkeye elçiler gönderdi. Şirvânşâh'ın ilişkilerini geliştirmek istediği ülkelerden biri de 1453'te İstanbul'u fethederek Bizans imparatorluğunu dağıtan Osmanlı İmparatorluğu'nun kudretli sultanı II. Mehmet Fatih idi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde de bazı değişiklikler olmuş, I. Mehmed'den sonra II. Murad (1421-1451), ondan sonra ise II. Mehmed (1451-1481) tahta çıkmıştır.[229]

Ferrûh Yesâr'ın hâkimiyeti döneminde (1462-1500) Osmanlı ile Şirvânşâhlar arasındaki ilişkiler normal devam etmiş, her iki devletin hükümdarları devamlı olarak birbirlerine elçiler ve mektuplar göndermişler. Fatih Sultan Mehmed'in cihad ilan ederek Hristiyan ülkelere düzenlediği askerî seferleri alkışlayan Şirvânşâh, hangi sefere giderse kendisine eşlik edeceğini belirtmiştir.[230]

---

[226] *Aynı eser*, s, 223.

[227] *Aynı eser*, s, 224.

[228] Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 47; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 224.

[229] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 224.

[230] Farzali, Şahin Fazıl, *XV. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Şirvânşâhlar Devleti ile İlişkileri"*, Yeni Türkiye Dergisi, 2002/44, s. 63.

Ferrûh Yesâr'ın tahta oturmasından üç yıl sonra 1468'de Timurlulardan Ebû Saîd, Uzun Hasan'la savaşmak için Herat'tan çıkıp Karabağ'a girdi. Uzun Hasan, Şirvânşâh'ın yardımıyla Ebû Said'in ordusunu mağlup edip kendisini de esir aldı. Bunun üzerine Şirvânşâhlar takdir edilmeye başlandılar.[231] Uzun Hasan'ın 1478'de ölmesinden sonra yerine geçen oğlu Sultan Yakup da (883-896/1478-1490) bu dostluğu takviye etmek için Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'ın kızıyla evlendi. Bu akrabalık her iki tarafın yakınlaşmasını da beraberinde getirmiş oldu.[232]

Bu dönemde meydana gelen olayların en önemlisi Sâfevî şeyhlerinin Şirvânşâh'a karşı açtıkları intikam savaşlarıdır. Şeyh Haydar, Uzun Hasan'ın Trabzon İmparatoru Kalo İoannes'in kızı Despina Hatun'la evlenmesinden dünyaya gelen kızı Marta (Alemşah Begüm) ile evlenerek Akkoyunlu devleti nezdindeki konumunu güçlendirmişti.[233] Şeyh Haydar, babası Şeyh Cüneyd tarafından gerçekleştirilemeyen bağımsız bir Sâfevî devleti kurma gayesini gerçekleştirmek ve daha da önemlisi, babasının intikamını almak için bütün dikkatini müritlerini silahlandırmaya çevirdi.[234] Bu amaçla, Hıristiyan Çerkezler in üzerine yürüme bahanesi ile on bin kişilik bir ordu topladı. Çerkezlerin yaşadıkları Kuzey Kafkasya'ya giden yol, mecburi olarak, Hazar denizinin batı kenarında bulunan tahkim edilmiş Derbend'ten geçmekteydi. Burada yalnız dar bir boğazdan başka geçit de yoktu. Derbend, bunun için zaptolunmaz bir liman kalesi sayılılırdı; bunun için ona Demir kapu adı verilmişti. Şeyh Haydar, Dağıstan'a gidebilmek için, oraların hâkimi Şirvânşâh'ın müsaadesini almalıydı; Şeyh, Sultan Yakub'un bir fermanını gösterdiğinden bu müsaade istemeye istemeye kendisine verildi.[235] Şeyh Haydar, Derbend'ten geçerek Çerkez şehirlerine saldırdı. Ele geçirdiği ganimetlerin bir kısmını Sultan Yakub'a yollayarak Erdebil'e geri döndü. Ertesi yıl da aynı şekilde hareket ederek şevket ve haşmetini arttırdı. Şeyh'in bu başarıları Sultan Yakub başta olmak üzere Osmanlıları ve çevredeki hâkimleri endişelendirmeye başladı. Ancak

---

[231] Minorsky, *a.g.e.*, s. 252.

[232] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s, 225; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 135.

[233] Örs, Derya, *a.g.t.*, , s. 87; Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 65.

[234] Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 65; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 136.

[235] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 88; Hinz,, Walther, *a.g.e.*, s. 69; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 226; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 136; Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *a.g.e.*, s. 138.

Sultan Yakub, akrabalıkları dolayısıyla ona bir şey yapmak istemiyor, onun gücünü küçümsüyordu.[236]

Şeyh Haydar, Çerkezlere bir akın daha yapmak için annesini Kum'da bulunan Sultan'ın huzuruna yollayarak izin istedi. Yakub, yeğeni Şeyh Haydar'ın yanlış bir iş yapmayacağına dair yeminine güvenerek, kayınbabası Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'a gönderdiği talimatla yapacağı cihatta Şeyh'e yardım etmesini istedi.[237] Şeyh Haydar, annesi döner dönmez hiç vakit kaybetmeden Şirvan'a yöneldi. Şeyh Haydar, Kur nehrini geçtikten sonra Mukan tarafına geçerek burayı yağmalayıp, ahalisini katletti. Aynı zamanda Şirvânşâh'a adam yollayarak, Çerkezlere karşı cihad ilan etmiş olduğu için, Sultan Yakub'un hükmünce Derbent'ten geçiş izni vermesini istedi. Şeyh, özel bir adam göndermekle Şirvan'ın genel durumu ve askerî hazırlıkları hakkında bilgi topluyordu. O sırada memleket barış ve sükun içinde olduğundan, Ferrûh Yesâr'ın askerleri her yere dağılmıştı.[238] Elçi geldiğinde Şirvânşâh, çocuklarından birinin düğünü ile meşguldü. Şirvânşâh, elçiyi hürmetle karşılayıp kendi elçisiyle Şeyhe hediyeler gönderdi. Fakat Haydar, gerçek amacını açığa vurarak elçiye kaba davranarak, ona babasının intikamını almak için buraya geldiğini ve adamlarının Şamahı'ye hücum edecekleri günü bile haber vererek bunu efendisine haber vermesini emretti.[239] Elçi, bineği elinden alındığından, başkente taarruz gününden ancak bir gün önce gelmiş ve bu haber Şirvan'da büyük bir telaş uyandırmıştı. Ferrûh Yesâr, haremini ve eşyasını başkent yakınındaki Gülistan kalesine gönderdikten sonra, kendisi de pek az askerle şehir surlarının savunmasını üstlendi.

Şirvan askerleri, fazla direnemeyince Şeyh Haydar galip geldi. Şamahı'ye girerek hiçbir ayrım yapmadan herkesi kılıçtan geçirdiler. Ardından Gülistan kalesine gelerek, kaleyi top ve mancınık atışına tuttu. Bunun üzerine Şirvânşâh, Sultan Yakub'a haber göndererek yardım talebinde bulundu.[240] Sultan Yakub, Haydar'ın bir mütecaviz ve yol kesici hükmünde olduğuna karar vererek, def

---

[236] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 88.

[237] Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 71.

[238] *Aynı eser*, s. 71; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 226.

[239] Hinz, Walther, *a.g.e.*, s. 72; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 226.

[240] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 89.

edilmesinin vacip olduğunu bildirdi ve Biçen oğlu Süleyman Bey kumandasında bir orduyla Şirvânşâh'ın yardımına koştu. Taberseran hududunda, Elbruz dağı eteğinde, Dartanat köyü yakınında 29 Recep 893/9 Temmuz 1488 günü iki taraf büyük bir muharebeye tutuştu. Şeyh Haydar, savaşta kendisine isabet eden bir okla ağır yaralandı. Bunu gören sufîler Şeyh'i aralarına alarak korumaya çalıştılarsa da, Akkoyunlu askerleri halkayı yararak Şeyh Haydar'ı öldürdüler ve kafasını gövdesinden ayırarak Sultan Yakub'a sundular.[241] Sultan Yakub, Şirvan'ı tekrar Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'a teslim etti.[242] Böylece, Uzun Hasan Karabağ'da Ebû Said'le savaşırken yardım eden Şirvânşâh meliki, Çağataylardan yüz çevirerek Uzun Hasan'a yardım etmek suretiyle iyiliğinin karşılığını almış oldu.[243]

Şeyh Haydar'ın öldürülmesinden sonra Sultan Yakub, Alemşah Begüm ve üç çocuğunu ilk önce Ermeni manastırı Akdamar kalesine, sonrasında Şiraz yakınlarındaki İstahr kalesinde hapsetti.[244] Sultan Yakub'un 897/1492'de ölümünden sonra Ak-Koyunlu tahtına oturan Rüstem Bey, taht kavgası için kardeşi Baysungur'un üzerine yürüdü, Baysungur Ferrûh Yesâr'ın torunu olması hasebiyle[245] Şirvânşâha sığındı. Rüstem Bey onun teslim edilmesini istediyse de Şirvânşâh razı olmadı. Tek başına Şirvânşâhlara güç yetiremeyeceğini bilen Rüstem Bey, onların ezeli düşmanı olan Sâfevîlerden istifade etmeye karar verdi. Ve derhal İstahr kalesinde tutuklu bulunan İsmail ve kardeşlerini serbest bıraktı.[246]

On üç yaşında Sâfevîlerin başına geçen İsmail, Rüstem Bey'in de teşvikiyle 1499 tarihinde Erzincan'da, kendi bayrağı altında toplanan yedi bin kişilik bir orduyla Ferrûh Yesâr'a karşı savaş kararı aldı.[247] Kışı Erzincan'da geçiren Sâfevî ordusu, Gürcistan ve Ermenistan'a bir dizi baskın düzenledikten sonra 906/1500 tarihinde Ferrûh Yesâr'a karşı hücuma geçti. Şamahı yakınlarındaki Cabani denilen

---

[241] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 91-92.

[242] Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *a.g.e.*, s. 143.

[243] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 92.

[244] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 229.

[245] Örs, Derya, *a.g.t.*, s. 5.

[246]Hasan-ı Rumlu, *Ahsenu't-Tevarih, (Çev. Mürsel Öztürk)*, s. 600; Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 138; Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 229; Yinanç, Mükrimin Halil, a.g.m., c. 1, s. 261.

[247] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 230.

mıntıkada her iki ordu çarpıştı. Savaşta Ferrûh Yesâr'ın ordusu darmadağın edildi ve kendisi de kafası kesilmek suretiyle öldürüldü.[248]

Otuz beş yıla yakın hükümranlık eden Ferrûh Yesâr'ın ömrü bu şekilde sona erdi. Ferrûh Yesâr mağlub edilerek öldürüldükten ve Şamahı alındıktan sonra, İsmail dedesi ve babasının intikamını almak için yakalanan bütün esirleri öldürttü, öldürülenlerin kellelerinden kuleler oluştu.[249] Şamahı'ya giren İsmail kendisini şah ilan etti, yalnız burada ancak birkaç gün kaldı.[250]

Ferrûh Yesâr'ın hâkimiyeti devrinde Şirvan müstakil bir dönem geçirdi. Bu dönemde kendi adına kesilmiş sikkelerin çokluğundan, ülkede iç ve dış ticaretin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Ferrûh Yesâr'ın hâkimiyeti devrinde Şeki, Derbend ve Dağıstan'ın güney eyaletleri Şirvan devletine dahildi.[251] Bu devir ile ilgili yazılan kaynaklarda Şirvânşâh Ferrûh Yesâr cesur bir başbuğ, adil ve iyi huylu bir padişah şeklinde tasvir edilir. Ferrûh Yesâr devlet idareciliğine, halka iyi davranmaya dikkat eder ve kanunlara riâyet edilmesini isterdi. Devlet idareciliğinde bilginlerle danışır, onlara büyük önem verirdi. Ferrûh Yesâr'ın ölümünden sonra Şirvânşâhlar devletinin ilerlemesi ve gücü sona ermiş oldu.[252] Ferrûh Yesâr'ın üç oğlu vardı: Muhammed Gazi Bey, Behram Bey ve II. Şeyh İbrahim (Şeyhşah). Bunlar babalarının ölümünden sonra sırayla Şirvan'da hüküm sürmüşlerdir. 945/1538 yılında Bigurt kalesi uzun süre kuşatıldıktan ve devam eden şiddetli savaşlardan sonra sonuncu Şirvânşâh olan on beş yaşındaki Şahruh b. II. Ferrûh Yesâr b. Şeyhşah esir alınarak Şah Tahmasb tarafından Tebriz'e götürülür. Şah onu bir köle gibi kalede esir tutup 946/ 1539'da herkesten gizli olarak idam eder. Şirvan'ı zaptettikten sonra Şah Tahmasb, Şirvânşâhlar hanedanlığını temelli olarak lağveder ve Şirvan ülkesini Sâfevî devletiyle birleştirerek kardeşi Elkas Mirza'nın idaresine verir.[253]

---

[248] *Aynı eser,* s. 231; Minorsky, *a.g.e.*, s. 252; Zeyneloğlu, Cihangir, *a.g.e.*, s. 139; Erdem, İlhan, *a.g.e.*, s. 159.

[249] Savaşın ayrıntıları için bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenu't-Tevarih,* çev. Cevat Cevan, s. 55.

[250] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 231; Zeyneloğlu, Cihangir, *a.g.e.*, s. 139.

[251] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 232.

[252] Aynı yer.

[253] *Aynı eser,* s. 242

Derbendîler Hanedanının Şeceresi

1-Şirvânşâh I. İbrahim b. Sultan Muhammed…………….……….784/1382

2-I. Halîlullah b. Şeyh İbrahim …………………. ………………….820/1417

3-Ferruh Yesâr b. Halîlullah ……………………………………..869/1465

4-Behram Bey b. Ferruh Yesâr……………………………………906/1500

5-Gazi Bey b. Ferrûh Yesâr………………………………………907/1501

6-Sultân Mahmud b. Gazi Bey……………………………………907/1502

7-II. Şeyh İbrahim b. Sultân Muhammed Gazi (Şeyhşah)…………...908/1502

8-II. Halîlullah b. II. Şeyh İbrahim (Şeyhşah)………………………930/1524

9-II. Ferrûh Yesâr b. Şeyhşah……………………………………..934/1528

10-Burhan Ali b. Sultân Halil……………………………….……….945/1539

11-Mehrab Mirza …………………………………………………………..?

12-Kurbanali ………………………………………………...…………..?

13-Kasım Mirza ………………………………………...…………………?

14-Kavus Mirza ………………………………………………..………..?

15-Ebûbekir Mirza…………………………………………………1550-1602

I.3.2. Şirvânşâhlar Tarihinin Ana Kaynakları

Bugün Kafkas Azerbaycan'ı denilen coğrafya, tarihin değişik dönemlerinde değişik ünvanlarla şöhret bulmuştur. Tarihî seyir içerisinde bazen **"Albanya"**, bazen **"Arran"** ve bazen de **"Şirvan"** adlarını taşıdığını görmekle beraber, tarihin hemen her devrinde bu toprakların hükümdarları **"Şirvânşâh"** lakabını taşımış olduklarından bu ülke daha çok Şirvânşâhlar adıyla tanınmıştır. Şirvânşâhlar, Sâsânîler devrinden beri Kafkasya ve Azerbaycan tarihinde sürekli güçlü bir varlık göstermiş olmalarına rağmen, haklarında yazılanlar bu devletin tarih içerisinde layık olduğu önemi teslim etmekten uzak olup, genelde "Müslüman hanedanlıklardan biri" denip geçilmiştir.

VI. yüzyıl başlarında Sâsânî İmparatorluğunun kuzey doğusunda tarih sahnesine ayak basmaktan XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaklaşık bin yıllık tarihî bir periyot içerisinde tarih sahnesinde önemli izler bırakmış olan Şirvânşâhlar hakkındaki tarihî kaynaklar çok olmakla birlikte, oldukça dağınık bir vaziyettedir. Bunun sebebi, doğrudan Şirvânşâhlar ile ilgili vakayinâmelerin olmaması, daha doğru bir ifadeyle yazılmış olsalar bile günümüze kadar intikal edememiş olmaları

olsa gerektir. Buna mukabil, Şirvânşâhların çeşitli siyasî, iktisadî ve kültürel sebeplerle münasebet kurdukları Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Selçuklular, Osmanlılar ve nihâyet Sâfevîlerle ilgili genel ve özel tarih kitaplarında, tezkirelerde, münşeat mecmualarında, kimi edebî metinlerde doğrudan veya dolaylı olarak Şirvânşâhlar tarihi ile ilgili bilgilere ve kayıtlara rastlamak mümkün olmaktadır. Bu kısa mülâhazadan sonra Şirvânşâhlar tarihinin önemli kaynaklarına göz atmadan önce, bu devletle ilgili Sovyet Rusya'sı döneminde Azerî kökenli tarihçi **Sara B. Aşurbeyli**'nin Antik Yunan, Azerbaycan, Ermeni, Gürcü, Arap, Fars, Türk, Rus ve Avrupa kaynaklarının verdiği bilgiler temelinde Rusça kaleme aldığı **Şirvânşâhlar Devleti**[254] çalışması hâlihazırda bu devletle ilgili en derli toplu çalışma olduğunu belirtmek lazımdır.

Alban Tarihi

Büyük Plinius'un *Tabiat Tarihi"*, Strabon'un *"Coğrafya"* ve Ptolemeos'un *Coğrafya Dersleri"* gibi Yunan ve Latin kökenli yazarların verdikleri bilgiler daha çok Şirvan'ın tarihî coğrafyası ile ilgilidir. VII. asır Alban[255] müellif Movses Kalankatlı'nın eski Ermeni diliyle kaleme aldığı ve üç bölümden oluşan "*Alban Tarihi*"[256] adlı eserde, Şirvan'ın doğal kaynakları ve Hazarların Kafkasya'ya hücumlarına dair önemli bilgiler vardır.[257]

Şirvan ve civarındaki şehirler hakkında Arap kaynaklarının verdiği bilgiler son derece muhtelif olup, daha çok buraların doğal kaynakları ve üretilen malların cinsi ve miktarıyla ilgilidir. IX.-XIII. Yüzyıl İslam tarihçilerinden Taberî[258]

---

[254] Aşurbeyli, Sara, *Şirvânşâhlar Devleti* (Kiril Alfabesiyle), Bakü, 1997.

[255] Kafkas Azerbaycan'ı yerine kullanılan Albanya'nın aynı isimle anılan şimdiki Arnavutlukla ilgisi yoktur. Bunun için bkz. Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, 1931, s. 6.

[256] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi,* (Rusça ve İngilizceden Azerbaycan Türkçesine çeviren Prof. Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Dr. Yusuf Gedikli // Alban Sâlnâmesi, Mhitar Koş, İngilizceden Azerbaycan Türkçesine çeviren Prof. Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Dr. Yusuf Gedikli), İstanbul 2006, 383 sayfa. Eser, bugünkü Güney Kafkasya topraklarında yaşayan Alban halkı ve devletinin tarihinden, Hazarlar, Kafkasya Hunları, Eftalit Türklerinden bahseden bir eserdir. Alban Salnâmesi ise Güney Kafkasyadan ve Selçuklu tarihinden bahsetmektedir.

[257] Sara Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 15.

[258] Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Umem ve'l-Müluk,* (*Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* adıyla çev. Zakir Kadirî Ugan-Ahmet Temir), İstanbul, 1991.

(ö.310/932), Belâzûrî[259] (ö.279/892), Yakûbî[260] (ö.292/905), İstahrî[261] (ö.346/957), Mesudî[262] (ö.346/957), Ebû Dulef[263] (ö.225/841), Ebû Hamid[264] (ö.m. XII.yy.), Yakut Hamevî[265] (ö.626/1228) ve Zekeriya Kazvinî[266] (ö.682/1283) gibi müelliflerin verdikleri bilgiler bu kabilden oldukları gibi, aynı şekilde Şirvan memleketinde baş gösteren savaşlar hakkında da bilgiler vermektedirler.

Kitâbu'l-Futûh

Azerbaycan'da Arap fetihleri devrinde Şirvan'da yaşanan savaşları tarafsız bir şekilde açıklayan, m. X. Asır İslam tarihçilerinden olan Ahmed b. A'sam el Kufî'nin (ö.m. 926), tarihi olayları Şiî bakış açısıyla değerlendirdiği üç ciltlik *Kitabu'l-Fütûh* adlı eseri Taberî ve diğer ilk İslam tarihçilerinin eserlerinde bulunmayan değerli bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Eserin ilk cildi, üçüncü Halife Osman'ın hayatının sonuna kadar olan olayları; ikinci cildi, Osman'ın son günlerinden Me'mun'un zamanına kadarki olayları ve üçüncü cildi de Me'mun'dan Mu'tasım'ın dönemine kadarki olaylardan bahsetmektedir.[267]

Hudûdu'l-'Âlem

Şirvânşâh şehirlerinin ekonomik durumlarına dair X. yy.'da yazılan *Hudûdu'l-'Âlem*'in kim tarafından yazıldığı belli değildir.[268]

Târîhu'l-Bâb

Şirvan şehirlerinin tarihine dair en önemli kaynaklardan biri IX.-XI. asırlarda Şirvânşâh Mezyedîler devletinin siyasî tarihinde önemli bir boşluğu dolduran yazarı

---

[259] Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

[260] Bkz. Brockelmann, C. "Ya'kubî*"*, İA, c. XIII, s. 352.

[261] Bkz. "İstahrî", İ A, c. V/II, s. 1134.

[262] Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyn Mes'ûdî, *Kitabu't-Tenbîh ve'l-İşrâf, (nşr. De Goeje), Leiden, 1894.* Ayrıca bkz. Brockelmann, C. "Mes'udî", İA, c. VIII, s. 144-145.

[263] Ebû Dulef için bkz. Zettersteen, K.V., "Kasım b. 'İsa el-'İclî", İA, c. VI, s. 378.

[264] Ebû Hâmid el-Endulusî el-Gırnâtî, *"Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'cab*" (nşr. Gabriel Ferrand), Paris, 1925.

[265] Yakût el-Hamevî ve eseri *Mu'cemu'l-Buldân* için bkz. Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 2001, s. 483.

[266] Zekeriyâ-yi Kazvînî, *'Acaîbu'l-Mahlukat,* nşr. Ferdinand Wustenfeld, Leibzig, 1848.

[267] el-Kûfî, Ahmed b. A'sam, *Kitabu'l-Fütûh,* çev. Ziya Bünyadov, Baku, 1995. Ayrıca bkz., Togan, Zeki Velidi, *"İbn A'sem el-Kûfî",* İA, c. V/II, s. 702.

[268] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e*., s. 17.

belli olmayan *Tarihu'l-Bâb* eseridir. XI. yy.'ın son çeyreğinde yazılan eserin Şirvan ve Derbend'in tarihine ait salnâmesinden, Türk tarihçi Müneccimbaşı'nın (ö.1702) Arapça eserine dahil ettiği ayrı ayrı bölümler kalmıştır.[269] Aynı bölümlerin İngilizce Rusça'ya tercümeleri, geniş açıklamalar ve Arapça metniyle birlikte Minorsky[270] tarafından neşredilmiştir. Eser, *Tarih-i Şirvan ve Derbend*[271] adıyla Muhsin Hadim tarafından Farsça'ya çevrilmiştir.

Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra

Kıvâmüddin b. Ali el-Bundarî el-İsfahanî, Şirvan'ın Selçuklulara tabi olduğu XI.-XII. yy.'larda Şirvânşâhlar hakkında bilgi verilen eserine, **'İmâdüddin el-İsfahânî** *"Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*"[272] adıyla muhtasar bir eser kaleme almıştır.

el-Kâmil Fi't-Târîh

İslam tarihçiliğinde önemli bir merhale olup, kendisinden sonraki tarihçiler üzerindeki etkisi büyük olan ve hepsinin ilk müracaat ettikleri kaynakların başında olan *el-Kâmil Fi't-Târih*; tarafsızlığı, açıklamalarının kapsayıcılığı, dayandığı çeşitli kaynaklar ve sözlü rivâyetler ile bu tarzda yazılmış eserlerin arasında seçkin bir konuma sahiptir. Aynı zamanda, eserin yazarı İbnu'l-Esîr'in, (630/1232) kendi izlenimlerini de yansıtarak bahsettiği olayların yaşıtı ve şahidi olarak, Moğolların baskını ve Şirvan şehirlerini zaptetmesine dair malumatlarının ayrı bir önemi vardır.[273]

Sîretu's-Sultân Celâleddin Mengburnî

Sultânın kâtibi **Şihâbeddîn Muhammed en-Nesevî'**nin m.1214-1231 yıllarını kapsayan *"Siretu's-Sultân Celâleddin Mengburnî"* isimli eserinde Şirvan

---

[269] *Aynı eser*, s. 16.

[270] Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, Moscow, 1963.

[271] Minorsky, *Târîh-i Şirvân ve Derbend,* çev. Muhsin Hadim, Tahran, 1375.

[272] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, 17. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, Kıvameddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları* adıyla 1943 yılında Türkçe'ye tercüme edildi. Bkz. Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", İA, c. X, s. 414.

[273] İbnu'l-Esîr, Ebû Hasan Ali b. Abdilkerîm, *el-Kâmil fi't-Târîh, (İslâm Tarihi* adıyla çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1987. Moğolların Şirvan ve Derbend'e ulaşmaları ve buralarda yaptıkları tahribatlar hakkında bkz *Aynı eser*, c. XII, s. 344.

toprakları ve Harezmşah Celâleddin'in Azerbaycan'ı işgal ederken Şirvânşâh'ın durumuna ilişkin bilgiler vardır.[274]

Zübdetü't-Tevârîh fi Ahbâri'l-Ümerâ ve'l-Mulûki's-Selçukiyye

Aynı şekilde, Kafkaslar ve İran tarihine dair kaynaklardan biri de **Sadreddin Ali el-Hüseynî'**nin m. 1194. yıla kadarki olayları kapsayan ve Şirvan topraklarındaki Azerbaycan Atabekleri, bunların Selçuklu Sultânları, Şirvânşâhlar ve Gürcülerle karşılıklı ilişkilerinin aydınlatıldığı *"Zübdetü't-Tevarih fi Ahbarü'l-Ümera ve'l-Mülûkü's-Selçukiyye"* eseridir.[275]

Nuzhetu'l-Kulûb

XIV. yy.'da yaşamış **Hamdullah Kazvinî'nin** (ö.750/1349) Farsça yazdığı *"Nuzhetu'l-Kulûb*"[276] adlı eserde Şirvan'daki sanatkarlık ve ticaretten, üretilen değişik mallardan söz eden dikkate değer bilgiler mevcuttur.[277]

Safvetu's-Safa* veya *Mevâhibu's-Seniyye fi Menâkibi's-Sâfeviyye

Daha çok **İbn Bezzâz** olarak tanınan, **Tevekkül b. İsmail-i Erdebilî** tarafından 759/1357'de kaleme alınan ve Sâfevîlerin ataları ve özellikle de Şeyh Safiyyuddîn-i Erdebilî'nin hayatı, tasavvufî görüşleri ve sözlerine yer veren *"Safvetu's-Safâ*"[278] adlı eserde Moğol hükümdarı Argun zamanında Şirvânşâhın vaziyetine dair bilgiler vardır.[279]

Cihannâme

M. XIII. yy.'da yaşamış müellifi **Muhammed İbn Necib Bekre'**nin Farsça yazdığı "*Cihannâme"* adlı eserde dikkate değer bilgiler mevcuttur. Bu eserde Şirvan'daki sanatkarlık ve ticaretten, üretilen değişik mallardan söz edilir.[280]

---

[274] Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 17.

[275] Aynı yer. *Zübdetü't-Tevârîh fi Ahbâri'l-Umera ve'l-Mülûki's-Selçukiyye* eseri, Necati Lugal tarafından 1943 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", c. X, s. 414.

[276] Eser ile ilgili bkz. Yıldırım, Nimet, *a.g.e.*, s. 485

[277] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 17.

[278] İbn Bezzâz, Tevekkul b. İsmail, *Safvetu's-Sâfâ,* (Yayına Hazırlayan Ahmed b. Kerîm et-Tebrîzî), Bombay, 1911.

[279] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 19

[280] *Aynı eser,* s. 17.

Câmi'ü't-Tevârîh

XIII-XIV. yy.'larda İlhanlıların hâkimiyeti döneminde Şirvan'da Moğol baskınları ile ilgili meydana gelen olaylar, İlhanlıların baş veziri, hekim ve âlim **Reşideddin'i**n *"Câmi'ü't-Tevârîh*"[281] adlı meşhur eserinde anlatılmıştır.

Telhisu'l-Âsâr ve 'Acâibu'l Meliki'l-Kahhâr

"Bakuvî" adıyla tanınan **Abdurreşid b. Salih b. Nuri** adlı müellifin 806/1403 tarihinde yazılmış "*Telhisu'l-Âsar ve 'Acaibu'l Meliki'l-Kahhar*"[282] adlı eserinin şimdi Paris Milli Kütüphanesinde 5299 numara ile kayıtlı Arapça elyazması da Şirvan hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bakuvî, eserinde doğunun çeşitli ülkeleri hakkında bilgiler sunar. Arran ve Şirvan'ın şehirlerini, bir ihtimal yaşadığı Bakü'yü tasvir eder ve kendisinden önceki müelliflerin eserlerinde yer almayan orijinal bilgiler verir.[283]

Zafernâme

Yine Timur'un soyu, doğumundan ölümüne kadarki hayatı, fetihleri, dönemindeki tarihi ve diğer alanlardaki gelişmeleri içeren ve **Şerefuddin Ali-yi Yezdî** (ö.858/1454) tarafından yazılan *Zafernâme*[284] adlı eserde, Timur'un Azerbaycan'a seferleri, Şahruh'un hâkimiyet devri ve onların Şirvânşâh Derbendîler hükümdarlarından Şeyh İbrahim ve oğlu I. Halîlullah ile ilişkilerine dair ayrıntılı bilgiler vardır.[285]

Risâle-yi Felekîyye

Abdullah ibn Kiyâ el-Mazenderânî'nin *"Risâle-yi Felekîyye"* eserinde m. 1460'lı yıllardan 1525 tarihine kadarki Şirvan şehirlerinin ekonomisi hakkında bazı bilgiler vardır. Bu eserde XIV ve XV yüzyıllarda Yakın Doğu ülkeleri, Kafkasya'da ve Şirvan'da maliye, ekonomi v.b. konulara dair geniş materyal verilmiştir.[286]

---

[281] *Aynı eser*, s. 17. *Câmi'u't-Tevârîh* ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz. Yıldırım, Nimet, *a.g.e.*, s. 144.

[282]el-Bakuvî, Abdu'r-Reşîd, *Kitab-ı Telhîsu'l-Âsâr ve Acâibu'l-Meliku'l-Kahhâr,* (çev. Ziya Bünyadov), Bakü, 1992.

[283] el-Bakuvî'nin eseriyle ilgili yapılan çalışmalar için bkz. Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 16.

[284] Yıldırım, Nimet, *a.g.e.*, s. 154.

[285] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 19.

[286] *Aynı eser,* s. 19.

Matla'u's-Sa'deyn ve Mecma'u'l-Bahreyn

Kemaleddîn Abdurrezzâk Semerkandî'nin 880/1475 yılında iki cilt olarak tamamladığı, biri İlhanlılar hanedanından Ebû Saîd, diğeri Timurlulardan Ebû Saîd olmak üzere iki Saîd'in saltanat sürdükleri dönemlerin tarihi gelişmelerini konu alan ve bu yüzden Matlau's-Sa'deyn adını taşıyan ünlü eseri *Matla'u's-Sa'deyn ve Mecma'u'l-Bahreyn*[287] eserinde Şirvânşâh hükümdarları Şeyh İbrahim ve I. Halîlullah'ın Timur ve Şahruh zamanındaki durumları tasvir edilir.[288]

Tekmiletu'l-Ahbâr, Tarih-i Sâfeviyye Ez Âğâz Ta 978 h.k.

Yazarı, Abdî Bey lakablı Ali Zeynelabidin-i Nevîdî olan eser dört bölümden oluşmaktadır. İslam sülalelerine ayrılan bölümde Şah İsmail ve Şah Tahmasb'ın hükümdarlık dönemleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Eserde, Sâfevî devletine bağlandıktan sonra Şirvan'ın durumu, Alkas Mirza isyanı, Abdullah Ustaclu'nun Şirvan'daki Murhan Mirza'nın ve Kasım Mirza'nın isyanlarına karşı nasıl mücadele ettiğini anlatmaktadır. Yazar, olaylara Şiî taraflı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.[289]

Târîh-i 'Âlem-Ârây-i Emînî

Eminî mahlasını kullanan **Fazlullah b. Rüzbihan-i Huncî'nin** (ö.927/1521) Akkoyunlu Sultân Yakub döneminde yazmaya başladığı bu Farsça eser, hükümdarın ölümünden sonra oğlu Baysungur döneminde tamamlanmış ve ona ithaf edilmiştir.[290] Cüveynî'nin Cihângüşâ'sı örnek alınarak yazılan eserin bilinen iki nüshasından biri 926/1520'de istinsah edilmiş olup Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitaplığı, numara 4431'de kayıtlıdır. Diğer nüshası ise Paris Bibliotheque Nationale, ancient fonds Persian no: 101'de bulunmaktadır. Eser, 1998 yılında Derya Örs tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.[291] Kitap, V. Minorsky tarafından ingilizce'ye tercüme edilmiştir.[292] Huncî, *"Tarih-i 'Âlem-Ârây-i Eminî*" adlı eserinde, 892/1487 yılından

---

[287] Yıldırım, Nimet, a.g.e. s. 155.

[288] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 19.

[289] Ahmadov, Shahi, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, Ankara, 2005, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 14.

[290] Yazıcı, Tahsin, "Huncî", DİA, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 374.

[291] Örs, Derya, *a.g.t.*, 1998, s.43.

[292] Minorsky, Persia in A. D. 1478-1490 *An Abridged Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-i Alem-ara-yi Amini*, London, 1957.

başlayıp, 896/1490 yılında Sultân Yakub'un ölümüne kadar olan dönemin tarihî olaylarını anlatmaktadır. Uzun Hasan'ın oğlu Sultân Yakub dönemindeki olayların görgü tanığı olan yazar, ayrıca Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'ın hâkimiyet devri ve onun Şeyh Haydar-i Sâfevî ile savaşlarına dair önemli bilgilere yer vermektedir.[293]

Ahsenu't-Tevârîh

Sâfevîler devrinde, **Hasan Beg-i Rumlu**[294] (ö.985/1577) tarafından Farsça yazılan, XV. yy. Karakoyunlu, Akkoyunlu, Timurlu ve Osmanlı tarihini yıllara göre anlatan temel kaynak kitaplardan biri olan *"Ahsenu't-Tevârîh"* adlı eser büyük öneme sahiptir. Bu eserde Osmanlı-Sâfevî savaşları ile ilgili olarak Şirvan'da baş gösteren tarihî olaylar, Şirvan isyanı etraflı ve objektif bir şekilde anlatılmaktadır. Aynı şekilde Şirvânşâh Derbendîler sülalesinin XVI. yy.'ın ilk çeyreğinden yüzyılın sonlarına dek süren hâkimiyetleri ile ilgili bilgiler de bu eserde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Kaynaklara göre Hasan-ı Rumlu, ayrıntılı tarihini 12 cilt olarak yazmış, fakat bunlardan sadece son iki cildi, yani 11. ve 12. ciltleri bulunabilmiştir.[295]

Habîbu's-Siyer fi Ahbâr-i Efrâdi'l-Beşer

XVI. yy.'ın başlarında Şirvan'da baş göstermiş olaylara dair **Hândmîr** lakaplı **Giyaseddîn b. Hümameddîn el-Hüseynî**'nin "*Habibu's-Siyer fi Ahbar-i Efradu'l-Beşer*"[296] eserinde de önemli bilgiler vardır. Yazar, Şah İsmail'in İran'a hücumunu, Bakü'nün alınmasını övgüyle anlatır. Handmîr, Hasan Beg-i Rumlu'ya nispeten tarafsız olmasa da, verdiği bilgiler gerçekliğe dayalı materyalin bolluğu ile temayüz eder.[297] Hândmîr'in tarih yazarı oğlu **Emîr Mahmud-i Hândmîr**,[298] 957/1550

---

[293] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 18.

[294] Hasan Beg-i Rumlu'nun hayatı için bkz. *Ahsenu't-Tevârîh* (XI. cilt), nşr. Abdülhüseyin-i Nevâî, Tahran, 1349 h.ş., s. 15-24

[295] *Ahsenu't-Tevârîh* ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz. Yıldırım, Nimet, *a.g.e.*, s.160; Eserin 1404-1493 yılları arasındaki olayları kapsayan 11. cildi, Mürsel Öztürk tarafından 2006'da Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenu't-Tevârîh*, Ankara 2006. Eserin 1494-1524 yılları arasındaki olayları kapsayan 12. cildi Cevat Cevan tarafından "*Şah İsmail Tarihi adıyla* " Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenu't-Tevârîh*), Ankara, 2004.

[296] Habîbu's-Siyer için bkz. Yıldırım, Nimet, *a.g.e.*, s. 158.

[297] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 18.

[298] Emir Mahmuûd-i Hândmîr, *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmâsb-i Sâfevî: Zeyl-i Târih-i Habîbu's-Siyer (nşr. Muhammed Ali-yi Cerrahî) Tahran, 1375.*

tarihinde esere Şah İsmail ve Şah Tahmâsb dönemlerini de ilave eden bir zeyil yazmıştır.

Târîh-i 'Âlem-Ârây-i Abbâsî

Türk asıllı Sâfevî tarihçisi **İskender Beg-i Türkman-ı Münşî**[299] (ö.1043/1633)'nin değerli eserinde de I. Şah Abbas'ın hâkimiyet döneminde XVI. yy. Şirvan tarihine dair önemli bilgiler vardır. Siyasî olayların şahidi ve iştirakçisi olan İskender-i Münşî'nin giriş ve iki bölümden ibaret olan eseri *"Tarih-i 'Âlem-Ârây-i Abbasî"*'de Şirvan'da başgösteren antifeodal ayaklanmaları tasvir etmiş, ülkenin dahili hayatına, aynı şekilde Türklere karşı olan savaşlara dair bilgiler vermiştir.[300]

Câmi'ü'd-Düvel

XVII. yy.'da yaşamış Osmanlı döneminin büyük tarihçilerinden Müneccimbaşı Ahmed Efendi'nin[301] tanınmasına sebep olan eseri *Câmi'ü'd-Düvel,*[302] dünyanın var oluşundan 1083/1672 tarihine kadar geçen olayları, peygamberleri, halifeleri, İslam öncesi ve sonrası yaşamış devletler ile Anadolu Beyliklerini, Akkoyunlu ve Osmanlı Devleti'ni Arapça olarak anlatır. *Câmi'ü'd-Düvel* adlı büyük hükümdar sülaleleri tarihinde Şirvan'ın ve Şirvânşâh Derbendîlerinin tarihine dair erken kaynaklardan önemli bilgiler aktarılır.

Târîh-i Cennetî

XVI. yy. Şirvan tarihi için önemli kaynaklardan biri de Şirvânşâh Derbendîler sülalesi hakkında bilgi verilen "*Tarih-i Cennetî*"'dir.[303]

---

[299] Eser ve yazarı hakkında geniş bilgi için bkz. Yazıcı, Tahsin, "İskender Bey Münşî", DİA, c. XX, s. 563.

[300] Aşurbeyli, Sara, *a.g,e.*, s. 19

[301] Müneccimbaşı hakkında bkz. Nihal Atsız, *Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Efendi, Hayatı ve Eserleri,* İstanbul, 1939; M. Tayip Gökbilgin, "Müneccimbaşı*"* İA, c. VIII, s. 801-806; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev. Coşkun Üçok), Ankara, 2000, s. 258.

[302] Eser, 1720-1730 yılları arasında Şair Nedim başkanlığındaki bir kurul tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercüme İstanbul'da 1285/1870 yılında basılmıştır. Eserin Fatih devrinin sonuna kadar gelen Osmanlı tarihi bölümü (1299-1481) Ahmet Ağırakça tarafından 1995 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.

[303] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 17.

Şerefnâme

XVI. yy. Sâfevî-Osmanlı savaşları dönemine ait önemli kaynaklardan biri de, Osmanlı Padişahı III. Sultân Murad'ın Azerbaycan'a yaptığı seferlere iştirak eden Bitlis hâkimi ve tarihçi **Şerefhan Bidlisî**'nin Şirvan'daki siyasî olaylara, Şirvânşâh Derbendîlerinin hâkimiyet dönemlerine dair bilgiler içeren *"Şerefnâme*" adlı eseridir. Eser Farsça olarak iki cilt halinde III. Murad adına yazılmıştır. Eserin birinci cildi Kürt beylikleri ve aşiretlerinin tarihini ele alırken, ikinci cildi 689-1005/ 1290-1596 yılları arasında Azerbaycan'da, İran'da ve Osmanlı coğrafyasında baş gösteren olaylardan söz eden bir salnâme şeklindedir. Şerefhan, sözkonusu eserinde Şirvan'ın siyasi olaylarına dair bir dizi değerli bilgiler vermiştir. Bu eser, M. Emin Bozarslan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.[304]

Târîh-i Peçevî

Osmanlı tarihçisi **İbrahim Peçevî**,[305] (1574-1651) kendi adıyla anılan tarihinde XVI. yy.'ın son çeyreğinde Sâfevî-Osmanlı savaşlarından, Osmanlıların Şirvan'ı zaptetmesinden, Osmanlı orduları saflarında Sâfevîlere karşı çarpışmış olan sonuncu Şirvânşâhlardan etraflıca bahsetmiştir.[306]

I.3.3. Şirvânşâhlar Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Şirvânşâhlar tarihi üzerine yapılan inceleme ve araştırmalar, bir-ikisinin dışında 20. yy.'ın başından daha ileriye gitmemektedir. Bu açıdan günümüz itibariyle bile, Şirvânşâhlar tarihi hakkında yapılan çalışmalar, bu kadim hanedanlığın tarihinin yeterince aydınlatıldığı tezi iddialı bir ifade olmalıdır. Bugüne kadar yapılmış bir çok öncü inceleme ve araştırma bulunmakla birlikte, Şirvânşâhlar tarihi çalışmalarında son noktanın konulduğunu söylemek için henüz mümkün gözükmemektedir. Şirvânşâhlar ile ilgili yapılacak çalışmalarda kaynak gösterilebilecek mevcut incelemelerin birçoğu, salt bu hanedanlığın tarihini eksen almaktan ziyade, ele alınan konunun Şirvânşâhlar veya Azerbaycan sahasındaki diğer unsurlarla kesişmesi dolayısıyla yazılan eserlerde bahis konusu olmuştur. Mesela, Sâfevîler, Timurlular, Akkoyunlu veya Karakoyunlular ile ilgili yapılan çalışmalarda sadece yeri geldiği

---

[304] Şeref Han, *Şerefnâme*, çev. M. Emin Bozarslan, c. I-II, İstanbul, 1971-1974.

[305] Geniş bilgi için bkz. Babinger, Franz, *a.g.e.*, s. 211.

[306] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 20.

zaman Şirvânşâhlar'dan bahsedilmiştir. Bunun için, Şirvânşâhları eksen alan çalışmalarla beraber, bu hanedanlıkla siyasî, kültürel, ekonomik ve askerî ilişkileri olan devletlerin tarihlerini konu alan eserlere de değinilecektir.

Şirvânşâhların Tarihinin Öğrenilmesine Giriş

Şirvânşâhlar sülalesine dair en erken inceleme,[307] Hazar Denizi sahilleri araştırmalarıyla en fazla meşgul olmuş[308] Alman müsteşrik **B.A. Dorn**'un 1840 yılında, Arap-Fars kaynakları temel alınarak yazılmış *Şirvânşâhların Tarihinin Öğrenilmesine Giriş*[309] adlı Almanca eseridir. Antik numizmatik bilgilerin azlığı ve o dönemler *Tarihu'l-Bab* salnâmesinin hala bilinmediği göz önüne alınırsa, B.A. Dorn'un eseri bugün bile aslî değerini yitirmemiştir.

Gülistan-ı İrem

Yine 1840 yılında, **A. Bakihanov'**un Farsça yazdığı *Gülistan-ı İrem*[310] adlı eserde Azerbaycan tarihi ve Şirvânşâhlar hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Bakihanov bu eserinde vakanüvis bakış açısından ziyade, olayları objektif ve bilimsel bir tarih araştırmacılığı bakış açısıyla değerlendirmiştir. Yazar eserinde Azerbaycan'ı tek parça olarak en eski çağlardan Gülistan Antlaşması'na kadar (1813) incelemiştir.[311]

V.V. Bertold'un İslam Ansiklopedisinde yazdığı "Şirvan", "Şirvânşâh" ve "Derbend" maddeleri

V.V. Bertold'un İslam Ansiklopedisinde yazdığı[312] "Şirvan" (XI, 571-573), "Şirvânşâh" (XI, 573-575), "Derbend" (III, 532-539) maddeleri ve 1924 yılında Bakü'de "Hazar Sahili Vilâyetlerinin İslam Dünyası Tarihinde Yeri" adıyla sunduğu bildiride bu konuya dokunmuştur.[313]

---

[307] *Aynı eser*, s. 21.

[308] Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 3.

[309] B.A. Dorn, *Versuch Einer Geschichte der Schirivanschahe*, Mémories de l'Acad. imp. des sciences de St. Petersburg, VI., ser., T. IV, 1841.

[310] A. Bakihanov, *Gülistan-ı İrem*, Bakü, 1970.

[311] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 22.

[312] Barthold'un İslam Ansiklopedisinde yazdığı maddelerin dökümü için bkz. Mehmet Kanar, Doğubilimciler, www.doguedebiyati.com.

[313] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 22.

Şirvânşahlar Tarihine Bir Gezinti (Ekskurs po istorii Shirvanshahov)

Ağırlıklı olarak Azerbaycan Numizmatiği, arkeolojisi ve Ortaçağ tarihi araştırmalarıyla tanınan Rus bilim adamı **Y.A. Pahomov**'un 1923 yılında Şirvânşâh Kisranîlere dair küçük, fakat önemli bir eseri yayınlanmıştır.[314] Burada aynı sülale hakkında numizmatik deliller esasında bilgiler verilir. Lakin müellif Şirvânşâhlardan bazılarının hâkimiyet yıllarını doğru göstermemiştir.[315]

Felekî-i Şirvanî

Hadi Hasan'ın Felekî-i Şîrvanî ve Hakanî-i Şîrvanî hakkında, Şirvan'ın dahilî hayatını ve hükümdarlarının faaliyetlerini öğrenmemize imkan veren *Felekî-i Şirvanî*[316] adlı değerli incelemesiyle yapmış olduğu hizmetler çok önemlidir.

Şirvânşâhlar Yurdu

1931 yılında İstanbul'da **Zeyneloğlu Cihangir**, *Şirvânşâhlar Yurdu* adıyla ilmi çalışmaya dayalı Türkçe bir kitap neşretti. m. 532 yılından 1826 yılına kadar değişik isimler altında hüküm sürmüş Şirvânşâh hanedanlıklarını inceleyen eserde, yazarının kendi ifadesiyle[317] B.A. Dorn ve Y.A. Pahomov'un yazdıkları tekrar edilir.

Mezyedîler ve Şeybanîler Azerbaycan'da

Kökeni itibariyle Filistin asıllı Hristiyan bir Arap ve esas adı Bendeli b. Saliba el-Cevzî olan Sovyet oryantalist ve tarihçi Panteleyman Krestoviç Juze da (1871-1942) Azerbaycan'ın ortaçağ tarihi ile ilgili çalışmalarda bulunan ilk araştırmacılardandır. Yazar'ın Mezyedî Şirvânşâhlarla ilgili yazmış olduğu *Mezyedîler ve Şeybanîler Azerbaycan'da* adlı eseri ile beraber, Şirvan sahası ile ilgili *Azerbaycan Arapların Hâkimiyeti Altında (VII-IX. yüzyıllar), Arap Kabileleri Azerbaycan'da* ve *Babek ve Babekîlik* gibi eserleri de vardır. Ayrıca yazar, ortaçağ

---

[314] Pahomov, *Ekskurs po istorii Shirvanshaho,* Bakü, 1926.

[315] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 22. Pahomov'un Azerbaycan ve Kafkasya'da araştırarak topladığı sikkelerle ilgili "*Azerbaycan ve Kafkasya'nın Diğer Bölgelerinin Sikke Defineleri* (9 cilt), *Azerbaycan Sikkeleri* ve *Gürcistan Sikkeleri* adlı eserleri büyük önem taşımaktadır.

[316] Hasan, Hadi, *Falakî-i Shirwanî,* London, 1929.

[317] Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s. 4.

Arap tarihçilerinden Taberî, Belâzurî, İbn Miskeveyh, İbnu'l-Esîr, Yakut Hamevî ve başkalarının eserlerindeki Azerbaycan ile ilgili bölümleri Rusça'ya çevirmiştir.[318]

Azerbaycan'ın XIII-XIV. Asırlar Sosyal, İktisadî ve Siyasî Tarihi

E.E. Alizade'nin 1956 yılında Bakü'de yayınlanan *Azerbaycan'ın XIII-XIV. Asırlar Sosyal, İktisadî ve Siyasî Tarihi* adlı kitabının son bölümü XIII-XIV. yüzyıllarda Şirvan'da baş göstermiş savaşlar ve aynı devirde hâkimiyet sürmüş Şirvânşâhların faaliyetlerine ayrılmıştır. Fakat yazar Şirvânşâhlar devletinin sosyal-iktisadî tarihine, devlet yönetimi, medeniyet v.s. meselelerine dokunmamıştır.[319]

Târîh-i Şirvân ve Derbend

V.F. Minorsky'nin, Şirvânşâhlar Devletinin ve bunların soy ağaçlarının öğrenilmesinde birinci derecede kaynak teşkil eden ve bu sülalenin tarihindeki karanlık noktaları aydınlatan *Tarihu'l-Bâb* adlı eseri temel alarak yazdığı, açıklama ve notlarla zenginleştirdiği *Tarih-i Şirvan ve Derbend*[320]adlı eseri, Mezyedî Şirvânşâhlar devletinin siyasi tarihinde önemli bir boşluğun doldurulmasına sebep olmuştur.

XVI. Yüzyılın Başlarında Sâfevîler Devletinin Kurulması

O. Efendiyev'in *XVI. Yüzyılın Başlarında Sâfevîler Devletinin Kurulması* (Bakü, 1961) eserinde Şirvan'ın Sâfevîler devletine dahil edilmesiyle ilgili olarak, Şirvânşâhlar Ferrûh Yesâr ve II. Şeyh İbrahim'in (Şeyhşah) hâkimiyetlerinden bahsedilir.[321]

Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi

M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi*[322] (1451-1590) eserinde m.1538'de Şirvan ülkesinin İran ve Osmanlı devletinin nüfuz sahasındaki vaziyetine değinir.

---

[318] Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, *"Juze, P.K."*, Baku, 1980, c. IV, s. 272'den aktaran Mehmet Murselov, XX. yüzyılda Azerbaycan'da Selçuklu-Moğol Dönemi Tarihçiliği ve Tarihçileri, Ankara, 2003, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 29.

[319] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 22.

[320] Minorsky, *V. F., A History of Sharvan And Darband in the 10th-11th Centures*, 1958 (*Târih-i Şirvan ve Derbend adıyla* Farsça'ya çeviren Muhsin Hadim), Tahran, 1375 h.ş.

[321] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 22.

[322] Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi*, Ankara, 1998.

Dağıstan ve Dağıstanlılar

Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*[323] adlı eserinde Abbasîler döneminde 247/861 yılında Şirvan ve Derbend'in bağımsızlığına kavuşması ve burada cereyan eden olaylardan genişçe bahseder.

Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)

Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*[324] eserinde, Şirvan'da Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi konusunu müstakil bir bölümde ele alır.

Orta Asr Bakısına Dair Oçerkler

Yine, Sara Aşurbeyli'nin, Ortaçağlarda Bakü'nün konumunu anlattığı *Orta Asr Bakısına Dair Oçerkler*[325] adlı kitabının belirli sayfaları Şirvânşâhlar devleti tarihine ayrılmıştır.

IX-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri

M. H. Şerifli'nin *Tarihu'l-Bab* sâlnâmesini temel olarak Bakü'de 1978'de yazdığı *IX.-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri* adlı kitabının küçük bir bölümünde Şirvânşâh Mezyediler hakkında bilgiler vardır.[326]

Şirvânşâhlar Devleti

Başta da değinildiği gibi, eski SSCB İlimler Akademisi Doğubilimleri genel sekreterliği yapmış Azerbaycan Türklerinden olan **Sara Aşurbeyli**'nin *Şirvânşâhlar Devleti* (Bakü, 1983) monografisi bu alanda yazılmış en doyurucu ve etraflı çalışmaların başında gelmektedir. Yazar, son derece önemli, büyük uğraş mahsulü olan bu eserde; kuruluşundan yıkılışına kadar Şirvânşâhlar tarihinin siyasî, askerî, idarî, iktisadî ve kültürel yönlerini ilk elden kaynaklardan yararlanarak incelemiştir. Yazar, Şirvânşâhlar Devletinin tarihini aydınlatmak için, m. VI. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Şirvan'ın tarihî-coğrafî şartlarını, şehirlerin durumunu, burada yerleşmiş olan topluluk ve halkları, ülkedeki sanat, ticaret ve sosyal münasebetlerini araştırmış, Şirvânşâhlar seceresini, bu devletin kurulmasından tarih sahnesinden çekilmesine kadar takip ederek; III. Menuçehr, I. Ahsitan, I. Halîlullah, I. Ferrûh

---

[323] Erel, Şerafeddin**,** *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961.

[324] Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590*), İstanbul, 1962.

[325] Aşurbeyli, Sara*, Oçerki İstorii Srednevekovogo,* Baku, 1964.

[326] Aşurbeyli, Sara, *Şirvânşahlar Devleti*, s. 22.

Yesâr gibi bir dizi Şirvânşâhın hâkimiyet yıllarını numizmatik ve epigrafik bilgiler ışığında kesinleştirmiştir.

Azerbaycan Atabeyleri Devleti

Z. M. Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti* (Bakü, 1989) adlı kitabında Şirvânşâhların XII-XIII. yy.'ın birinci yarısındaki hâkimiyeti devrinde Şirvan'ın siyasî tarihini incelemiştir. Yazar aynı şekilde Şirvânşâhların şeceresine ve hâkimiyet yıllarına dair bilgilere de eserinde yer vermiştir.[327]

XIII-XIV. Asırlarda İran'daTarım

İ.P.Petruşevski, XV.-XVII. yüzyıllar Azerbaycan tarihine dair yayınladığı bir dizi[328] eserin belirli bölümleri Şirvânşâhlar devletinin tarihine aittir. Yazar, *XIII.-XIV. asırlarda İran'da Tarım* kitabında, İran'da feodalizm, vergi ve toprak mülkiyeti kategorilerine dair bilgiler verirken Şirvan'dan bahseder. İran'ın Moğol hâkimiyeti devrindeki sosyo-ekonomik gelişimine dair Petruşevski'nin verdiği bilgiler Şirvânşâhlar tarihi için önemlilik arzetmektedir.[329]

Faruk Sümer'in ***Karakoyunlular*** **(Ankara, 1984)**

Walther Hinz'in ***Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*** **(Ankara, 1992)**

İsmail Aka'nın ***Mirza Şahruh ve Zamanı: 1405-1477*** **(Ankara, 1994) ve *İran'da Türkmen Hâkimiyeti: Karakoyunlular Devri* (Ankara, 2001)**

Mehmet Saray'ın ***Türk-İran İlişkileri*** (Ankara, 1999) adlı eserleri, yukarıda söz edildiği gibi yeri geldiğinde Şirvânşâhlar'a değinen eserlerden bazılarıdır.

Danişnâme-yi Edeb-i Fârsî*: *Edeb-i Farsî Der Kafkaz

İran tarihinin içinde yer almasına rağmen, Şirvânşâhlar devleti hakkında bazı ansiklopedi maddeleri dışında, doğrudan Şirvânşâhlar tarihi üzerine yazılmış herhangi bir kitap bulunmamaktadır. **Hasan-i Enûşe** başkanlığında *Danişnâme-yi*

---

[327] Aynı yer.

[328] İ. P. Petruşevski'nin Azerbaycan tarihine dair yazdığı eserlerden bazıları şunlardır: *XIII-XIV. Yüzyıllarda Azerbaycan Halkının Kahraman Mücadelesi, XV. yüzyılda Azerbaycan Devletleri, Büyük Vatansever Şirvânşâh İbrahim, XVI-XVII. yüzyıllarda Azerbaycan, İran ve Azerbaycan İlhanlıların Hâkimiyeti Altında.*

[329] Aşurbeyli, Sara, *a.g.e.*, s. 22; Muharrem Zülfüqarlı, *"Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış"*, http://www.anl.az/el/z/zm_atyb.pdf .

Edeb-i Fârsî[330] adıyla geniş bir kadrodan oluşan komisyon tarafından hazırlanan kapsamlı bir Fars edebiyatı ansiklopedisi niteliğindeki eserin beşinci cildi *Edeb-i Fârsî Der Kafkaz* (Tahran, 1382/1966) alt başlığıyla yayınlanmıştır. Bu eserde, başta Azerbaycan olmak üzere, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan gibi Kafkasya coğrafyasında ortaya çıkmış edebî ve kültürel konular ele alınmaktadır. Bu eserde, klasik dönemlerden günümüze kadar bu bölgede yetişip eser vermiş, bilim adamları, edebiyatçılar, şairler, kaleme alınan eserler, sultânlar, şehzadeler ve daha başka kesimlerin biyografileri, eserleri, kısaca Fars dili ve edebiyatı ile ilgili konular içermektedir.

Şah İsmail-i Sâfevî: Esnâd ve Mukatebât-i Târihî Hemrâh ba Yâd-dâşthâ-yi Tafsîlî, Esnâd ve Mukatebât-i Târihî-yi İran ez Timur ta Şâh İsmail

Bununla birlikte, özellikle **'Abdülhüseyn-i Nevâî'**nin tarihî yazışmalar ve belgeler ışığında hazırlamış olduğu *Şah İsmail-i Sâfevî, Esnâd ve Mukatebât-i Tarihî Hemrâh ba Yâd-daşthâ-yi Tafsilî*[331]*, Esnâd ve Mukatebât-i Tarihî-yi İran ez Timur ta Şâh İsmail*[332] adlı derlemelerde, Celayirli, Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı, Sâfevî ve Şirvânşâhlar tarihi ile ilgili belgeleri, bir çoğu yazma halinde bulunan münşeât mecmualarından toplayıp bir araya getirerek zengin bir koleksiyon oluşturmuş, tarihî metinlerin yanı sıra bu önemli fermanlarla, devletler arasındaki iç ve dış yazışmaların da tarihçilerin istifadesine sunulmasına yardımcı olmuştur.[333]

Devletler ve Hanedanlar

Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*[334] eserinde Şirvânşâh Mezyedîleri ve Derbendîleri hakkında özet mahiyette bilgiler vermektedir.

Akkoyunlu Devleti Tarihi

İlhan Erdem ve Kazım Paydaş'ın *Ak-Koyunlu Tarihi* adlı eserinde, Akkoyunluların Anadolu'ya gelmeleri, siyasi birliklerini oluşturmaları konusu ele

---

[330] Enûşe, Hasan, *Danişnâme-yi Edeb-i Fârsî: Edeb-i Farsî Der Kafkaz,* Cild-i Pencom, Tehran, 1382.

[331] Nevâî, Abdulhuseyn, *Şah İsmail-i Sâfevî: Mecmu'a-yi Esnâd ve Mukâtebât-i Târîhî Hemrah Ba Yad-daştha-yi Tafsilî,* 1368 h.ş./1952. Söz konusu eserde, Osmanlı padişahı Sultan Selim ve Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'ın oğlu Şeyh İbrahim'in karşılıklı yazışmaları yer almaktadır.

[332] Nevâî, Abdulhuseyn, *Esnâd ve Mukâtebât-i Târih-i İran ez Timur ta Şah İsmail,* Tahran, 1341, h.ş.

[333] Örs, Derya, *Ruzbihân-i Huncî ve Târih-i 'Alem-Ârây-i Eminî'si,* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998.

[334] Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri c.1,* Ankara, 2005.

alınarak Uzun Hasan dönemi olayları ve sonrasında Sultân Yakub'un saltanatı süresince meydana gelmiş olan olaylar, başta dönemin görgü tanığı olan Fazlullah b. Ruzbihân'ın *Târîh-i Alem Ârâ-yı Eminî* adlı eseri olmak üzere, diğer kaynaklar ve araştırma eserlerinden yararlanılarak anlatılmaktadır.[335]

Yukarıda gösterilen bibliyografyanın daha da uzatılması mümkün olmakla birlikte, Şirvânşâhlar tarihi üzerinde yapılmış belli başlı çalışmalar hakkında bir fikir vermek amaçlandığından liste uzatılmamıştır. Söz konusu eserlerden de anlaşılacağı gibi, bu güne kadar Şirvânşâhlar tarihinin daha çok siyasî ve askerî yönleri üzerinde durulmuş, ancak kültür tarihi, sanatı, edebiyatı ve mimarisi gibi konularda yeterli çalışma yapılmamıştır.

---

[335] Erdem, İlhan-Paydaş, Kazım, *Akkoyunlu Devleti Târihi*, 2007, Ankara.

II. B Ö L Ü M

II.1. ÂDÂBU'L-HİLÂFE VE ESBÂBU'L-HİSÂFE

II.1.1. Eserin Yazılışı

Eserin yazılış tarihi açık bir şekilde belirtilmemiştir. Fakat İbrahim b. Muhammed, Âdâbü'l-Hilâfe'nin baş kısmında 869/1465 senesinde Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'ın tahta oturduğunu yazmasından,[336] kendisinin yetersizliğine rağmen, teberrüken hediyesini, yani eserini arzetmek istediğini belirtmesinden[337] eserin bu tarihte yani, Ferrûh Yesâr'ın Şirvânşâhlık tahtına oturduğu 869/1465 tarihinde yazılmış olup, Ferrûh Yesâr'a ithaf edildiği kanaatini vermektedir.

II.1.2. Eserin İçeriği

Âdâbü'l-Hilâfe, hükümdarlar ve devlet yöneticileri için kaleme alınmış, İran ve Türk edebiyatında örneklerine sıkça rastlanan siyasetnâme/nasihatnâme türünde yazılmış bir eserdir. İbrahim b. Muhammed, bir mukaddime, on dört bâb ve bir hâtimeden oluşan eserinde özetle şunlardan bahseder:

Eser, Allah'a hamd, Peygamber'e, âline ve ashabına salât ve selâm, eserin ithaf edildiği Sultânın ismi ve övgüsü, eserin ve musannifinin ismi zikredildikten sonra bâbların fihristinin verilmesiyle başlar.

Eserin "Mukaddime" bölümünde, yaratılmışların imam ve sultâna İhtiyacı üzerinde durulur. Toplumların, başlarında onlara yön veren, onları yöneten bir lider bir önder olmaksızın varlıklarını sürdürmelerinin zor olacağını, aksi durumda anarşi ve bozgunculuğun her yeri kaplayacağı belirtilmektedir. Sultânın ülkesini adaletle idare edebilmesi için kanuna muhtaç olduğunu, kanunu da en iyi bilenlerin âlimler ve fakihler olmasından, devlet yönetmede bunların Sultânın yol göstericileri olduğunu âyetler, hadisler ve geçmiş padişahların zamanındaki olaylar ışığında meseleyi izah eder.

Eserin birinci babında imamet ve sultânlığın fazileti üzerinde durulur. Yüce Allah'ın insanlara olan merhametinden, onları başıboş bırakmayıp, yönetip yol göstermesi için peygamberler gönderdiğini, zamanın emir ve sultânlarının da emri

---

[336] İbrahim b. Muhammed, *Âdâbü'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe*, [3b].

[337] Aynı eser, [5b].

altındakileri şefkat, insaf ve adaletle yönetmesini ümid ettiğini âyetler, hadisler ve değişik kaynakları örnek vererek beyan eder.

Eserin ikinci babında müslümanların işlerinin idaresi için İmam yani halifenin atanmasının gerekliliği, bunun şartları ve yöntemleri üzerinde durulur.

Üçüncü bâbta, İmama ve emirlere her halukarda itaat etmenin gerekliliği üzerinde durulur. Konu, daha önce zikredilen âyet, hadis gibi istişhad araçlarıyla pekiştirilir.

Dördüncü bâb, vezirlik ve emirlik hakkındadır. Ülke yönetiminde sultânın en büyük yardımcısının iyilik sever ve doğru sözlü bir vezir olduğunu belirterek, İslam hukukunda vezaretin mahiyetini, tenfizî ve tefvizî vezareti yetkin bir üslupla açıklar.

Beşinci bâb adalet hakkındadır. Bu bölümde yazar, kâinatın yaratılışından, cansızlar, bitkiler, hayvanlar ve insanların yaratılışlarındaki denge ve adalet mefhumunu belirttikten sonra, bu durumu devlet yönetimine ve devletle fertlere uyarlayarak adalet olmadan hiçbir şeyin olamayacağını âyet, hadis ve kaynaklar göstererek beyan eder.

Altıncı bâb, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker, yani iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak üzerinedir. İslam toplumunun selameti için vazgeçilmez olan bu ilkenin nasıl ve kimler tarafından gerçekleştirileceği, bunun şartları âyetler, hadisler ve İslam bilginlerinin eserlerinden istişhadlarla açıklanmaktadır.

Yedinci bâb ilmin erdemi hakkındadır. Bu bölümde bilgi ve bilginler övülür; bilginlerin özellikleri anlatılır. Konu bazı tarihî hikâyeler ve daha önce zikredilen istişhad araçlarıyla pekiştirilir.

Müşavere etme ve bunun faydalarına dair olan sekizinci bâbda, konu âyet, hadis ve Yunan felsefesinden aktarımlarla desteklenmektedir.

Dokuzuncu bâb güzel ahlâk, yumuşak huyluluk ve güçlü olduğu halde bağışlamakla ilgili olup, peygamber kıssaları, tasavvuf büyükleri ve konu ile ilgili şiirlerle mesele te'yid edilir.

Onuncu bâb, şecaat ve faydaları hakkında olup, devleti idare edeceklerin bu hasletle donanmış olması gerektiği atasözleri ve şiirlerle desteklenmekte; ayrıca, Resulullah'ın kahramanlığı ve cesareti değişik rivâyetlerle açıklanmaktadır.

On birinci bâb cömertlik ve faydaları hakkındadır. Burada cömertlik ve keremin övülmüş sıfatlardan ve beğenilmiş ahlâktan olduğu dile getirilip, bunun

Yüce Allah'a yakınlaşma ve belalardan kurtulmaya vesile olduğu yine adı geçen istişhad araçlarıyla pekiştirilmektedir.

On ikinci bâb, dilin korunması ve belalarına dairdir. Dilini tutamamanın çok tehlikeleri, afetleri ve belalarının olduğu, insanın da buna meyyal olduğu, bunun insanı günaha, yalana, laf taşımaya, gıybete, riyaya, fuhşa ve batıla yönlendirdiği izah edilmektedir.

On üçüncü bâbta söz taşımanın zararları ve bunun insana ve toplum hayatına getirdiği afetler İslam tarihinden hikâyeler eşliğinde sıralanır.

On dördüncü bâb ana-babaya ve akrabalara iyi davranmak ve onun faydaları hakkındadır.

Hâtime bölümü ise, geçmiş hükümdar ve filozofların sözlerinden bazılarının zikri ve onların nasihatlerinin pek çok faydayı içerdiğine dairdir. Bu bölümde İslam öncesi İran ve Yunan filozoflarıyla beraber, peygamberler, Müslüman devlet adamları ve mutasavvıflardan bazılarının nasihat ve sözleri nakledilmektedir.

II.1.3. Eserde Yararlanılan Kaynaklar

İbrahim b. Muhammed, eserini kendi zamanından önceki dönemlere ait bilgileri, yazıldıkları dönemin önemli kaynaklarından özetleyerek aktardığını belirtir.[338] Bu konuda şöyle demektedir: "Bu bilgiler güvenilir kitaplardan, büyük ve muhakkik âlimlerin eserlerinden alınmadır. Bu yazılar; Kelâm-ı İlahî'den bir takım âyetler ve nebevî haberlerden bazı hadisler, bazı enbiya ve asfiyanın halleri, selef imamlarının ve halef âlimlerinin tutumlarını, geçmiş zaman sultânlarının ve bilgelerinin yöntemlerini, bir çok ilmî fayda ve şer'î meseleyi kapsamaktadır."[339]

Âdâbü'l-Hilâfe'yi incelediğimizde, İbrahim b. Muhammed'in ele aldığı hemen her konuya öncelikle âyet ve hadislerden deliller getirerek giriş yapmıştır. Müellif her bâbta, o bâbın konusuna uygun olarak bir ya da birkaç âyet ve hadis nakleder. Âyet ve hadislerle ilgili açıklamaları yaparken, Fahreddin-i Râzî'nin *Tefsir-i Kebîr*'i, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı, Gazzalî'nin *İhyau 'Ulumi'd-din*'i v.b. gibi eserlerden alıntılar yapar. Dolayısıyla yukarıda müellifin de belirttiği gibi *Âdâbü'l-Hilâfe*'nin en önemli kaynağı Kur'ân'dır. İkinci önemli kaynak ise, Resulullah

---

[338] Aynı eser, [5b], [6a].

[339] Aynı yer.

(s.a.v.)’ın hadisleridir. *Âdâbü’l-Hilâfe*’de geçen hadislerin ekserisi sahih olmakla birlikte, zayıf hadisler ve hadis olarak kaynağı bulunamayan sözler de yer almaktadır. Yine *Âdâbü’l-Hilâfe*’nin önemli kaynaklarından biri de Hulefâ-i Raşîdîn’in dinî anlayış ve uygulamalarıdır. Eser boyunca Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Emevîlerden Muâviye, Yezîd, Ömer b. Abdulaziz ve Abbasîlerden Me’mun gibi halife ve devlet adamlarının yanı sıra, Ebû Ca’fer Mansur b. Ali, Emir İsmail-i Mervezî ve Yahya b. Halid-i Bermekî gibi yöneticilerin uygulamalarından örnekler verilir.

Âdâbü’l-Hilâfe’de sahabe hayatından verilen örneklerde dört halifenin dışında Abdullah İbn-i Abbas, Enes b. Malik, Seleme b. Ekva, Sa’d b. Ebi Vakkas, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hureyre, Süheyb-i Rûmî, Zübeyr b ‘Avâm, Ebû Musa el-Eş’arî, ‘Amr b. ‘Âs, Eş’as b. Kays gibi sahabelerin; İmam Şafiî, İmam Kaffal, İmam-ı Harameyn Ebû’l-Mealî, Müfessir Katâde, Mücâhid, Ka’bu’l-Ahbâr gibi âlim ve fakihlerin; İbrahim Havvas, Ebû Hafs-i Buhârî, Ebû Bekir-i Ayyâş, Ahnef b. Kays, Zünnûn-i Mısrî, Abdullah b. Mübarek, Berâ b. Azib ve Şebîb İbnu’l-Bersa gibi zahidlerin söz ve uygulamaları da eserde yer alır.

Müellif, eserinde değişik konulara uygun olarak naklettiği gerek Farsça ve gerekse Arapça şiirlerin şairlerini ve kaynaklarını belirtmez. Kaynaklarda bulamadığımız şiirlerin ekserisinin kendi şiirleri olması ihtimal dâhilindedir.

Bunların dışında, “Müfessirlerden bazıları”, “Ehl-i Üsulden bazıları”, “Bazı Arap şairleri”, “Nakledilir ki…”, “Büyükler demiş ki…, biçiminde kişi ve kaynak belirtmeden de söz nakillerinde bulunur.

Müellifin kaynakların bütünü konusunda yeterli açıklığı göstermemesine rağmen, onun, kendisinden önce yazılmış siyasetnâme/nasihatnâmelere dair olan eserleri incelediğini ve onlardan yer yer iktibaslar yaptığını görmekteyiz. Siyasetnâme ve nasihatnâme tarzı eserler incelendiğinde bunlara malzeme oluşturan kültürler arasında başta İslam kültür kaynakları olmak üzere, İran, Hint, Yunan, Çin ve Rum kültürlerine ait farklı birikimler de yer almaktadır. Bütün siyasetnâmelerin klasik kaynakları arasında yer alan İran siyaset kültürüne ait ahlâk ve devlet yönetim geleneğinin izlerine *Âdâbü’l-Hilâfe*’de de sıkça rastlanmaktadır. Müellifimizin İran kültüründen kaynak belirtmeden zikretmiş olduğu isimler arasında Nuşîrevân, Hüsrev Pervîz, Bozorgmihr, İsfendîyar, Dârâb, Keyhüsrev, Erdeşîr-i Bâbekân, Kîsra

Hürmüz, Zâl-i Zer, Rüstem-i Zâl gibi isimler yer almaktadır. Bunun yanında siyasetnâmelere kaynak oluşturan kültürler arasında Aristotales, Sokrates, Batlamyus, İskender, Eflatun gibi kadim Yunan filozof ve devlet adamlarının ideal devlet yönetimi ve siyasî ahlâka dair hikmetli sözleri de eserimizde nakledilmektedir.

Elimizdeki mevcut siyasetnâme metinlerini incelediğimizde, Âdâbü'l-Hilâfe ile diğerleri arasında üslup benzerliğinin yanı sıra benzer metinlere de rastlamaktayız. Müellifimizin eserinden önce yazılmış olup, günümüze ulaşabilmiş bu eserlerin ortak özelliklerine göz attığımızda, aynen müellifimizin eseri gibi, pratik amaçlarla devrin yöneticilerine siyaset sanatı ile yol gösteren, adil yönetim için nasihat vermekle yetinen, bu arada daha önce yaşanmış ibretli olaylara yer veren eserler olduğunu görürüz. Bu tür eserlerde olduğu gibi müellifimizin eserinde de dinî yön ağır basmaktadır ve nihayî amaç ahiret saadetidir. Bütün bunlardan hareketle, müellifimizin kaynaklarından birinin de kendisinden önce kaleme alınmış siyasetnâmeler olduğunu söyleyebiliriz.

İbrahim b. Muhammed, eserini yazarken yararlandığı kaynakları eserin baş kısmında ve metnin içinde sırası geldikçe zikretmiştir.[340] Tarihî ve İlmî değerinin anlaşılması açısından yazarın eserini kaleme alırken yararlanıp isimlerini zikrettiği eserlere kısaca göz atmamız yerinde olur.

İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn

Yazarı, İslam aleminin büyük mütefekkirlerinden biri olan Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (1058-1111) dir. Âlimlerin mev'izeden, yani nasihat kabilinden addettikleri bu kitap, Gazzalî'nin en meşhur eseridir. Fıkıh ile tasavvufu birleştirerek, medrese ile tekke arasında bir ahenk tesis etmiş olan bu kitap 4 kısımdan ibarettir: a-Rub'u'l-'ibâdât, b-Rub'u'l-âdât, c-Rub'u'l-muhlikât, d-Rub'u'l-munciyyât. Her bir kısım da onar kitaba ayrılmıştır. İbrahim b. Muhammed'in çokça alıntı yaptığı kaynakların başında yer alır.[341]

Hulâsatu'l-'Ulûm

Âdâbu'l-Hilâfe'de Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'ye atfedilen bu eser ile ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaıştır.

---

[340] Aynı yer.

[341] Daha geniş bilgi için bkz. Kufralı, Kasım, "Gazzâlî", İA, c. IV, s. 748-760.

Tefsîru'l-Kebir

Yazarı, meşhur kelâm âlimi ve din felsefecisi Fahreddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Hüseyin el-Râzî'dir. (1149-1209) *Mefâtihu'l-Gayb (Gaybın Anahtarları)* adıyla da tanınan ve meşhur bir Kur'ân tefsiri olan *Tefsîru'l-Kebir,* Râzî'nin son eserlerindendir. Râzî'nin bu eseri, yalnız Zemahşerî'nin *Keşşâf'*ında en mükemmel ifadesini bulan Mutezilî Kur'ân tefsirine karşı bir Eş'arî cevabı teşkil etmez, aynı zamanda ona felsefî görüşlerini açıklamak vesilesini de verir. Razî, bu tefsirini tamamlayamamış, tefsir, talebeleri tarafından tamamlanmıştır.[342] Dirâyet tefsir metodunun en güzel örneklerinden biri olan bu tefsir, Türkçe'ye Prof. Dr. Suat Yıldırım'ın başkanlığında bir heyet tarafından çevrilmiştir.[343]

Keşşâf

Mutezile âlimlerinden Zemahşerî'nin (ö.538/1144) ağırlıklı olarak dirâyet metoduyla yazdığı tefsiri. Tam adı, ***el-Keşşâf 'an hakaiki ğavamizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekavil fi vücuhi't-te'vil***'dir. Müellif, eserini 526/1132 yılında yazmaya başlamış ve iki yılda tamamlamıştır. Dirâyet metoduna göre yazılan eserde rivâyete de yer verilerek iki metod birleştirilmiştir. Kur'ân'ı lügat, nahiv ve belagat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'ân-ı Kerim'in i'caz yönlerini, özellikle taşıdığı edebî üstünlüğünü ve erişilmez nazım güzelliğini ortaya koyması gibi özellikleriyle çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır.[344]

Tehzîb** veya **et-Tehzîb fi'l-Fürû'

Bu kitap, Muhyi's-Sünne lakabıyla bilinen Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed b. Ferrâ el Begâvî (ö.1122)'nin, hocası kadı Hüseyin el-Merverruzî'nin Şafii fıkhına ait hükümlerden ibaret olan ***et-Ta'lîk*** adlı meşhur kitabını esas alarak yazdığı eserinin adıdır. Dört cilt olan eserin her bâbı konu ile ilgili âyet ve hadislerle başlamakta olup, müellif konu hakkında kendi görüşleriyle beraber diğer âlimlerin görüşlerini de zikretmektedir.[345]

---

[342] Kramers, F.H., "Râzî", İA, c. IX, s. 645-646.

[343] Râzî, Fahreddîn, *Tefsir-i Kebir*, (23 cilt) çev. Suat Yıldırım, Ankara, 1988.

[344] Özek, Ali, "el-Keşşâf", DİA, c. XXV, s. 329-330.

[345] Brockelmann, C., "Begâvî" , İA, c. II, s. 449; Güngör, Mevlüt, "Begâvî, Ferrâ", DİA, V, 340-341.

Ta'lîk

Begavî'nin hocası olan kadı Ebû Ali Hüseyin el-Merverruzî'nin (ö.462/1069) Şafii fıkhına ait hükümlerden ibaret olan meşhur eserinin adıdır.[346]

Ma'rifetu'l-Hadîs

Ma'rifetü'l-Hadîs, İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin, (ö.643/1245) Hâkim en-Nişaburî'nin (ö.405/1007) aynı adlı eserini şerhetmeye başladığı, ama tamamlamaya ömrünün yetmediği hadis ilmi ile ilgili eseridir.[347]

Ravza

Eserin tam adı, ***Ravzatü't-Talibîn ve 'Umdetü'l-Muttakîn***'dir. İmam Muhyiddin-i Nevevî'nin (1233-1277) Şafiî fıkhına dair *el-Veciz*'in en büyük şerhi olan Abdülkerim Rafiî'nin ***Fethü'l-Azîz*** adlı eserinden tenkih ettiği kitabının adıdır. *Ravza,* Şafiî mezhebinin güvenilir kaynak eserlerindendir. Celâleddîn Süyûtî tarafından *Felâh* adıyla şiir diline çevrilmiştir.[348]

İrşâd

İmam Muhyiddin Nevevî'nin (1233-1277) hadis ilmine dair olan eserinin adıdır.

Mişkât

Eserin tam adı, ***Mişkâtü'l-Mesâbîh*** olup, Hâtip et-Tebrizî (ö.741/1340) tarafından Ferrâ el Begâvî'ye (ö.516/1122) ait, güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseri olan *Mesâbîhu's-Sünne*'yi tamamlamak için yazılmıştır. Eser üzerine ilk şerh, Şerafeddîn-i Tibî tarafından *el Kâşif 'an Hakâîki's-Sünen (Şerhü't-Tibî 'ala Mişkâti'l-Mesâbîh)* adıyla yazılmıştır. *Mişkâtü'l-Mesâbîh* hakkında en önemli çalışma ise, Ali el Kârî'nin *Mirkâtü'l-Mefâtih* adlı eseridir. Ali el Kârî, mükerrer rivâyetleri çıkararak, hadisleri senedleriyle birlikte kaydetmiş, merfu veya mevkuf olduklarını belirtmiş, muhtasar rivâyetlerin tümünü zikretmiş ve Tebrizî'nin garip veya zayıf olarak nitelendirdiği rivâyetleri yeniden değerlendirmiştir. *Mişkâtü'l-Mesâbîh* üzerinde Alemüddîn es-Sehâvî, Seyyid Şerif

---

[346] Güngör, Mevlüt, a.g.m., 340-341. Ayrıca bkz. Özel, Ahmet, "Merverruzî, Ebû Ali", DİA, c. XXIX, s. 232-233.

[347] Kandemir, M. Yaşar, *"İbnu's-Salâh eş-Şehrezurî",* DİA, c. XXI, s. 199.

[348] Heffening, W., "*Nevevî"*, İA, c. IX, s. 222-223.

Cürcanî, İbn-i Hacer el-Heytemî başta olmak üzere pek çok kişi şerhler kaleme almıştır.[349]

Risâle-yi Kuşeyrî

Eser, İslam aleminin büyük sufî muelliflerinden biri olan Abdülkerim b. Havâzîn b. Abdülmelik b. Talha Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî'nin (376/986-465/1072) en mühim ve en meşhur eseri olup, 437-438/1044-1045 yılları arasında yazılmıştır. Tasavvufun temel kaynaklarından olup, İslam düşünce tarihinde çok önemli bir merhaleyi oluşturur. Bu da Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'de tasavvufun, ehl-i sünnet inançlarıyla tam bir uyum içinde olduğunu ortaya koyması, bu konuda yapılan saldırılara karşı tasavvufu koruması ve İslam coğrafyasında tasavvufa meşru bir mevki kabul ettirmesidir.[350]

Târîh-i Taberî

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî tarafından yazılan bu eser, dünyanın yaratılışından 302/915 yılına kadar gelmekte ve yıl yıl geçen olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk ve Târîhu'r-Rüsül ve'l-Mulûk* adlarıyla da bilinmektedir. Bu gün elde bulunan metin asıl eserin bir özetidir. Aslı kaybolan bu eser, İslam tarihinin seçkin kaynaklarındandır.[351]

Tefsîru'l-Mucâhid

Mücahid el-Cebr el-Mekkî, tabiin âlimlerinin en sağlamlarından müfessir bir zattır. Hz. Ömer'in Hilâfeti döneminde 21 h. tarihinde doğmuş, 104/722'de 83 yaşında Mekke'de vefat etmiştir. Abdullah İbn-i Abbas'tan tefsir rivâyet edenlerin en meşhuru ve en sağlamıdır. Mücahid'e isnad edilen ***Tefsîru'l-Mucahîd*** adlı eser 1976'da Katar Emirliği'nde Abdurrahman et-Tahîr tarafından 798 sayfa olarak basılmıştır.[352]

Nehcu'l-Belâğa

Hz. Ali'nin hutbeleri, sözleri, öğütleri, vasiyetleri, mektupları ve vecizelerinin toplanmasından oluşan bir eserdir. Seyyid Râzî adıyla meşhur olan ve büyük Şiî

---

[349] Hatiboğlu, İbrahim, *"Mesâbîhü's-Sünne",* DİA., c. XXIX, s. 258-260.

[350] Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara, 2001, s. 64-70.

[351] Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, İstanbul, 1991, s. I-VII.

[352] Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi,* Ankara, 1988, c. I, s. 151-158.

âlimlerinden biri sayılan Muhammed b. Hasan Musevî (359-406) söz konusu hutbe, mektup ve kısa sözleri h. 400 tarihinde bir araya toplayarak kitap haline getirmiş ve bu eseri Nehcu'l-Belâğa olarak adlandırmıştır. Eser üç bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde Hz. Ali'nin hutbeleri, bazı sözleri ve duaları, ikinci bölümde ağırlıklı olarak mektupları, üçüncü bölümde ise vecizeleri yer almaktadır.[353]

II.1.4. Eserin Dil ve Edebiyat Açısından Değeri

İbrâhim b. Muhammed'in, hükümdar ve devlet adamlarına zamanın anlayış ve inanışına göre en iyi yönetim şeklinin nasıl olması gerektiği, halk ile olan ilişkiler, yöneticilerin halka karşı görevleri, saltanatın devamı için gerekenler, Sultânın dinî ve ahlâkî görevleri, eski yöneticilerden örnekler, dinin ve ahlâkın emrettiği erdemler, adalet, meşveret ve işin ehline verilmesi gibi konular ışığında nasihat edip yol gösterdiği Âdâbu'l-Hilâfe'yi yazarken, hemen hepsi aynı zamanda birer edebî metin olma özelliğine sahip siyasetnâme türünün kendisinden önce yazılmış olan başarılı örneklerinin yolunu takip ettiğini görüyoruz. Nitekim Âdâbu'l-Hilâfe'nin içeriği incelendiğinde Âgâh Sırrı Levend'in makalesinde belirttiği örnek bir siyasetnâme için çizilen şablona tamı tamına uyduğunu görmekteyiz.[354]

Siyasetnâmeler şekil yönünden incelendiğinde mukaddime, konunun ele alındığı bölüm ve sonuç (hatime) bölümlerinden oluştuklarını görürüz. Birinci bölüm olan Mukaddime (giriş) besmele ile başlayıp Allah'ı hamd ve Peygambere salât ve selam getirdikten sonra dua ile devam eder. Yazar burada eserini kaleme alış maksadını, eserini takdim ettiği hükümdar veya devlet adamının adını beyan eder, eserinin ayrıldığı bölümlerin planını yapar ve ismini açıklar.

İkinci bölümde yazar, konuları sistematik bir şekilde bâblara, fasıllara ayırır. Bu bölümdeki konular bazen tamamıyla siyaset ile ilgili veya dinî muhtevalı nasihatlar biçiminde olabilir. Bazı Siyasetnâmeler siyasî veya ahlâkî terimleri izah etmenin yanı sıra, âdâb-ı muâşeret ya da sosyal içerikli konuları da içerirler. Bu bölümlerde yazar genellikle konuyu temenni, dua ve yol gösterici tavsiyelerle bitirir.

---

[353] Hz. Ali b. Ebî Tâlib, *Nehcu'l-Belâğa,* (haz. Abdülbaki Gölpınarlı), Kum, 1981.

[354] Örnek bir siyasetnâmede bulunan bahisler için bkz. Levend, Agâh Sırrı, "Siyasetnâmeler", s. 169-170.

Son bölümde (hatime) yazar nihâî amacını belirterek öneri ve tavsiyelerini sıralar. Eserin bitiş tarihini ve mütevazi bir şekilde ismini yeniden kaydeder. Bu bölüm yine dua, salat ve selam, hükümdara minnettarlık ifadeleri ile son bulur.[355]

Müellifimiz İbrahim b. Muhammed'in siyasetnâmesi Âdâbu'l-Hilâfe'de yukarıda geçen konuların tamamını bulmak mümkündür. Dolayısıyla bu yönden tam bir siyasetnâmedir. Âdâbu'l-Hilâfe, siyasetnâme geleneğine uymakla birlikte özgün ve sistematik bir eserdir. Dönemin kültürel özelliklerini yansıtmak ve siyasetnâmelerin genel uslubuna benzemekle birlikte, diğer siyasetnâmelerden farklı yönleri bulunmaktadır. Örneğin, konuları açıklarken hükümdarın saltanatını pekiştirip, her ne şekilde olursa olsun iktidarını sağlama alması şeklindeki dünyevî saltanattan ziyade, ideal bir İslam devletinde halife olacak kişinin, asr-ı saadetteki halifeler gibi adaletli bir yönetim tarzını ortaya koyması gerektiği konusu üzerinde durur. İmametin (halifenin) şartlarını, sahip olması gereken özellikleri ve bu makamın gerekliliği ve erdemini anlatırken sürekli Kur'ân ve Peygamberin uygulamalarını referans verdiğini görürüz. Bu konuda fikir beyan etmiş geçmiş âlimlerin eserlerinden istişhadlar yaparak eserinde ciddi ilmî münakaşa ve müzakerelerde bulunur. Bütün bunlar, yazarın iyi bir dinî eğitimden geçtiği izlenimini vermekte olup, eserinde adeta bir fakih, muhaddis ve kelamcı bir âlimle karşı karşıya olduğumuzu hissederiz.

İslam dünyasından başta Hz. Ömer olmak üzere, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Muâviye, Harun Reşid, Me'mun, Yahya b. Halid-i Bermekî ve diğer Emevî ve Abbasî halifelerinin hayatlarından, ünlü edip, mutasavvıf ve bilginlerin sözlerinden örnekler sunar.

Eser, İran dışında fakat Fars dili ve kültürünün egemen olduğu Şirvânşâhlar döneminin edebî bir ürünüdür. Şirvânşâhlar dönemi, İran'da Fars dili ve edebiyatının geçirdiği tarihî süreç ve bunların oluşan etkilerinden âzâde kalamamış bir devirdir. Fars dilinin edebî devrelerinden birini oluşturan Timurlular döneminde (782-907/1380-1502) yazılmış olan kitap, bu dönemde yazılmış eserlerle aynı edebî özellikleri taşımaktadır. Söz konusu dönem, XIV. yüzyıldan başlamış detaylı bir sürü

---

[355] Zencânî, *a.g.e.*, s. 56-57.

değişimin ardından genel olarak bir gerileme ve çöküş dönemi olarak nitelendirilir.[356] Dönemin genel geçer üslubunun nesirde sade ve akıcı üslup olduğunu belirtmek lazımdır. Bu dönemin sanatlı eserleri fazla olmamakla birlikte, bunun yerine kitapların mukaddimelerinde, bölüm başlarında eser bir emir ya da ileri gelen bir kişiye takdim edilmek istendiğinde ya da olayları zikretme nedeniyle emirlerin ve ileri gelenlerin isimlerinin zikredildiği yerlerde anlaşılması zor ve zorlama lakaplar ve ünvanlar o derece çok kullanılmıştır ki konunun aslını ve bütünlüğünü ortadan kaldırmıştır. Bu dönem ürünü kitaplarda zevksiz soğuk seciler, yersiz söz oyunları ve uzatmalara çokça rastlanmaktadır.[357] Timurlular dönemi Fars nesrinde birçok konuda eser yazılmıştır. İlmî meseleler, tarih, hikâye, rivâyet, hal tercümeleri, tefsir, tasavvuf, ahlâk v.b diğer çeşitli konularla ilgili eserler elde mevcuttur.

II.1.5. Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Genel anlamda nesri, secili nesir (nesr-i müsecca) ve sade nesir (nesr-i mürsel) olarak ikiye ayırdığımızda bu eser nesr-i müsecca olarak değerlendirilebilir. Bu nesir türü, nesr-i mürsel ile nazım arasında bir türdür. Her iki türü de nesr-i sade ve nesr-i müşkül olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Nesr-i müsecci-i sade'ye örnek: *Gülistân*

Nesr-i müsecci-i müşkül'e örnek: *Târîh-i Vassâf ve Târîh-i Mu'cem*.

Nesr-i mürsel-i sade'ye örnek: *Siyasetnâme*

Nesr-i mürsel-i müşkül'e örnek: Kelîle ve Dimne'nin bazı bölümleri[358]

Bu sınıflamaya göre ***Âdâbu'l-Hilâfe***, nesr-i müsecci-i sâde tarzında yazılmış güzel bir örnektir. Nesr-i müsecci türü Arapça'dan Fars edebiyatına geçmiş olup, Arapça'daki en mükemmel örneği Kur'ân-ı Kerîm'dır. Ondan ilham alan yazarlar, ona benzemek için eserler vermişlerdir. Farsça'daki en güzel örneği de Gülistân'dır. Daha sonra bu tarzda pek çok eserler ortaya konmuştur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ***Âdâbu'l-Hilâfe***, kolaylıkla anlaşılabilecek sade bir dil ve üslupla yazılmış olup lafzî sanatlara az rastlanır. Müellifi İbrahim b.

---

[356] Safa, Zebîhullah, *Muhtasarî der Târih-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Parsî*, Tahran, 1373, s. 61. Aynı yazar, İran Edebiyatına Genel Bir Bakış (çev. Hasan Almaz), Ankara, 2003, s. 59.

[357] Safa, Zebihullah, *a.g.e.*, s. 61.

[358] Geniş bilgi için bkz. Humayî, Celâleddin, *Fünûn-i Belâğât ve San'at-i Edebî*, 2. baskı, Tahran, 1373, s. 6-8.

Muhammed'in belirttiği gibi eser, "Halkın daha fazla okuyup anlaması için" kısa ve sade yazılmıştır.[359] Bundan da anlaşılmaktadır ki müellif, eserini herkesimden insanın okuyup, istifade edebileceği bir dille kaleme almış olup, eserin ağır, tekellüflü ve sanat gösterme kaygısının baskın olduğu giriş bölümünün dışında sade, anlaşılır ve akıcı bir üslubu vardır. Zaten, kitabın yazıldığı XV. yy. eserlerinin en önemli özelliklerinden birisi, dibaçe ve mukaddime gibi bölümlerin uzun tutulması, bu kısımlarda sanat gösterme kaygısının her zaman anlamdan önce gelmesi, ancak sonraki bölümlerde daha tekellüfsüz bir nesre geçilmesidir. Bununla birlikte müellif, hemen her yerde dilbilgisi kurallarına riâyet etmiş, zaman zaman devrik cümlelere yer verse de bunu kitabın geneline has kılmamış ve cümlenin bütün unsurlarını yerli yerinde kullanmıştır. Siyasetnâmelerin genel özelliği ahlâkî karakter arzettiğinden ve ahlâkın kaynağı da din olduğundan dinî tema, ıstılah ve kavramlar ağırlıklıdır. Bundan dolayı metinde Arapça kelimeler, terkipler, beyitler ve fıkhî tabirler sıkça yer almaktadır. Fakat kullanılan bunca Arapça unsurlara rağmen, eserin geneline hâkim olan sadelik ve akıcılık bozulmamıştır, anlatılmak istenen konu yalın ve anlaşılır bir şekilde ifade edilebilmiştir. Müellif, eserinde konu ile ilgili âyet ve hadisleri Arapça olarak verdikten sonra hemen ardından Farsça çevirisini yapmakla birlikte; bazen de Arapça metnini vermeden sadece Farsça çevirisini vermekle yetindiği hadislere de rastlanmaktadır. Müellifin, konu ile ilgili nakil yaptığı eserlerin üslubunu değiştirmeden nakletme yolunu tercih etmiş olduğu görülmektedir. Yine yazar, değişik bâblarda o bâbın konusuna göre bazı olay ve hikâyeler nakletmektedir. Eserde aktarılan olay ve hikâyeler, genelde asr-ı saadet devrinde yaşananlar, geçmiş peygamberlerle önceki hükümdarların başından geçen olaylar ve mutasavvıflarla ilgili menkıbelerdir.

Eserin dil özellikleri maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1) Fâil-fiil uyumu: Eserin tamamında fail-fiil uyumuna dikkat edilmiş olup, fâil tekilse fiil de tekil, fâil çoğulsa fiil de çoğul kullanılmıştır.

حجت الاسلام رحمت الله علیه می فرماید که: "مردم محتاجند به سلطان و سلطان نیز محتاج است به قانون که...[8a]

---

[359] İbrahim b. Muhammed, *a.g.e.*, [6a].

پس برین تقدیر عُلما مرشدِ سلطان باشند.[8a]

2) Cümle-i maklûb (fiilin fâilden önce kullanılması): Eserin bütünü göz önüne alındığında, cümle dizilişine dikkat edildiği görülmüş olup, arada bir devrik cümleler de kurulmuştur.

تعلیم کرده است وعمل کرده به آنها پدرِ شما ابراهیم.[13a]

و ایشان را ارشاد کند به دینِ حق و طریقِ مستقیم[13b]

یعنی بگوید فرعون را آنچه حق است گفتن نرم[43b]

3) Önekli fiillerin kullanımı: فرو, در, باز,بر gibi önekli fiiller sık sık kullanılmıştır.

او را از آن حال باز آرند. [43b]

بر انواعِ جن و بر اصنافِ مَلَکَش بر گزید [1b]

اگر عیاذاً بِالله این در بسته شود، عتاب و عقابِ حق تعالی به طریقِ عموم روی نماید و

بصالح و طالح فرا رسد. [40a]

می خواهم که بُن کش را سوراخ کنم تا آب در آید [41a]

پس داود زره را به طالوت باز داد [63a]

گفت: "بلی، نوبتی در بادیه با چند کس بخیمۀ عورتی فرو آمدیم. [66b]

پس حق سبحانه و تعالی این آیتها را فرو فرستاد [77a]

4) Eser boyunca fiil tekrarından kaçınılmış olup, کردن yerine فرمودن، نمودن، ساختن ve شدن yerine گشتن، گردیدن gibi yardımcı fiiller kullanılmıştır.

یعنی بازداشتنِ رنج و آزار است از بندگانِ خدای تعالی و جود و احسان را شعار خود

ساختن و مخالفتِ هوای نفس کردن. [53a]

در آن محاربه او را بکشتند و مجموعِ بنی اسرائل او را اطاعت نمودند و بر سلطنتِ او اتفاق کردند. و پیش از آن هرگز بیک مِلک اجتماع ننموده بودند. [64a]

تا غایتی که جبان نیز به مدحِ شجاعت مشغول گردد و بخیل نیز به ستایشِ سخاوت اتیان نماید. [65b]

اما چون در جبلّت و خلقتِ ایشان برخلافِ این سرشته اند, از این دولت محروم گشته اند.[65b]

قاضی او را حبس فرمود [66b]

5) Mâzi fiillerin başına bâ-yı te'kid veya bâ-yı ziynet getirilmesi:

چون معشوق بخانه آمد هرچه که داشت همه را با او در باخت, مفلیس و تهی دست بماند. [68a]

نوبتی در شکار از لشکر و عسکرِ خود دور افتاد و تنها بماند.[36a]

عمر چون این سخن بشنید شهقه ای زد و بی خود شد. [37b]

گورگ یکی را از آن دو پسر بربود و به برد [10b]

پس شفقتِ ایشان را بیازمود تا بداند که مادر کُدامست [11a]

6) Mâzi-yi İstimrârî'de می yerine yâ-yi istimrârî kullanımı:

آورده اند که امیر اسمعیلِ مروزی روّح اللهُ روحهُ چنان عادت داشتی [38a]

در روزهای برف و باران و تگرگ و سرمای سرد سوار شدي و در میدان به اِستادي تا اربابِ حاجات و مُهمّات، حکایاتِ خود را بر او عرض کردندی و دادِ مظلوم از ظالم بستدی. بعد از آن از میدان بیرون آمدي و گردِ شهر به گردیدی. و بر فُقرا و مساکین تصدّق کردی. [38b]

7) Mef'ul-i sarih alâmeti olan را harf-i nişanesinin hazfı nadiren de olsa görülmektedir:

صلۀ رحم بجای آر, تا به برکتِ آن عمرت را دراز گردانم و دشواریها (را) بر تو آسان سازم و شرّ و آفات را از تو بگردانم. [78a]

8) Sıfat-mevsuf uyumu: Arapça kelimelerin müennes ve müzekker oluşlarına göre daima sıfat-mevsuf uyumuna dikkat edilmiştir.

و صد هزاران تحفِ تحیّاتِ زاکیات وهدایای تسلیماتِ صافیات، بر رَوضَۀ مُطَهَّر و روحِ پاکِ آن سروری باد که... [2b]

و طریقِ سلاطینِ سابقه و حکماء ماضیه و بسیاری از فوایدِ علمیه و مسایلِ شرعیه. [6a]

9) Karineli ya da karinesiz fiil hazfı: Sıklıkla olmasa da tekrardan kaçınmak için zaman zaman cümlelerden fiil hazfedildiği görülmektedir:

در صحبّتِ رسول علیه السلام پرورده شده بودند و تربیتها یافته (بودند) و از پرتوِ نورِ نُبُوّت بر خیر و شر و نفع و ضر و صلاح و فسادِ دینِ اسلام مُطّلع گشته (بودند) و جمعیت تمام حاصل شده. (بود) [25b]

چنانکه اَبو عُمروبن صلاح رحمت الله علیه در کتابِ معرفت الحدیث آورده است، و صاحبِ روضه نیز در ارشاد تصریح نموده (است) که...[25b]

10) به ve با harf-i izafelerinin birbirlerinin yerine kullanılması, bazen ikisinin de aynı cümlede kullanılması:

انوشروان گفت: مثل پادشاهی که خزانه را به مال رعیت آبادان کند، مثل آن کسی است که، بنیادِ خانه را بکند و بامِ خانه را بذان خاک اندودهد. [37a]

آن عورت چون به رفق و شفقت او را ملاحظه کرد می گریست [37b]

چون مُتّصف شدن بهِ صفتِ عدالت موجبِ سعادتِ دو جهانی بُوَد [39a]

و آن کشفِ احکام الله است و رسانیدنِ آن است با بندگانِ خدای تعالی [44b]

در زمانِ خلافتِ علی صحابه دو گروه گرد شده بودند. گروهی باِ علی بودند و گروهی بهِ معاویه. [28a]

11) Arapçanın etkisiyle bazı cümlelerin اما ile başlaması:

امّا می باید که عالم از علمِ خود بی نصیب نماند [44b]

اما بحکمِ "اَلشرفُ بِالعلم والادب لا با لا اصل و النصب **[45b]**

اما مقدمه: در بیانِ احتیاجِ خلایق به امام و سلطان. اما فهرس ابواب [6a]

12) Arapça tamlama kullanımı: Başta giriş bölümünde olmak üzere, eserde yer yer Arapça tamlamalar kullanılmıştır.

مجدّدِ مراسمِ شریعه الغراء، مُعلمِ معالم الملله الذهراء، اکملِ سلاطین الزمان ، خلاصة نوع الانسان، مقتبسِ آثارالعدل والاحسان، حایزِ سهام المملکت، کابراً عن کابر و جایزِ قصور الدولت الظاهرة عن الظواهر [3b]

13) Cem-i mükesser kullanımı: Eserde sık sık Arapça kırık çıoğullar kullanılmıştır.

وعلما و فقرا و مساکین و ضعفا را از الطافِ خود بهرمند گردانید. [4a]

مشتملِ است بر تفسیرِ بعضی از آیاتِ کلامِ الهی و احادثِ نبوی و اخبارِ مصطفوی و احوالِ بعضی از انبیا و اصفیا و اطوارِ ائمّهٔ سلف و علماء خلف و طریقِ سلاطینِ سابقه و حکماء ماضیه و بسیاری از فوایدِ علمیه و مسائِلِ شرعیه [6a]

14) توانستن fiili mastarla birlikte kullanılmıştır:

پس چکونه توان ظن بردن که خلیل رحمن صلوات الله علیه این سخن را از سرِ اعتقاد گفته باش [13b]

تا مردم بکسبِ معاش توانند مشغول شدن و به سفرهای دور و نزدیک توانند رفتن. [19b]

تا تواند طریقِ سیاست مرعی داشتن. [20a]

آن زمان توانند انکار و اعتراض به ظهور آوردن [25a]

اگر کسی پرسد که سلیمان علیه السلام چه گونه توانست نقضِ حکمِ پدر کردن و حکمِ خود را مجری داشتن؟ [11a]

15) Bazen 3. tekil şahıs zamiri olan او yerine daha eski dönemlerde kullanıldığı gibi وی şeklinde kullanılmıştır:

چو مقرر است که مردم از اجتناب از فسق و معاصی از ترسِ حاکم و بیمِ سیاستِ وی بیش از آن می نمایند که از ترسِ عذابِ آخرت و وعیدِ آن. [7b]

چون رسول صلوات الله علیه متوفی شد, نصبِ امام بر دفنِ وی مقدم داشتند. [19a]

16) Şart cümlelerinde hem şart edatından sonra gelen hem de cevap cümlesinin fiilinin sonuna eski metinlerde kullanıldığı şekilde bir şart ya'sı getirilmiştir:

اگر ایزد سبحانه و تعالی رفق و درشت خوی را جدا جدا از معرضِ عرصیت در عالمِ جسمانی آوردی و حسن و قُبح هر یکی چنانکه هست جلوه دادی, خلایقِ عالم از جملهٔ مخلوقات و موجودات هیچ طلعتی را از رفق نیکوتر مشاهده نکردندی و هیچ صورتی از زشت خوی بدتر و زشت تر معاینه ندیدندی. [56b]

17) Arapça çoğul kullanımı eserde sık sık yer almaktadır:

حکمت در رفق و تلطّف آن است که نفس را با مناهی و معاصی بهٖ واسطۀ اِعانتِ شیطان و میلانِ طبع و اُلفتی پیدا می شود. [43a]

حیوانات از غایتِ سُخونت و شدّتِ حرارت هلاک می شدند، و نباتات بر رویِ زمین نمی رُویید . [33a]

18) Eserde uzun cümlelere sık sık rastlamak mümkündür. Cümlelerin bittiği halde و bağlacıyla birbirine bağlanarak sıralı cümleler oluşturulmuş; paragraf başlarında bile bu duruma rastlanmaktadır.

... و به عنایتِ حضرتِ ایزدی عز شانهُ و عم نواله، از مه نقض واِبرام و سیاست در میانِ جمهورِ انام برای جهان آرای آن حضرت مفوض گشت و اهلِ بلاد و بُقاع را از شرورِ کفره و آشوبِ فجره و ظلمهای طاغیان و فتنهای باغیان ایمن گردایند و به کفایتِ تمام وقوّتِ صمصام و بیضۀ اسلام و ملّتِ خیرالانام علیه السلام را محفوظ و مرعی داشت و بحک مِ "شَفَقَةُ الْمَرْءِ عَلَى بَلَدِهِ فَوْقَ شَفَقَ ةِ الْوَالِدِ عَلَى وَلَدِهِ" به آیینِ رعیت پروری و قوانینِ دادگستری و تقویتِ شریعتِ نبوی و تمشیتِ ملتِ مصطفوی توجّه نمود وعلما و فقرا و مساکین و ضعفا را از الطافِ خود بهرمند گردانید. [4α]

19) Dönemin üslup özelliği olarak د yerine ذ kullanılmıştır.

20) Mazi-yi naklî yerine vech-i vasfî, yani fiilin ism-i mef'ul şeklinin kullanımı

ایشان را از اواطنِ خود مهجور ساخته و اولادِ ایشان را اسیر کرده[48a]

و پیش از همه رفته و باز آمده و می گفت: ترس نیست، ترس نیست. [58b]

21) Çoğul bir kelime tekrar çoğullanmış:

رسولِ خدا صلوات الله علیه از اصحاب پُرسید که: از شماها که دیده است خوابی باز گوید؟ [27b]

22) بودن fiilinin geniş zaman kökü olan بو nun kullanılması:

چون مُتّصف شدن به صفتِ عدالت موجبِ سعادتِ دو جهانی بُوَد، خصوصاً ملوک وسلاطین را و به حکمِ **"اَلْمُلْکُ يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَلاَ يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ"** سببِ اِمتدادِ دولت و اِزدیادِ شوکت بُوَد. [39a]

23) بایستن fiili mastarla birlikte ve bugünkü kullanım şekli olan dilek-istek kipinin dışında kullanılmıştır:

خدایا! فرعون را روزی می دهی و از خوانِ کَرَمِ خودش بهرمند می گردانی. و حال آنکه او دعویِ خدای می کند، بایستي که او بسببِ این دعویِ باطل از نعمتِ رزقِ تو محروم و بی نصیب بودي. [17a]

و هم نباید دانستن که کسی که امر و نهی می کند می باید که عالم باشد [42b]

24) Dönemin sebkinin etkisiyle با yerine بر kullanılması:

چون نوبتِ خلافت به علی رضی الله عنه رسید، عزل نامه بردستِ جریر بن عبدالله البجلی بمعاویه فرستاد

Eserin üslup özellikleri şöyle sıralanabilir:

1) Eserde Arapça'nın etkisi oldukça fazla göze çarpmaktadır. Giriş kısmında neredeyse sadece cümle yapıları, fiiller ve ekler Farsça olup, diğer kelimeler tamamen Arapça'dır.

و بعد چون در تاریخِ سنه تسع وستّین و ثمانمائیه حضرتِ سلطانِ اعظم و خاقانِ اکرم، قامع الکف المتمرّدین، قاهرالفجرۀ المفسدین، مجددِ مراسمِ شریعه الغراء، مُعلمِ معالم الملە الذهراء، اکملِ سلاطین الزمان، خلاصۀ نوع الانسان، مقتبسِ آثارالعدل والاحسان، حایزِ سهام المملکت، کابراً عن کابر و جایزِ قصورالدولت الظاهرۀ عن الظواهر، وارث المملکت بالاستحقاق، المستحق للسلطنۀ علی الاطلاق، ظل الله فی الارض، محی السنۀ والفرض، ال مؤید بتاییدالله، المنصور بنصر لله، السلطان ابن سلطان **فرّخ یسار شیروانشاه** ثبت الله تعالی دعایم دولته و قهرأعداء الدین بمکره وصولته در

دار السلطنهٔ خطهٔ شروان عمرالله فی ظل والیها حفظ عن الآفات سکانها و اهالیها بر سریرِ سلطنت و

شهریاری و مقامِ خلافتِ شروانشاهی، سعودِ سوی یمین و فتوحِ سوی یسار... [3b]

2) Konunun açıklığa kavuşması ve anlamın güçlenmesi için Arapça âyet, hadîs ve şiirler istişhad için sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca bu unsurların Farsça tercümeleri de verilmiştir:

إِنِّی جَاعِلٌ فِی الأَرْضِ خَلِیفَةً " [1b] (Kur'ân 2/30)

إِنَّ اللهَ اصْطَفَى آدَمَ " [1b] (Kur'ân 3/33)

وَعَلَّمَ آدَمَ الأَسْمَاءَكُلَّهَا " [1b] (Kur'ân 3/31)

قَالَ اللهُ تَعَالَى أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِی الأَمْرِ مِنْکُمْ [24a] (Kur'ân 4/59) بدانکه بر

جمیع اُمّت واجب است اطاعت امام نمودن و فرمان بُرداری به‌جای آوردن در جمیع اوامر و نواهی

و قَالَ رَسُولُ اللهِ عَلَیْهِ السَّلاَمُ: مَنْ أَطَاعَنِی فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ وَمَنْ عَصَانِی فَقَدْ عَصَا اللهَ وَمَنْ

یُطِعِ الآمِرَ فَقَدْ أَطَاعَنِی وَمَنْ یَعْصِ الآمِرَ فَقَدْ عَصَانِی [24a] (Hadis)

وَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ علَیْهِ وَسَلَّمَ: **کُلُّکُمْ رَاعٍ وَکُلُّکُمْ مَسْؤُولٌ عَنْ رَعِیَّتِهِ** [32a] (Hadis)

إِنَّ اللهَ شَفَعَ النبُوَّةَ بِالْخِلاَفةِ   إِکْمَالاً لِلرَّحْمَةِ وَ الرَّأْفَةِ

وَقَرَنَ الرِّسَالَةَ بِالإِمَامَةِ   نَظَراً إِلَى مَصَالِحِ الْخَاصةِ وَالْعَامَّةِ [8b]

3) Atasözleri ve Deyimlerin Kullanılışı:

شاد مباش اگر از کسی بدی در وجود آید؛ چون بر روزگار اعتماد نیست شاید که از تو نیز مثلِ آن

در وجود آید [80a]

بنویس نوادرِ حکمت اگر چه بر بیاض دیده بنوکِ خنجر [80a]

نیکبخت آن است که از حالِ دیگران پند گیرد و بدبخت آن است که دیگران از حالِ او پند گیرند.

[80b]

و به قلع و قمعِ یکدیگر شروع نمایند و دمار از روزگارِ همدیگر برآرند. [7b]

خون را بَه بَول شسته... [43a]

و از امثالِ عرب است که **"ثَمَرَةُ الْجُبْنِ لاَ رِبْحٌ وَلاَ خُسْرَانٌ. "** یعنی میوۀ بد دل و ترسناکی نه سود است و نه زیان, [61a]

یعنی چون از یارِ تو َزلّتی ظاهر گردد و فعلی از او بر خلافِ هوایِ تو در وجود آید حالی آستین دوستیِ او را در نباید نَوَردید و اِزارِ آزارِ او را در میان نباید بست [57b]

4) Arapça ve Farsça şiirleri şahit olarak kullanması: Eserde anlatılan konuyu güçlendirmek ve manayı pekiştirmek için sık sık Arapça ve Farsça şiirler ve beyitler kullanılmıştır. Fakat müellif, muhtemelen kendisine ait olanların da olabileceği şiirlerin hiçbirinin şairini belirtmemiştir.

یا رب تو مرین سایۀ یزدانی را   بگزار دراین جهان جهانبانی را [4b]

اندر کنف عاطفت خویشش دار   این حامی بیضۀ مسلمانی را

فِی الْمَهْدِ یَنْطِقُ عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ   اَثَرُالنَّجَابَةِ سَاطِعُ الْبُرْهَانِ [4b]

إِنَّ الْهِلاَلَ إِذَا رَأَيْتُ تَمَوَّهُ   أَيْقَنْتُ بَدْراً مِنْهُ فِي اللَّمَعَانِ

قَدِمْتُ فَأَقْدَمْتُ الْعُلَى وَالْمَكَارِمَا   وَأَيْقَظْتُ أَجْفَانَ السُّعُودِ النَّوَائِمَا [5/b]

وَجَمَّعْتُ شَمْلاً لِلْعُلَى مُتَبَدِّداً   وَأَمْطَرْتُ غَيْماً لِلنَّدَا مُتَرَاكِمَا

چنان دانکه شاهی و پیغمبری   دو گوهر بود در یک انگشتری [8b]

نه بی شه بود دینِ یزدان به پای   نه بی دین بود شهریاری به جای

إِنَّ اللهَ شَفَعَ النُّبُوَّةَ بِالْخِلاَفَةِ　　إِكْمَالاً لِلرَّحْمَةِ وَ الرَّأْفَةِ [8b]

وَقَرَنَ الرِّسَالَةَ بِالإِمَامَةِ　　نَظَراً إِلَى مَصَالِحِ الْخَاصَّةِ وَالْعَامَّةِ

بَدِيهَتُهُ وَفِكْرَتُهُ سَوَاءٌ　　إِذَا اشْتَبَهَتْ عَلَى النَّاسِ الأُمُورُ [31a]

وَأَجْزَمُ مَا يَكُونُ الدَّهْرَ يَوْماً　　إِذَا أَعْيَى الْمُشَاوِرُ وَالْمُشِيرُ

وَصَدْرٌ لِلْهَمِّ فِيهِ إِتِّسَاعٌ　　إِذَا ضَاقَتْ مِنَ الْهَمِّ الصُّدُورُ

عِبَارَاتُهُ فِي النَّظْمِ وَالنَّثْرِ كُلُّهُمْ　　غَرَايِبُ تَصْطَادُ الْقُلُوبَ بَدَايِعُ

فَهُنَّ لأَجْيَادِ الْمَعَانِي قَلاَيِدُ　　وَهُنَّ لأَجْنَادِ الْمَعَالِي طَلاَيِعُ

به سوی خاکِ کریمان بفرق رفتن به　　که سوی درگه این مهتران عصر بپای[68b]

ازآن که هیچ از این مهتران ز بیش و ز کم　　روا نگردد در هیچ حال حاجت و رای

5) Edebî sanatların kullanılması

a) Secî: Dönemin bir çok kitabında olduğu gibi *Âdabu'l-Hilâfe*'de de eserin çatısı seci üzerinde kurulmuştur. Bu özellik, bütün eser boyunca belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır:

و صد هزاران تحفِ تحیّاتِ زاکیات وهدایای تسلیماتِ صافیات، بر َروضَۀ مُطَهَّر و روحِ پاکِ آن سروری باد که؛ َلآلی قوانینِ اَیالت و پیشوای را در رشتۀ رسالت نسقِ مطلق او بخشید. و جواهرِ رسومِ سیاست و مقتدای را در سلکِ نُبُوّت به نظامِ تامّ او رسانید [2b]

یعنی از برای وزارت مردی می خواهم جامعِ خصایلِ حمیده و حاوی اطوارِ پسندیده، بعِفَّتِ نفس و سلامتِ طبع در میانِ خلایق مشهور، و بَاِستقامتِ مزهب و احوال در میانِ امثال و اخیار معروف، که بَآستینِ ادب غُبارِ لغو و فضول را از چهرۀ اقوالِ پاک گردانیده باشد **[31/a]**

و اهلِ بلاد و بُقاع را از شرورِ کفره و آشوبِ فجره و ظلمهای طاغیان و فتنهای باغیان ایمن گردایند. و به کفایتِ تمام وقوّتِ صمصام و بیضهٔ اسلام و ملّتِ خیر الانام علیه السلام را محفوظ و مرعی داشت. [4a]

b) Teşbih:

سپاسِ بی قیاس و حمدِ بی حد مالک الملکی را که, خلعتِ خلافتِ **"إِنِّی جَاعِلٌ فِی الأَرْضِ خَلِيفَةً"** در قامتِ دولتِ آدم صفی پوشانید. [1b]

لاجرم، در کمالِ بلاغت و غایتِ ذلاقت چنان لسن شد که, چون عندلیبِ لسانش بر شاخانِ فصاحت به نغمهٔ **"فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ"** در ترنّم آمد [2a]

و طاوُسِ مَلَک شمعِ هدایتِ **"وَمَا أَرْسَلْنَاکَ"** جز در مجلسِ دعوت با رفعتِ او بر نیفروخت. عظیم شوکتی که چون با کوکبهٔ موکب **"لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ"** قدم در حرمِ دولتخانهٔ اسلام نهاد... [3a]

لاجرم آفتابِ دولت و امامتش در ربیعِ سلطنت از حیاظِ معدلت ریاضِ ملکت را سیرآب و سرسبز گردانید و رشحاتِ سحابِ مکرمت و تصفیشِ مرعزارِ ولایت را به لالهٔ امنیت و نسرینِ رفاهیت چون باغِ خورنق زیب و رونق بخشید. [5a]

c) Cinas:

زَمَانٌ سَادَتِ الأَرْذَالُ فِيهَ فَشَاعَ بِسَعْيِهِمْ هَذَا الْفَسَادُ
فَمَاسَادُوا لِمَنْقِبَةٍ وَفَضْلٍ وَلكِنْ كُلُّهُمْ فَدَوْا فَسَادُوا [75a]

d) Tezâd:

و دوست را از دشمن و موافق از منافق باز داند [2a]

e) Mecâz:

... ابلیسِ لعین بود که دعویِ انانیتِ **"أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ "** آبِ رویش را بر خاکِ مزلّت ریخت و آتشِ عُجب **"خَلَقْتَنِی مِنْ نَارٍ"** خرمنِ طاعاتش را بسوخت و به باد برداد [2a]

و طاوُسِ مَلَک شمعِ هدایتِ **"وَمَا أَرْسَلْنَاکَ"** جز در مجلسِ دعوت با رفعتِ او بر نیفروخت. [3a]

لله الحد که در ریاضِ آرزو گلِ مراد شکفت. [4a]

f) Tarsî:

و صد هزاران تحفِ تحیّاتِ زاکیات وهدایای تسلیماتِ صافیات ، بر َروضَۀ مُطَهَّر و روحِ پاکِ آن سروری باد که؛ َلآلی قوانینِ اَیالت و پیشوای را در رشتۀ رسالت نسقِ مطلق او بخشید. [2b]

و بر آل و اتباع و اشیاعِ او باد که تابعانِ سنّت و ناصحانِ امّت و مرشیدانِ سبیل و هادیانِ طریقتند. [3a]

سلطانِ اعظم و خاقانِ اکرم، قامع الکفرۀ المتمرّدین، قاهرالفجرۀ المفسدین، مجددِ مراسمِ شریعه الغراء، مُعلمِ معالم المله الذهراء، ا کملِ سلاطین الزمان، خلاصۀ نوع الانسان ، مقتبسِ آثارالعدل والاحسان، حایزِ سهام المملکت... [3b]

g) İtnâb:

... اکملِ سلاطین الزمان، خلاصۀ نوع الانسان، مقتبسِ آثارالعدل والاحسان، حایزِ سهام المملکت، کابراً عن کابر و جایزِ قصورالدولت الظاهر ۀ عن الظواهر، وارث المملکت بالاستحقاق، المستحق للسلطنۀ علی الاطلاق، ظل الله فی الارض، محی السنۀ والفرض، ال مؤید بتاییدالله، المنصور بنصر لله السلطان ابن سلطان **فرّخ یسار شیروانشاه** ثبت الله تعالی دعایم دولته و قهرأعداء.... [3b]

h) Teşhis ve İntak:

و زمانه به زبانِ حال می گفت : **"هَنِيئاً نُصْرةً عُظْمَى مَرِيئاً دَوْلَتاً عُلْيَا لِذِى تَاجٍ وَصَمْصَامٍ عَدِيمِ الْمِثْلِ وَالثَّانِى سَألْتُ الْعَدْلَ عَنْ بِرٍّ أحُرٌّ أنْتَ أمْ عَبْدٌ فَقَالَ الْعَدْلُ بَلْ عَبْدٌ لِسُلْطَانِى لِسُلْطَانِى الْحَقِّ مَلِكِى" [4a]**

ı) Îcâz: Az sözle çok şey ifade etme sanatı olan İcâz, yer yer kullanılmıştır.

چنان دانکه شاهی و پیغمبری   دو گوهر بود در یک انگشتری

نه بی شه بود دینِ یزدان به پای   نه بی دین بود شهریاری به جای [8b]

حَيَوةُ الْقَلْبِ عِلْمٌ فَاغْتَنِمْهُ   وَمَوْتُ الْقَلْبِ جَهْلٌ فَاجْتَنِبْهُ [47a]

i) İktibâs:

سپاسِ بی قیاس و حمدِ بی حد مالک الملکی را که, خلعتِ خلافتِ **"إِنِّى جَاعِلٌ فِى الأَرْضِ خَلِيفَةً"** (Kur'ân 2/30) در قامتِ دولتِ آدم صفی پوشانید. و به تشریفِ **"إِنَّ اللهَ اصْطَفَى آدَمَ"** (Kur'ân 3/33) بر انواعِ جن و بر اصنافِ مَلَکَش بر گزید. و مسمارِ سکوتِ **"إِنِّى أعْلَمُ مَا لاَتَعْلَمُونَ"** (Kur'ân 2/30) بر لب و دهانِ معترضان **"أتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا "** (Kur'ân 3/33) نهاد. و در مکتبخانۀ **"وَعَلَّمَ آدَمَ الأَسْمَاءَ كُلَّهَا"** (Kur'ân 2/31) به دستِ ادیبِ عنایتش باز داد تا در خلوتخانۀ اعتکاف خمرت طینتِ ادم سالکانه اربعینی بر آورد. و مستعدِ قبولِ فیضِ **"وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى"** (Kur'ân 38/72) گشت . ومستحقِ تجلّیاتِ اسما وصفاتِ الهی شد. و از خطابِ مستطابِ **"يَا آدَمُ أنْبِئْهُمْ بِأسْمَائِهِمْ "** (Kur'ân 2/33) بَه اَنواعِ علومِ لدُنی و معارفِ ربّانی اختصاص یافت.

II.1.6. Eserin Nüsha Özellikleri

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

Revan Köşkü Kitaplığı No: 404

Çalışmamız boyunca yaptığımız araştırmalar sonucunda Âdâbu'l-Hilâfe'nin şu anda mevcut olan tek yazma nüshası, İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nüshanın tavsifini ve özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Eser, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revân Köşkü Kitaplığı 404 numarada kayıtlıdır. Miklepli, yaldızlı gömme şemseli, vişneçürüğü renkli deri cilt. Yazısı siyah, âyetler altın yaldızla, kırmızı ve mavi mürekkeple bej renkli aharlı kağıda harekeli ve okunaklı güzel bir nesihle yazılmış. Takip kelimesi olmayıp ketebe kaydı bulunmaktadır. Ketebe kaydına göre nüsha 949/1545 yılı Ramazan ayı başlarında Mahmud b. Ahmed el-Kayserî tarafından Kânunî Sultân Süleyman namına istinsah edilmiştir. Zahriyede iki temellük kaydı ve mührü, altın yaldızlı bir levha, eser adı ve demirbaş kaydı numarası ve mührü bulunmaktadır.[360]

Müstensih: Mahmud b. Ahmed el-Kayserî

İstinsah tarihi: 949/1545 yılı Ramazan ayı başlarında

Cilt ve yazı boyutu: 317x210/ 110 cm. uzunluğunda 13 satır

Varak sayısı: 86

Eserin başı:

سپاسِ بی قیاس و حمدِ بی حد مالک الملکی را که, خلعتِ خلافتِ "**إِنِّى جَاعِلٌ فِى الأَرْضِ خَلِيفَةً**" در قامتِ دولتِ آدم صفی پوشانید...

Eserin sonu:

بیچاره گان را فریاد رس. هیچ کس را افسوس مدار. قرآن خوندن هر روز عادت کن. از ژنده پوشان عار مدار. بانگ برخواهنده مزن. مرگ را یاد دار در هر کاری که باشی خدا را فراموش مکن و فرومگدار. تَمَّتِ النَّصَايِحُ الْمُفِيدَةِ لِسايِرِ الْخَلَايِقِ.

[360] Nüshanın tavsifi için bkz. Karatay, Fehmi Edhem, *a.g.e.*, s. 83.

Ketebe Kaydı:

تَمَّتِ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ عَلَى يَدِى الْعَبْدِ الضَّعِيفِ الْفَقِيرِ إِلَى اللهِ الصَّمَدِ مَحْمُودِ بنِ أَحْمَدَ فِى أَوَايِلِ الشَّهْرِ الْمُبَارَكِ رَمَضَانَ شَهْرِ الصِّيَامِ وَتِلاَوَ ةِ الْقُرْآنِ مِنْ شُهُورِ سَنَةِ تِسْعٍ وَ أَرْبَعِينَ وَتِسْعِمِأَةٍ الهِجْرِيِّ

II.1.7. İmlâ Özellikleri

Çalışmamıza konu olan *Âdâbu'l-Hilâfe*'de, eserin yazıldığı IX/XV. yüzyıla özgü imla özellikleri bulunmaktadır. Döneme ait imla özellikleri ve müstensihlerin eseri istinsah ederken yaptıkları bazı yanlışlıklar, eserin doğru okunması ve anlaşılması önünde bir engel teşkil ettiklerinden, bugün kullanılan imla özellikleri göz önüne alınarak metin buna göre yeniden oluşturulmuştur. Nüshada yer alan imla özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Nüshada Farsça'ya özgü olan پ,چ,ژ,گ harflerinden پ ve ژ bugünkü imlaya göre yazılırken, چ ve گ bazen ج ve ک olarak yazılmıştır. Hazırlanan metinde bu harfler nüshadaki şekilleriyle değil, bu günkü imla özelliklerine göre yazılmıştır.

Örnek: کرفت yerine گرفت, کفت yerine گفت, جون yerine چون, هيج yerine هيچ gibi.

b) İzafet tamlamasında kullanılan Hemze (ء) bugünkü Farsça imla özelliklerine uygun olarak (ای) şeklinde değiştirilmiştir. Arapça ifadelerde buna dokunulmamıştır.

Örnek: ابتداء نشو نما yerine ابتدای نشو نما ve علماء خلف yerine علمای خلف gibi.

c) Nüshada okunmayan ه (ha-yi gayr-i melfuz) ile biten kelimeler ha (ها) çoğul eki kullanıldığında bu okunmayan ha (ه) düşmüş, sadece çoğul eki kullanılmıştır. Oluşturulan metinde çoğul ekler bu kelimelerden ayrı şekilde yazılmıştır.

Örnek: درجها yerine درجه ها ; مبالغها yerine مبالغه ها; حیلها yerine حیله ها;

میوها yerine میوه ها gibi.

d) Nüshada Arapça kelime sonlarındaki ta harfi bazen ta-yi mudevver (ة), bazen de ta-yi keşide (ت) ile yazılmıştır. Arapça cümleler dışında bu harfler daima ta-yi keşide yani açık ta ile yazılmıştır.

Örnek: زكوة yerine زكات; حيوة yerine حیات gibi.

e) Nüsha genelinde kelimelere bitişik olarak yazılmış ra (را), mi (می) ve özellikle elif ile başlayan kelimelere bitiştirildiğinde okuma zorluğuna yol açan be (به) ekleri karışıklığa meydan vermemek için daima ayrı şekilde yazılmıştır.

Örnek:مسلمانرا, کافرانرا yerine مسلمان را, کافران را; میکرد yerine می کرد; بظوهور yerine به ظوهر ve بامضا yerine به امضا gibi.

f) Üstünlük ve en üstünlük sıfat takısı olan تر ve ترین nüshada kelime sonlarında ayrı olarak yazılmıştır. Hazırlanan metinde bunlar bitişik olarak yazılmıştır.

Örnek: سخی تر yerine سخیتر; قوی ترین yerine قویترین gibi.

g) Eski metinlerde kullanıldığı gibi kimi kelimelerde dal (د) yerine (ذ) harfi kullanılmış olup, hazırlanan metinde bugünkü şekle göre yazılmıştır.

Örnek: می کرذی yerine می کردی; بوذ yerine بود gibi.

h) Üçüncü tekil ve çoğul şahıs zamirinden önce به gelmişse, بدو ve بدیشان şeklinde yazılmıştır.

ı) Ha-yı gayr-ı melfuzdan sonra izafetler hemze ile gösterilmiştir.

i) Uzun seslilerden sonra gelen ek fiilin elifi düşmüştür.

II.1.8. Metnin Hazırlanışında İzlenen Yol

Daha önce de belirttiğimiz gibi, eserin tenkitli metni hazırlanırken *Adâbu'l-Hilâfe*'nin sadece tek nüshasının mevcut olması nedeniyle bu nüsha esas alınmıştır. Elde bulunan bu tek nüshaya dayanılarak metin kurulmuş, başka bir nüsha olmadığı

için herhangi bir karşılaştırma veya düzeltme imkanı olmamıştır. Yapılan düzeltmeler eldeki yazma nüsha esas alınarak sağlanmıştır. Sözü edilen düzeltmeler ise; nüshanın okunaklı, güzel bir nesihle yazılmış olmasına rağmen, zaman zaman müstensihin dikkatsizliğinden kaynaklanan kelime ve harflerdeki bazı noktalama hatalarından oluşan yanlışlıkların düzeltilmesinden ibarettir. Metin içinde zorunlu olan yerlerde düzeltme amacıyla tarafımızdan yapılan eklemeler köşeli parantez içerisinde [] gösterilmiştir.

Metinde geçen kişi ve yer isimleriyle, açıklanması gerekli görülen bazı tarihî, ilmî ve edebî terimlerin dipnotta açıklamaları yapılmıştır.

Metinde geçen âyetlerin süre ve âyet numaraları dipnotta gösterilmiştir. Kaynakları tespit edilen hadisler dipnotta gösterilmiştir.

Metinde geçen âyet, hadis ve Arapça ibareler harekelenmiştir. Ayrıca okunmasında yanlışlık söz konusu olabilecek kelimeler de harekelenmiş, metinde geçen tamlamalardaki izafet kesreleri de gösterilmiştir.

Metinde geçen tüm özel isimlerin, âyet ve hadislerin indeksi yapılmıştır. Nüshanın varak numaraları metinde köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir.

S O N U Ç

Bu çalışmada, XV. yüzyılda Şirvânşâhların Derbendî hanedanlığı döneminde yaşamış ve kendi ifadesiyle, eserini sunduğu Şirvânşâh Ferrûh Yesâr'ın hizmetinde bulunup, kendi ifadesiyle bu hanedanın nimetlerinden faydalanmış biri olan İbrâhim b. Muhammed'in siyasetnâme-nasihatnâme türünde kaleme almış olduğu *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe*'nin Farsça metni, var olan tek yazma nüshasına dayanılarak yeniden tesis edilmiş, metnin çevirisi yapılmış, edebî özellikleri, kaynaklarının tespiti ve yazıldığı dönemin tanıtımı üzerinde durulmuştur. Ayrıca yazarın tabî olduğu Şirvânşâhların siyasî tarihi, Şirvânşâhlar tarihinin ana kaynakları ve bunlar üzerinde yapılmış çalışmalarla beraber, siyasetnâmelerin tarihî gelişimi ve önemli örnekleri incelenmiştir.

Yazarın hayatı ile ilgili mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Eserin incelenmesinden yazarının bilgili, hünerli, Farsça'ya hâkim ve bununla birlikte Arapça ve İslamî ilimlere de vâkıf, dikkate değer bir muharrir olduğu görülmektedir.

Siyâsetnâme-Nasihatnâme türü eserlerde genel olarak tercih edilen sade nesir üslûbu eserin geneline hâkimdir. Yazıldığı dönemin kitaplarının en önemli özelliklerinden birisi olan giriş bölümünün uzun tutulup, sanat gösterme kaygısının anlamdan önce gelmesi özelliği, bu eserin girişi için de geçerli bir husustur. Bununla birlikte konular anlatılırken verilen çarpıcı örnekler, kullanılan edebî sanatlar, yapılan canlı tasvirler bakımından Âdâbu'l-Hilâfe, yazıldığı dönemde gelişmeye başlayan secili, sanatkârâne nesrin güzel bir örneğidir.

Eserin hem Şirvânşâh Ferruh Yesâr'a takdim edilmesi, hem de Kânunî Sultân Süleyman için istinsâh edilmesi, sultânî olan bu eserin değerini göstermesi bakımından ayrı bir önem arzeder.

Âdâbu'l-Hilâfe, muhtevâ yönünden de benzer diğer siyasetnâmelerde olduğu gibi, hükümdarlara devlet yönetimi ile ilgili bilgiler ve nasihatler vermektedir. Bu nasihatları verirken en evvel, insanların kendilerini yönetecek bir yöneticiye (İmam ve Sultân) muhtaç olduklarını delilleriyle ortaya koyar ve ondan sonra da, insanları yönetecek olan halife-imam-Sultânın kendilerinde bulunması icap eden özellik ve şartları beyan eder.

Siyasetnâme-Nasihatnâme türünün başarılı bir örneği olan Âdâbu'l-Hilâfe, muhtevâsı, dili ve üslûbu itibariyle büyük bir önem arz etmektedir. Devlet yönetimi ile ilgili yüzlerce yıl önce yapılan bu tespitler, verilen bilgi ve öğütler bu gün de geçerliliklerini muhafaza etmekte ve zevkle okunup istifade edilmektedir.

Bu çalışma ile birlikte, siyaset edebiyatımızın şimdiye kadar gözlerden uzak kalmış başarılı bir örneği siyaset ve edebiyat tarihçileri ile Fars Dili ve Edebiyatı araştırmacılarının hizmetine sunulmuş olmaktadır. İnsanları ve kurumları idare etme sanatının, insanlararası iletişim ve uluslararası ilişkilerin daha da büyük önem kazandığı günümüz dünyasında bu eserin bilimsel bir tarzda hazırlanmasıyla siyaset, bilim ve kültür dünyamızın yanı sıra, edebiyatımıza da fayda sağlayacağını umuyoruz.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 404 nüshasında Âdâbu'l-Hilâfe'nin ilk sayfası

بحق النبی وصحبه الامجاد

تم

وکن فی الملك یا خیر البرایا سلیمانا وکن فی العمر نوحا

تا بود آب و خاك و آتش و باد

درگهت مرجع افاضل باد

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 404 nüshasında Âdâbu'l-Hilâfe'nin son sayfası

İ Ç İ N D E K İ L E R

Bu kitap, insanların sultanı, cihanın padişahı, inananların üzerinde Allah'ın gölgesi, emniyet ve güven bahşeden, (yayan) adalet ve iyilik dağıtan, din ve dünyayı şereflendiren, İslam ve Müslümanların imdadına koşan, zayıfların ve düşkünlerin sığınağı, küfür ve inadı ezen, zulüm ve fesadı yok eden, Allah'ın beldelerinin koruyucusu, Allah'ın kullarına yardım eden, dünyanın işlerini düzenleyen, nimetlerin sahibi, cömertlik ve iyilik kaynağı, ilahî yardım ve desteklerin mazharı, sultan ve hâkânların en büyüğü, milletlerin dizginlerini elinde olan, Arap ve Acem padişahlarının efendisi, yani Sultan Selîm Şah Han'ın oğlu Sultan Süleyman Şah Han'ın -Allah hükümranlığını ebedileştirsin ve onun görüşü üzere kâinatı yürütsün- has hazinesine ait Âdâbu'l-Hilâfe kitabıdır.

ÂDÂBU'L-HİLÂFE VE ESBÂBU'L-HİSÂFE (Çeviri)

[1b] Sonsuz şükür ve sınırsız hamd, *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım…"*[361] âyetiyle hilâfet elbisesini seçkin Âdem devletinin endamına giydiren mülkün sahibi olan Allah'a mahsustur. Ve *"Allah Âdem'i seçkin kıldı."*[362] âyetinin şereflendirmesiyle insanı bütün cin ve melekler üzerine seçkin kıldı. *"Yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökecek birisini mi yaratacaksın?"*[363] diye itiraz edenlerin ağzına *"Ben sizin bilmediğinizi bilirim."*[364] sükut çivisini çaktı. *"Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti."*[365] âyetinin mektebinde tiynetini yoğurma itikaf halvethanesinde arifane erbaini (çileyi) geçirmek üzere, Âdem'i edibane inâyet eline havale etti. *"İçine de ruhumdan üfürdüğüm zaman…"*[366] âyetinin feyzini kabule hazır hale geldi. İlahî isimler ve sıfatların tecellilerine müstehak oldu. *"Ey Âdem! Eşyanın isimlerini meleklere anlat…"*[367] âyetinin güzel hitabı sayesinde ledunî ve rabbanî ilimlerin çeşitlerine mazhar oldu.

Şüphesiz, **[2a]** belagat ve akıcı konuşmada öyle beliğ hale geldi ki, lisanının bülbülü fesahat dallarında *"Âdem onların isimlerini onlara anlatınca.."*[368] nağmesiyle terennüme geldi. Acz ve ıztırar makamındaki melek ruhlu papağanlara *"Seni her türlü noksandan tenzih ederiz, Senin bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur"*[369] inlemesinden başka bir söz kalmadı.

Cenab-ı Hakk onu [Âdem'i] izzet, kudret, ihtiram ve vakar devletinin tahtına oturtup, dostu düşmandan, samimiyi münafıktan ayırmak istediğinde *"Onun için*

---

361 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/30.

362 Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân: 3/33. Âyetin tamamı şöyledir: *"Doğrusu, Allah Âdem'i insanlar ve alemler üzerinde seçkin kıldı."*

363 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/30.

364 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/30.

365 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/31.

366 Kur'ân-ı Kerîm, Sâd: 38/72. Âyetin tamamı şöyledir: *"Onu tamamlayıp, içine de ruhumdan üfürdüğüm zaman."*

367 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/33.

368 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/33. Âyetin tamamı şöyledir: "*Size demedim mi? Ben göklerin ve yerin gizliliklerini de bilirim, sizin açığa vurduklarınızı ve gizlediklerinizi de bilirim."*

369 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/32

secdeye kapanın”[370] nidasını âleme saldı. Melekut âlemindeki meleklerin kulağına *“Âdem'e secde edin.”*[371] davulunun sesini ulaştırdı. Siyâsetini göstermek ve Âdem'in reisliğini ispat etmek için, *“Ey İblis! Secde edenlerle beraber olmayışının sebebi nedir?”*[372] çarmıhına ve *“O büyüklük tasladı ve kâfirlerden oldu.”*[373] şeklindeki azap ve kınama darağacına çekilen ilk kişi *“Ben ondan daha hayırlıyım”*[374] iddiasıyla yüz suyunu zillet toprağına döken lanetli İblis idi. *“Beni ateşten, onu çamurdan yarattın”*[375] böbürlenme ateşiyle yaptığı taat ve ibadet harmanını yaktı ve yele verdi. “*Çık oradan! (Cennetten) Sen artık kovulmuş birisin”*[376] taş yağmuruyla büyüklük dergahından taşlandı ve kovuldu.

Yine, Cenab-ı Hak; **[2b]** kerem ve inâyeti ile *“Onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını vaat etti…”*[377] fermanı gereğince, Âdemoğlu arasındaki Hilâfet devletini, babadan evlada, seleften halefe intikal edip, alemin sonuna kadar devam etmesini tekeffül ettiğinden ve saadet ve büyüklük yolunda düşmanın tanınması ve hilelerinden sakınma en önemli iş olduğundan, Âdem ve evladına şunu öğretti: *“Şeytan sizin apaçık düşmanınızdır.”*[378]

Şiir: (Arapça)

“Hamd sanadır, ey büyüklük cömertlik ve yücelik sahibi

Yücesin sen; dilediğine verir, dilediğinden alırsın.”

Yüzbinlerce nezih övgü ve sayısız selam hediyeleri tertemiz ravzanın sakinine [Peygambere] ve O önderin pak ruhuna olsun ki, inci gibi yönetim kanunlarına ve peygamberlik zincirine mutlak düzeni O bahşetti. Cevher gibi siyaset

---

370 Kur'ân-ı Kerîm, Hicr: 15/29 Âyetin tamamı şöyledir: *“Ona şekil verdiğim ve Ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın.”*

371 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/34; A'râf, 7/11; Tâhâ, 20/116.

372 Kur'ân-ı Kerîm, Hicr: 15/32.

373 Kur'ân-ı Kerîm, Sâd: 38/74

374 Kur'ân-ı Kerîm, Sâd: 38/76.

375 Kur'ân-ı Kerîm, Sâd: 38/76.

376 Kur'ân-ı Kerîm, Sâd: 38/77.

377 Kur'ân-ı Kerîm, Nûr: 24/55. Âyetin tamamı şöyledir: *“Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını vaat etti…”*

378 Kur'ân-ı Kerîm, Fâtır: 35/6.

prensiplerini ve peygamberlik silsilesini tam düzene O kavuşturdu. Hususi nübuvvet hazinesine *"Ben peygamberlerin sonuncusuyum"*[379] tam mührünü O koydu. Putperestlerin gönül sandığındaki şekavet kilidini *"Ataları uyarılmamış, bir toplumu uyarman için..."*[380] âyetinin anahtarıyla O açtı.

O öyle bir devlet sahibidir ki, risalet darphanesinde **[3a]** onun kutlu isminden başkasına *"Bir gece, kulunu Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir."*[381] sikkesi vurulmadı. Büyüklük ve ululuk dergahında **"***Hayatın hakkı için…"*[382] keramet tacını onun saygıdeğer başından başkasına koymadılar.

Ezel terzisi *"Levlake…"*[383] yüce hilatini onun çevik endamından başkasına dikmedi. Melek Tavus'u *"Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik***"**[384] hidâyet kandilini onun yüce davet meclisinden başkasında yakmadı. *"Size öyle bir peygamber gelmiştir ki…***"**[385] fermanının şaşaalı alayı ile İslam devletinin haremine ayak basan o Peygamber'in (Allah'ın selamı üzerine olsun) heybetinden ve *"Kâfirler ve münafıklarla cihad et"*[386] âyetinin yardımıyla Kisrânın tahtına zelzele ve Kayserin sarayına velvele düştü. Tatlı hitabetiyle belağat meydanında *"Ben Arapların en fasih konuşanıyım"* bayrağını öyle bir zirveye taşıdı ki, güzel konuşan fasih Arap hatiplerinin dilleri aciz ve kusurlu kaldı. O öyle bir komutandır ki, sünnetine

---

379 et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, tah. Târık b. 'Abdullah b. Muhammed – 'Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî, Kahire, 1415, c. V, s. 327.

380 Kur'ân-ı Kerîm, Yâsîn: 36/6. Âyetin tamamı şöyledir: **"***Ataları uyarılmamış, bu yüzden kendileri de gaflet içinde kalmış bir toplumu uyarman için indirilmiştir"*

381 Kur'ân-ı Kerîm, İsrâ: 17/1. Âyetin tamamı şöyledir: *"Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Haram'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir."*

382 Kur'ân-ı Kerîm, Hicr: 15/72. Âyetin tamamı şöyledir: *"(Resulüm!) Hayatın hakkı için onlar sarhoşlukları içinde bocalıyorlardı."*

383 'Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hâfâ ve Muzîlu'l-İlbâs 'ammâ İştehere mine'l-Ehâdîsi 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrut, 1351, 2/148, No: 2121. Hadisin tamamı şöyledir: *"Sen olmasaydın ben Kâînatı yaratmazdım"*

384 Kur'ân-ı Kerîm, Enbiyâ: 21/107.

385 Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe: 9/128. Âyetin tamamı şöyledir: *"Size öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir. O size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatlidir".*

386 Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe: 9/73.

yapışanların amellerini arsız şeytanların fitnesinden ve nefsanî vesveselerden güvenli olan selamet yurduna ulaştırdı.

Keza, selat ve selam O'nun âline, O'na tabî olanlara ve taraftarlarına olsun ki, onlar sünnetin izleyicileri, ümmetin nasihatçıları **[3b]** ve yol gösterici kılavuzlarıdır. Sekiz yüz altmış dokuz (1465) tarihinde büyük sultân, değerli hâkân, inatçı kâfirleri ortadan kaldıran, bozguncu facirleri kahreden, Şeriat-ı garra'nın şiarlarını yenileyen, aydınlık dinin simgelerini belirleyen, zamanın sultânlarının en mükemmeli, insan türünün özü, adalet ve iyilik meşalesini taşıyan, nesilden nesile memleket sınırlarının sahibi, güçlü devletin saraylarını hadiselerden koruyan, ülkenin gerçek varisi, tartışmasız bir şekilde saltanatı hak eden, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, sünnet ve farzı ihya eden, Allah'ın desteğiyle desteklenen ve O'nun yardımına mazhar olan, Sultân oğlu Sultân, **Ferrûh Yesâr Şirvânşâh** -Cenâb-ı Hakk onun devletinin temellerini sabit kılıp, onun savletiyle din düşmanlarını kahretsin- **Şirvânşâh** ülkesinde -Yüce Allah, sahibinin gölgesinde uzun ömürlü kılsın, sakinlerini ve ahalisini her türlü afetten korusun- saltanat tahtına ve Şirvânşâh ülkesinin Hilâfet makamına ki, -bu makam sağ tarafın uğuru, sol tarafın fütuhudur- izzet ve temkinle oturdu. Ve şanı ve lütfü bol olan Allah'ın inâyetiyle işlerin dizgini **[4a]** ve insanların yönetimi dünyayı süsleyen O zatın reyine teslim edildi. Ve memleket ahalisini kâfirlerin şerrinden, fâcirlerin kargaşasından, azgınların zulmünden ve asilerin fitnesinden emin kıldı. Tam bir ehliyet ve bükülmeyen bir kuvvetle İslam diyarını ve Peygamber'in ümmetini koruyup, yönetti.

Ve (Arapça) *"Kişinin memleketine olan şefkati, babanın evladına karşı olan şefkatinden daha fazladır"* prensibi gereği, halk sevgisine, adalet kanunlarına, nebevî şeriatın takviyesine, Hz. Peygamber'in ümmetiyle iyi geçinmeye teveccüh gösterdi. Âlimler, fakirler, yoksullar ve zayıfların kendi lütfundan yararlanmasını sağladı.

Allah'a şükürler olsun ki, arzular bahçesinde murad goncası açıldı. Ve zamane hal diliyle şöyle diyordu:

(Arapça) *"Büyük zafer ve yüce devlet, tac sahibine, bükülmez ve benzersiz güç sahibine helal olsun."*

Adaletten, "İyilik nedir, hür müsün esir misin?" diye sordum.

Dedi ki adalet, "Hakk'ın Sultânı'nın kölesiyim."

[4b] O öyle bir melektir ki, melik suretinde âlemlere gölgesini yaydı. O öyle bir arslandır ki, eyalet ve saltanat meydanına emirlik kisvesiyle çıktı. Ve o öyle bir aydır ki, hilâfet ve imâmet ufkundan bir şah suretiyle doğdu. Ve herkes şu beyitlerin muhtevasını terennüm etti:

Şiir:

"Ey Allahım! Sen şu ilahî gölgeyi,
Ve dünyayı mamur kılanı, dünyada koru ve daimî kıl.
Kendi himayende tut,
Şu Müslüman diyarın hamisini."

Çocukluk döneminden itibaren, devlet ve sürur alameti o yüce zatın açık alnında parlıyordu.

Şiir: (Arapça)

"O daha beşikte iken ceddinin saadetinden haber veriyordu,
Soyluluk alameti parlak bir delil gibi alnında parlıyordu.
Hilâlin doğduğunu görünce,
Parlayan bir dolunay olacağını anlarsın."

Yani, çocukluk ve yetişme döneminde onun güzel ve mübarek yapısına bakanlar, celâl göğündeki O ayın ve kemal semasındaki O hilalin bir an evvel yeryüzünü aydınlığıyla süsleyen bir dolunay ve çevresine güzel ahlâkıyla nefes aldıran bir emir olacağını anlıyor ve tahmin ediyorlardı. Cenab-ı Hakk'ın (c.c.) buyurduğu gibi: *"Onun yakıtı, kendisine ateş dokunmasa bile ışık verecek kabiliyettedir. "*[387]

[5a] Yani, yönetimindeki sultânların övünç kaynağı, himmet ve nazar sahibi, dindar olup dindarları seven, melek sıfatlı, sultânlar arasında güzel hasletler ve beğenilen ahlâk sahibi, halkını seven, adaletli, salih ve iffetli, şöhreti güneş gibi ülke ve şehirlerde yayılan yüce babasının[388] güzel terbiyesinden kapsamlı bir şekilde hissedar olduğundan *"O nur üstüne nurdur, Allah dilediğini nuruna kavuşturur."*[389] âyetinin nuru tezahür etti.

---

[387] Kur'ân-ı Kerîm, Nûr: 24/35.

[388] I. Halîlullah b. Şeyh İbrahim. Saltanat dönemi: 820-869/1417-1465

[389] Kur'ân-ı Kerîm, Nûr: 24/35.

Beyit:

"Tatar ahusu sünbül otladığından,

Esintisi misk olarak gelir çarşı-pazara."

Kuşkusuz, onun devlet ve imamet güneşi, saltanat baharında memleket bahçelerini adalet havuzundan suya kandırıp, yemyeşil hale getirdi. Onun cömertlik bulutundan yağan sağanak, memleket tarlasını emniyet laleleri ve refah nesrinleriyle süsledi.

Şiir: (Arapça)

"Geldin, yücelikler ve cömertlikler getirdin,

Talihin uyuyan gözlerini açtın.

Yüceliğin dağınık olan iki yakasını bir araya getirdin. **[5b]**

Birikip, toplanmış buluttan cömertlik yağmurunu yağdırdın."

Yüce Allah (c.c.) onun saltanat yurdundaki saltanat tahtını, sultânımız ve sultânımızın oğlunun devletinin ortaya çıkmasının uğuruyla şereflendirsin. Ve onun heybetinin gölgesini şehirlerimiz üzerine dâim kılsın. Ve onu sakındığı şeylerden koruyup; -en kolay halde, en uğurlu şekilde, en mutlu bir yaşamda ve en bol ordular içerisinde, güvercinler mırıldandığı, bulutların yağmur yağdırdığı, şimşeklerin çaktığı ve yıldızların parıldadığı sürece- geniş lütfuyla ve büyük kuvvetiyle onu arzuladığına kavuştursun.

Bu risaleyi yazıp beyan eden, Samed olan Allah'a muhtaç ve bu hanedanın şefkatinin lütfuna mazhar olmuş **İbrahim b. Muhammed**'dir. Bu bende yetersizliğine rağmen teberrüken hediyesini arz etmek istedi. Ve bu hediyenin tesiri yıllar ve aylar tekrar ettikçe, gece ve gündüz yenilendikçe artarak devam etsin. Dünyevî çıkar ve kısa sürede değişime uğrayan fânî dünya menfaati kabilinden olmasın. İşte bundan dolayı bendeniz bu işe cüret edip, bu satırları karaladım.

Bu bilgiler güvenilir kitaplardan, büyük ve muhakkik âlimlerin eserlerinden alınmadır. **[6a]** Bu yazılar; Kelâm-ı İlahî'den bir takım âyetler ve nebevî haberlerden bazı hadisler, bazı enbiya ve asfiyanın halleri, selef imamlarının ve halef âlimlerinin tutumlarını, geçmiş zaman sultânlarının ve bilgelerinin yöntemlerini, bir çok ilmî fayda ve şer'î meseleyi kapsamaktadır. Halkın daha fazla okuyup istifade etmesi için son derece kısa tutmaya çalıştık. Bu kitabın faydaları, genelde saltanat ve hilâfet

ehline olduğu için kitabı ***“Âdâbü’l-Hilâfe ve Esbâbü’l-Hisâfe*** ismiyle adlandırdık. Kitabın beğenilmesini ümid ediyoruz.

Beyit:

“Keremi bol olan O nakkaş zattan umarım ki şimdi,

Kabulünün cilvesiyle güzel bir biçimde süslesin eserimi.”

Bu müsvedde bir mukaddime, on dört bâb ve bir hâtime şeklinde tertip edilmiştir.

Mukaddime, Yaratılmışların İmam ve Sultâna İhtiyacı Beyanındadır.

İçindekiler:

[7a] Mukaddime

Yaratılmışların İmam ve Sultâna İhtiyacı Beyanındadır

Bil ki akıl ve bilgi sahipleri ile anlayış ve görüş sahipleri nazarında apaçıktır ki hiçbir grup ve hiçbir topluluk hâkimsiz ve idarecisiz istikrar ve devamlılığa kavuşmaz. Hâkimsiz ve yöneticisiz hiçbir memleket düzene kavuşmaz. Zira insan nefsinin ve tabiatının gereği, daima menfaati celp ve zararı kendinden uzaklaştırmaktır. Başkalarının zararı pahasına herkes menfaati kendine doğru çeker. Başkasının zararına müncer bile olsa zararı kendinden uzaklaştırır. Ve bir başkası da aynı şeyi yapmaya çalışır. Bu durum düşmanlık ve çatışmaya sebep olur. Hırs, şer ve öfke herkesi kendi arzusuna yöneltir. Herkes bir başkasının ırzına, onuruna ve canına kasteder. (Sonuçta) birbirini öldürmeler ve fesad meydana çıkar. Eğer ortada adalet ve barış yoluyla husumetlerin önünü alacak, zâlimi engelleyip, mazluma destek verecek bir hâkim ve yönetici olmazsa, **[7b]** kısa zamanda pek çok fesad ve fitne ortaya çıkar. Maişet temini ve insanlar arasındaki irtibat kapısı kapanır. Gittikçe artan anlaşmazlıkların yüzünden İslam'ın aydınlığı kaybolmaya, solmaya yüz tutar. İnsanlar birbirlerinin kökünü kazımaya, birbirlerini yok etmeğe ve birbirlerinin canına okumaya başlarlar.

Her ne kadar Nebevî Şeriat *"Bu gün dininizi size tamamladım"*[390] hükmü ile hiçbir ayrıntıyı ihmal ve gözardı etmemiş, yaratılmışların faydasına ve zararına olan şeylerin kitapta, Sünnette, İcmada ve Kıyasta apaçık ve delillendirilmiş bir şekilde yer almış olsa bile, bunların icrası ve takviyesi dindar ve itikadı sağlam bir Sultânın yardımına bağlıdır. İnsanların günah ve kötülüklerden uzak durmasında Ahiret azabının korkusu ve onun vaadinden çok, yönetici ve onun yönetiminden duyulan korkunun rol oynadığı muhakkaktır. Müminlerin Emiri Ömer (r.a.) buyurduğu gibi: (Arapça) "Sultânın ortadan kaldırdıkları, Kur'ân'ın ortadan kaldırdıklarından daha fazladır." Yani, sultânın insanları fesad, zulüm ve suçlardan alıkoymasındaki etkisi, Kur'ân'ın vaat edilen korkusundan daha fazladır.

Çünkü **[8a]** Kur'ân'da zikredilen vaad, çoğunlukla âcildir yani, ahirete ertelenmiştir. Sultânın korkusu ve cezası 'âcildir yani, dünyadadır. Her ne kadar âhiret azabının dünya azabı ile mukayesesi söz konusu olmazsa bile, hazır ve göz önünde olmadığından ve insanların onun mahiyeti ile ilgili bilgileri olmadığından**,**

---

[390] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide: 5/3

hazır ve göz önünde olandan daha fazla korkmaktadırlar. Hüccetü'l-İslam Muhammed Gazzâlî[391] -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- buyurmaktadır ki: "İnsanlar sultâna muhtaçtırlar. Sultân da, kendisiyle hükmetme ve siyaset tarzını ortaya koyacağı, düşmanlıkların önünü keseceği ve nebevî şeriata göre mazlumun hakkını zâlimden alacağı bir kanuna muhtaçtır. O kanunu da âlimler ve fakihler bilmektedirler. Buna göre halkı yönetmede, onların intizam altına alınmalarında ve halkın dünyadaki işlerine istikamet vermede sultâna yol göstericilerdir." Demin belirtildiği gibi, dünya işlerini intizamı sultânın varlığıyla sabittir. Dünya da ahiretin tarlasıdır. Dünya olmaksızın din tamam olmaz. Dolayısıyla, insanların **[8b]** dinî işlerinin düzeninin sebebi de *"el mulku ve'd-dînu tev'emani" yani "Devlet ve din anne karnında bir batında yer alan ikizler gibidir"*[392] hükmünce zamanın sultânıdır. Bu ibare, aralarındaki mükemmel benzeşme ve münasebete işarettir. Çünkü din asıldır ve sultân onun koruyucusudur. Temeli olmayan her şey viran olmaya mahkumdur. Koruyucusu ve gözeticisi olmayan bir şey de kaybolur gider. Öyleyse, bu girişten anlaşılıyor ki bütün yaratılmışlar din ve dünya işlerinde zamanın Sultânına ve adil imama muhtaçtırlar. Çünkü o, din ve dünya işlerinin tanziminde ümmetin bütününe kâfidir.

Şiir:

"Bil ki bir padişah ve bir peygamber,
Bir yüzükte yer alan iki mücevher gibidirler.
Ne Allah'ın dini padişahsız olarak ayakta kalır,
Ne de bir padişah dinsiz olarak ayakta kalabilir."[393]

---

[391] Gazzâlî: Hüccetü'l-İslam Şeyh Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111) Eş'arî kelamcısı, Şafiî fakihi, mutasavvıf, filozoflara yöneltiği eleştirileriyle tanınan İslam düşünürüdür. 405/1058'de İran'ın Horasan bölgesindeki Tûs şehrinde doğdu. Fars asıllı olduğu sanılan Gazzalî'nin ailesi hakkındaki bilgiler son derece azdır. Bağdat'taki meşhur Nizâmiye medresesi müderrisliğinde bulundu. Hüccetü'l-İslam olarak ün salan ve kendisinden sonra gelen düşünürlerin büyük bir kısmını etkilemiş olan Gazzâlî'nin Fıkıh, Mantık, Kelâm, Felsefe, Tasavvuf ve Ahlâk konularında yazılmış yüzlerce eseri bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için Bkz. Mustafa Çağırıcı, "Gazzâlî", DİA, c. XIII, 489-534.

[392] el-'Aclûnî, *a.g.e.,* II, 1326.

[393] Bkz. Gazzâlî, İhyâu Ulûmi'd-Din, çev. A. Serdaroğlu, Ankara, 1975, c. I, s. 51. Aynı mana ve muhtevayı içeren şu Farsça mısralar yer alır:

Söylenildiği gibi; (Arapça) *"Cenab-ı Hakk'ın insan fertlerine olan mükemmel şefkat ve rahmetinden, onları nübüvvet ve risâlet sona ermeyinceye kadar hâkimsiz ve imamsız bırakmadı."*

Hilâfet ve **[9a]** İmametin[394] zamanı belirdi; ta ki hiçbir şekilde onların tezgahları ihmal edilmiş ve muattal olmuş olmasın. Bundan dolayı idi ki Peygamberlik ve Hilâfet devleti Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'e verildi. Yüce Allah, kullarının nizamını tamamlamak için Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ı da hükmetme bilgisi ve anlayışına layık gördü. Ta ki hüsumetlerin ortadan kaldırılmasına bir giriş ve başlangıç olsun. Ve bundan bir dakika bile gaflete düşülmesin. Nitekim Cenab-ı Hakk, Kelâm-ı Kadîm'de (Kur'ân'da) Ondan şöyle haber verir: *"Dâvud ve Süleyman'ı da hatırla ki, onlar, kavmin salıverilmiş koyunlarının zarar verdiği ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Biz de onların hükmüne şahit idik."*[395]

Bu hadise şöyle olmuştu: Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın kavminden birinin koyunları gece vakti, sahibleri yanlarında olmadan başkasının

---

"Bedân ey hıred-mend bâ âferîn
Berâder bud padişahî ve dîn

Ne bî dîn bûd pâdişâhî be cây
Ne bî taht-i şâhî bûd dîn be pây

Ne ez pâdişâhî niyâz est dîn
Ne bî dîn bûd şâhî râ âferîn"

[394] İslam'da devletin unsurları, yöneten (Halife, İmam, Sultan) ve yönetilen (ümmet, reaya, halk) olmak üzere ikidir. İslamda yöneten denince akla ilk gelen, Halife (İmam)dır. Sözlük anlamı, yerine geçen diye tarif edildiği gibi, naib diye de tercüme edilir. Kur'ân'da bu kelimenin eş anlamları geçmektedir. *"Ey Dâvud, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık*. (Sâd: 38/26. Ayrıca, aynı anlamlar için bkz. Bakara:2/30, Enâm: 6/69, Yunus: 10/14-73, Neml: 27/62, Fâtır: 35/39) Terim olarak anlamı ise; dini korumak ve dünya siyasetini dine uygun olarak idare etmek hususunda şeriat sahibine naiblik etmek demektir. Buna Hilâfet veya İmamet denir. İmam denmesinin nedeni, namazları kıldıran imamlara benzemesindendir. Nasıl ki cemamat namazda imama tabii olursa, halk da imama yani halifeye uyar. Halife denmesinin nedeni ise, ümmet nezdinde Hz. Muhammed'e halef (vekil) olmasındandır. Uğur, Ahmet, *a.g.e.*, s. 32-33. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. I s. 554-558, İstanbul, 1989; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 29 vd.

[395] Kur'ân-ı Kerîm, Enbiyâ: 21/78

tarlasına girerek ekinlerine zarar vermişti. Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun) ikisinin arasında hükmederken, koyunların tazminat olarak ekin sahibine verilmesine hükmetti. Dışarı çıktıklarında Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun) kapının önünde oturmaktaydı ve on bir yaşlarında **[9b]** idi. Onlardan "Babam ne şekilde hüküm verdi?" diye sordu. Durumu anlattılar. Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun) "Ben olsam bunun aksine hüküm verirdim" dedi. Bu haberi Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'a ulaştırdılar. Süleyman'ı çağırdı ve dedi: "Baba ve evlatlık hakkı için söyle, sen olsaydın nasıl bir hüküm verirdin?" Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun) dedi: "Koyunları sütünden, yününden ve kuzularından faydalanıp, nafakasına sarfetsin diye tarla sahibine verirdim. Koyunların sahibine de bir yıl boyunca, ekinler eski hale gelinceye kadar tarla ile uğraşmasını, bundan sonra da koyunların eski sahibine verilmesini emrederdim." Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun) bu sözü işitince çok beğendi. Ve "Hüküm senin ortaya koymuş olduğun gibidir. Çünkü şanı yüce olan Allah buyurur ki: *"Süleyman'a biz ilham ettik…"*[396] Bu âyet **[10a]** Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun)'nin hükmünün sağlamlığına delildir.

Ehl-i usulden bazılarının görüşüne göre; peygamberlerin vahyin dışında, içtihadla hüküm vermeleri uygun değildir. Bu değerlendirmeye göre Süleyman'ın (Allah'ın selamı üzerine olsun) hükmü Dâvud'un (Allah'ın selamı üzerine olsun) hükmünü neshetmiştir. Diğer bazı kimselerin görüşü de Peygamberlerin ictihad etmelerinin, ictihadın erdemini de beraberinde getireceğinden, caiz olduğu yönündedir. Onlar İçtihadlarında yanıla da bilirler. Sevabın hâsıl olması, müctehidin hakka isabet etmesine (hakkı tutturmasına) bağlı değildir. Öyleyse bu takdirde içtihad edip, bir hükme varan kimse sevaba nail olur. Nitekim her ne kadar *"Süleyman'ın verdiği hükmü ona biz ilham ettik"*[397] âyetinden, doğru olanın Hz. Süleyman'ın hükmü olduğunu akla getirse de, Yüce Allah'ın *"Onlara, hikmet ve ilim verdik…"*[398] âyeti söz konusu hususa delalet etmektedir.

---

[396] Kur'ân-ı Kerîm, Enbiyâ: 21/79 Âyetin tamamı şöyledir: *"Süleyman'ın verdiği hükmü ona biz ilham ettik. Onlardan her birine, adaletle hükmetmek için bir hikmet ve peygamberliğe layık bir ilim verdik…"*

[397] Kur'ân-ı Kerîm, Enbiyâ: 21/79

[398] Kur'ân-ı Kerîm, Enbiyâ: 21/79 Âyetin tamamı şöyledir: "Onlardan her birine, adaletle hükmetmek için bir hikmet ve peygamberliğe layık bir ilim verdik."

Sonra bilmiş ol ki, mezkûr hüküm onların dinine göredir. Bizim dinimize gelince: İmam-ı Şafiî'nin[399] (r.a.) mezhebine göre; gündüz vakti, sahibi yanlarında bulunmayan hayvanların meydana getirdiği zarar tazmin edilmez. Gece vakti meydana getirdikleri zarar tazminat gerektirir. İmam Ebû Hanife'ye (r.a.) göre ise, sahipleri yanlarında olmadığı sürece hayvanların meydana getirdiği zarar tazmin edilmez.

[10b] Ebû Hureyre[400] (r.a.)'nin rivâyetiyle gelen sahîh bir hadiste Resûl (Allah'ın selamı üzerine olsun) buyurur ki: "İsrail oğullarından her biri birer oğla sahip iki kadın vardı. Allah'tan gelen bir bela üzerine o iki bebekten birini kurt alıp, götürdü. Geride kalan bebek üzerine o iki kadın arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Her iki kadın da sağ kalan çocuğun kendisinin olduğunu iddia ediyordu. Bu iki kadından biri yaşça diğerinden büyüktü. Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın huzuruna çıktıklarında, Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun); ya benzerlik sebebiyle ya da başka bir karineden dolayı çocuğun, büyük olan kadından olduğuna hükmetti. Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın huzurundan ayrılan kadınlar, Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun)'a yetiştiler. Ve durumu tekrardan ona açtılar. Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun) "Bıçak verin de bu bebeği iki parça yapıp aranızda bölüştüreyim." Yaşı büyük olan kadın hiç ses çıkarmadı. Küçük olanı "Allah'ın rahmeti üzerine olası öyle yapma! Bebek benim değil diğer kadınındır dedi." Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun) bu sözü işitince çocuğun genç olan kadının olduğuna hükmetti. Delil olarak; kadın, gösterdiği şefkat ile çocuğun öldürülmesine razı olmadı ve **[11a]** hüsumeti terk etti. Çocuğun diğer kadından olduğunu itiraf etti. Bu, onun anne olduğuna delalet eder. Çünkü karşıt görüşte ısrar etmenin çocuğun helak olmasına sebeb olacağını gördüğü için, yaşaması için çocuğundan vazgeçti; velev ki bir başkasında kalmış olsun.

---

[399] İmam Şafiî: Şafiî mezhebinin kurucusu. Asıl adı Muhammed bin İdris'tir. Babası İdris bin Abbas'tır. Dedesinin dedesi Şâfiî, Kureyş kabilesindendir ve sahabi olduğu için, Şâfiî adı ile meşhur olmuştur. Hicri 150 (M767) senesinde Gazze'de doğdu. Hicri 204 (M820)'de Kahiree'de 54 yaşında vefat etti. Kabri, Kurafe kabristanlığında büyük bir türbe içindedir.

[400] Ebû Hüreyre: Ebû Hüreyre Abdurrahman b. Sahr ed-Devsî: (?-678) Yemen asıllıdır. Gerçek adı Abduşşems olup, Peygamber tarafından Abdurrahman olarak değiştirilmiştir. Bulduğu sahipsiz kedi yavrularını besleyip baktığı için Ebû Hüreyre (Kediciklerin babası) lakabıyla meşhur oldu. En çok hadis nakleden sahabilerin birincisidir.

Bu durumda her iki peygamber müctehid olmaları dolayısıyla ikisinin de varmış olduğu hükümler hak idi. Her ikisinin verdiği hüküm için karineleri vardı. Ama Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın karinesi zahiren daha güçlüydü. Muhtemelen onların şeriatında karine, delil mesabesinde idi. *Keşşâf*'[401]ın şârihi[402], latif bir üslupla *Mişkât*[403]'ın şerhinde hadis delil getirerek, Süleyman'ın bir çeşit hile ve mülatefe ile meselenin içyüzüne ve hakikat-ı hale muttali olmak istediğini, onların şefkatlerini test ederek hangisinin gerçek anne olduğunu öğrenmek istediğini, yoksa cürüm işleyip çocuğu iki parçaya ayırmak olmadığını ve hâkimlerin meselelerin özüne vakıf olmak için bu türden hilelere baş vurmalarının adetten olduğunu beyan eder.

---

[401] *Keşşâf:* Mutezile âlimlerinden Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ağırlıklı olarak dirâyet metoduyla yazdığı tefsiri. Tam adı, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl'*dir. Müellif, eserini 526/1132 yılında yazmaya başlamış ve iki yılda tamamlamıştır. Dirâyet metoduna göre yazılan eserde rivâyete de yer verilerek iki metod birleştirilmiştir. Kur'ân'ı lügat, nahiv ve belagat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'ân-ı Kerîm'in î'câz yönlerini, özellikle taşıdığı edebî üstünlüğünü ve erişilmez nazım güzelliğini ortaya koyması gibi özellikleriyle çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır. Ali Özek, "el-Keşşâf", DİA, c. XXV, s. 329-330.

[402] Şerefu'd-dîn-i Tibî: Şerefu'd-dîn Hasan b. Muhammed et-Tibî (ö. 743/1342): Tefsir tarihinde önemli bir yer tutan, leh ve aleyhinde çok söz söylenen, üzerinde yüzlerce şerh, haşiye, ta'lîka ve reddiye yazılmış bir kitap olan *Keşşâf*'ının şerhi olan *Fütuhu'l-Gaybi fi'l-Keşfi an Kinâi'r-Reyb (Şüphe örtüsünü Kaldırma Hakkındaki Fütuhu'l-Gayb)* adlı eserin yazarıdır. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*'da, altı ciltten oluştuğunu belirttiği bu eserin *Keşşâf* şerhlerinin en önemlisi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, trc. Rüştü Balcı, İstanbul, 2007, c. III, s. 1175.

[403] Mişkat: Mişkatü'l-Mesabih: Hatip et-Tebrizî (ö. 741/1340) tarafından Ferrâ el Begavî'ye (ö.: 516/1122) ait, güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseri olan Mesabihu's-Sünne'yi tamamlamak için yazılan eser. Eser üzerine ilk şerh, Şerafeddin-i Tibî tarafından *el Kaşif 'an hakâiki's-Sünen (Şerhü't-Tibî 'ala Mişkati'l-Mesabih)* adıyla yazılmıştır. Mişkatü'l-Mesabih hakkında en önemli çalışma ise, Ali el Karî'nin *Mirkatü'l-Mefatih* adlı eseridir. Ali el Karî, mükerrer rivâyetleri çıkararak, hadisleri senedleriyle birlikte kaydetmiş, merfu veya mevkuf olduklarını belirtmiş, muhtasar rivâyetlerin tümünü zikretmiş ve Tebrizî'nin garip veya zayıf olarak nitelendirdiği rivâyetleri yeniden değerlendirmiştir. *Mişkatü'l-Mesabih* üzerinde Alemüddîn es-Sehavî, Seyyid Şerif Cürcanî, İbn-i Hacer el-Heytemî başta olmak üzere pek çok kişi şerhler kaleme almıştır. Hatiboğlu, İbrahim, "Mesabihü's-Sünne", DİA, c. XXIX, 258-260.

Soru: Eğer biri, Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun) nasıl olur da babasının hükmünü nakzederek kendi hükmünü icra etti diye soracak olursa, bu sorunun **[11b]** üç yönlü cevabı vardır: Birincisi; Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun), hükmü karara bağlamamış olabileceğinden, hükmünün nakzedilmesine gerek yoktu. İkincisi; bu sözün Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'dan bir hüküm olarak değil de bir fetva olarak sadır olması ihtimali hükmün geçerliliğinin ortadan kalkmasına sebeptir. Üçüncü olarak; belki de onların hukuklarında şöyle bir kural vardı: Taraflar ilk hâkimin kararını bir başka hâkime arzedip, ikinci hâkimin görüşü, birinci hâkimin görüşünün zıddı olup, birinci hâkimin görüşünün geçerliliğini ortadan kaldırmış olabilir. Durum bu şekilde gerçekleşmiş olabilir.

Bu girişten, adaletli sultânın varlığının büyük bir nimet ve o nimetin şükrünü eda etmenin bütün müslümanların üzerine vacip olduğu anlaşılmış oldu.

Rivâyet edilir ki şanı yüce olan Allah, Musa'ya (Allah'ın selamı üzerine olsun) vahyetmiş ki "Ey Musa, bir taife ya da kavimden hoşnutluğumun alameti, onların başına onların en iyisini vali ya da hâkim olarak atamamdır. Aynı şekilde bir taifeye hoşnutsuzluk ve gazabımın alameti de onların başına en kötülerini vali ya da hâkim tayin etmemdir."

Allah'a hamd olsun ki bu memleketin yüce padişahı -Allah onun merhametli gölgesini bütün Müslümanların ve muvahhidler zümresinin üzerinde daim kılsın- soylu soplu, şerefli, **[12a]** şefkat ve merhamet, övülmüş ahlâk ve beğenilmiş davranışla süslenmiş ve parlamıştır.

Bundan dolayı Yüce Allah'a iki yönden şükür vacibtir. Biri, bizleri böylesine merhametli bir sultânın gölgesine koyması ve onun adaletinden hissedar yapmış olmasıdır. İkincisi, bu devletin teşekkülü Hakk'ın rıza ve hoşnutluğunun alamet ve göstergesidir. VeYüce Allah'ın rızasının hasıl olmasının büyük bir nimet olduğu muhakkaktır. Yüce Allah buyurur ki *"Allah'ın razı olması en büyük nimettir."*[404] Ama nimette boğulan, nimetin değerini bilmezmiş.

Beyt:

"Feleğin kocaman gözü sürmeli de olsa,

Senin kadrinin kemâlini asla göremez. Senin kadrinin yüceliğinin üstünde bir başka yücelik vardır.Ki, vehim feleğin öte yanından orayı bir sahra gibi zanneder."

---

[404] Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/72

BİRİNCİ BÖLÜM:
İMÂMET VE SULTÂNLIĞIN FAZİLETİNİN BEYANI HAKKINDA

Her türlü noksan sıfatlardan uzak olan yüce Allah buyurur ki**:** *"Bir zamanlar Rabbi İbrahim'i bir takım kelimelerle sınamış, onları tam olarak yerine getirince: Ben seni insanlara önder yapacağım demişti."*[405] Yani, Ey Muhammed! İbrahim'in Rabbinin, İbrahim'i imtihan ettiği zamanı hatırla. Yüce Allah'ın imtihanı, kulun mukafatlandırılmaya ve cezalandırılmaya müstehak olmasını açığa kavuşturmasıdır. **[12b]** Çünkü kul ödüllendirilmiş ve cezalandırılmış olmuyor. Mademki belli olmuyor ve o sebebten dolayı ödüllendirilip cezalandırılıyor. Nitekim Yüce Allah kendi kadim bilgisiyle İblis'in kâfir olacağını biliyordu. Ama laneti gerektirecek şeyin kendisinden açığa çıkıncaya dek onu lanetlemedi. O da, yüz çevirip büyüklenerek Hakk'ın emrine muhalefet etti. Yüce Allah onun *"Yüz çevirip büyüklenerek kâfirlerden oldu"*[406] haberini vermektedir.

Yüce Allah İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun)'yi birkaç şeyle imtihan etti. İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun) onları yerine getirdi. Yüce Allah bunun üzerine onu insanlara imam ve yaratılmışlar için uyulacak kimse yaptı. Nitekim Yüce Allah *"Seni insanlara imam yapacağım"*[407] diye buyurmaktadır. Yüce Allah'ın bu kelimelerden kasıt ve muradının ne olduğu müfessirler tarafından söz konusu edilmiştir. Abdullah İbn Abbâs[408] (r.a.), bu kelimelerden kasdedilen şeyin peygamberin sünnetinden olan on özellik olduğunu buyurur. Bunların beşi baş, beşi de beden ile alakalıdır. Nitekim hadiste geçmektedir ki: *"Babanız İbrahim'in uygulayıp amel ettiği on özellik vardır."*[409]

[13a] Bunların beşi başta, beşi de bedendedir. Başta olan beş haslet şunlardır: İlki misvak kullanmak, ikincisi mazmaza, yani abdest alırken ağza su vermektir.

---

405 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/124

406 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/34

407 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/124

408 Abdullah İbn-i Abbâs: Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Abdülmuttalib b. Hişâm, sahabilerden olup Hz. Peygamber'in amcazadesidir. Hicretten üç yıl önce Mekke'de doğmuş, 68/690 tarihinde Taif'te vefat etmiştir. İlim ve anlayışının gelişmesi için Hz. Peygamber kendisine dua etmiştir. Devrindeki İslam cemaati herhangi bir mesele ile karşı karşıya kaldıklarında ona müracaat ederler ve gereken cevabı onda bulurlardı. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'i ilk tefsir eden sahabedir.

409 Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasar Tercüme ve Şerhi,* Ankara, 1988, c. 7, s. 529.

Üçüncüsü istinşak, yani abdest alırken buruna su çekmek, dördüncüsü, bıyıkları kısaltmak, beşincisi, sakalı uzatmak ve kesmemektir. Bedenle ilgili olan beş özellik de şunlardır: Sünnet olmak, etek bölgesini tıraş etmek, su ile istinca etmek, koltuk altı kıllarını yolmak ve tırnak kesmektir. Dünyada ilk bıyıklarını kısaltan, sünnet olan ve tırnak kesen İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun) idi. Dünyada ilk defa başına beyaz kıllar düşerek saçları ağaran İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun) idi.

Müfessirlerden bazıları, kelimelerden kasdedilenin tavaf, sa'y, şeytan taşlAma ihram, Arafe'de vakfeye durmak ve bunun gibi Hacc'ın menasikleri olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da kelimelerden murad olan şeylerin, Hakk Teala'nın onu (İbrahim'i) yıldızlar, güneş, ay, evladını kurban etme ve Nemrud'un ateşi ile ettiği imtihanlar olduğunu söylemişlerdir. Onun oğlunu kurban etme ve Nemrud'un ateşi **[13b]** ile imtihanı meşhurdur. Ama İbrahim'in (Allah'ın selamı üzerine olsun) yıldızlar, ay ve güneşle imtihanı ise şu şekildeydi: Onun kavmi yıldızlara, aya ve güneşe tapıyorlardı. İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun) onları içinde bulundukları yanlıştan uyarmak, hak din ve doğru yol ile aydınlatmak istedi. Onlara, sağlam ve doğru bir düşünmeyle taptıkları şeylerin ilah olmaya yaraşır olmadıklarını anlayabileceklerini anlattı. Çünkü onların doğuşları, batışları hareket ve yer değiştirmeleri onların yaratılmış olduklarına, bir yaratıcının, bir sanatkarın, tedbir sahibi akıllı bir varlığın var olduğuna delalet eder. Akşam karanlık olup da yıldızlar ortaya çıkınca, ki onun Zühre yıldızı olduğunu söylerler, işte benim rabbim budur dedi. Nitekim Yüce Allah onu şöyle haber verir: *"Gecenin karanlığı onu kaplayınca, bir yıldız gördü."Rabbim budur" dedi.*"[410]

Bil ki bu sözün İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun)'den çıkması, böyle inanıyor olmasından değildi. Çünkü sıradan insanların çoğunun bile bildiği gibi, değişen ve dönüşen bir şeyin İlah olmaya liyakati yoktur. Peki nasıl olabilir de Halilu'r-Rahman'ın (Allah'ın selamı üzerine olsun) yıldızların **[14a]** ilah olabileceğine dair böyle bir sözü inanarak söylemiş veyahut böyle bir şeyi tasavvur etmiş olması zannedilebilir olsun? Aksine bu söz; muhatabının batıl üzere olduğunu bildiği halde, muhataba ait görüşü aktarıp tekrarlayan kimsenin sözü kabilindedir. Böylece muhatap onun kendi görüşünde mutaassıp olduğu zannına kapılmaz ve kişi bu takrir yoluyla muhatabın görüşünü çürütmüş olur.

---

[410] Kur'ân-ı Kerîm, En'âm, 6/76

Bu yüzden İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun) yıldızı gördü ve onların "bizim rabbimizsin" dedikleri gibi O da, daha önce söylendiği şekliyle "Bu benim rabbimdir" dedi. Yıldız kaybolup batınca, onları kendi batıl inanç ve fasık dinlerinden uyarmak istedi ve şöyle dedi: "*Ben batanları sevmem.*"[411] Yani ben cisim ve kütle olup, yaratılmışlara has özellikler olan, değişip halden hale giren, bir yerden başka bir yere intikal eden şeylere ibadet edip, tapmayı sevmem ve kendilerinde devamlılık ve sebat olmayan şeyleri istemem.

Bu şekilde gecede ve gündüz vaktinde onlara tekrar anlatıp uyararak bunların da yok olmaya mahkum ve değişken olduklarını ve tapılmaya layık olmadıklarını söyledi. Daha sonra, **[14b]** gösterdiği delil ve hüccetlerin onlarda bir etki meydana getirmediğini anlayınca *"Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım"*[412] dedi.

Nebi (Allah'ın selamı üzerine olsun)'den rivâyet edilmektedir ki, Allah'ın katında değerli ve sevgili olanın imtihanı daha zordur. Çünkü bu durum onun faziletini ortaya çıkarıp, bol sevap ve bağışlara mahzar olur. Nitekim Lokman (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın oğluna şöyle söylediği rivâyet edilir: *"Yavrucuğum! Altını ve gümüşü ateşle, mü'min ise belalarla imtihan edilir."* Yani, nasıl ki ayarının bilinmesi ve iyinin kötüden ayrılması için altın ve gümüşü ateşte denerler, aynı şekilde mü'min kul da belalarla imtihan edilir. Bu da insanın iyiler ve hayırlılar mertebesine meşakkatsiz ve sıkıntısız bir şekilde erişemeyeceğine delildir.

Büyük imam Fahruddîn-i Râzî[413] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) der ki **[15a]** (Arapça) "İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun) fütuvvet ve cömertlik ehlindendi. Çünkü Allah'a ibadet yolunda ve itaat kanununda canla başla çalıştı. Her

---

[411] Kur'ân-ı Kerîm, En'âm, 6/76.

[412] Kur'ân-ı Kerîm, En'âm, 6/78

[413] Fahru'd-d'in-i Razî: Fahruddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin-Razî, (1149-1209) meşhur kelam âlimi ve din felsefecisidir. Doğduğu Rey şehrinde ve Meraga'da meşhur hocaların yanında tahsilini tamamladıktan sonra, bir Şafiî ve Eş'arî âlimi olarak çalışmaya başladı. Bu çalışmalarını Buhara, Semerkand ve Hindistan gibi yerlerde sürdürdü. Kendisine düşmanlık eden Kerramîler tarafından zehirlenerek öldürüldüğü rivâyet edilmektedir. Râzî'nin felsefe ile dinî anâneleri uzlaştırmaya teşebbüs etmesi dikkat çekicidir. Razî, hayatının sonunda olağanüstü bir hatip oldu. Bu zamanlarda kelam ilminin cedelî üsullerini faydasız sayarak attı ve en yüksek manevi tatmini Kur'ân okumakta bulduğunu ilan etti. Kramers, "Râzî", c. IX, s. 645-646.

neye sahipse Allah’ın istediği gibi sarfetti. Nitekim kalbini sevgi ve irfana; dilini, muhaliflere karşı delil ve hüccet ortaya koyma yolunda; bedenini, ateşlerin yakmasına; evlatlarını kurban etmeye; malını, misafirler uğruna amade ve feda etti. Şüphesiz yerlerde ve göklerde “Halîlu’r-Rahman= Allah’ın dostu” olarak meşhur oldu. Sonunda İbrahim, ona emredilenlere karşı vefadarlık edince, uğradığı belalara karşı Allah onun sabrını arttırdı. Yüce Allah, ona yaptığı bağışlarla onu tüm yaratılmışlardan seçkin, başı dik ve kazançlı yapmak; mertebe vererek onu tüm akranlarından üstün ve bütün yaratılmışları kendisine bağlı ve takip edicisi, dünyada yaşayanların bütününün dini ve dünyevi işlerinin iyi ve kötü olmasını onun emir ve yasaklamasına havale edilmesini istedi. Şüphesiz Yüce Allah, imamet mertebesini ona ikram buyurdu. Liderlik ve rehberlik dizginini onun kifâyetli avucuna koydu. Ve onu bu hitapla müjdeleyerek *“Seni, insanlara imam yaptım*”[414] diye buyurdu.

Ve bu, **[15b]** imametin yüksek bir mertebe ve yüce bir derece olduğuna apaçık bir delildir. Çünkü Yüce Allah İbrahim’den çeşitli ibadetler, hizmetler, nice bela ve mihnetlerle imtihanlar açığa çıkardıktan sonra, mükâfatını bu makam ve mertebeye çıkardı. *“Seni insanlara imam yapacağız”* hitabıyla onu memnun ve mutlu eyledi. Onun ferahı ve mutluluğu makam ve mevki sevgisinden dolayı değildi. Aksine; bu hitabın içinde görünen, sâhip ve mâlik olan Cenâb-ı Allah’ın kerem ve lütfünü mülahaza vasıtasıyla, rıza-yı ilahi gülistanının meltemi O’nun can burnuna ulaştı ve bu mertebe ile mutlu olduğunu bildi. İnsan, kulların hidâyetine sebep olan ilmî meseleler ve dinî hakikatler konusunda ilhama mazhar olacak; bu mana onun ebedî hayatına ve iki cihan saadetine sebep olacaktır.

Bu mertebenin meydana gelmesiyle memnun olunca, istedi ki bu ikbalden bir nasip ve bu ikramdan bir hisse de zürriyetine ulaşsın ve onlar da bu ilahi inâyetten nasipdar olsunlar. Çünkü şu bir gerçek ki bir insan, eline geçen mertebe ve onunla mutlu olduğu her türlü ikbal ve görkemden **[16a]** hanedanı ve nesline de daimi olarak kalmasını ister. Sonra *“Zürriyetimden de..*”[415] Yani, soyumdan da imamlar yap ta ki içlerinde daima rehber ve önderler olsun dedi. Cenab-ı Hakk, *“Benim ahdim zâlimlere erişmez”*[416] diye buyurdu. Yani, senin soyundan da olsalar zâlimlere ve

[414] Kur’ân-ı Kerîm, Bakara: 2/124

[415] Kur’ân-ı Kerîm, Bakara: 2/124

[416] Aynı âyet.

sözlerinde durmayanlara benim imamet ahdim ona erişmez. Bu mertebe ve makam adaletli olanlara hastır.

Keşşâf'ın sâhibi,[417] (r.a.) bu âyetin, fasık kimsenin imamete yetkisinin olmadığına delil olduğunu nakleder. Derler ki, nasıl olur da hükmü doğru olmayan, şahitliği duyulmamış, verdiği haberi kabul edilmeyen kimsenin imamet ve halifeliği caiz olur? Bazı tefsirlerde, bu âyette zâlimlerden muradın kâfirler olduğu nakledilir Yüce Allah bu âyette İbrahim'e zürriyetinden bazı kimselerin kâfir olacağını haber verdi. Ve yine, imamet mertebesinden ve hilâfet makamından kâfirlerin nasibinin olmayacağını haber verdi. Bu da imamet ve hilâfetin büyüklüğüne delildir. İbrahim (Allah'ın selamı üzerine olsun), imameti genel olarak **[16b]** soyunun tümü için istediğinde, Yüce Allah duasını kâfirler hakkında kabul etmedi. Sonra, Mekke ve Mekke ehli için isteyince duasını mü'minlere has kılarak *"Ey Rabbim! Burayı emniyetli bir belde yap. Buranın halkından Allah'a ve Ahiret gününe iman edenleri de çeşitli mahsullerle rızıklandır."*[418] Allah buyurdu ki: *"Ben kâfir olanı da az bir müddet dünya nimetlerinden nasiplendirir, sonra da onu cehennem ateşinin azabına çarptırırım. Gidilecek ne kötü bir yerdir orası!"*[419]

Yani, bu beldenin Allah'a ve Kıyamet gününe iman etmiş halkını mahsullerden rızıklandır. Ve herkes için istekte bulundu. Çünkü rızık konusunda umumu içine alacak şekilde dua ettiğinde, duanın kâfirleri kapsamayacağından korktu. İmametin kâfirler hakkında makbul olmaması üzerine duasını sadece mü'minlere has kıldı. Her türlü kusurdan münezzeh ve yüce olan Allah, yine ona bildirip gösterdi ki, rızıklandırma işi imametle alakalı değildir. Çünkü imamet benim fazlım ve bağışımdır; layık olduğunu bildiğim ve istediğim kimseye veririm. Ama rızık vermek adalettir. Benim adaletim bütün kulları kuşatmıştır. Bunlar ister kâfir,

---

[417] Zemahşerî: Ebû'l-Kasım Carullah b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî el-Harezmî, tefsir, hadis, kelam âlimi, şair ve edib. Bütün bu alanlarda yazdığı pek çok eseri vardır. Zemahşerî, Selçuklu sultanlarından Melikşah devrinde Harezm kasabalarından Zemahşer'de 497/1075'te doğdu. Mekke'de uzun süre ikâmet ettiği için Cârullah lakabı verilerek "Cârullah Zemahşerî" adıyla meşhur olmuş, ayrıca kendisine "Fahr-ı Harezm" ünvanı da verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüce, Nuri, "Zemahşerî", İA, c. XIII, s. 509-514.

[418] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/126

[419] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/126

isterse mümin olsunlar fark etmez. Nitekim buyurur ki: *"Kâfir olanı da.."*[420], yani kâfir olanı da rızıklandırırım. **[17a]** Dünya da onu rızıktan mahrum etmem, çünkü o da benim kullarımdandır.

Rivâyet edilir ki Musa (Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun), Allah'a (c.c.) yakarışında şöyle der: "Ey Allah'ım! Firavun'a rızık veriyor ve cömertlik sofrandan nasibdar ediyorsun. Halbuki o ilahlık dava ediyor. Bu batıl ilahlık davasından ötürü senin nimet ve rızıklarından mahrum ve nasipsiz olması gerekirdi. Hitap geldi ki: "Ya Musa! Eğer Firavun ubudiyet ve kulluğu terk etse bile, ben Rububiyeti terk etmem. Ben bütün alemdekilerin Rezzâk'ıyım ve hepsinin rızkını onlara gönderirim."Bu mukaddimenin amacı, imametin Cenab-ı Allah'ın fazlı ve Allah'ın kendilerine tam bir inâyette bulunduğu kimselere mahsus olduğuna dairdir. Ama bu makam ve mertebenin değerini bilmeleri ve bu mertebe ve makamı zulüm ve zorbalık necasetiyle kirletmemeleri ve bu ikbalin değerini bilmeleri gerekmektedir. Çünkü kâinatın en iyisi (Allah'ın selamı üzerine olsun) buyurur ki: "Kıyamet günü Yüce Allah'a (c.c.) en dost ve yakın olan kişi, Adaletli olan imamdır. Ve o günün şiddetli sıcağında adaletli imam [17b] Allah'ın arşının gölgesinde olacaktır." Ve bir başka hadiste naklolunmuştur ki, "İnsanların, idaresinde güven ve esenlik içinde yaşadığı adil bir valinin amel defterine her gün altmış abîd ve müctehid sıddıkın ecri yazılır ve derecesi yükseltilir."

Hüccetü'l-İslam İmam Muhammed Gazzâlî (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) *İhyau 'Ulûm*'da tesbih, tehlil, zikir ve dua gibi sünnet olan virdler, övülmüş ibadetler ve gün boyu kılınan namazların, kulun Allah katındaki derecesini ve alçak gönüllülüğünü yükseltir ve O'na yakınlaşmaya vesile olduğunu nakletmektedir. Ayrıca, pek çok iyi ve faydalı şeylerin de kendisine terettüp ettiğini söyler. Vali ve imam için en ideal olan durum şöyledir: Farzlarını yerine getirdikten sonra Müslümanların işleriyle ilgilenmesi, şeriata ve doğru yola düşman olan her şeyle meşgul olması, sair ibadetlerle ve bahsedilen sünnet olan vird ve zikirlerden daha faziletlidir. Eğer bu ibadetlerden geri kalmak istemiyorsa, geceleri bununla meşgul olabilir. Nitekim Müminlerin Emiri Ömer (r.a.) **[18a]** bu tarzı adet edinmişti ve şöyle diyordu: "Benim hiçbir durumda uyumaya fırsat ve mecâlim yoktur. Ben nerde, uyku nerde! Eğer gündüz uyursam Müslümanların hakkını zayi ederim."

---

[420] Aynı âyet.

Yine İmam Muhammed Gazzâlî (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) buyurur ki: Beden ile yapılan sair ibadetlerden önce gelen iki şey bana bildirildi. Bunlardan biri ilimler, ikincisi Müslümanlara iyi muamele etmektir. Yani, ilim ve rıfk yani Müslümanlara iyilikte bulunmak beğenilmiş ve övülmüş amellerdir. Sevabının çokluğu ve Allah katında kulun derecesinin yükselmesi itibariyle diğer ibadetlerden üstündür. Çünkü bu her ikisinin faydası diğerlerine de ulaşır.

Genel itibariyle bu iki özellik, bütün ibadetlerin üzerinde bir şerefe sahiptir. Bu makamın faziletine dair bir başka delil şudur: Yüce Allah (c.c.), Dâvud ve Süleyman'a (Allah'ın selamı üzerine olsun) halifelik bahşedince, Kelâm-ı Kadîm'de haber verdiği gibi: *"Biz Dâvud ve Süleyman'a ilim verdik."*[421] diye buyurmaktadır. Yani, doğrusu biz Dâvud'a ve Süleyman'a idare, hükmetme ve kuşların dilini bilme ilmini verdik. Onlar da o ilimleri öğrenip, **[18b]**Yüce Allah'a hilâfet makamı ve o konuda bilinmesi gerekenleri kendilerine nasip ettiği ve kendilerini diğerlerine karşı seçkin kıldığı için şükrettiler. Ve *"Onlar: Bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah'a hamdolsun, dediler."*[422]

Onlar, risalet ve nübüvvet mertebesi ile birlikte İmametin faziletini ve yararını anladıktan sonra, Allah'a hamd ve şükür ile meşgul oldular. İnşaallah, zamanın emir ve sultânları da onun faydasını anlarlar ve şefkat, insaf ve adalet kisvesi içinde Yüce Allah'a şükretmeye Allah'ın kulları ile beraber meşgul olurlar. Ta ki bu durum iki cihan saadeti ve mutluluğun çoğalmasına sebep olur inşaallah.

---

[421] Kur'ân-ı Kerîm, Neml, 27/15.

[422] Aynı âyet

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM ATANMASININ GEREKLİLİĞİNİN BEYANI, BUNUN ŞARTLARI VE TARZLARI HAKKINDADIR

Yüce Allah (c.c.) buyurur ki: *"Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma…"*[423]

Yani, "Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde, insanların işlerini idare edesin diye halife **[19a]** kıldık. Öyleyse insanlar arasında doğru olarak hükmet ve heva ve hevesinin peşinden gitme." Neden "seni halife kıldık" sözüne rağmen, "doğrulukla hükmet ve heva ve hevesine uyma" denilmesine ihtiyaç duyuldu? Çünkü halife olanın böyle davranacağı kesindir ve görevidir şeklindeki soruya cevap şudur: Bu emir ve sakındırma halifenin makamının beyanı ve görevinin izahı içindir.

Binaenaleyh, Cenab-ı Hakk ona münasip bir vasfı yani hak ile hükmetmeyi emretmiş ve gayrı münasip vasıftan yani heva ve hevese tabi olmaktan nehyetmiştir. Yani, başka bir ifadeyle halifenin böyle olması gerektiğini, aksi takdirde gerçek halife olamayacağını belirtmiş olmaktadır. Bu konu üç bahsi içermektedir.

Birinci Bahis: İmamın Atanmasının Gereğini Beyan Hakkındadır

Bil ki, imamın atanması ümmetin icmâ'ı ile vacibtir. [Sahabeler] bu meseleye o kadar önem verdiler ki, Resûl-i Ekrem (Allah'ın selamı üzerine olsun) vefat ettiği zaman, imamın seçilmesini defninden önceye aldılar**.** Ebû Bekir-i Sıddîk'ın (önce Resulullah'ı defnedelim, ondan sonra seçim yapâlim şeklindeki) sözünün tersine olarak ona uymadılar ve Resulullah'ın defniyle meşgul olmadılar. **[19b]** Böylece, İmam hayattayken yerine karar vermek üzere birini halife tayin etmiş olması dışında, her imamın vefatından sonra başka bir imamın tayini vacip olmuştur.

O halde Müslümanlara, dinin kaidelerini ve nebevî şeriatın kurallarını, kendinden öncekilerin üzerinde ittifak ettikleri şekilde muhafaza edecek ve hasımları arasında hükmü etkili olacak, düşmanlıkları ortadan kaldıracak, İslam'ın ihtişamını muhafaza edecek, şehirlerde ve yollarda güvenliği sağlayacak, halkın günlük hayatlarını güvenle devam ettirebilmeleri, uzak-yakın yerlere güvenle seyahat

---

[423] Kur'ân-ı Kerîm, Sâd, 38/26 Âyetin tamamı şöyledir: *"Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır."*

edebilmeleri için zâlim, zorba, fesad ehli ve yol kesicilerle mücadele edecek, hadleri (cezaları) uygulayacak, İslam diyarını ve sınırlarını güçlendirecek, memleketin güvenliğinden endişe duyulan noktaları silah ve insan gücü ile sağlamlaştıracak, hakka karşı inad edenler ve dîin-i Muhammedî (s.a.v.) düşmanlarına karşı -onları Müslüman oluncaya ya da sulh yapıncaya kadar İslam'a davet ettikten sonra- cihad, gazâ ve ordular hazırlamakla meşgul olacak, vergi ve zekatı toplayacak, beytülmalden hak sahiplerine ulaştıracak ve **[20a]** onların hisselerini belirleyecek, halkın durumunu siyaset ve yönetmenin gereği olarak bizzat teftiş edip, kontrol edecek bir imam tayin etmeleri vaciptir.

İkinci Bahis: İmametin Şartlarının Beyanı Hakkındadır

İmamın büluğa ermiş, akıllı, Müslüman, adil, hür, erkek, âlim ve müctehid, cesur, yeterli fikir ve düşünceye sahip, Kureyş'e mensup, görebilen, işitebilen ve konuşabilen birisi olması şarttır. Aynı şekilde, hareketini kısıtlayacak eksik bir organının da olmaması gerekmektedir. Bu özelliklere sahip bir Kureyşli bulunmazsa, aynı özelliklere sahip Hz. İsmail'in soyundan olan Kinane Kabilesinden birini bulmak lazım. Eğer o da bulunmazsa, İmam Muhyi's-Sünne'[424]nin (Allah kabrini güzel kokularla güzelleştirsin) *Tehzîb*[425] adlı kitabında belirttiği gibi, bu sıfatlara sahib, Arap olmayan biri İmam seçilmelidir. Ama *Tetimme*'nin sahibi[426] buyurur ki, eğer bu özelliklere sahip İsmail'in soyundan biri bulunmazsa, aynı özellikte olan

---

[424] İmam Muhyi's-Sünne: Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed b. Ferra el Beğavî (ö. m. 1122) Şâfiî fakihi, muhaddis ve Kur'ân müfessiri bir Arap müellifi olup, Muhyi's-Sünne (Sünnete hayat veren) ve Rûknu'd-Din ünvanlarına haizdi. Horasan'lıdır. İslam dünYâsîndaki şöhretini, özellikle 7 ana eserden meydana getirdiği *Mesabihu's-Sunne* adlı hadis külliyatına borçludur. Bu eserin her bölümünde hadisler sahih, hasen ve zayıf olmak üzere üçe ayrılmıştır. Bu eserin yeni ve çeki düzen verilmiş bir şekli olan Muhammed b. Hatib et-Tebrizî'nin 737/1336 tarihinde telif ettiği *Mişkâtû'l-Mesabih*, bu gün bile muhtevasının bolluğu ve kullanışlı olması dolayısıyla çok yaygındır. Brockelmann, "Begavî" , İA, c. II, s. 449*;* Güngör, Mevlüt, "Begavî, Ferrâ", c. V, s. 340-341.

[425] *Tehzîb* veya *et-Tehzîb fi'l-Füru'*, Muhyi's-Sünne lakabıyla bilinen Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed b. Ferra el Beğavî (ö. M. 1122)'nin fıkha ait hükümlerden ibaret olan eserinin adıdır. Bkz. Brockelmann, a.g.m., c. II, s. 449.

[426] *Tetimmetu't-Tetimme*: İmam Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Muhammed el-Fevrânî el-Mervezî 'nin (ö. 461/1068) Şâfiî fıkhına dair olup Şâfiîler arasında tanınan bir eser olan *el-İbâne* adlı eserine, öğrencisi Mütevelli en-Nişâburî diye tanınan Ebû Said Abdurrahman b. Me'mûn'un (ö. 478/1085) eseri tamamlayıcı mahiyette yazdığı kitabın adıdır. Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn,* c. I, s. 54.

Cürhüm kabilesinden biri İmam yapılır. Cürhümlüler, Yemen'li bir kabile olup Arapların aslıdırlar ve İsmail (Allah'ın selamı üzerine olsun)'in rakibidirler.

Eğer Cürhümlülerden de kimse bulunamazsa, **[20b]** aynı özelliklere sahib, İshak (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın soyundan birini; o da bulunmazsa, bu sıfatların çoğuna sahib olan Kureyş, Kinane, İsmail'in veyahut bunların dışında bir soya mensup birini bahsi geçen tertib üzere imam seçmek lazımdır. Eğer aynı özelliklere sahip iki kişi bulunsa ve bunların biri âlim fakat fasık olsa; diğeri cahil fakat adil olsa, adil ve cahil olanı, âlim ve fasık olana tercih etmek lazımdır. İmamın masum olma şartı yoktur; aynen bunun gibi illaki Kureyşî veya Haşimî olmasına da gerek yoktur. Bilindiği gibi Haşim, Resulullah'ın (Allah'ın selamı üzerine olsun) en büyük atasıdır.

Üçüncü Bahis: İmametin Oluşumunun Yöntemi Hakkındadır

Bunun dört yöntemi vardır.

Birinci yöntem

Mü'minlerin emiri Ebû Bekir (r.a.)'in halife seçilmesindeki gibi biat etmektir.

Resulullah (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın ahirete irtihal ettiği gün sahabeler toplandılar; uzun süren tartışmalar ve çekişmelerden sonra, Ebû Bekir'in halife seçilmesinde ittifak ettiler ve O'na biat ettiler. Biattan üç gün sonra Ali[427] (r.a.) de sessizliğini bozarak Ebû Bekir'e biat ederek ona tabii oldu.

[21a] Eğer Hilâfe Ebû Bekir'in hakkı olmasaydı, sahabeler ona ittifak etmezlerdi. Zira Resulullah'ın (Allah'ın selamı üzerine olsun) ashabının mertebesi, batıl üzerine ittifak etmekten yücedir. Eğer hilâfet Ali'nin hakkı olsaydı, Muâviye[428] ile mücadele ettiği gibi Ebû Bekir ile de mücadele ederdi. Halbuki Ali (Allah yüzünü şerefli kılsın) son derece şecaat ve şehamet sahibiydi ve Fatımatü'z-Zehra[429] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) bütün yüceliği ve soyunun bütün değer ve faziletiyle

---

[427]Ali b. Ebî Tâlib: (598-661) Peygamber'in amcasının oğlu ve damadı. Dördüncü halife. Geniş bilgi için bkz. Huart, Cl., "Ali b. Ebû Talib", İA, c. I, s. 306-310.

[428] Muâviye (ö. 680). Emevî devletinin kurucusu ve ilk Emevî halifesidir. Hz. Ali ile giriştiği siyasi mücadeleden sonra İslam dünyasında ilk hanedanlığın kurucusu olmuştur. H. Lammens, "Muâviye", İA, c. VIII, s. 438-444.

[429] Hz. Peygamber'in, Hz. Hatice'den olan en küçük kızıdır. Hz. Ali'nin zevcesidir. Resûlullah'ın vefatından altı ay sonra Medine'de vefat etti.

O’nun zevcesiydi. Kureyş’in ileri gelen çoğunluğu, oğulları Hasan[430] ve Hüseyin,[431] amcası Abbas,[432] Ali ile müttefik idiler. Kureyş içindeki yüksek makamıyla Abbas, Ali’ye: “Elini uzat, sana biat edeyim. Ta ki halk, “Nebî’nın (Allah’ın selamı üzerine olsun) amcası amcasının oğluna biat ediyor” deyip sana muhalefet etmesinler. Zübeyr bin ‘Avvâm[433] (r.a.) bütün kahramanlığıyla kılıç çekmiş: “Ben Ebû Bekir’in hilâfetine razı değilim” diyordu. Mekke’nin ve Beni Ümeyye’nin büyüğü olan Ebû Süfyan:[434] “Ey Abdi Menafoğulları! Sizler valinizin Yetim kabilesinden biri olmasını ister misiniz?” Zira Ebû Bekir Yetim Kabilesindendi ve Ebû Süfyan demek istiyordu ki O’nun Hilâfetine izin vermeyiniz. Daha sonra da: “Vallahi, bir vadi dolusu atlı ile buna karşı çıkacağım” diyordu.[435]

[21b] Ensârın tamamı Ebû Bekir’in düşmanı idiler. Çünkü onlar da Hilâfeti istiyorlardı ve “Bir imam biz Ensârdan, bir imam da siz Muhâcirlerden olsun” diyorlardı. Ebû Bekir (r.a.) dedi ki “İmamlar Kureyş’tendir.”[436] Sizin buna hakkınız yok. Bu söz üzerine Ebû Bekir’e düşman oldular. Ebû Bekir (r.a.) yaşlı, zayıf,

---

[430] Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib: (3-50/625-670) Hasan b. AIi b. Ebî Tâlib el-Hâsimî el-Kurasî, Hz. Peygamber'in en çok sevdiği torunlarindan ve Hz. Ali'nin, Hz. Fatima'dan doğan büyük oğlu. Hulefâ-i Rasidîn'in besincisi kabul edilir. Imamiyye'ye göre ise 12 imamin ikincisidir. Üçüncü hicrî yılı, Ramazan ayının ortalarinda Medine’de dogdu 5 Rabîu’l-Evvel 50 (2 Nisan, 670) günü vefat etti. H. Lammens, “Hasan b. Ali”, İA, c. V/I, 308-309.

[431] Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib: (626-680) Hz. Ali’nin Peygamber’in kızı Fatıma’dan ikinci oğlu ve ehl-i beyt’ten olup, Kerbela şehididir.

[432] Abbas b. Abdilmuttalib: (ö. 32/653) Hz. Peygamber'in amcası. Künyesi Ebû'l-Fazl. Babası Abdulmuttalib, annesi Nuteyle'dir. Abbas Rasûlullah'tan bir iki yaş büyüktü. Hz. Abbas üç halife zamanında da yaşadı. Hicretin 32. yılında Medine'de seksen sekiz yaşında vefat etti. Hudeybiye barışı sırasında. Hz. Abbas'ın soyundan gelenler sonradan Abbâsîler devletini kurdular.

[433] Zübeyr b. Avvâm (586-656). İlk Müslümanların dördüncü veya beşincilerindendir. Ebû Bekir’in davetiyle Müslüman olup. 615’te Habeşistan’a hicret etti. Cennetle müjdelenen on kişiden biri olup, bütün sıkıntılı zamanlarında daima Peygamber’in yanında bulunmuştur. Çağatay, Neşet, “Zübeyr b. el-Avvam”, İA, c. XIII, s. 634-636.

[434] Ebû Süfyan: Sahr b. Harb. b Umeyye (597-653) Kureyş’in Abdimenaf ailesinden olup, Peygamber’e düşman olan Mekke eşrafının reisidir. F. Buhl, “Ebû Süfyan”, İA, c. IV, s. 50-51.

[435] Kândehlevî, M. Yusuf, *Hayâtu’s-Sahâbe*, terc. Sıtkı Gülle, İstanbul, 1987, c. II, s. 73.

[436] el-Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. ‘Abdillah Ebû ‘Abdillah, *el-Mustedrek ‘alâ’s-Sahîhayn*, tah. Mustafa ‘Abdulkâdir ‘Atâ, Beyrût, 1411/1990, c. IV, s. 85; et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, tah. Hamdî b. ‘Abdilmecîd es-Selefî, Musul, 1404/1983, c. I, s. 252.

mütevazi ve kalb-i selîm sahibi bir insandı. Ne mal ne de çokça silah sahibiydi. Dolayısıyla, Ali'nin (r.a.) Ebû Bekir'e (r.a.) biat etmesi acizlik ve mecburiyetten dolayı değil, gönül rızasından dolayı idi.

Bu yolda ehl-i hal ve akd'in rızası muteberdir ki, onlar, bir araya gelmeleri kolay olan âlimler, kadılar, reisler ve memleketin ileri gelenleridir. Memleketin bütün ehl-i hal ve akdinin bir araya gelmesi şart değildir. Belki, uzak yerlerin ehline haber ulaştığında, onlara da ittiba etmek ve uymak lazım gelmektedir. Ehl-i hal ve akdın çok kişiden oluşmasına gerek yoktur. Herkesin, görüşünün doğruluğuna ve yetkinliğine kanaat ettiği, işlerin kendisiyle çözüme kavuştuğu tek bir kimsenin bey'âtı imamet için yeterlidir. **[22a]** Fakat biat eden kimselerin şahitlik sıfatına sahip olması gerekmektedir.

Ülkeleri birbirinden uzak da olsa, fitne ve kargaşaya meydan vermemek için aynı anda iki imamın atanması caiz değildir. Bunun aksine, aynı anda iki peygamber veya peygamberlerden bir grup bulunabilirler. Çünkü onlar fitne ve fesattan masumdurlar. Ama eğer her iki ülke arasında, birinde baş gösterecek olan zararın bir diğerine ulaşmasını engelleyecek bir deniz olursa iki ayrı imamın seçilmesi caiz olur.

İkinci yöntem, Ömer'in[437] (r.a.) imametindeki gibi, yerine birini halife tayin etme (istihlâf) yöntemidir.

İstihlâf, Ebû Bekir'in (r.a.) yaptığı gibi imam hayattayken, ölümünden sonra yerine geçecek birini belirlemesidir. Nitekim Ebû Bekir (r.a.), yaşamının son dönemlerinde Osman bin Affan[438] (r.a.)'ı yanına çağırdı. Ona şunu yazması için emretti: "Kuhâfe'nin oğlu Ebû Bekir, kendisinden sonra halife olarak Hattâb'ın oğlunu (Ömer) ahdeder." Osman, mektubu yazdıktan sonra mühürleyerek halkın huzuruna çıktı ve şöyle dedi: "Bu mektupta adı yazılmış olan kişiye biat edin" dedi. Herkes biat etti. Ali (r.a.)'e ulaşınca Ali; "Bu mektupta ismi yazılmış olan kişiye, bu şahıs Ömer bile olsa biat ettim" dedi.[439]

---

[437] Ömer bin el-Hattab (581-644) Hülefa-i Raşidin'in ikincisidir. Hilâfet dönemi (634-644). Ayrıca Aşere-i Mübeşşeredendir

[438] Osman b. Affân b. Ebi'l-As b. Ümeyye b. Abdi'ş-Şems b. Abdi Menaf el-Kureşî el-Emevî; Raşid Halifelerin üçüncüsü. Ümeyyeoğulları ailesine mensup olup, nesebi beşinci ceddi olan Abdi Menaf'ta Resulullah (a.s.) ile birleşmektedir. Mekke'de doğmuştur.

[439] Kândehlevî, *a.g.e.*, c. II, s. 79-80.

[22b] Bu yöntemde de istihlâfta bulunan (halife adayını belirleyen) kişinin halifelik şartlarını haiz olması gerekmektedir. Aksi takdirde caiz değildir. Ancak, imamet çarkının ve Müslümanların işlerinin ve bu konuda yapılması gerekenlerin sadece kendisiyle yürüdüğü biriyse o zaman caiz olabilir. Ancak halife imameti kendisinden sonra Şafiîlerden birine vasiyet ederse, bu vasiyetin geçerliliği konusunda iki görüş vardır. Bir kısmı caiz görmüşler, bir kısmı görmemişlerdir. Kişinin kendi babasını veya oğlunu istihlafta bulunması caizdir. İmamlık bir kimseye irsiyet yoluyla geçmez.

Üçüncü yöntem şura yoludur.

Şura; imam, imamlığı iki, ya da daha fazla kişi arasında, kendisinden sonra onların birbirleriyle müşavere ederek aralarından birisini imamlığa ya da halifeliğe seçmek üzere ittifak etmeleridir. Nitekim Mü'minlerin emiri Osman (r.a.)'nın halifeliğinde Ömer bir kimsenin imametini açıkça belirtmedi. Osman, Ali, Abdurrahman b. Avf,[440] Talha,[441] Zübeyr ve Saad b. Ebi Vakkas'tan[442] oluşan altı kişilik bir şura heyeti oluşturdu ve şöyle dedi: "Eğer Ebû Ubeyde b. Cerrah[443] **[23a]** yaşasaydı, tereddütsüz bir şekilde imamlık için onu tayin ederdim."

---

[440] Abdurrahman b. Avf (ö. 652), ilk Müslümanlardan olup, Cennetle müjdelenenlerdendir. Habeşistan ve Medine muhacirlerindendir. Ticaretle uğraşıp büyük bir servet sahibi olmuştu. M. Th. Houtsma, "Abdurrahman", İA, c. I, s. 48.

[441] Talha b. Ubeydullah, İslamı ilk kabul edenlerden ve Cennetle müjdelenen on sahabeden biridir. Uhud savaşında şecaatiyle belirmiş, vücudunu peygamber'e siper etmiştir. G.Levi Della Vida, "Talha b. Ubeydullah", İA, c. II, 695-696.

[442] Sa'd b Ebî Vakkâs (600-678).Sahabelerin ileri gelenlerinden olup, bir İslam kumandanıdır. Cennetle müjdelenenlerden ve Medine'ye ilk hicret edenlerdendir. Kadisiye'de İran ordusunu yendi. Hilâfet tartışmalarında olaylara müdahil olmayarak, ölümüne kadar siyaset dışında kaldı. Zettersteen, K. V., "Sa'd b. Ebi Vakkas", İA, c. X, s. 18-20.

[443] Ebû 'Ubeyde b. Cerrah: Ebû 'Ubeyde Âmîr b. Abdîllah b. el-Cerrah el Fihrî el Kureşî (ö. 18/639). Cennetle müjdelenen on sahabiden biridir. Hicretten 40 yıl önce Mekke'de doğdu. Hz. Peygamber'in onuncu dedesi olan Fîhr'de Resulullah ile soyları birleşir. İslamiyete girdikten sonra, yayılması için büyük çabalar sarfetti. Hz. Peygamber'le birlikte, bütün gazvelere iştirak etti. Bedir'de düşman saflarında olan babasını, özellikle kendisine hücum etmesi üzerine öldürmek zorunda kaldığı ve bundan dolayı Mücadele 58/22 âyetinin nazil olduğu rivâyet edilir. Önkal, Ahmet, "Ebû Ubeyde b. Cerrah", DİA, c. X, s. 249-250.

Ömer, imamlık işi için bu altı kişi arasında bir şura heyeti oluşturdu. Çünkü onların birbirlerinden üstün olduklarını ve bunlardan başka birisinin imamlığa uygun olmadığını da biliyordu. Dedi ki: "Allah'ın Resûlü vefat etti ve bunlardan razı idi. Fakat bunlardan hiç birini, ta insanlar, Hilâfet için de onu tayin etmiş zannetmemeleri için yerine namaz kıldırmak için imamlığa geçirmedi. Aksine, Süheyb-i Rumî (r.a.)'yi namaz kıldırmak için tayin buyurdu. Ömer (r.a.) vefat edince, Abdurrahman b. 'Avf'ı seçip hükmüne razı oldular. O da onlardan Osman'ı seçti ve sahabelerin huzurunda Osman'a biat etti. Sahâbeler de biat edip, itaat ettiler.

Bu usulde, imamın imamlık işini bıraktığı kimseler dışındaki kişilerin rızası ve ittifakı şart değildir. Onlara; imam hayattayken, imamın izni dışında bir başka kişi üzerinde ittifak etmeleri de caiz değildir.

Dördüncü yöntem istilâ ve işgaldır. Eğer imamdan sonra **[23b]** biatsız, halef göstermeden ve insanları güç ve askerle mağlup ederek bir kimse imamlığa musallat olursa; bu kişinin imamlığı, ister Kureyş'ten, ister Kureyş dışından, ister Arap ister Acem olsun, ister şartları kendinde bulundursun, ister bulundurmasın, ister fasık ve cahil olsun, geçerli olur. Fakat bu fiiliyle asî ve günahkâr olur. Bir kimse sadece imamlık şartlarına sahip olmakla imam olmaz. Aksine bir kişinin imamlığının geçerliliği sadece yukarıda sayılan dört yöntemden biriyle gerçekleşebilir. Eğer imamın imamlığı zor ve istila yoluyla gerçekleşmişse, bir başkası da çıkıp güç ile ona galebe çalarsa, birincisi azledilmiş sayılır ve ikincisinin imamlığı geçerli olur. Eğer imamın imameti biatla ve halef tayin etmekle olmuşsa, başka birisi güç ve istila ile imamlığı ele geçirirse bu durumda önceki azlolunmaz ve ikincisi de imam olmaz.

Bil ki, ümmetin üzerine imama nasihatte bulunmaları ve güçleri ölçüsünde ona hakkı dinletmeleri vaciptir. Bundan sonra ona imam, halife, emîru'l- mu'minîn ve Allah'ın Resulü'nün halifesi demeleri caiz olur. Fakat ona Allah'ın halifesi demeleri caiz değildir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMAMA VE [24a] EMİRLERE İTAATİN GEREKLİLİĞİ HAKKINDADIR

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Allah'a ve Rasulüne ve sizden olan ulülemr'e itaat ediniz"*[444]

Ümmetin bütününe, ister âdil ister zorba olsun, imama itaat etmek, bütün emir ve yasaklarını yerine getirmek bir gerekliliktir. Mademki o buyurmuştur, öyleyse şeriata aykırı değildir.

Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kim bana uyarsa Allah'a uymuştur. Kim isyan etmişse Allah'a isyan etmiştir. Amirlere itaat eden bana itaat etmiştir. Amirlere isyan eden bana isyan etmiştir."*[445]

Bu hadisin [konuya] dahil olması[nın sebebi] şundandı: Kureyş ve onlara yakın olan Araplardan bir kısmı emirliğin ne demek olduğunu bilmiyorlardı. Sadece kendi kabilelerinin reislerine itaat ediyorlardı. İslam Dini ve Peygamberin Şeriatı aydınlık ve nizama erişince Resul (s.a.v), onlara dinin farzlarını, sünnetlerini, âdâb ve hükümlerini öğretmek ve aralarında şeriatın kaidelerini icra ettirmek üzere emirler tayin etti. Bu durum onların mizaçlarına hoş gelmedi. Çünkü bu onların alışkın oldukları âdetlere aykırıydı. Bazıları itaat etmekten kaçındılar. Onun üzerine, bu hadis Resul (s.a.v.)'ün mübarek dilinden döküldü ve onlara, [**24b]** amirlere itaatin kendisine itaat olduğunu ve onlara isyan etmenin kendisine isyan olduğunu; aynen bunun gibi kendisine itaatin de Allah'a (c.c.) itaat etmek, isyan etmenin de Allah'a (c.c.) isyan etmek olduğunu belirtti. Ve amirlere itaatin herkes için Allah'a (c.c.) itaate sebep olduğunu gösterdi.

Bir başka hadiste geçer ki, *"Dinleyin ve itaat edin! Hattâ, üstünüze, başı kuru üzüm tanesi gibi siyah Habeşli bir köle bile tayin edilmiş olsa, aranızda Allah'ın kitabını tatbik ettikçe… [itaatten ayrılmayın]"*[446]

---

[444] Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ, 4/59.

[445] el-Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl Ebû 'Abdillah, *el-Câmi'u's-Sahîh el-Muhtasar*, tah. Mustafa Dîb el-Buğâ, Beyrût, 1407/1987, c. VI, s. 2611; Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Sahîh Muslim*, tah. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî, Beyrut, tsz., c. III, c. 1466.

[446] el-Buhârî, *a.g.e.*, c. VI, c. 2612; Ahmed b. Hanbel Ebû 'Abdillah eş-Şeybânî, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, Kâhire, tsz., c. III, s. 114.

Yani, amir ve hâkimlerin sözünü dinleyiniz. Emir ve yasaklarına imtisâl ediniz. İtaat ve bağlılık yolunu takip ediniz. Eğer emir ve hâkiminiz, başı küçük bir kuru üzüm tanesi gibi, siyah bir Habeşli köle olsa bile… Bu ibare, Habeşli kölenin tahkiri beyanındadır.

Bu hadis hakkında iki görüş vardır. [Görüşlerden] biri, hadisin şu manada olduğunu belirtir: Amire itaat ve bağlılık gösteriniz, velev ki Habeşli bir köle bile olsa. Eğer İmam, onu sizin başınıza atamışsa. Eğer o, kendi bağımsızlığını iddia edip imam olmuşsa itaat etmeyiniz. Çünkü imamette imamın hür ve Kureyşi olma şartı vardır. Dolayısıyla, Habeşli ve köle imam olamaz.

İkinci görüş, bu sözün farz ve takdir yollu bir mübalağa içerdiği şeklindedir. Yani, eğer ki Habeşli bir köle bile olsa, imama itaat vaciptir. Onu tahkir etmekle beraber, şer'an kararlaştırıldığı için onun imamlığı **[25a]**sahihtir.

Böylece ümmetin hiçbir şekilde imamın hüküm ve buyruklarından dışarı çıkmasının uygun olmadığı anlaşıldı. Şâyet İslam kaidelerinin dışında bir suç müşahede edilmiş ve kesinleştirilmişse, o zaman ona itiraza ve emirlerini inkara kalkışabilirler.

Daha sonra, istedikleri her yerde İslam'a ve şeraite uygun işlerle iştigal ederler. Fakat imam ve emir ister fasık ve zâlim, isterse de salih ve adil olsun, hiçbir durumda imam ve emire karşı isyana kalkışmak, kavga ve kargaşaya sebep olmak doğru değildir.

Ehl-i sünnet ve cemaatin icma'ı, imamın imametine uyulduktan sonra günahkârlığı sebebiyle görevinden azledilemeyeceği üzerinedir. Çünkü imamın azledilmesi, ancak fitneyi tahrik, fesadı körükleme, kan dökme ve halkı arasında ayrımcılık yapma ve bunlar gibi sebeplerle olur. Çünkü onun azlinden dolayı oluşacak fesat, imamlığı sürdükçe olacak olan fesattan daha fazla olur.

Ama İmam Şafiî (r.a.) mezhebinde fasığın imametine başlangıçta uyulmaz. Sahih bir hadiste şöyle denmiştir: **[25b]** *"İleride fitne ve fesad baş gösterecek ve her yerde imamete bir talipli ortaya çıkacaktır. İmamı azlederek veya imama karşı ayaklanarak ümmetin durumunu bozmak isteyenleri, kim olursa olsun kılıçla defedin; fitne ve tefrikanın baş göstermesine fırsat vermeyiniz. Ve bu gibi kimseleri,*

öncekilerden daha bilgili ve daha layık da olsalar, akraba ve evlat da olsalar öldürüp defediniz.''[447]

Muhalefetin fitne ve fesada sebep olacağının delili de sahabe dönemindeki olaylardır. Halbuki sahabeler vahyin nüzulü zamanında ve Peygamber'in (s.a.v.) sağlığında yetişmiş ve terbiye görmüşler, nübüvvet nurunun aydınlatmasıyla İslam dinine hayırlı-zararlı, ifsad edici veya ıslah edici durumlara karşı bilinçlenmişler ve (İslam) toplumu mukemmel bir şekilde ortaya çıkmıştı. Nitekim Ebû 'Amr b. Salâh[448] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)'ın *Ma'rifetu'l-Hadîs*[449] kitabından aktardığı ve *Ravza*[450] sâhibinin[451] de *İrşâd*[452] adlı kitabında bahsettikleri gibi Allah Resulu'nün sahabelerinin hepsi adalet sıfatıyla sıfatlanmışlardı. Resulullah (s.a.v.)'ın fenâ aleminden bekâ alemine göç etmesi zamanında 114 sahâbe hayattaydı. Kur'ân **[26a]** ve hadisler onların yücelik ve adaletleriyle açığa çıkmış ve tanınmıştı. Tüm bu

---

447 Canan, İbrahim, *a.g.e.*, hadîs no: 4743-4775, c. XIII, s. 230-231.

448 Ebû 'Amr b. Salâh: Ebû 'Amr Takiyuddîn Osman b. Salâhaddîn eş-Şehrezurî: (ö. 643/1245) Hadis âlimi ve fakih. 577/1181'de Kuzey Irak'taki Erbil'e bağlı Şehrezûr'un Şerehân köyünde doğdu. Bölgenin tanınmış bir Kürd âlimi olup, soyuna ve doğum yerine nisbetle Kürdî ve Şehrezûrî diye de anılır. Tefsir, hadis ve fıkıh sahalarında devrin tanınmış âlimleri arasında yerini alan, Arap dili ve lügat ilmini de iyi bilen İbnu's-Salah, 643/1245'te Dimaşk'ta vefat etti. İbn-i Hallikan, İbn-i Asakir, Ebû Şame el Makdisî tanınmış talebelerindendir. Kandemir, M. Yaşar, "İbnu's-Salâh eş-Şehrezurî", DİA, c. XXI, s. 198-200.

449 Ma'rifetü'l-Hadis: İbnu's-Salâh eş-Şehrezurî'nin, Hâkim en-Nişaburî'nin (ö. 405 h.) aynı adlı eserini şerhetmeye başladığı, ama tamamlamaya ömrünün yetmediği hadis ilmi ile ilgili eseridir. Bkz. Kandemir, a.g.m., c. XXI, s. 199.

450 *Ravza: Ravzatü't-Talibîn ve 'Umdetü'l-Muttakîn*: İmam Muhyiddin-i Nevevî'nin Şafiî fıkhına dair *el-Vecîz'*in en büyük şerhi olan Abdülkerim Rafiî'nin *Fethü'l-Aziz* adlı eserinden tenkih ettiği eserinin adıdır. *Ravza*, Şâfiî mezhebinin güvenilir kaynak eserlerindendir. Celâleddin Süyutî tarafından *Felah* adıyla şiir diline çevrilmiştir. Heffening, W., "Nevevî", İA, c. IX, s. 222-223.

451 Muhyiddîn-i Nevevî (1233-1277) Şafiî fakihi olup, Şam'ın güneyinde bulunan Neva'da dünyaya gelmiştir. Nevevî, şöhreti günümüze kadar devam etmiş büyük bir hadis ve fıkıh bilginidir. Şâfiî fıkhının gelişmesinde büyük rolü vardır. Zamanında Şâfiî mezhebini o temsil ediyordu. Usul ve fürû'da (Kur'ân, Sünnet, Fıkıh ve Ahlâk) imamdır. Sözü, Fıkıh âlimleri arasında senet kabul edilmiştir**.** *Ravza, Tehzîb, Riyazü's-Salihîn, Kitâbü'l-Erbaîn (Kırk Hadis) ve Bostanü'l-Arifîn* en tanınmış eserlerindendir. Heffening, a.g.m., c. IX, s. 222-223.

452 İmam Muhyiddîn Nevevî'nin hadis ilmine dair olan eserinin adıdır. http///www.davetci.com/d_biyografibiyografi_i_nevevi.htm.

mertebe ve makamlarla birlikte aralarında ihtilaflar baş gösterince binlerce kan döküldü ve öldürmeler yaşandı.

Müminlerin emiri Ali'nin hilâfeti zamanında Muâviye'nin ona muhalefetinde olduğu gibi. Bu durum şöyle gerçekleşmişti: Ömer İbnu'l-Hattâb (r.a.)'ın zamanında Şam memleketi Yezîd b. Ebû Süfyan[453]'ın yönetimindeydi. Yezid ölünce, Ömer (r.a.) Şam valiliğine Muâviye[454]'yi getirdi. Hilâfet Osman (r.a.)'a geçince yine Muâviye'yi Şam valiliğinde tuttu. Hilâfet sırası Hz. Ali'ye (r.a.) erişince, (Hz.Ali) Cerir b. Abdullah el Becelî[455]'nin eliyle Muâviye'ye bir azilnâme gönderdi. Muâviye, "Ali, Osman'ın katillerini kısas etmem için bana teslim ederse ben o zaman ona itaat ederim" diyerek bu sözlerle Şam halkını kandırdı ve Ali'ye (r.a.) muhalefete koyuldu. Bu sebeple Sıffîn savaşı gerçekleşti. Muâviye, Ali ile savaşa yönelince, Muâviye ordusunun komutanı 'Amr İbnu'l-'Âs[456] idi. Muâviye'nin ordusundan bir grup, Fırat kıyılarına kadar **[26b]** inerek Ali'nin ordusunun su almasını engellediler. Amr b. As, "Ali'nin ordusunu su almaktan menetmek maslahat değildir. Çünkü kılıç elinde olduğu muddetçe Ali'yi kimse engelleyemez" dedi.

Daha sonra Ali (r.a.), Eş'as b. Kays[457] komutasında on iki bin kişilik bir ordu göndererek Muâviye'nin ordusunu sudan uzaklaştırdı. Savaş çok şiddetlendi. O

---

[453] Yezîd b. Ebî Süfyan: Muâviye b. Ebû Süfyan'ın abisi. Muâviye'den önceki Şam valisiydi.

[454] Muâviye: M. VII. yüzyılın ilk yıllarında Mekke'de doğdu. 60/680'de Şam'da vefat etmiştir. Ebû Süfyan'ın oğlu olup, ilk Emevî saltanatını kurmuştur. Mekke'nin fethinde Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in yanına kâtip olarak girer, dört halife zamanında önemli görevlerde bulunur. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra halifeliğini ilan etti. Lammens, H., "Muâviye", İA, c.VIII, s. 438-444.

[455] Cerir b. Abdullah el-Becelî: Ebû 'Amr Cerir b. Abdullah b. Cabir el-Becelî: (Ö. 51/671) Kumandan sahabi. Yemenli Becile kabilesinin reisi olan Cerir, başta Hz. Peygamber olmak üzere ve daha sonra da dört halife döneminde İslam ordusunun iştirak ettiği komutanlık ve valilik gibi görevlerde bulunmuştur. Ayrıca kendisinden 100 kadar hadis de rivâyet edilmiştir. Fayda, Mustafa, "Cerir b. Abdullah", DİA, c. VII, s. 410-411.

[456] 'Amr İbnu'l-'As es-Sehmî: (M. 573-663) Peygamber'in çağdaşlarından olup, Kureyş Kabilesine mensuptur. Zamanının en kurnaz bir politikacısı olmakla nam salmıştır. Hilâfet tartışmalarında Ali'ye karşı Muâviye'nin safında yer aldı. Hakem olayında önemli rölü vardır. Wensinck, A.j., "'Amr İbnu'l-'Âs es-Sehmî", İA, c. I, s. 412-413.

[457] Eş'as b. Kays: (ö. 662) Kindî kabilesinin reisi olan sahabî. Asıl ismi Ma'dikarib'tir. Eş'as adını saçlarının her zaman dağınık olmasından almıştır. Kindîlerden bir kısmının biatını Hz. Peygambere 10/631 senesinde bildirmeye gelen heyetin reisi idi. 15/636'da İranlılar ile yapılmakta olan savaşlara Sa'd b. Ebi Vakkas'ın komutasında, kabilesinin başında iştirak etti. Hz Osman ve Hz Ali'nın

derece ki, bir gecede yetmiş bin kişinin öldüğü rivâyet edilir. İki adam, Ammâr[458] [b. Yasir]'in başını Muâviye'nin önüne getirdiler. Her biri Ammâr'ı kendisinin öldürdüğünü iddia ediyorlardı. Abdullah b. Amr b. As dedi ki "Bu kadar tartışmanızın bir faydası yok. Çünkü ben Resul (Allah'ın selamı üzerine olsun)'den işittim ki, Ammar'ın ölümü bağilerin elinden olacak dedi." Muâviye bu sözden rahatsız oldu ve "Ammar'ı öldüren onu bu savaşa getirendir" dedi. Bazıları, "Ali; Ammar'ı savaşa getirmekle Ammar'ın katili oluyorsa, Hamza'yı,[459] öldüğü Uhud savaşına götüren Mustafa (s.a.v.) da Hamza'nın katili mi olur?" dediler.

Daha sonra Amr b. As, Şam ordusuna yetişince bir hile düşündü. **[27a]** Dedi ki: "Kur'ân sayfalarını mızrakların ucuna takın ve Kur'ân'la hükmetmek istiyoruz deyin" Böyle yapınca, Ali (r.a.) düşmanlıktan vazgeçti. "Mademki bizi Kur'ân'a çağırıyorlar, [buna] uymak ve itaat etmek imanın gereğidir" dedi. Bu nedenle yüzlerini tahkime çevirdiler. Her bir taraf bir kişiyi hakem tayin etti ve vereceği hükme razı olacaklarını söyledi. Muâviye, Amr b. As'ı hakem tayin etti. Ali (r.a.), İbn-i Abbas'ın hakem olmasını istediyse de yakınları razı olmadılar. Mutlaka Ebû Mûsa el Eş'arî[460] olmalı dediler. Ebû Mûsa sâlim kalpli biri idi. 'Amr İbnu'l-'Âs ona "Ali ve Muâviye'nin yüzünden halkın arasında pek çok fitne ve sayısız zararlar baş

Hilâfetleri zamanında Azerbaycan valiliği yaptı. Hz. Ali dönemindeki Hilâfet tartışmaları döneminde gerçekleşen savaşlarda Muâviye'ye karşı savaştı. Hakem olayında aktif rol oynadı. Reckendorf, "Eş'as", İA, c. IV, s. 393-394.

458 Ammâr b. Yâsîr: Müşriklerin büyük işkencelerine duçar olan ilk sahabilerden biri. Adı Ammâr, künyesi Ebû Yakazan, babası Yâsir, annesi Sümeyye idi. Ammâr'ın babası, aslen Kahtanlı'ydı. Öz yurdu Yemen'di. Hz. Ammâr, Hz. Ömer (r.a.) devrinde Kûfe valiliğine tayin olundu. Cemel olayından sonra Hz. Ali, Muâviye'ye karşı hareket edince iki taraf Sıffîn mevkiinde buluştular. Ammâr, Halife Hz. Ali'nin ordusunda yer aldı. Bu savaşta şehid oldu.

459 Hamza b. Abdülmuttalib: Hz. Peygamber'in amcasıdır. Künyesi; Ebn Ya'la veya Ebû Ammâre; Lakabı; Esedullah (Allah'ın Aslanı) dır. Babası Abdulmuttalib, annesi Hâle'dir. Hz. Hamza Peygamberimizin amcalarının en küçüğüdür. Doğumdan bir kaç gün sonra, Peygamberimizi emziren Ebû Lebeb'in câriyesi Süveybe daha önceleri Hz. Hamza'yı da emzirmiş olduğundan, Hamza Peygamberimizin süt kardeşi idi.

460 Ebû Musa el Eş'arî: Ebû Musa Abdullah b. Kays b. Süleym el Eş'arî, hakem vakasında Hz. Ali'yi temsil eden fakih sahabi. Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat Hz. Peygamber'den öğrenerek ezberleyen sayılı sahabilerden biridir. Hz. Osman döneminde Basra ve Küfe valiliklerinde bulunmuştur. Kandemir, "Ebû Mûsa el Eş'arî", DİA, c. X, s. 190-192.

gösterdiğinden, en iyisi ikisini de azledelim de fesad ve karışıklığın özü kesintiye uğrasın" dedi. Sonra Ebû Mûsa'ya dedi ki: "Sen yaşlısın ve öncelik sahibisin. Ayrıca Resulullah'ın sahabesisin, ilk sözü senin söylemen lazım, daha sonra ben."

Arkasından Ebû Mûsa hutbe okudu ve dedi ki: "Madem Ali ve Muâviye'nin yüzünden halkın arasında bir sürü fitne çıktı, her ikisinin de **[27b]** azledilmesi maslahata uygundur. Ben, Ali'nin tarafından hakem tayin edildim. Bu yüzüğü parmağımdan çıkardığım gibi onu da hilâfetten çıkardım." Ondan sonra 'Amr İbnu'l-Âs: "Ben bu yüzüğü parmağıma geçirdiğim gibi, Muâviye'yi de hilâfet makamına geçirdim." dedi. Ebû Musa bu sözü işitince Amr'ın kendisini aldattığını anladı ve Amr'a hakaretler savurdu. Tekrar her iki taraf savaşın yolunu tuttu ve işin sonunda saltanat Muâviye'ye geçti ve melikliği kesinleşti.

Rivâyet edilir ki bir gün Resulullah (s.a.v.), sahâbelerden *"Sizlerden kim bir rüya gördüyse anlatsın"* dedi. Bir adam: "Ben gördüm ki gökten bir terazi aşağı indi. Seni ve Ebû Bekir'i o terazi ile tarttılar. Sen, Ebû Bekir'den ağır çıktın. Ebû Bekir ve Ömer'i tarttılar; Ebû Bekir ağır geldi. Daha sonra Ömer ve Osman'ı tarttılar, Ömer ağır geldi. Ondan sonra teraziyi kaldırdılar." Hadisin ravisi diyor ki, "O adam bu cevabı verince, bundan dolayı Resulullah (s.a.v.)'ın yüzünde bir hoşnutsuzluk müşahede ettim ve hoşuna gitmediğini anladım. Çünkü nübüvvetin nuruyla mükemmel İslam ve dinin aydınlığının kendi hayatında yaşanacağını, **[28a]** kendi vefatından sonra Osman (r.a.)'ın zamanına kadar sahabelerin arasında fitnelerin ve ihtilafların açığa çıkacağını ve mizanın ortadan kaldırılmasının sahabeler arasında fitnenin belireceğine kinaye olduğunu ferman buyurdular.

Bazıları, Ali ve Osman (r.a.)' ın tartılmama sebebinin şu olduğunu söyler: Hz. Ali'nin (r.a.) Hilâfeti döneminde sahabenin iki ayrı güruha ayrıldığını; bir güruhun Ali'nin tarafında, bir güruhun da Muâviye ile beraber olduğunu; dolayısıyla önceki halifelerin zamanında olduğu gibi Hilâfette istikrarın olmayacağını söylemişlerdir. Çünkü herkes onunla birlik oluşturmamıştı. Öyle ki, Ali (r.a.)'ın hilâfeti zamanında fitne ve karışıklık öyle bir hadde erişmiş ve öyle bir duruma dönüşmüştü ki, minnet ve gönül huzuru ile bir Cuma geçirmek mümkün değildi. Resul (s.a.v.): *"Benden sonra Hilâfet otuz yıl sürecek, ondan sonra zâlim padişahlar ortaya çıkacak"*[461] diye buyurmuşlardı. Hadisle gelen rivâyetten murad edilen bu otuz yıl sürecek hilâfetin,

[461] İbrahim, Canan, *a.g.e.*, c. VI, s. 1708

mükemmel [manada], nebevî şeriâtin aydınlık yolu doğrultusunda, zulüm ve zorbalıktan halî bir hilâfet olduğunu söylemişlerdir. Otuz yılın başlarında Ali'yi (r.a.) şehid ettiler. Dolayısıyla bütün bu [**28b]** afetlerin, karışıklıkların sebebi imama muhalefet etme ve itaat etmeme idi. Hazret-i Peygamber (s.a.v.) nübüvvetin nuruyla bu durumu anlamış, fitne ve fesad kapısının kapanması için imamı dinleme ve itaat etme konusunda mübalağa göstermiştir. Yüce Allah bütün Müslümanları fitne, tuğyan ve ahir zaman belasından muhafaza etsin.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VEZİRLİK VE EMİRLİK HAKKINDADIR

Bu bölüm iki bahsi kapsamaktadır. **Birinci bahis vezirlik hakkındadır.** Yüce Allah buyurur ki *"Andolsun ki biz Musa'ya Tevrat'ı verdik; kardeşi Harun'u da ona yardımcı yaptık."*[462] Yani, Musa için kardeşi Hârun'u, onu ilgilendiren işlerde ona yardımcı olması için vezir tayin ettim. Ayrıca, Mustafa (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: *"Şanı yüce Allah, bir emirin iyiliğini dilediğinde ona iyi, doğru sözlü ve iyiliksever bir vezir (yardımcı) nasib eder. Eğer emir kendi devletinin ve dininin faydasına olan bir işi unuttuğunda, o işi ona hatırlatır, uyarır ve o hayırlı işin fırsatının kaçmaması ve onun getireceği faydadan hissesiz kalmaması için, o işin güzelliği ve iyiliğini ona hatırlatır ve gösterir.* **[29a]** *Eğer o hayırlı iş, emirin hatırında olup unutmamış, ama onu gerçekleştirme hususunda şeytanın vesvesesi ya da herhangi başka bir sebebten dolayı bir bahane veya tereddütte bulunsa, vezir ona yardımcı olup o hayırlı işi tamamına erdirir. Eğer Allah, bir emirin iyiliğini istememişse ona kötü bir vezir nasib eder ki eğer emir hayırlı bir işi unutursa ona hatırlatmaz, hatırında ise onu yapmak için ona destek çıkmaz.*[463]

Bil ki vezir, yardımcı anlamındadır ve yardımı da bu şekildedir. Çünkü imametin ve hilâfetin işleri büyük ve ağır bir iştir. Bu işlerin yalnız yapılması oldukça zordur. Fakat eğer vezir de işleri doğru ve dürüst bir tarzda tamama erdirmek için işe koyulursa, emirin bazı ağır yüklerini yüklenmiş ve ona işlerinde bir hafiflik ve ferahlık gösterebilmişse şüphe yok ki bu, yardımcılığın ta kendisidir.

Bundan sonra bil ki vezirlik iki kısımdır. **[Birincisi] Vezaret-i Tefvîzdir.** Tefvîzî vezirlik imamın, işlerin yürütülmesinde **[29b]** kendi görüş, fikir ve ictihadına göre tam yetkiyle hareket edebilen bir şahsı vezir tayin etmesidir. Tam yetkili vezir tayininde [aranılan] şartlar; neseb şartının dışında, bir halifede aranılan şartların aynısıdır. Bu kısım vezirlik, imamdan sadır olacak ve iki şartı taşıyacak bir sözle [sabit ve kesin] olur: Bir genel bir fikir, iki naiblik. Vezire, "Benimle ilgili şu işi

---

[462] Kur'ân-Kerîm, Furkân, 25/35

[463] Canan, İbrahim, *a.g.e.*, c. VI, s. 1731. Hadisin aslı şöyledir: "*Allah bir emîr için hayır diledi mi ona doğru sözlü bir vezir nasib eder. Bu, ona unutunca hatırlatır, hatırladığı zaman da yardım eder. Allah emîre hayır dilemezse, kötü bir vezir musallat eder. Bu vezir, ona unuttuğunu hatırlatmaz, hatırlayınca da yardımcı olmaz.*"

niyabet yoluyla senin sorumluluğuna verdim", ya da "Beni ilgilendiren tüm işlerde seni naib olarak atadım" biçiminde söylemesi gibi. Eğer, "Seni vezirliğe atadım" dese, bu ibare de [vezirliğin kesinliği için] yeterli olmuş olur. Sultânı ve imamı önemli konularda bilgilendirmek ve vaki olan her işi açıkça ya da kinaye yoluyla ona arzetmek, vezire vacib olan görevlerdendir. Keza, yürütülmesinde sorumlu olduğu işlerde tam bir sorumlulukla meşgul olması da vezirin asli görevlerindendir. İmamın da vezirin davranışlarını; doğru yapıp yapmadığına karar vermek için, denetleme ve işleri en ince ayrıntısına kadar araştırıp tedbir alma gerekliliği vardır.

İkinci kısım vezaret ise, vezaret-i tenfîz yani yürütme vezirliğidir. Yürütme vezirliğinde vezir, imamın emrettiğini yerine getirerek halkın bütün işlerini yürütür. **[30a]** İmamın birisine havale ettiği işi ilgili şahsa haber verip, söz konusu işi yerine getirmenin ona ait olduğunu bildirmektir. Ama işlerin yönetimi ve kontrolü imamın reyine bağlıdır. Bu tür vezirlikte hür olma, âlim olma, Müslüman olma, savaş kurallarını bilme şartları aranmaz. Ama seçilecek kişinin erkek olması, doğru sözlü olması, rüşvet almayacak şekilde gözü tok olması, önemli meselelerde ihmalkâr davranmaması şarttır. Aynı şekilde akıllı ve anlayışlı olması, acemi ve tecrübesiz olmaması, (heva ve hevesinin esiri olup) kötü bir karakter sahibi olmaması lazımdır. Eğer onun bir kesimle düşmanlığı varsa, onlarla barışması ve düşmanlığı ortadan kaldırması lazımdır.

Bil ki, şu iki vezirliğin arasındaki fark şudur:[464] Tefvîzî (tam yetkilendirilmiş) vezirlikte, vezir bizzat hüküm verebilir. Fevkalede yetkili (Mezâlim) mahkemelerinde yargı işlerine nezaret eder. Devlet işlerinde idarecileri tayin eder, sorumluları belirler, savaş hazırlıkları yapar, orduyu sevk ve idare eder, hazine mallarından harcama ve toplamada yetki sahibidir.

Ama tenfîzî (işleri yürütme) vezirlikte vezir, bunlardan hiç birini tek başına yapma yetkisine sahip değildir. **[30b]** Böylelikle, her halukarda saltanatta vezirliğin vazgeçilmez bir görev olduğu anlaşılmış oldu.

Bundan dolayı, Kelîmullah sıfatıyla muttasıf olan Musa (Allah'ın selamı üzerine olsun), ûlü'l-'azm ve kitap sahibi bir peygamber olmasına, Allah ile konuşması ve O'ndan gelen sesi duyabilmesine rağmen, kardeşi Harûn'u, kendisine destek ve yardımcı olması, liderlik ve önderlik işlerinde yardım etmesi için Allah'tan

---

[464] Bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 73.

vezir olarak talep etti. Bu mana, Kur'ân'ın şu nassıyla buyrulmuştur*:* *"Ailemden bir yardımcı olarak da bana kardeşim Harun'u ver. Onunla beni takviye et. Onu vazifeme ortak et."*[465]

Anlatıldığına göre: Halife Me'mûn[466], (Allah rahmet eylesin) kendi devlet erkanına, vezir tayininde aradığı vasıfları şöyle yazar: (Arapça) ***"****Ben işlerimin idaresi, yürütülmesi için her türlü* **[31a]** *üstün sıfatları ve şartları toplamış bir adam seçtim. O yaratılışında, huylarında iffetli, tuttuğu yolda doğruluk sahibidir. Edeplerini güzel, tecrübelerini kuvvetli buldum. Sırlarıma emin, güvenilir bir şahıstır. En mühim işleri yerine getiricidir. Yumuşaklıkla susar, ilimle konuşur. Anlamlı bir bakış, ona maksadı anlatmaya yeter. İyilik edildiğinde teşekkür eder. Kötülüklere maruz kaldığında sabreder. Yarınından mahrum kalma uğruna bu günün nasibini satmaz. Güzel açıklaması ve tatlı diliyle insanların kalbini çalar."*[467]

Bazı Arap şairleri bu vasıfları şiirlerinde özlü bir şekilde belirtmişlerdir. Abbasi Devleti vezirlerinden bazılarına bu konuda şiirler yazmışlardır. Bunlardan biri şöyledir:

Şiir: (Arapça)
"İnsanlar işlerinde şaşırıp kaldıkları zaman
Onun katında düşünerek karar vermekle, anî karar vermek birdir.
Danışanla danışılan acze düştüğü halde,
O bütün zamanlar ihtiyatlı ve temkinli olmayı sürdürür.
Sineler gam ve kederden daraldığı zaman,
Onun geniş sinesinde bütün darlıklar kaybolur. [468]
Ve bir başkası aynı manada şöyle der:
Şiir: (Arapça)
"Onun nesir ve nazım halindeki ibareleri
[31b] *Kalpleri çeken eşsiz güzelliktedir.*
Bu ibareler mana gerdanları için bir gerdanlıktır

---

[465] Kur'ân-ı Kerîm, Tâhâ, 20/29-32

[466] Me'mûn (786-833) Abdullah b. Harun el Reşid. Abbasî halifelerinin yedincisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıltan, Fikret, "Me'mun", İA, c. VII, s. 693.

[467] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 64.

[468] Aynı şiir için bkz. *Aynı eser,* s. 65.

Ve büyük ordular için öncü birliklerdir."

İkinci bahis, emîrlik (valilik) hakkındadır. Bil ki, imamın birini bir bölgeye veya bir şehre emîr (vali) yapması caizdir. Emirlik de iki kısımdır: Biri, genel emirlik, diğeri özel emirliktir.

Genel Emirlik (Genel Valilik)

İmam (halife) bir eyaletin veya şehrin halkının hepsini idare etmek, her türlü işlerine bakmak için bir şahsı görevlendirir. İmamı ilgilendiren bütün işlerde genel olarak tam bir nezaret yetkisi vardır. [Böyle bir görevlendirmenin kesinleşmesi için imamın emîre] şöyle demesi lazımdır: "Filan eyaletin veya filan şehrin veya filan bölgenin sorumluluğunu, onlara emîrlik (valilik) yapman ve idareyi ilgilendiren işlerini gözetmen için sana bıraktım, sana verdim." Ondan sonra; bu şekildeki bir emir, vali bulunduğu muhitin ordularını sevk ve idare eder Eğer imam belirtmemişse kendisi uygun gördüğü şekil ve miktarda, onların maaşlarını, erzak ve levazımatını da tedarik eder. Muhakeme işlerine bakar. Mahkemelere hâkimler veya hakemler tayin eder. Haraç, zekat ve benzeri amme vergilerini toplar, bu maksatla memurlar tayin eder. Dinî emirlerin tam bir uygulamasını sağlar, halkın namusunu korur.

[**32a]** Dinî hükümlerin değiştirilmesine, yanlış uygulanmasına engel olur. Allah ve kul haklarının ihlâl edilmesi hâlinde suçlulara cezalar tatbik eder. Cuma günleri ve diğer namazlarda cemaate imam olur veya bu iş için bir halef bırakır.

Özel Emîrlik (Valilik)

Orduyu sevk ve idare etmek, halkı yönetmek, memleketi ve halkın namusunu korumak gibi işlerle yetkileri sınırlandırılmış valilerdir. Adliye, muhakeme, vergi ve zekat toplama işlerine karışma yetkileri yoktur. Görevleri, halifenin vereceği yetkilerle sınırlıdır. Yardım Allah'tandır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ADALET HAKKINDADIR

Yüce Allah şöyle buyuruyor: "*Allah adaleti, iyilik yapmayı ve iyi kullukta bulunmayı, akrabaya ikram etmeyi emreder*."[469] Resulullah (Allah'ın selamı üzerine olsun) şöyle buyuruyor: **"***Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden mes'ulsünüz*.**"**[470]

Bil ki adalet sultânın esenliği**, [32b**] memleketin imarı, halkın vaziyetinin iyiliği, din ve devletin mükemmelliğinin gereğidir. Bundan dolayı "*Yerler ve gökler adaletle ayakta durur*."[471] demişlerdir. Çünkü temel unsurlardan oluşan eşyanın miktar ve ölçüsü dengeli olmasaydı (adilce düzenlenmeseydi), aksine, bazıları bazılarına göre kemiyet ve keyfiyet açısından fazla olsaydı, mutlak manada fazla olan eksik olana galip gelirdi ve bütün tabiatlar, galip unsurların tabiatına dönüşür ve unsurların terkibinden amaçlanan gaye gerçekleşmezdi. Dolayısıyla, kâinatta adalet gözetildiğinden dolayı, mevâlid-i selâse (üç varlık grubu) olan madenler, bitkiler ve hayvanlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan her biri, bünyesinde barındırdığı adalet (denge) oranınca diğerlerinden üstündür.

Mesela, bitki madene göre, hayvan bitkiye göre, insan da diğer hayvanlara (canlılara) göre adalet özelliğinden dolayı daha üstündür. Çünkü insanda adalet yani denge daha fazladır ve insanın terkibi ve tanzimi hakiki itidale daha yakındır.

Astronomide de eğer **[33a]** adalet (denge) yürürlükte olmasaydı, evrenin düzeni kararsız ve değişken olurdu. Mesela, eğer güneşin kütlesi dünyaya şimdikinden daha yakın olsaydı, canlılar aşırı ve şiddetli sıcaktan yok olurlar ve yeryüzünde bitkiler yeşermezdi. Yine eğer güneş dünyaya şimdikinden daha uzak olmuş olsaydı, soğuğun şiddeti aynı tesiri gösterirdi. Yıldızların hareketlerinin miktarını, hızlı ve yavaş olma düzeylerini bununla kıyasla. Eğer hız şimdikinden

---

[469] Kur'ân-ı Kerîm, Nahl, 16/90.

[470] el-Buhârî, *a.g.e.*, c. V, s. 1996; Muslim, *a.g.e.*, c. III, s. 1459; et-Tirmizî, Muhammed b. 'Îsâ Ebû 'Îsâ, Sunenu't-Tirmizî, tah. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, Beyrût, tsz., c. IV, s. 208. Hadisin tamamı şöyledir*:"Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden mes'ulsünüz. İmam çobandır ve sürüsünden mes'uldür. Kadın, kocasının evinde çobandır, O da sürüsünden mes'uldür. Hizmetçi, efendisinin malından sorumludur ve sürüsünden mes'uldür."*

[471] el-Cebertî, 'Abdurrahmân b. Hasan, *Târîhu 'Acâibi'l-Âsâri fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, tsz, c. I, s. 14.

daha fazla olsaydı, âlemin düzeninde bir eksiklik ve bozukluk ve birçok kötülük meydana gelirdi.

Fakat yücelik ve ihtişam sahibi Allah (c.c.) kâinata, şimdiki gibi en mükemmel tarzda düzen vermeyi istediğinden, adalet yolunu yürürlüğe koydu. En güzel bir yol ve en latif bir şekilde yarattı. Kâinat ehlinin iyiliği ve insanoğlunun bekasını sultânların ve hakanların adalet ve insaflarına bağlı kıldı. Bütün yaratılmışları "*Allah'a, Resulüne ve sizden olan ulü'l-emr'e itaat edin.'*"[472] hükmüyle onların itaatine emir buyurdu ve kendi Habîb'inin (Allah'ın selamı üzerine olsun) **[33b]** diliyle onları "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak lakablandırdı. Nitekim şöyle buyurmuştur: "*Sultân, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Bütün mazlumlar ona sığınır.*"[473]

Şerafeddin-i Tîbî[474], Mîşkât[475] şerhinde şöyle der: *"Bütün mazlumlar gölgesine sığınır"* cümlesi, sultân ve gölge arasında bir benzerliğe işaret eder. Yani, nasıl ki güneşin hararetine karşı insanlar gölgeye gelirler ve gölgenin serinliğinde huzur bulurlar. [Aynen bunun gibi] zulmün hararetine karşı da sultâna yönelirler ve adaletinin serinliğinde huzura kavuşurlar. Bu yön sultân ve gölge arasında benzerliğe işaret eder. Ama gölgenin Allah'a izafesi, yani "Allah'ın Gölgesi=Zillullah", teşrif amaçlı bir izafedir. Tıpkı, "Allah'ın evi=Beytullah", Allah'ın Devesi=Naketullah" tamlamalarında olduğu gibi. Buradaki "Zillullah=Allah'ın Gölgesi" izafesi sözkonusu edilen gölgenin diğer gölgeler gibi olmadığına, yüce ve çok özellikli bir gölge olduğuna işaret etmektedir.

---

[472] Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ, 4/59.

[473] Ebû 'Abdillah el-Kudâ'î, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Musnedu'ş-Şihâb*, tah. Hamdî b. 'Abdilmecîd es-Selefî, Beyrut, 1407/1986, c. I, s. 201; el-Hindî, 'Alî b. Husâmiddîn el-Muttakî, *Kenzu'l-'Umâl fî Suneni'l-Ekvâli ve'l-Ef'âl*, Beyrut, 1989, c. VI, s. 3; el-'Aclûnî, a.g.e., c. II, s. 472; el-Meydânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecma'u'l-Emsâl*, tah. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, tsz., c. II, s. 448.

[474] Şerefu'd-din Tîbî: Şerefu'd-dîn Hasan b. Muhammed et-Tîbî (ö.743/1342): Keşşâf'ının şerhi olan Fütuhu'l-Gaybi fi'l-Keşfi an Kinâi'r-Reyb (Şüphe örtüsünü Kaldırma Hakkındaki Fütuhu'l-Gayb) adlı eserin yazarıdır. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zünûn'da, altı ciltten oluştuğunu belirttiği bu eserin Keşşâf şerhlerinin en önemlisi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Katip Çelebi, *a.g.e*., c. III, s. 1175.

[475] Mişkât: Mişkâtü'l-Mesâbîh: Hatîp et- Tebrizî (ö.741/1340) tarafından Ferrâ el Begavî'ye (ö.516/1122) ait, güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseri olan *Mesâbîhu's-Sünne'*yi tamamlamak için yazılan eser.

Çünkü onu; yeryüzünde Allah'ın kullarını mutlu etmesi, aralarında adalet ve iyiliği devamlı kılması için halife yapmıştır. Böylece, mazlumlar ve gönlü kırıklar ona iltica edip onun adaletiyle rahata kavuşsunlar diye Allah'ın gölgesi olur. Ta ki Kıyamet gününde o da **[34a]** Allah'ın (c.c.) arşına iltica etsin ve o günün hararetinin şiddetinden kurtulabilsin.

Eflatun'un[476] şöyle söylediği rivâyet edilir: "Eşyanın devamlılığı adalet iledir ve yok oluşu da zulüm ve cevr iledir." Yine şöyle demiştir: "Zulüm helak olmanın sebebi ve belanın nişanesidir." Hikâyede anlatılır ki, Yunan filozoflarından bir gurup Eflatun'un huzuruna çıkarlar ve ona sorarlar ki: "İnsanların çabucak İskender'e itaat edip boyun eğmeleri ve fethettiği memleketlerde fazlaca bir kargaşanın olmamasının sebebi nedir? "Eflatun demiş ki: "Çünkü onda övülmüş hasletlerden iki tane haslet vardı. O bu iki özelliği ile dünyada nam salmıştı. Bunlardan biri adalet, diğeri ise iyi huydu. Bu iki sebepten dolayı insanlar çarçabuk onun itaat ve kulluk makamının altında toplanıyorlardı. Böylece onun cihangirlik yolu kolaylıkla gerçekleşiyordu."

Şöyle anlatırlar: Bir zamanlar, İskender'in vezirlerinden iki kişinin arasında karşılıklı düşmanlık baş göstermişti. Aralarında hüküm vermek üzere İskender'in huzuruna vardılar. İskender: "Vereceğim hüküm birinizi sevindirip diğerinizi incitecek. Sizler doğru olanı söyleyin ki, doğruyu söylemeniz ikinizi de düşmanlıktan kurtarsın**" [34b]** diyerek ikisini de memnun etti. Çünkü mizacında doğruluk ve adalet üstündü. Gör bak nasıl hikmet yoluyla onları yanlış yolda ısrar etmekten vazgeçirdi ve doğru sözü söylemek suretiyle nasihat edip onları doğruluğa razı etti. Çünkü bir valinin raiyetine ve herkese diyanet, esenlik, doğru söz ve davranış içinde nasihat etmesi uygundur.

Resulullah (s.a.v.) bir hadisinde şöyle buyurur: *"Allah bir kimseyi başkaları üzerinde çoban yapmış, O da idaresi altındakilere hile yapmış olarak ölmüş ise, Allah ona cennetini kesinlikle haram eder***."**[477] Yani hiçbir vali yoktur ki Müslümanlardan bir gurubun başında hâkim olup, onlara hiyanet edip faydalarına

---

[476] Eflatun (M.Ö. 429-347). Platon isminin Arapçalaştırılmış halidir. Eserleri Müslüman düşünürler üzerinde derin etkiler meydana getirmiştir. Bu eserler, üzerine yapılmış şerhlerle korunmuş ve böylece Batı'ya takdim edilmiştir. Carra De Vaux, B., "Eflatun", İA, c. IV, s. 189-192.

[477] el-Buhârî, *a.g.e.*, c. VI, s. 2614

olanı onlara gösterip, onları uyarmazsa ve bu sıfat üzere ölürse, Yüce Allah cennetini ona haram etmemiş olsun.

Onun cennetten mahrum olması ile ilgili iki yorum yapılmıştır. Birisi; onun kendisinden südur eden hiyanet ve zulmü mübah görmesi. İkincisi; her ne kadar müstehak olduğu cezayı çektikten sonra cennete girse de, öndekiler ve isteğine kavuşanlarla birlikte cennete giremez ve onu bu büyük saadete ulaşmış olanların gurubu ile yoldaşlıktan mahrum ederler manasındadır. **[35a]**

Şair der ki:

Şiir: (Arapça)

"Zulüm merasında otlamanın neticesi vahimdir.

Ey öz ve akıl sahibi kimse, bu gerçeği gör!

İnsanlara zulmetme ve yakıtı insan ve taş olan

O ateşli günden kork!"

Ömer b. Abdülaziz[478] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)'den rivâyet edilir ki; kendi hilâfeti zamanında Hımıs[479] vilâyetinin vâliliğine memurlarından birini görevlendirmişti. O şahıs bir elçi göndererek düşmanlarının korkusundan emin olmadığını, bir kaleye ihtiyacı olduğunu, eğer Halife izin verirse bir yere kale inşa etmek istediğini arzetti. Ömer b. Abdülaziz ona bir mektup göndererek, "Vilâyet mahallini adaletle bir kale haline getir, vesselam." dedi.[480]

Nakledilir ki, eski sultânlardan biri bir âlime adalet ve iyiliğin ne olduğunu sordu. Âlim dedi ki: "Adalet, raiyetinin üzerinde seni ilgilendirmeyen şeylerden elini çekmendir. İyilik ve ihsan ise, seni ilgilendirmeyen işlerde de, yani bolca verme

---

[478] Ömer b. Abdülaziz: Ömer b. Abdülaziz b. Mervan b. el-Hakem Ebû Hafs eş-Şacc, (680-720) Emevî halifesidir. Babası Abdülaziz uzun yıllar Mısır'da valilik yapmıştır. Anne tarafından Hz. Ömer'e akrabadır. Küçük yaştan itibaren adalete düşkünlüğüyle dikkatleri çekmiş, başa geçirilince de bunu icraatlarında göstermiştir. Halifeliği döneminde yaptığı reformlarla devlet mekanizmasını İslam'ın rayına oturturken, bir yandan da İslam kültürünün ikinci kaynağı olan hadislerin toplatılmasını valilere bir mektupla bildirmiştir. Zettersteen, "Ömer b. Abdülaziz", İA, c. IX, 462-465.

[479] Hımıs: Şimdiki Humu Orta Suriye'de Asi nehrinin vadisinde kurulan tarihî bir şehir.

[480] Aynı hikâye için bkz. Nizamü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 157.

hususunda eli açık olmandır." Sonra dedi ki: Adil Nûşirevân ve Hâtem-i Tâî'nin[481] hikâyesini işitmedin mi? Dünyada iyi nam [**35b]** bırakmalarının sebebi şuydu: Nûşirevân, raiyeti üzerinde kendisini ilgilendirmeyen işlerden elini çekti. Hâtem de, kendisinin yapmak zorunda olmadığı durumlarda eli açık davrandı ve başkalarını kendi nefsine tercih etti." Sultân, Nûşirevân'ın adil olmasının sebebinin ne olduğunu sordu. Âlim şöyle cevap verdi: "Duydum ki Nûşirevân demiş: Bir zaman ibretli bir nazarla kendi hâlime baktım ve vaziyetimin farkına vardım, ondan sonra adaletli olmayı kendime şiar edindim. Bu şöyle olmuştu: Bir zaman gençlik çağlarında, avlakta her yöne at koşturuyordum. Bir adamın bir taşı alıp bir köpeğin bacağını kırdığını gördüm. O adam birkaç adım attıktan sonra atım bir çifte atarak adamın bacağını kırdı. Atı koşturmak istedim, atımın ayağı bir çukura saplandı ve kırıldı. Nefsime dedim ki; gör bak, her kim ne yaptıysa cezasını gördü. Muradlarının aksine bir cezaya giriftar oldular. Eğer sen de kötülük yaparsan layık olduğun cezayı görecek ve arzu ettiğinin zıddıyla cezalandırılacaksın. Ondan sonra adil olmayı kendime şiar edindim ve zulümden kaçındım."

Şiir:

"İnsanlara lütufla, yumuşak ve gönül alıcılıkla davranmak daha iyidir.
Madem ki güce boyun eğmiyorlar, onlarla birlikte feryad etmek iyidir.
[36a] *Kesinlikle bilirsin ki, her ne ekersen onu biçersin,*
Dolayısıyla, iyilikle davranmak daha iyidir."

İmâm Fahruddîn-i Râzî Tefsîr-i Kebîr'inde şöyle der: "Nîşirevân'ın zulümden tevbe edip adaleti kendine şiar edinmesinin sebebi şudur: Bir zaman avlanırken askerleri ve maiyetinden uzak düşmüş ve yalnız kalmıştı. Susuzluk kendisine galebe çaldı. Bir bahçeye ulaştı. O bahçeye girip yürümeye başladı. Nar ağaçlarına rastladı. Bahçede bir çocuk bulunuyordu. O çocuktan bir nar istedi. Çocuk narı ona verdi. Nûşirevân narı yarıp suyunu sıktı**,** epeyce bir su elde etti. Şerbeti içince nefis ve lezzetli buldu. İçinden bu bahçeyi sahibinden alıp tasarrufuma alayım diye geçirdi. Daha sonra çocuktan bir nar daha istedi. Yarıp suyunu sıktı fakat öncekinden daha az bir su elde etti. İçtiği zaman tadı kötüydü ve yutmakta zorluk çekti. Çocuktan ilk

---

[481] Hâtem-i Tâî: Hâtem et-Tâî b. Abdullah b. Sa'd, İslam'dan önce cömertliği ile meşhur olan bir şâir ve asilzâde. m. VI. asrın son yarısından VII. asrın başlangıcına kadar yaşamıştır. Van Arendonk, C., "Hâtim Tâî", İA, c. V/I, 371-372.

narın sulu ve lezzetli olmasına karşın ikincisinin tatsız ve susuz olmasının sebebini sordu. Çocuk dedi ki: “Eğer padişah memlekette halka zülme niyet ederse, niyetinin uğursuzluğundan [**36b]** nar (da) tadını ve suyunu kaybeder.”

Nûşirevân, kalbinde geçirdiği zulme niyetten dolayı içinden tövbe etti. Bir nar daha istedi, yarıp suyunu sıktı; evvelkinden çok daha sulu ve lezzetli buldu. Çocuktan bu narın neden daha çok lezzetli ve sulu olduğunu sordu. Çocuk, “Padişah zulümden vazgeçmişe benziyor.” dedi. Nûşirevân o çocuktan vaziyetine uygun olan bu sözü işittikten sonra zulmetmekten tövbe etti. Şüphesiz adı dünyada adaletli olmakla ölümsüzleşti. Öyle ki Resulullah (s.a.v.)’tan şöyle buyurduğunu rivâyet etmişler: “Ben âdil padişahın zamanında dünyaya geldim.*”*[482]

Hüccetülislam İmam Muhammed-i Gazzâlî (r.a.) *Hülâsatu’l-‘Ulûm*’da der ki: “Nûşirevân ölünce tabutunu memlekette gezdirdiler. Tellal, “Her kimin Nûşirevân’dan alacağı varsa veya ondan bir zulüm görmüşse gelsin ve bedelini alsın.” diye sesleniyordu. Nûşirevân’da bir dirhem zimmetim var diyen birini bile bulamadılar. Yine, Nûşirevân’ın şöyle dediği hikâye edilir: “Hazinesini raiyetinin malı ile zenginleştiren padişahın misali, **[37a**] evinin temelini kazıp, o toprakla evinin damını sıvayan adamın misaline benzer.”[483]

Hz. Ali (r.a.) der ki: “İman, dört sütun ile kaimdir. Bunlar: Yakîn, sabır, cihad ve adalettir.”[484] Yani, bir evin dört sütun üzerinde durması gibi, iman da dört şeyle istikamet ve istikrar bulur. Birincisi, Yüce Allah’ın emredip Kur’ân-ı Kerîm’de ondan haber verdiği yakîndir. İkincisi, ubudiyette ve kötülüklere karşı koymada sabırdır. Çünkü sabır sebebiyle o kötülük ondan uzaklaşır. Musibetlere karşı sabır ile de bol ecre mustehak olur. Üçüncüsü; gaza ve cihada gitmek, din yolunda kâfirlere karşı savaşmaktır. Dördüncüsü, Allah’ın kullarına karşı adalet ve insafı geçerli kılmaktır.

Müminlerin emiri Ömer İbnu’l-Hattâb (r.a.) Medine’nin sokaklarının birinde dolaşıyordu. Birinin inleyerek şöyle dediği kulağına ulaştı: “Vay Ömer’in annesine!

---

[482] el-Bayhakî, Ebû Bekr Ahmed b. El-Huseyn, *Şu’abu’l-Îmân,* tah. Muhammed es-Sa’îd Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1410, c. IV, s. 305; el-‘Aclûnî, *a.g.e.*, c. I, s. 339.

[483] Tartuşî, *Sirâcü’l-Mülûk*, s. 208’de bu benzetme Cafer b. Yahya’ya atfedilir: “Halka gücünün üzerinde vergi yükleyenin misali, tavanını evinin temelindeki toprakla sıvayan gibidir.”

[484] Ali b. Ebî Tâlib, *Nehcü’l-Belâğa* (Hz. Ali’nin Hutbeleri, vasiyetleri, emirleri, mektupları, hikmet ve vecizeleri) haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Kum, 1981, s. 389.

Yüce Allah'a nasıl cevab verecek? Müslümanların işlerinin sorumlusu olmuş**, [37b]** işlerini omzuna almış ama benim her gece keder ve üzüntüden uyuyamadığımdan, çektiğim bunca sefalet ve yokluktan, çoluk çocuklarımın üzüntüsünden helak olduğumdan haberi yok. Ömer (r.a.) bunları işitince o kişinin evinin kapısına gidip kapıyı çaldı. Ev sahibi: "Kim o?" diye sordu. Ömer (r.a.): "Raiyetinin riâyetinde kusur sahibi ve onları korumada eksik olan." dedi. Evden dışarı bir kadın çıktı ve kapının önünde durdu. Ömer (r.a.): "Neye ihtiyacın var? Söyle bana bileyim. İnsanların evlerinin içindeki durumunun nasıl olduğunu ve başlarından neler geçtiğini ben nereden bileyim? Kadın dedi: "Ey Ömer, eğer Yüce Allah özrünü kabul ederse kurtuluşa eresin!" Ömer (r.a.) bu sözü işitince bir feryad kopardı ve kendinden geçti. Kendine gelince dedi ki: "Ey bacım, söyle ne ihtiyacın var? Kadın: "Çocuklarım aç." dedi. Ömer (r.a.) gitti; bir çuvalı un ile doldurup omuzuna attı, bir sepet hurma ile getirdi ve özür diledi. Kadın Ömer'in yufka yürekliliğini ve şefkatini anlayınca ağlamaya başladı. "Senden sonra Müslümanlar senin gibisini nerden bulacaklar? **[38a]** Allah Taala halkı senin varlığından mahrum etmesin." dedi. Ömer (r.a.): "Ey bacım, her ne ihtiyacın varsa bana söyle, çünkü Müslümanların işi benim boynumdadır. Eğer senin halini unutursam, Kıyamet günü beni bundan sorguya çekerler. Allah rızası için beni ikaz etmelisin" dedi. Kadın: Allah (c.c.) iyi işleri sana unutturmasın" dedi. Ömer: "Allah'ım kabul buyur."dedi.[485] Allah'ın kullarına duyduğu bunca şefkat ve adaletle beraber o kadar korkuyordu ki, gizli anlarda bile elleriyle başına vuruyor, ağlıyor ve şu beyti okuyordu:[486]

Şiir: (Arapça)

"Belki de sen bilmediğim halde bana kızgınsın

Sen razı olduktan sonra da her iki dünyaya veda olsun."

Hikâye:

Anlatırlar ki Emîr İsmail-i Mervezî[487]'nin şöyle bir adeti vardı: Karlı, yağmurlu ve soğuk günlerde atına binip meydanda dikilirdi ki ihtiyaç sahipleri

---

[485] Benzer bir hikâye için bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme,* s. 101.

[486] Gazzâlî, *Devlet Başkanuna Nasihatler,* s. 72.

[487] Emîr İsmail-i Mervezî: Emir İsmail b. Ahmed-i Sâmânî: (279-295/892-907) İran'da Saffarîlerin yıkılmasından sonra kurulan Sâmânîler devletinin, Buhara'da tahta geçen, adaleti ile meşhur sultanıdır. İsmail, bu sülalenin ilk hakiki hükümdarı (emir) sayılır. Geniş bilgi için bkz. Büchner, V.F., "Sâmânîler" , İA, c. X, s. 140-143.

ihtiyaçlarını arz etsin ve mazlumun hakkını zâlimden alsın. [**38b]** Daha sonra meydandan çıkar ve şehrin etrafını dolaşır, fakirler ve kimsesizlere tasaddukta bulunur ve hal-hatırlarını sorardı. Geri döndüğünde de buna muvaffak olduğu için şükür olarak iki rekat namaz kılardı. Derdi ki: "Bunu bana lütfettiği için Allah'a hamd ü senalar olsun. Bu günkü bir kısım nimetlerin şükrünü yerine getirdim." Ona: "Ey emîr, böyle günlerde evden dışarı çıkmak emir ve meliklerin adetlerinden değil." derlerdi. "Böyle günlerde gariplerin gönlü üzüntülü ve elleri dar olur. Ben onları ferahlandırmak ve gönüllerinden kederi ve sıkıntıyı yok edip uzaklaştırmak istiyorum ki, Allah da Ahiretin üzüntü ve sıkıntısını benden uzaklaştırıp kurtuluş nasip etsin." derdi.[488]

Resul (s.a.v.) buyurur ki: "Kim bir mü'minin dünya sıkıntılarından bir sıkıntıyı giderirse, Allah da kıyamet gününde ahiretin sıkıntısını ondan giderir."[489]

Şiir: *Derviş ve muhtaçların işini gör ki, senin de işin görülsün.*

[39a] Çünkü adalet sıfatıyla sıfatlanmak, özellikle padişah ve sultânlar için iki cihan saadetine vesile olur**.** "*Mülk küfürle devam eder ama zulümle devam etmez*."[490] hükmü devletin uzun ömürlü ve görkemli olmasına sebebiyet verdiği için bu bölümde söze, geçmiş padişahlar ve halifelerin hikâyeleri ile onların hayatlarına uymak ve daha fazla meylettirmek için genişlik verildi. (Arapça dua): Allah onları bu övülmüş sıfatla vasıflanmada hanîf inancında olanların arasında başarılı kılsın. Allah, en iyi bilendir.

---

[488] Aynı hikâye için bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 16.

[489] Muslim, *a.g.e.*, IV, 2074; Ebû Davud, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sunenu Ebî Davud*, tah. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Dâru'l-Fikr, tsz, II, 704; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr,* XIX, 158; el-Beyhakî, *a.g.e.*, II, 261.

[490] Gazzâlî'nin "et-Tibru'l-Mesbuk", s. 44'te bu söz hadis olarak rivâyet edilir. Bkz. Mâverdî, Devlet Yönetimi *(Teshîlü'n-Nazar),* s. 51.

ALTINCI BÖLÜM

İYİLİĞİ EMRETMEK VE KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMAK HAKKINDADIR

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. Onlar iyiliğe teşvik eder, kötülükten sakındırır."*[491] Yani, mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. Din ve yardımlaşmada birbirlerini ma'ruf'a, yani iman ve ibadete teşvik ederler; şerden, kötülükten ve Allah'ın kanununda aslı ve itibarı olmayandan sakındırırlar. Resulullah (s.a.v.) buyurur ki: **[39b]** "Sizden kim (sünnetimize uymayan) bir münker (kötülük) görürse (seyirci kalmayıp) onu eliyle düzeltsin. Buna gücü yetmezse diliyle düzeltsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Bu kadarı imanın en zayıf mertebesidir."[492]

İmam Muhyi's-Sunne[493] (Allah rahmet eylesin) kendi tasnif ettiği (yazdığı) eseri olan *Ta'lîk* adlı kitabında bu hadisin bahsinde şöyle der: "Resulullah (s.a.v.), (bunu) iman zayıflığı şeklinde beyan ediyor. Yani, (gördüğü bir kötülüğü) eliyle ve diliyle men edemeyen ve sadece kalbiyle kerih gören kişinin bundan dolayı imanı zayıftır. Eğer imanı güçlü olsaydı münkere tahammül gösteremez ya eliyle ya da diliyle bunu uzaklaştırmaya çalışırdı."

Ama İmâm-ı Kaffâl[494] şöyle buyuruyor ki "Resûl (s.a.v.) bu iman zayıflığından, insanın iman zaafiyetine işaret **[40a]** buyurmuştur. Yani, gördüğü bir kötülüğü eliyle ve diliyle, tek başına kendi gücüyle engellemek için başkalarından hiçbir destek ve yardım görmeyen insanın imanı bir dereceye kadar zayıftır. Bundan dolayı bu durum insanın imanının zayıflığının alametidir. Bu durum; insanların arasında garaz ve düşmanlığın baş göstererek, en faziletli amellerden olan emr-i

---

[491] Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/71.

[492] Muslim, *a.g.e.*, c. I, s. 69; Ebû Dâvud, *a.g.e.*, c. I, s. 366; en-Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb Ebû 'Abdirrahmân, *el-Muctebâ mine's-Sunen*, tah. 'Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb, 1406/1986, c. VIII, s. 111; el-Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, c. I, s. 61.

[493] İmam Muhyi's-Sünne: Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed b. Ferra el Beğavî (ö. 1122).

[494] İmâm-ı Kaffâl: Ebûbekir Muhammed Kaffâl-ı Şâşî: (ö. 365/975) Kaffâl-ı Kebîr olarak da tanınan ve Şâfiî mezhebinin Horasan'da yayılmasında büyük rol sahibi olan müfessir ve Şâfiî fakihi. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. III, s. 1004.

ma'rûf ve nehy-i münkerin terki ile zamanın kötüleşeceğine, İslam'ın parlaklığının azalacağına işarettir.

Mişkât'ın şârihi[495] şöyle buyuruyor: "İmanın en zayıf halinin manası şudur: Bu kısmın (yani kalben buğz etmenin) semeresi diğer iki kısmın semeresinden daha azdır." Yine der ki: "Emr-i ma'rûf ve nehy-i münker'in dindeki rolleri büyüktür. Dinî işlerin tamamının nizam ve intizamı onunladır. Allah muhafaza eğer bu kapı kapanırsa Cenab-ı Hakk'ın bela ve musibetleri umumi bir şekilde baş gösterir ve salih olanla olmayanı ayırt etmez." Nitekim Cenab-ı Hak buyurur ki*: "Öyle bir fitneden sakının ki, geldiğinde içinizde sadece zâlimlere isabet etmez."*[496]

Yani, sadece sizin zâlimlerinize **[40b]** ve günahkârlarınıza has kalmayacak olan fitneden korkunuz ve sakınınız. Aksine o musibet tüm mahlûkata umumen gelir. Bu fitne iyiliği emr ve kötülüğü sakındırmanın ortadan kalkmasından ortaya çıkar. İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmanın vacipliği Kitap, Sünnet ve İcmâ ile kesin ve sabittir. Ümmetin tamamı bunun vacibliği hususunda bir kısım Rafızî hariç, müttefiktirler. Onların muhalefetinin ilim ehlinin nazarında bir önemi yoktur. Nitekim İmam-ı Harâmeyn Ebû'l-Me'âlî[497] (Allah kabrini Cennet bahçesine çevirsin) buna işaret eder ki: "Bunun vacibiyeti biz Ehl-i sünnet ve cemaat'in nezdinde şeriat ile ve Mü'tezîle'nin nezdinde ise akıl ile dir." Derler ki emîrlerin eliyle, âlimlerin diliyle ve avam halkın da kalbiyle kötülüğe engel olması doğru olur.

---

[495] Şerafeddin-i Tîbî, bkz. dipnot no: 472.

[496] Kur'ân-ı Kerîm, Enfâl, 8/25.

[497] İmamü'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî Rüknü'd-dîn Abdülmelik b. Abdîllah b. Yusuf el-Cüveynî (ö. 478/1085), Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî fakihi olup 419/1028'de Nişabur civarındaki Ezazvar köyünde doğdu. İlk tasilini babasından aldı. Daha sonra dönemin ünlü âlimlerinden dersler aldı. Birçok âlimle girdiği münazaralarda Ehl-i Sünnet inancını savundu ve bu mezhebin bu çevrelerde güçlenmesini sağladı. Şii-Mütezilî görüşleri savunan devrin Büyük Selçuklu veziri Kundurî'nin engellemesiyle Cüveynî, aralarında Beyhakî ve Kuşeyrî gibi kişilerin de bulunduğu bir grup âlimle Bağdat'a gitti. Daha sonra Hicaz'a geçip Mekke ve Medine'de kaldı. Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu sultanı olan Alparslan'ın Kundurî'yi azledip yerine Nizamü'l-Mülk'ü getirmesi üzerine Cüveynî Nişabur'a döndü ve kendisi için yaptırılan Nizamiye medresesinin müderrisliğine atandı. Öğrencileri arasında Gazzâlî, Kiya el-Harrasî, Ali Muhammed el Taberî ve Abdülgafur el Farisî gibi isimler yer aldı. Hayatının son yıllarında tasavvufa ilgi duydu. Cüveynî, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Kelam, Tefsir ve Hadis alanlarındaki çalışmalarıyla tanınır ve bu alanlarda otorite kabul edilir. Abdülaziz ed-Dîb, "Cüveynî, İmamü'l-Harameyn", DİA, c. VIII, s. 141-144.

Aynı şekilde Resulullah (s.a.v.) buyurmaktadır ki: "Aralarında kötülük ve günahlarla meşgul olup, o kötülüğü kaldırıp men etmeye güçleri yettiği halde buna iltifat etmeyen, Allah ü Teala'nın da bunların üzerine umumî bir bela gönderip hem günahkârları hem de masumları **[41a]** o belaya ve azaba uğratmadığı hiçbir kavim yoktur."[498]

Bu hadîs *Sahîh-i Buhârî*'de geçen şu hadisle uygunluk göstermektedir: "*Allah'ın koyduğu sınırları aşan, emr-i maruf ve nehy-i münker konusunda gevşeklik gösterenin misali şuna benzer: Bir gurup bir gemide otururlar. Her biri kendine bir yer seçer; kimi aşağıda, kimi yukarda. Aşağıda oturanlardan biri, üstte oturanların arasından geçip birkaç kez su alır. Yukarıdakiler de bundan rahatsız olurlar. Bunun üzerine; adam yukarıdakileri rahatsız etmemek için bir balta alır ve geminin altına vurmaya başlar ve gemiyi delmek ister. Yukarıdakiler ona niçin böyle yaptığını sorarlar. O da şöyle der: "Bana su lazım, eğer geminin dışından su almak istersem aranızdan geçip sizleri rahatsız etmem gerekiyor. Su çıksın ve maksadım yerine gelsin diye geminin altını delmek istiyorum. Eğer yukarıdakiler onun elini tutup, onu bu uygunsuz hareketinden men ederlerse, hem o kurtulacak, hem de yukarıdakiler. Eğer mani olmayıp onu o işten alıkoymazlarsa,* **[41b]** *onun bu uğursuz işi ve o grubun engel olmaması sebebiyle hepsi helak olacaklar.*"[499]

Dolayısıyla, emr-i maruf ve nehy-i münkerin terkedilmesi gazaba ve kahra bir davetiyedir. Nitekim Hak Teala, Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'ın kavmini maymuna çevirdiğini ve İsa (Allah'ın selamı üzerine olsun)'nın içlerinde kadın ve çocuk bulunmayan beş bin erkeğin hepsini domuza çevirdiğini haber vermektedir.[500] Celîl ve yüce olan Allah, onların hayvana dönüştürülmelerinin sebebi, onların masiyetlerinden başka bir şey değildi diye buyurmaktadır. O beyandan sonra onların lanet ve hayvan suretine dönüştürülmeleri ve kınanmalarına sebep olan hususu şöyle açıklamaktadır: *"Birbirlerini kötülük işlemekten men etmiyorlardı."*[501] Yani, onlar birbirlerini, kendilerini azaba ve cezaya mustahak kılan kötülükten ve meşru

---

[498] Canan, İbrahim, *a.g.e.*, c. II, s. 92.

[499] Buna benzer bir rivâyet için bkz. Mâverdî, *Edebü'd-Dünya ve'd-Din,* (trc. Ali Akın), İstanbul, 1982, s. 131.

[500] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/65; Mâide: 5/60; A'râf: 7/166.

[501] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide: 5/79.

olmayan şeylerden men etmiyorlardı. Bundan dolayı da azap ve cezaya müstehak olup, suretlerinin dönüştürülmesi ve başkalaştırılması belasına müptela oldular.

Ve Yüce Allah yine, onların beğenilmeyen fiillerinden hayret sigasıyla şöyle haber veriyor: "*Onlar, işledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı. And olsun, o yaptıkları pek kötü bir şeydi!*"[502] Yani, **[42a]** Allah'a yemin olsun ki birbirlerini yaptıklarından vazgeçirmeyip razı oldukları ve gaflet gösterdikleri o çirkin fiilleri ne kötüydü!

Keşşâf'ın sâhibi[503] (Allah rahmet eylesin) şöyle buyurmaktadır: "Birbirlerini sakındırmaktan yüz çeviren ve bundan çekinmeyen ve ehemmiyet vermeyen Müslümanlara yazıklar olsun." Yine der ki: "Bu şekilde davranış sergileyenler sanki İslam milletinden değildirler. Çünkü bu konuda Kur'ân'da yapılmış bunca mübalağa ve tahşidatı bunlar okuyup bilmektedir ve buna rağmen Hak Teala'nın emirlerinden yüz çeviriyorlar." *Keşşâf* müellifinin sözleri burada bitmektedir.

İyiliği emretmek, Cenab-ı Allah'ın rızasını kazanmak ve dinin yüceltilmesi amacıyla olmalıdır. Ta ki Allah ona yardım etsin. Daha önce de belirtildiği gibi; kişinin üzerine vacip olan husus, kötülüğü engellemektir. Ancak, eğer muhatap sözkonusu kötülüğü terk etmezse, emredici şahıs bundan sorumlu olmaz. Fakat gücü yettiği halde mazeretsiz bir şekilde emr-i marûf ve nehy-i münkeri terk edip ona iltifat etmeyen kişi günahkar olur.

Bazen de söz konusu kişiden başkası o kötülüğe muttali olmadığından, ya da onu kaldırmaya güç yetiremediğinden, mezkûr şahsın emr-i ma'rûfta bulunması farz-ı ayn olur. **[42b]** Ma'rûf'u emreden ve münkeri nehyedenin her yönüyle mükemmel olması şart değildir. Zira söz konusu şahıs iki şeyle yükümlüdür: Birincisi, emir ve nehyin kendisiyle ilgili olan kısmını yerine getirmeli; ikinci olarak, başkalarına karşı da onu yerine getirmelidir. Yani, onlara iyiliği emredip, kötülükten sakındırmalıdır. Bu iki vacipten birini terk edip ihlal ettiği zaman, diğerini de ihlal etmesi mübah değildir. Ayrıca, emir ve nehiyde bulunanın âlim olması gerekir şeklindeki bir anlayışta olmamak gerekir. Konularına göre ilimler değişiklik arz eder. Eğer söz konusu şey namaz, oruç, zekat gibi açık vaciplerden ise ya da zina, içki ve hırsızlık gibi bütün Müslümanların bildiği meşhur haramlardan ise bu konuda herkes emir ve

---

[502] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide: 5/79.

[503] Zemahşerî.

nehiyde bulunabilir. Fakat incelik isteyen söz ve fiiller ya da içtihada taalluk eden bir şey ise, avamın buna müdahale edip, itiraza kalkışması, hatta bununla ilgilenmesi caiz değildir. Aksine bu durumlarda emir ve nehiyde bulunmak ulemaya veya ulemanın tayin ve ta'lîm ettiği kimseye düşer.

Bundan sonra, emredici ve sakındırıcının **[43a]** üslubunda yumuşak huylu ve anlayışlı olmayı adet ve yöntem edinmesi gerektiği apaçıktır. Zira yumuşaklık, istenilen şeyin elde edilmesinde daha elverişlidir. Onun nefislerdeki etkisi daha etkindir. Aynı şekilde, muhataba öncelikle yalnız başına öğüt vermeli. Zira gizlice yapılan nasihat daha kolay ve daha çabuk kabul edilir. Şafiî (r.a.) der ki: (Arapça): "Kim kardeşine, gizlice öğüt verirse, ona gerçek bir nasihatte bulunmuş ve onu ihya etmiş olur. Her kim kardeşine uluorta öğütte bulunursa, onu ifşa edip, rezil etmiş olur."[504] Yani her kim Müslüman kardeşine gizliden öğüt verip, onun kusurunu yalnız başına ona gösterirse gerçek bir şekilde ona nasihatte bulunmuş ve onu donatmış olur. Ve her kim Müslüman kardeşine açıktan öğüt verirse, onu rezil ve kusurlu göstermiş olur.

Her kim öncelikle yumuşaklığı ve nazik davranmayı terk edip Müslümanları incitmekle meşgul olursa, adeta kanlı bir giysiyi idrarla yıkayıp temizlemeye çalışmış gibi olur. Akıllı olan hiç kimse böyle bir yola başvurmaz. Yumuşak davranmadaki hikmet de şudur ki, şeytanın yardımıyla nefis, günahlara karşı bir ülfet ve alışkanlık peyda eder. Bundan dolayı alışılan günahları terk etmek nefse zor gelir. O halde yapılması gereken, yumuşaklık ve anlayışla kişiyi o günahtan vazgeçirmektir. **[43b]**

Yalnız başına olmayıp, arkadaşlarıyla birlikte olan biri verilen nasihatten hicap duyar ve nasihat kolaylıkla ona tesir etmez. Cenab-ı Hakk, Peygambere yumuşak huyluluğu ve nazik davranmayı öne almayı emretti ve yol gösterdi. Çünkü insanların nefisleri çeşit çeşit günah ve haramlardan kaynaklanan hastalıklara giriftardır. Peygamberler ilahî tabipler olduklarından, bu hastalıkların tedavisi için gönderilmişlerdir.

Bu hastalıkların tedavi yöntemi olan semavî kitapları gönderdi. Günahlardan kaynaklanan her bir hastalık için *"Biz Kur'ân'dan mü'minler için bir şifa ve rahmet olan şeyi indiriyoruz"*[505] şifahanesinden bir şerbet tayin buyurdu. Onları, günah

---

[504] el-Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, IX, 140.

[505] Kur'ân-ı Kerîm, İsrâ: 17/82.

hastalarının başucuna nasıl gidecekleri ve hastalıkları ne şekilde tedavi edecekleri konusunda eğitti. Nitekim Musa ve Harun'u (Allah'ın selamı üzerlerine olsun) küfrün çepeçevre kuşattığı ve helâk edici rububiyet davası hastalığına tutulan ve bundan kurtuluşun mümkün olmadığı kendisine bildirildiği halde, Firavuna gönderdi. Ve buyurdu ki: *"Ona yumuşak söz söyleyin, olur ki söz dinler yahut Allah'tan korkar."*[506] Yani, doğru olanı ona yumuşaklıkla söyleyin, belki öğüt alır ya da Allah'tan korkar [ifadesi] şuna işaret eder ki, nasihatte iyilik ve yumuşak söze riâyet edilirse etkisi daha fazla olur. **[44a]** Her ne kadar, gerçekte emreden ve sakındıran, [emredilen ve sakındırılan] şahsın seveni ve ona üzüleni olmasına rağmen; nefsin istediği ve hoşuna giden şeylerden menettiği için bu iş sakındırılana meşakkatli görünür.

Hakikat ehli demişler ki: "Seni seven seni meneder, seni sevmeyen ise teşvik eder." Yani, seven seni çirkin davranışlardan alıkoyar. Sana düşman olan seni yakışıksız söz ve davranışlarla meşgul eder.

Mü'minlerin Emiri Hz. Ali (Allah yüzünü şerefli kılsın)'den rivâyet edilir ki demiş: "Öyle bir zaman gelecek ki, insanların on kısmından dokuzu hakkı inkar edecek."

Allah en iyi bilen ve en iyi hüküm verendir.

---

[506] Kur'ân-ı Kerîm, Tâhâ: 20/44.

YEDİNCİ BÖLÜM
İLMİN ERDEMİ HAKKINDA

Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Allah, sizden iman edenleri yüceltsin ve kendilerine ilim verilenlere yüksek dereceler versin."*[507] Abdullah b. Abbas (r.a.) diyor ki: "Âlimlerin dereceleri bütün müminlerin derecesinden yedi yüz kat daha yüksektir. O derecelerden her iki derece arasında beş yüz yıllık mesafe vardır."

Resulullah (s.a.v.) buyuruyor ki: *"Âlimler peygamberlerin varisleridir."*[508] Kesinlikle bilinmektedir ki, **[44b]** Âdemoğlu için peygamberlikten daha yüce bir mertebe yoktur. Dolayısıyla hiçbir şeref onların varisi olma şerefinden daha yüce olamaz. Bu, Allah'ın ahkâmını keşfetmek ve onları Yüce Allah'ın kullarına ulaştırma [mertebesi]dir.

Resulullah (s.a.v.) yine buyuruyor ki: "*Âlimin âbide üstünlüğü, benim, sizden en basitinize olan üstünlüğüm gibidir*."[509]

Resulullah (s.a.v.) buyuruyor ki: *"Yüce Allah, üç grubu Kıyamet günü ümmetin günahkarlarına şefaatçi kılar. İlki, derece bakımından herkesten önde gelen peygamberler, ikincisi âlimler, üçüncüsü şehitlerdir."*[510]

Yine Resulullah'ın hadislerindendir ki: *"Âlimin bir saat uykusu Allah katında abidin yetmiş yıllık ibadetinden daha makbuldür."* Bu konuda pek çok âyet ve hadis vardır.

Âlim, kendi ilminden nasipsiz olmamalıdır. **[45a]** Resûlullah (s.a.v.) buyuruyor ki: *"Kıyamet günü insanlar arasında azabı en şiddetli olanı, Allah'ın*

---

[507] Kur'ân-ı Kerîm, Mücâdele, 58/11. Âyetin tamamı şöyledir: *"Ey iman edenler! Toplu halde oturduğunuz zaman gelenlere yer açın dendiğinde yer açın ki Allah da size genişlik versin. Kalkın dendiğinde kalkın ki Allah sizden iman edenleri yüceltsin ve kendilerine ilim verilmiş olanlara yüksek dereceler versin. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*

[508] Ebû Dâvud, *a.g.e.*, c. II, s. 341; Tirmizî, *a.g.e.*, c. V, s. 48; ed-Dârimî, 'Abdullah b. 'Abdirrahmân Ebû Muhammed, *Sunenu'd-Dârimî*, tah. Fevvâz Ahmed Zumerlî, Beyrut, 1407, c. I, s. 110.

[509] Tirmizî, *a.g.e.*, c. V, s. 50; Dârimî, *a.g.e.*, c. I, s. 100; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, c. VIII, s. 233.

[510] Benzer bir rivâyet için bkz. Canan İbrahim, *a.g.e.*, c. XIII, s. 4520.

kendisini ilmiyle faydalandırmadığı âlimdir."[511] Yani Kıyamet günü en şiddetli azaba düçar olan kişi, Yüce Allah'ın kendi ilminden kendisine pay vermemiş ve ilmiyle amel işini yerine getirmemiş olan âlimdir. Bir başka hadiste Resulullah (s.a.v.) buyurmaktadır ki: *"Ümmetimden iki grup vardır ki, eğer onlar iyi olurlarsa bütün insanlar iyi olur; eğer onlar kötü olurlarsa bütün insanlar kötü olurlar. O iki grup ise, emirler ve fakihlerdir."*[512] Yani, fakihlerden maksat âlimlerdir. Haddizatında ilim, en şerefli bir sıfat ve en yüce bir kemalattır. Bunun vasıtasıyla dinî ve dünyevî kemalat maksatlarına erişilebilir.

Resulullah (s.a.v.) buyurmaktadır ki*: "İlim ve hikmet şerefli birinin şerefini ve büyüklüğünü ziyadeleştirir.* **[45b]** *Hattâ, köleleri melik seviyesine yüceltir."*[513] Bu hadisin özü şudur: Mertebe ve makam sahibi olan bir kimse ilmin şerefiyle de şereflenmiş ve süslenmiş ise, her halukarda onun büyüklüğü daha önce sahip olduğu büyüklükten daha ziyade olur. Eskiden sahip olduğu büyüklük ve iyilikten daha büyük ve daha iyi görünür. İnsanların nazarında hiçbir şeref ve hürmete sahip olmayan köleler bile eğer bilgi ve marifetten nasipdar olmuşlarsa, meliklerin ve emirlerin mertebelerine ulaşırlar. Ve yöneldikleri her makam ve mertebeyi kolaylıkla elde ederler. Nesebî olarak herhangi bir şeref ve yücelikle süslenmemişlerse bile, *"Şeref ve ululuk bilgi ve edeple olur, asalet ve neseble olmaz."* hadisinin hükmünce herkes tarafından seçilir ve tercih edilirler. Bu hadis, dünyada ilmin semere ve neticesine işaret etmektedir. Şüphesiz, *"Ahiret hayatı daha iyi ve daha kalıcıdır."*

Hz. Ali (r.a) şöyle buyurmaktadır:

"İftihar ancak ilim ehlinin hakkıdır. Onlar hidâyet üzeredirler ve hidâyet talebinde bulunanlara karşı da nazlıdırlar. Kişinin ağırlığı onu güzelleştiren özellikleri oranındadır. **[46a]** Cahiller ilim ehline düşmandır. Öyle ise siz de ilim elde edip, ebediyen onunla diri kalın İnsanlar ölür ama ilim ehli diri kalır.

---

[511] Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, tah. Muhammed Şekûr – Mahmûd el-Hâcc Emrîr, Beyrut, 1405/1985, c. I, s. 305; Beyhakî, *a.g.e.*, c. II, s. 284; Ebû 'Abdillah el-Kudâ'î, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Musnedu'ş-Şihâb*, tah. Hamdî b. 'Abdilmecîd es-Selefî, Beyrut, 1407/1986, c. II, s. 171.

[512] el-Hindî, 'Alî b. Husâmiddîn el-Muttakî, *Kenzu'l-'Umâl fî Suneni'l-Ekvâli ve'l-Ef'âl*, Beyrut, 1989, c. VI, s. 46.

[513] el-Asbahânî, Ebû Na'îm Ahmed b. 'Abdillah, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut, 1405, c. VI, s. 173; el-Hindî, *a.g.e.*, c. X, s. 257.

İbn-i Abbas'tan (r.a.) rivâyet edilir ki: "Cenab-ı Hak, Süleyman'ı (Allah'ın selamı üzerine olsun) ilim ve mal-mülk (ten birini seçme) arasında serbest bıraktı. Süleyman (Allah'ın selamı üzerine olsun), yüce himmetli oluşu, mükemmel dirâyeti ve anlayışı sayesinde ilmi seçti. Allah Teâla tümünü ona bağışladı. Yani hem bilgiyi hem de mal ve mülkü ona verdi.

Abdullah b. Mübarek'ten[514] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) sordular: "İnsan soyundan olanlar kimlerdir?" Dedi ki: "Âlimlerdir." İmam Muhammed Gazzâlî (Allah'ın rahmeti üzerine olsun), *İhyâu 'Ulûmiddîn*'de der ki: "Abdullah b. Mübarek, âlimlerin dışında kimseyi insan soyundan saymadı ve onların zümresine dâhil etmedi. Çünkü insanda bir özellik vardır ki, insan o özellik sayesinde diğer canlılardan ayrılır. Ve o özellik sebebiyle bütün canlılar arasında şerefli bir konuma yükselir. Şüphesiz bu şeref, cismanî kuvvetinden dolayı değildir. Çünkü deve ondan daha kuvvetlidir. Bedeninin büyüklüğü sebebiyle de değildir. Çünkü fil ondan daha büyüktür. Cesaretinden dolayı da değildir. Çünkü aslan ondan **[46b]** daha cesurdur. Çok yemek yemekten dolayı da değildir. Çünkü devenin midesi onunkinden daha büyüktür. Çokça cima etmesinden dolayı değildir. Çünkü cüssesinin ufaklığı ve bedeninin zayıflığına rağmen serçe kuşu bu işte ondan daha muktedirdir. Dolayısıyla malumdur ki, o şeref bilgi vasıtasıyladır. İnsan ilim vasıtasiyla başkalarına karşı şeref ve imtiyaza mucip olur. Diğer hayvanlar, beden gücü ve büyüklüklerine rağmen insana mutî' ve bağlı kalırlar; ondan korku ve dehşete düşerler. [İnsanın] ilmi ve bilgisini hissettiklerinden dolayı, hile ve tedbirle kendilerine karşı galip olduğunu anlarlar. Onları kendilerine boyun eğdirir ve ele geçirirler. Hayvanlar da şüphesiz ya itaat ederler ya da kaçarlar.

Hikâye: Halife Me'mûn zamanında şu hikâye nakledilir: Hindistan'da ölüleri dirilten bir meyve varmış. Ve bu meyve sayesinde insan hakiki bir hayatı elde edermiş. Bu haber halifenin kulağına ulaşınca, hayret ve şaşkınlıktan bu söylentinin peşine düşmeyi ihmal etmeyip işin hakikatını öğrenmesi, **[47a]** araştırıp haber getirmesi için bir elçi göndermiş.

---

[514] Abdullah b. Mübarek: (118-181/736-796) Devrinin tanınmış âlimlerindendir. Hanefî mezhebinin reisi olan İmam Azam'dan ilim tahsil etti. Ayrıca, zamanının meşhur âlimlerinin derslerine devam ederek hadis ve fıkıh ilimlerinde söz sahibi oldu. Kitapları ve yetiştirdiği öğrencileri pek çok olup bunlardan birisi de mezheb imamı Ahmed b. Hanbel'dir.

Elçi oraya ulaşınca, ne kadar araştırıp soruşturduysa da bu konuda kimseden bir iz bulamamış. Zaman uzayıp araştırma bir dereceye ulaşınca, Hind bilginlerinden birinin yanına varmış ve macerasını ona anlatmış. O bilgin cevab olarak, çok zahmetler ve sıkıntılar çekmişsin demiş. Bu işin hakikatini sana bildireyim. Bilmiş ol ki bu, Hint âlimlerinin bilgi ve hikmetin erdemini anlatmak için rumuz ve işaret kabilinden kullandığı bir sözdür. Çünkü câhil insan ilahî ve hakiki bilgilerden boş olması hasebiyle gerçekte bir ölüdür. Bir vakte kadar ilim tahsil edip, ilmî semereleri alıp yedikten sonra o bir hayat elde eder ve dirilir. Sonuç olarak bilginler meyve ağacı konumunda olup ve meyveleri bilgi olduğundan ruh ve hakikat gibidir. Bu takdirde bu söz doğrudur. Çünkü ölü cahiller bilgi meyvesiyle hayat bulurlar ve dirilirler.

Şair der ki: (Arapça)

"İlim kalbin hayatıdır, onu ganimet bil.

Cehalet ise kalbin ölümüdür, ondan sakın."

Fasıl:

Bilgi ve bilginlerin faziletinden bir parça söz edilmiş oldu. Bil ki, sahih bir itikadın öğrenilmesi **[47b]** kitap ve sünnetin sahip olduğu bir tarz iledir. Abdest, namaz, gusül ve oruç gibi zahiri hükümlerin öğrenilmesi farz-ı ayndır. Dedik ki zahirî hükümler; çünkü meselelerin en ince noktasına kadar öğrenilmesine ziyade ihtiyaç olmadıpı için bu vacip de değildir. Herkesin sahip olduğu bir işin veya bir sanatın hükümlerini tanıması ve bilmesi şarttır. Ta ki bununla doğruyu yanlıştan, helali haramdan ayırabilsin ve cehalet yüzünden dünyada zarara ve ahirette pişmanlığa düşmesin. Meselâ, tüccâr için alış veriş, satış ve bununla ilgili her şeyi bilip tanıması kendisi için kaçınılmazdır. Bunun gibi her sanat sahibinin kendi işiyle ilgili öncelikli bilgileri bilmesi lazımdır.

Padişah ve emirin ibadetlere ilişkin zahirî emirleri öğrenmesinden sonra, şer'î hükümler konusunda da haberdar olmaları lazımdır. Ta ki düşmanlıkları bertaraf etme ve yargılamaları halletme süresince hakkı merkezde karar kılabilsinler. Aynı zamanda, Müslümanların güvende olmaları için kâfirlerle gaza ve cihadı, bağilere karşı koymayı veya herhangi bir belayı defetmesi için savaş ilminden haberdar olmalıdır. Sultânların özellikle bu konuyla ilgili bilgilerinin faydası, bütün herkesi

kapsamaktadır. Saltanatı hak etmede bu niteliğin **[48a]** (savaş sanatını bilme) önemli bir rolü vardır. Ve daha önce geçtiği gibi, imametin sahih olma şartlarındandır.

Yine Cenab-ı Allah, Tâlût[515] kıssasında ilmin şerefini göstermektedir. İlim sebebiyle ona mülkü ve devleti nasip etmiştir. Bu durum şöyle gerçekleşmişti: İsrailoğullarından bir taife, peygamberlerinden, Yüce Allah'a, kendilerine önderliği, haşmeti, koruması ve gölgesi altında bir araya gelecekleri ve kâfirlere karşı cihad edecekleri bir padişah ve melik göndermesi için dua etmesini istediler. Çünkü bir önder veya kendisine uyulacak biri olmaksızın cihad ve gaza gerçekleşmez ve düzen tutmaz. Onların bu talebi, düşmanın kendilerine galebe çalması sebebiyle idi. [Düşmanları] onları vatanlarından sürmüş ve çocuklarını tutsak etmişti. Sonra, ismi İbranice Şmoil, Arapça İsmâ'îl olan peygamberleri dua etti ve Hak Teala duasını kabul buyurdu ve O'na meliklerinin Tâlût olduğunu vahyetti. Tâlût, onların arasında fakir ve sıradan bir kimseydi. Bazıları onun bir mekkâr (at kiraya veren) veya bir dabbâğ (derici) veya bir saka (sucu) olduğunu ama her halukarda âlim olduğunu söylemişlerdir. İsrailoğulları bu haberi **[48b]** peygamberlerinden işitince hoşlarına gitmedi. Alay ederek ve kınayarak dediler ki, "O nerede, bu yüksek makam nerede? O başımıza padişah olmaya nasıl layık olur? Biz padişahlık ve meliklik hususunda ondan daha layıkız. O nesepçe ve malca bize yetişemez. Biz bunun her ikisine de sahibiz."

İmam Fahrüddün-i Razî *Tefsir-i Kebir*'de der ki: "İsrailoğullarının Tâlût'un saltanatını kabul etmeme sebebi şuydu: Peygamberlik, Musa ve Harun'un da mensubu oldukları Lavî b.Ya'kûb'un soyundaydı. Memleket ve saltanat, Dâvud ve Süleyman'ın mensubu oldukları Yahuda soyundaydı. Tâlût ise bunlardan hiç birinin soyundan olmayıp, aksine Bünyamin'in soyundandı. Sonra, biz daha layıkız, dediler. Bununla birlikte o fakirdir, malı yoktur; mal ve zenginlik olmadan meliklik olmaz dediler. Sonra peygamberleri, Hak Teala'nın buyurduğu gibi, onlara dedi ki: *"Şüphesiz Allah size onu seçti, bilgice ve bedence onun gücünü arttırdı."*[516] Tâlut, iri yapılı ve özellikle **[49a]** savaş işlerinde âlimdi.

---

[515] Tâlût için bkz. İA, c. 11, s. 697.

[516] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/247. Âyetin tamamı şöyledir: *"Peygamberleri onlara, "Peki Allah size, Tâlut'u kral olarak gönderdi."dedi. "Biz krallığa ondan daha layıkken ve ona malca da bir bolluk*

Sonra, yine onlara dedi ki: “Her ne kadar o, peygamberlik ve krallık soyundan olmayıp, bu konuda ondan üstün olsanız bile, onda var olup sizde olmayan iki özelliği varki o da ilim ve kuvvettir. Ve saltanat için şart olan bu iki sıfat, sizin sahip olduklarınızdan daha uygundur. Çünkü ilim ve kuvvet, mal ve mansıbın aksine gerçek olan kişisel olgunluklardandır. Bundan dolayı bu iki sıfat yani mal ve makam, bu iki fazilet ve hasletle nitelendirilemez. Bununla birlikte savaş bilgisi ve beden gücünden oluşan bu iki özellik, sizdekilerin aksine, memleketin yararına ve tüm toplum için istifade edilebilir niteliktedir. Dolayısıyla ilmin şerefi ve kuvvet sebebiyle saltanat ona verildi. İlmin faziletini engelleyemediklerinden, ona itaat ettiler ve saltanatı kesinkes ona teslim ettiler.

Bu gün akıl sahiplerinin nazarında, makam ve derece hak etmede ilim ve fazilet gibi iki önemli hususun etkinliği inkâr edilemez bir durumdadır. O vasıtayla kişiyi, padişah ve sultânların soyundan olmasa da mülk ve devlet [yönetmeye] müstehak kılar. Hele ki eğer, soy yüceliği ve asalet, ilim ve edeple bir araya gelir ve birleşirlerse **[49b]** devleti yönetmeye hak kazanmış olan kişi bu iki sıfatla idarecilik için daha uygun ve daha hakkaniyetli olacaktır. En doğrusunu Yüce Allah bilir.

---

verilmemişken, o bize nasıl kral olabilir?” dediler. “Şüphesiz, Allah size onu seçti, bilgece ve bedence gücünü arttırdı” dedi. Allah, krallığı dilediğine verir. Ve Allah sonsuzdur, bilir.”

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MÜŞAVERE ETME VE FAYDALARI HAKKINDADIR

Cenâb-ı Allah şöyle buyurmaktadır: *"İşlerinde onlarla istişare et."*[517] Hak Teâlâ, Mustafa'ya (s.a.v.) Mü'minlerle müşâvere et; yani, hakkında vahiy indirilmemiş olan meselelerde desteklerinin sende toplanması ve gönüllerini hoş tutmak, kendi makam ve derecelerinin yükseldiğini görmeleri ve kendilerini seninle istişare etmeye layık bilmeleri için *"Onlarla istişare et"* diye buyurmaktadır. Her ne kadar Resul-i Ekrem (s.a.v.) kâmil sözü ve isabetli fikriyle yaratılmışlar içinde seçkin ve irade sahibi olsa bile, Cenâb-ı Allah (c.c.) ashabıyla istişare etmeyi ona buyurdu. Ta ki böylece, diğer insanlar da ona uysunlar ve meşveretin büyük faydasından nasiplensinler.

Emr-i ma'rûf ve nehy-i münkerin mübarek canının pahasına bile olsa kendisine vacip olup, diğerlerine böyle bir şeyin vacip olmaması gibi, **[50a]** işlerde istişare etmek de peygambere vacipti ama diğerlerine vacip değildi.

Keşşâf'ın sâhibi (Allah rahmet eylesin) bazılarından aktarmaktadır ki: Peygambere müşâvere emrinin sebebi şuydu: Arap büyüklerinin âdeti şuydu ki, eğer bir kimse bir işte kendilerine danışmasa ve onlara iltifat etmese bu onlara çok ağır gelmekteydi. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah Peygamber'in tek başına karar vermesi onları incitmesin diye istişare etmesini buyurdu.

İstişare etmenin bir diğer faydası da şudur: Muhabbet ve ülfetin artmasına ve maksadın gönüllerine göre hâsıl olmaması durumunda kınama kapısının kapanmasına ve eleştiriye dil uzatamamaya sebeptir. Çünkü sonuç onlarla istişareyle gerçekleşmiştir.

Resulullah (s.a.v.) buyurmaktadır ki: *"Birbirleriyle istişare etmeyen bir kavme Cenab-ı Allah hiçbir şekilde hidâyet ikram etmez ve doğru yolu göstermez."* Hak Teala Peygamber'i istişare etmeye emrettiğinde son olarak şöyle buyurdu: *"İstişare ile karar verip azmettiğinde ise Allah'a güven ve Ona tevekkül et."*[518] Yani,

---

[517] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/159.

[518] Kur'ân-ı Kerîm, Al-i İmrân: 3/159**.** Âyetin tamamı şöyledir: **"***Allah'tan bir rahmet eseridir ki, onlara yumuşak davrandın, ve eğer sen huysuz katı kalpli biri olsaydın, elbette etrafından dağılırlardı. Artık onları affet. Onlar için istiğfarda bulun. Ve onlarla işlerinde istişare et İstişare ile karar verip azmettiğinde ise Allah 'a güven ve Ona tevekkül et. Şüphe yok ki Allah tevekkül edenleri sever.*"

bir işe başlamak için onlarla müşavere etmeye karar verdikten sonra Allah'a tevekkül et, ashâbına ya da kendileriyle danıştığın [**50b]** kimselere değil. Senin için kurtuluş ve fayda, Allah'ın sana nasip ettiğindedir.

Yine Resul (s.a.v.) buyurmaktadır ki: *"Hiçbir kimse yoktur ki istişare ettiği için bedbaht olsun ve hiçbir kimse yoktur ki kendi başına hareket ettiği için talihi yaver gitsin."*

Yunan felsefesinden şöyle nakledilmektedir: Aristotales[519] Zülkarneyn'e dedi ki: "Eğer karşına bir iş çıkarsa ve bu iş için bir zenci [köleyle] istişâre etmen, kendi başına karar verip harekete geçmenden iyidir." Zülkarneyn: "Eğer ben o işin doğrusunu bilsem ve o işin faydasına ve zararına vakıf olsam bir başkasıyla neden meşveret edeyim?" diye sordu. Aristotales dedi ki: "O kadar istişare et ki, göreceğin sevab başkasının diliyle de tekrar edilsin ki meşveretin bereketini sana ulaştırsın ve kendi başına karar vermenin şerrini senden uzaklaştırsın."

Bundan dolayıdır Resûl (s.a.v.) buyurmaktadır ki: *"İstihare eden zarar etmez, istişare eden pişman olmaz."*[520] Ömer ibnu'l-Hattâb (r.a.) dedi ki: "Eğer bir işte istihare yaptıysam, artık **[51a]** o işle ilgili endişe etmem."

Resul (s.a.v.) buyurur ki: *"Meşveret eden pişman olmaz."*[521] Çünkü bir kimse başkasına danışarak bir işi yaptığında o iş doğru olmazsa bile pişman olmaz. Şu sebepten ki; insan, kendi davranışlarından dolayı pişmanlık duyar. Meşveret ettiğinde her ne kadar fiilin başlangıcında kendisi yer alsa da, emreden ve irade eden bir başkasıdır. Gerçekte, fiilin kendisi o fiilin emredenini ve yapanını çok fazla pişman etmez.

Ve yine Resûl (s.a.v.) şöyle buyuruyor: *"İşin temeli meşverettir."* Her kim bir işte ihtiyatlı davranmak ve o işi sağlama almak isterse bunun için ilk şart akıllı dostlarıyla, bilgili ve tecrübeli arkadaşlarıyla meşveret yapmasıdır. [Eğer] onların

---

[519] Aristo (Aristutalis), İslam felsefecilerinin iyi tanıdığı ve iyi tanıttığı bir Yunan filozofudur. M.Ö. 384'te Makedonya'nın Stajire şehrinde doğmuş ve M.Ö. 322'de ölmüştür. Eflatun'un derslerine yirmi yıl devam etmiş, sonra İskender'in hocalığını ve danışmanlığını yapmıştır. De Boer, T.J., "Aristo", İA, c. I, s. 570-572.

[520] Mâlik b. Enes Ebû 'Abdillah el-Asbahî, *Muvatta'u'l-İmâm Mâlik Rivâyetu Muhammed b. El-Hasan*, tah. Takiyuddîn en-Nedvî, Dimaşk, 1413/1991, c. III, s. 411; Taberînî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, c. II, s. 175; Ebû 'Abdillah el-Kudâ'î, *a.g.e.*, c. VII, s. 2; el-Hindî, *a.g.e.*, c. VII, s. 1393.

[521] Aynı hadîs.

görüşünü uygun bulur ve fikirlerini kabul ederse, bunları gönül levhası ve hatır sayfasına teslim eder. Ve bu fikirleri o pazarda sermaye yapar. Çünkü hiçbir lamba, olayların karanlıkları karşısında dünya yaşlılarının parlak fikirleri kadar aydınlatıcı olmamıştır. Ve hiçbir düğüm çözücü akıl ehlinin tedbiri [**51b]** kadar [etkili] değildir.

Bazı tarih kitaplarında şöyle aktarılmaktadır: İskender'in[522] ortaya çıkışından önce, Acem padişahları Rum ve Mağrib meliklerinden haraç alıyorlardı. Dârâ devrinde İskender Rum padişahı olunca, Dârâ ondan haraç istedi. İskender buna icabet etmedi, karşı çıktı. Dârâ ile savaştı ve ona karşı zafer kazandı. Dârâ'nın yakınlarından bazılarını öldürdüğü için düşmanlıkları arttı. Ondan sonra İskender dünya memleketleri üzerinde söz sahibi oldu. Dünya melikleri onun emrine girdiler. Daha sonra İskender, bütün dünya bilginlerinin kendisine tabii olduğu veziri Aristotales'e şöyle bir mektup yazdı: "Ben âlemin bütün padişahlarını kahrettim ve hepsini kendime kul köle ettim. Onların çocuklarını tutsak ettim. Fakat şundan korkuyorum ki, onlardan birisi cihan padişahı olursa Rumlardan intikam alma peşine düşer. Ve bu durum bizim mesken ve yurdumuzun harap olmasına sebep olur. Eğer uygun bulursan, bunları da geçmişlerinin yanına göndereyim. Yeryüzünü onların fitnesinden ve şerrinden temizleyeyim."

Aristotales, mektubun cevabında şöyle söyledi: "Beden kalpten **[52a]** kalp candan ayrı düşünülemeyeceği gibi, dünya da sakinlerinden ayrı düşünülemez. Çünkü toplumun düzen ve intizamı o memleket sahibinin siyasetinden başka bir şeyle sağlanamaz. Fesad, nifak ve inad ehli padişahın öfke ve kuvvetinden başka bir şeyle savuşturulamaz. Eğer padişahların çocuklarını helak edersen, memleketi ehil olmayanların sorumluluğuna vermeye mecbur kalırsın. Na ehiller başa geçerse, onların zararları bütün zararlarda önde gelir. Uygun olan, onlardan her birini bir yere sorumlu olarak tayin etmendir. Ta ki onlar birbirleriyle inatlaşıp uğraşsınlar ve böylece Rum ülkesine kastedemesinler."

İskender bu görüşü doğru buldu. Her bir yere onlardan birini tam yetkiyle sorumlu kıldı. Ve onları "Tevâifü'l-Mülûk" yani, ayrı ayrı beylikler şeklinde

---

[522] İskender (M.Ö. 356-322). Asıl adı Alexandros'tur. İslam kaynaklarında daha çok efsanevi tarihiyle tanınan cihangir Makedonya kralıdır. İbn-i Esîr, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğunu belirtiyorsa da, müfessirler bu görüşü kabul etmemişlerdir. Bkz. "İskender", İA, c. V/II, s. 1078; Kaya, Mahmut, "İskender", DİA, c. XXII, s. 555-557.

adlandırdı. Böylece, meşveretin bereketiyle, endişelenip korktuğu şeyler gerçekleşmedi ve ülke düşman fitnesinden kurtulmuş oldu.

DOKUZUNCU BÖLÜM

GÜZEL AHLÂK, YUMUŞAK HUYLULUK VE GÜÇLÜ OLDUĞU HALDE BAĞIŞLAMA HAKKINDADIR

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Ve hiç şüphesiz sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin.*"[523] Üstad İbn Habib (Allah rahmet eylesin) der ki: "Allah Te'âla bazı peygamberlerden daha fazla bahsetmiş ve onların bazı kemalatlarını birçok defa övmüştür ve Mustafa (s.a.v.)'ya da [**52b]** onların övülmüş özelliklerine uymayı bu şekilde emretmiştir: *"O peygamberler, Allah'ın yol gösterdiği kimselerdir; sen de onların yolundan yürü."*[524]

Cenab-ı Allah'ın (c.c.), Mustafa'yı (s.a.v.) Âdem'in tevbesi, Nuh'un şükrü, İbrahim'in vefası, İsmâ'îl'in va'di, İshâk'ın hilmi, Ya'kûb'un hüsn-i zannı, Yusuf'un ihtimali (ümidi), Eyyub'un sabrı, Dâvud'un tevbesi, Süleyman'ın tevazuu, Musa'nın ihlâsı, Zekeriyyâ'nın ibadeti, Yahya'nın iffeti ve İsa'nın (Allah'ın selamı hepsinin üzerine olsun) zühdü ile emir buyurması gibi, bu sözle de güzel ahlâkla (ahlâklanmak) emir buyurmuştur.

Hz. Mustafa (s.a.v.), güzel ahlâktan sayılan bütün bu hasletleri yerine getirdiğinden dolayı Yüce Allah O'nu sena buyurdu ve dedi ki: *"Hiç şüphesiz, sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin."*[525]

Ebû Bekir Varrâk'a[526] (r.a.) güzel ahlâka dair sordular, dedi ki: "Allah'ın kullarına eziyet ve zahmet çektirmemek, ihsan **[53a]** ve cömertliği adet edinmek ve nefsin arzularına muhalefet etmektir."

---

523 Kur'ân-ı Kerîm, Kalem, 68/4.

524 Kur'ân-ı Kerîm, En'âm, 6/90. Âyetin tamamı şöyledir: "O peygamberler Allah'ın yol gösterdiği kimselerdir; sen de onların yolundan yürü. "Hizmetime karşılık sizden bir ücret istemiyorum; size tebliğ ettiğim Kur'ân, bütün insanlara ve bütün çağlara bir öğüttür" de.

525 Kur'ân-ı Kerîm, Kalem, 68/4.

526 Ebû Bekr Verrâk: Meşhur mutasavvıflardandır. İsmi Muhammed bin Ömer'dir. Künyesi Ebû Bekr, lakabı Verrâk'tır. Doğum târihi bilinmemekte olup 893 (H.280) senesinden önce vefât ettiği tahmin edilmektedir. Aslen Tirmizli olup, Belh şehrine yerleşmiştir. Zamanının büyük âlimlerinden ve evliyânın meşhurlarından olan Ahmed bin Hadreveyh ve Muhammed bin Ali Hâkim Tirmizî'nin derslerinde ve sohbetlerinde bulunmuştur. Velî yetiştiren mânâsında "Müeddib-ül-Evliyâ" lakabıyla anılmıştır.

Zünnûn-i Mısrî'den[527] (r.a.) güzel ahlâka dair sordular; dedi ki: "(Güzel ahlâk) Yüce Allah'ın şu buyurduğudur ki diyor: *"Kolaylık göster, affa sarıl, iyiliği tavsiye et, cahillerden de yüz çevir."*[528]

Bu konuda şair der ki: "*Affa sarıl, emrolunduğu gibi ma'rûfu emret, câhillerden yüz çevir. Bütün insanlara karşı sözünde yumuşak ol. Zira makam sahibi bir kimsenin yumuşak davranması güzeldir.*"

Resulullah (s.a.v.) Cebrail (Allah'ın selamı üzerine olsun)'e şöyle sordu: *"Hak Teala'nın beni kendisiyle emr buyurduğu o örf nedir?" Cebrail (Allah'ın selamı üzerine olsun) onu açıklayıp şöyle dedi: "Sana zulmedeni affetmen, senden alakayı kesmiş olana iyilikle mukabele etmen, sana kötülük edene karşı iyilik etmen ve seni mahrum edene ikram ve in'am etmendir."*

Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyn (r.a.) buyurdu ki: "Hak Teala Mustafa (s.a.v.)'yı *"Kolaylık göster, affa sarıl, iyiliği tavsiye et, câhillerden de yüz çevir."*[529] Âyet-i Kerîme'sindeki emirle güzel ahlâk ile emir buyurdu [**53b]** ve Mustafa (s.a.v.) bu emirlere uydu ve âmirinin *"Kötülüğe iyiliğin en güzeliyle karşılık ver"*[530] emriyle, kendisine yapılan kötülüğü iyilikle mükafatlandırdı." Bu şekilde kendisine emredileni yerine getirince şanı yüce Allah onu övdü ve *"Şüphesiz sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin"*[531] diye buyurdu. Kullarının işlerini ona teslim etti ve bütün ümmetinin O'nun fiillerine, sözlerine ve davranışlarına uygun ve münasip davranmalarını emretti.

Allah (c.c.), yüce kitabında buyuruyor ki: *"Peygamber size neyi emretmişse alın, neyi yasaklamışsa ondan da kaçının."*[532] Hiçbir peygambere böyle bir ikbal ve baht nasip olmadı ve böyle bir saadet görmedi. Öyle ki kendi cevher saçan sözleriyle

---

[527] Zünnûn-i Mısrî, (Ebû'l-Feyz Sevban b. İbrahim) III/IX. asrın büyük sufilerinden olup soyu Mısır ile Habeşistan arasına yerleşmiş olan Nube halkına dayanır. Mısır'da zamanla devrinin en büyük sufisi haline geldi. Onun muhtelif meselelerle ilgili olarak beyan ettiği fikirlerinde Sünnî telakki hemen hissedilir. Furat, Ahmet Suphi, "Zünnûn", İA, c. XIII, s. 655-656.

[528] Kur'ân-ı Kerîm, A'râf: 7/199.

[529] Kur'ân-ı Kerîm, A'râf: 7/199.

[530] Kur'ân-ı Kerîm, Fussilet: 41/34.

[531] Kur'ân-ı Kerîm, Kalem: 68/4.

[532] Kur'ân-ı Kerîm, Haşir: 59/7.

şöyle buyurmuştur: *"Ben güzel ahlâkı ve güzel davranışları tamamlamak için gönderildim."*[533]

O halde anlaşılıyor ki büyük makamlar ve yüce mertebeler, güzel ahlâk olmaksızın elde edilemez ve düzen tutamaz. İlâhî suretten kaynaklanan kudretle beraber olursa; hüsnün, ahlâkın, yumuşak huyululuğun, hilmin ve bağışlamanın faydaları dünya ve ahirette ortaya çıkar. **[54a]** Özellikle sultânların bu güzel sıfatlarla sıfatlanmaları kendilerinin ve halkın kurtuluşuna sebebtir. Bununla ilgili olarak hadiste şöyle buyurulmuştur: *"Sultân öfkelendiğinde, şeytan ona musallat olur."*[534] Çünkü lanetli şeytanın halka ve özellikle sultânlara musallat olması için öfke ve kızgınlık anı kadar uygun bir vesilesi yoktur.

Öfke ve kızgınlığın padişaha galib gelip, gadabın gözünü kararttığı zaman, aklını hilm ve vakar suyuyla teskin edemediğinde, lanetli şeytan, öfke ateşini daha da alevlendirmek için fırsatı ganimet bilir. Fitne selini coşturur ve akla nokta koyar. Heva ve hevesi ona tatlı gösterir. Kendisini özgür ve muzaffer gördüğünde eğer Hak korkusu ve akıl engeli, onun intikam yakasına elini koymamışsa (engellemezse) pek çok kanlar döker ve fitneler ortaya çıkar. Şüphesiz ki şeytan için en iyi fırsat ve en güçlü sevinç, sultânların öfkelerinin arttığı zamanlardır.

[54b] [Şeytan], her ne kadar öfke anında herkese musallat olursa da, **"***Şüphesiz ki benim kullarımı zorla saptıracak bir gücün yoktur -ancak sana uyan azgınlar müstesna-"*[535] âyetinin yardımıyla sultânın gazap ve öfkesinden ortaya çıkan fitne, diğer insanların gazabından ortaya çıkan fitne gibi değildir.

Âlemin büyüğü (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "*Güçlü olduğu halde Allah rızası için öfkesini yutup, kızgınlığını terk eden kimsenin Cenab-ı Allah kalbini güven ve imanla doldurur."*[536]

---

533 el-Beyhakî, *Sunenu'l-Beyhakî el-Kubrâ*, tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Mekke, 1414/1994, c. X, s. 191; Ebû 'Abdillah el-Kudâ'î, *a.g.e.*, c. II, s. 192.

534 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, c. XVII, s. 167; Ebû 'Abdillah el-Kudâ'î, *a.g.e.*, c. II, s. 297.

535 Kur'ân-ı Kerîm, Hicr: 15/42.

536 Feyzü'l-Kadîr, *Şerh-u Câmiis-Sağîr*, nşr. Abdürrauf el-Münavî, Beyrut, tsz., c. V, s. 217; Benzer bir hadis için bkz. Canan İbrahim, *a.g.e.*, c. XII, s. 4317. Hadis şöyledir: *"Öfkesinin gereğini yerine getirebilecek güçte olduğu halde öfkesini tutan kimseyi, Allah Teâla Hazretleri, Kıyamet günü, mahlukatın başları üstüne davet eder; tâ ki, (onlardan önce) dilediği huriyi kendine seçsin."* Ayrıca bkz. Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 41; Zencânî, *Sultana Öğütler,* s. 139.

Ahnef b. Kays'tan[537] güzel ahlâk ile ilgili sordular, dedi ki: "Zenginlik zamanında mütevâzı olmak, istediğini yapabilecek güçteyken bağışlamak ve karşılık beklemeden vermektir."

Rivâyet edilir ki, İsa ve Yahya (Allah'ın selamı üzerlerine olsun) birbirleriyle karşılaşırlar. Yahya (Allah'ın selamı üzerine olsun) İsa'ya (Allah'ın selamı üzerine olsun) sordu: "Ey Allah'ın peygamberi, kıyamet günü zorluklar içerisinde önde gelen ve bütün musibetlere üstün gelecek en zor ve en şiddetli iş hangisi olacak?**"** İsa (Allah'ın selamı üzerine olsun) şöyle buyurdu: "O, izzet sâhibi Yüce Allah'ın gazabıdır ki, hiçbir bela ona yetişemez."

Yahya **[55a]** aleyhisselam yine sordu: "Ey Allah'ın peygamberi, ondan kurtuluş ne şekildedir?" Dedi ki: "Şu şekildedir: Birine öfkelenme esnasında, Allah'ı hatırına getirip olgunluk ve yumuşak huyluluk suyunu öfke ateşine döküp söndürmen ve gücün yettiği halde yapmaman. Yüce Allah, o gün seni kendi gazabının afetinden muhafaza eder ve kendi merhamet gölgesine alır."[538]

Rivâyet edilmektedir ki filozoflardan biri, filozofların sözleriyle birine şöyle nasihat vermekteydi: "Öfke ateşinin alevlendiği, kovulmuş şeytanın bunu fırsat bilip öfkeni kızıştırdığı ve öfkelendiğin kişiye gücün yettiği anda başını kaldır göğe bak; onun azametini ve yüceliğini düşün. Sonra yere bak, onun genişliğini ve yaratılışını müşahede et. O zaman bu ikisini (yer-gök) yaratanın büyüklüğünü, azametini, kudreti ile beraber mükemmelliğini düşün ki kendi büyüklüğünü ve gücünü unutasın ve böylece öfke ateşin sönmüş olsun."

Rivâyet edilmektedir ki, Hazret-i Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) Mekke'nin fethi müyesser olunca, Sehl b. Hanîf[539] öne çıkıp şöyle dedi: "Ey kerim oğlu kerim!

---

[537] Ahnef b. Kays (?-687) Beni Tamim kabilesine mensup olup, kabilesinin İslam Dinini kabul etmesinde rolü büyüktür. Peygamberin vefatından sonra, İslam'ın doğu bölgelerinde yayılmasında komutan olarak önemli rol aldı. Emevîlerin ilk devirlerinde Horasan valiliği yaptı. Çocukken geçirdiği bir hastalıktan dolayı, bacakları çarpık kalmış, bu yüzden "çarpık bacaklı" anlamında "Ahnef" denilmiştir. Daha geniş bilgi için Bkz. Reckendorf, "Ahnef" İA, c. I, s. 223; Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", DİA, c. II, s. 174.

[538] Aynı bahis için bkz. Tartuşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, s. 224.

[539] Sehl b. Hanif: Hicretten önce ilk islamla şereflenen sahabilerden. Künyesi "Ebû Abdullah"tır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmiyor. İkinci Akabe bi'atında bulundu. İslamiyyetin Medine'de yayılmasına canla başla çalıştı. Resulullah onu, Hazret-i Ali ile kardeş yapmıştı. Bütün gazalara

Bizler sana kötülükler yaptık **[55b]** ve mübarek hatırını incittik. Eğer sen işlediğimiz suçlardan dolayı bizleri cezalandırırsan bizler buna müstehakız. Eğer kötülüklerimizin üzerine af örtüsünü çeker ve hatalarımızdan vazgeçersen, bu da sana yaraşandır." Resulullah (s.a.v.), kerem ve lütuf yüzünü onlara çevirip cevaben buyurdu ki: "Gidiniz ve güvende olunuz. Sizler Allah'ın özgür kullarısınız ve kabahatlerinizden vazgeçtim."[540]

Hüccetü'l-İslam İmam Muhammed-i Gazzâlî, (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) *Hülâsatü'l-'Ulûm*'dan şöyle nakletmektedir: Olgunluk ve yumuşak huyluluk sıfatlarıyla meşhur olan Ahnef b. Kays'a sordular: "Sen bu beğenilmiş sıfatları ve övülmüş huyları kimden öğrendin ve bu konuda kimin yolunu takip ediyorsun?" Dedi ki: "Arap meliklerinin büyüklerinden olan Kays b. 'Asım'dan."[541] Sordular ki: "Hilmi ne kadardı?" Dedi ki: "Onun yumuşak huyluluğu ile ilgili bir hikâyesi şöyleydi:[542] Bir gün oturmuştu, **[56a]** yanına oturttuğu küçük oğluyla, baba-oğul âdeti üzere şakalaşıp oynuyordu. Babalık şefkatiyle onun güzel yüzünü seyrediyor, mutlu vakit geçiriyorlardı. Genç bir cariye, elinde sıcak bir tabak büryanla çıkageldi. Cariye, tabağı yere koymadan önce kazaen ve ihtiyarsız bir şekilde, sıcak büryan çocuğun başına döküldü; o mahvoldu. Biçare cariye öyle bir hale girdi ki, büyük bir korku ve dehşete kapıldı. Ne kaçacak ne de ayakta kalacak dermanı kaldı. Melik,

---

katıldı. Ata iyi biner, iyi ok atardı. Uhud'da kendi vücudunu Resulullaha siper edenlerdendi. Dört halife döneminde çeşitli yerlerde valilik yapmıştır. En son Hz. Ali onu Fars vilâyeti genel valiliğine tayin etti. 659'da Küfe'de vefat etti ve oraya defnedildi. http///www.cileweb.net/islam/sahabe/142.htm . Aynı rivâyet için bkz. Zencânî, *a.g.e.*, s. 226.

[540] et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umemi ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1407, c. II, s. 161.

[541] Kays b. Asım: Ebû Ali Kays b. Asım b. Sinan et-Temimî el-Minkarî (ö. 47/667) Temimoğulları kabilesine mensup olup, Câhiliye dönemi şairlerindendir. Kabilesinin Hz. Peygamber'e zekat vermeyi reddetmesi üzerine, üzerlerine gönderilen bir müfreze kabilesinden elli kişiyi esir aldı. Bunun üzerine, aralarında Kays b. Asım'ın da bulunduğu bir heyet elçi olarak Medine'ye geldi. Resulullah, gelen heyete ikramlarda bulundu ve kendisine iltifat ederek esirleri serbest bıraktı. Kays ve beraberindekiler bu sırada Müslüman oldular. İyi bir hatip olan Kays b. Asım Kisra'nın huzurunda yaptığı konuşmayla takdir topladı. Ahnef b. Kays, hilmi Kays b. Asım'dan öğrendiğini söyleyerek onun, oğlunu öldüren yeğenini salıverdiğini, oğlunun diyetini de annesine kendisinin ödediğini nakletmektedir. Bundan dolayı "Kays'tan hilim aldı" sözü darbımesel olmuştur. Ateş, Ali Osman, "Kays b. Asım", DİA, c. XXV, s. 90.

[542] Benzer bir rivâyet için bkz. Tartuşî, *a.g.e.*, s. 231.

cariyenin ızdırabını, hayret ve dehşetini görünce bir an düşündü; merhamet ve bağışlama sıfatları üstün geldi. Hem olayın dehşetini unuttu, hem de öfkesinin ateşi söndü. Hep o biçareyi o korku ve endişeden kurtarmaya bir çare düşünmekle meşgul oldu. Hatırına gelen her yolu denedi, fakat onun gönlü sakinleşmedi ve onun rahatsızlanmasından korktu. **[56b]** Çare olarak onu azat etmeği düşündü. Çünkü köle için özgürlük ve serbest kalmaktan daha kutlu ve mutlu bir şey yoktur ve olamaz. Ve onu cariye iken cezalandırmaması gerektiğini ve özgür olması halinde de cezalandıramayacağını kesin olarak anladı. Ardından şöyle dedi: "Git, seni azat ettim. İşlemiş olduğun o hatadan dolayı seni bağışladım. Git, hiç korkma!"[543]

Hadiste belirtilmiştir ki: *"Şâyet yumuşak huyluluk bir mahluk olsaydı, insanlar ondan daha güzelini göremezdi. Ve eğer öfke ve kızgınlık bir mahluk olarak yaratılmış olsaydı, ondan daha çirkini olmazdı."*[544]

Dolayısıyla bu rivâyetten anlaşılıyor ki, bir kimse eğer parlak bir yüz, genç bir sima sahibi olmasa bile, yani yüzü ve şekli güzellikten uzak olsa bile, **[57a]** ancak söz ve fiilleri gönül alan ve iyi huylu bir kimse ise, insanların gönlünde yol bulur ve tavırları kabul görür ve davranışları insanlar tarafından sevgi ve sempatiyle karşılanır.

Eğer bir kimse olgunluk ve güzellikle süslenmiş, dış görünüşünde iyi ve güzeli bir araya topladığı halde, kötü huy ve huysuzluk onun tabiatına sirâyet ettiği ve hayvanî huylar onda karakter haline geldiği zaman o kişi, daima insanlardan incinir ve rahatsız olur, insanlar da ondan nefretle kaçarlar.

Aynı şekilde hadiste şöyle denilmektedir: *"Yumuşak huyluluğun güzelleştirmediği hiç bir iş olmadığı gibi, kötülüğün de çirkinleştirmediği hiçbir iş yoktur."*[545] Bundan dolayı ilim ve görüş sahipleri bütün işlerde kötü huy ve kindarlıktan kaçmış ve uzak durmuşlardır.

Şebîb İbnu'l-Bersa'nın bu konuda söylediği gibi:

Şiir: (Arapça)

---

[543] Benzer bir hikâye için bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme,* s. 87.

[544] el-Hindî, *a.g.e.*, c. III, s. 104.

[545] Muslim, *a.g.e.*, c. IV, s. 2004; Ebû Dâvud, *a.g.e.*, c. II, s. 5.

[57b] "*Doğrusu ben, amcaoğlumdan kaynaklanan bir öfke ve düşmanlığı terk ederim ve o fitneyi tahrik etmem. Bunu da bana ulaşacak bir cinâyetin eserinden endişe ettiğim için yaparım. Zira büyük fitneler küçük işlerden çıkar.*"

Şairin sözünün özü şudur: Ben bir kimsenin göğüs fırınında fitne ateşinin parladığını ve burnundan fitne nefesini soluduğunu gördüğüm zaman, o fitnenin tahrikine çalışmam. Toprak gibi sakin olurum. O öfke selinin bana sirâyet etmesinden korkarım. Çünkü küçük ve önemsiz bir olayın tahrikinden, durdurulması imkansız ve telafisine güç yetirilemez olaylar doğar.

Beyit:

"*Bir söz bir savaşa sebep olur*
Zamane bir çöpü bir sütun yapar."

Şiir: (Arapça)

"*Arkadaşından küçük bir hata kaynaklanırsa ve arzuna aykırı bir fiil sergilerse, anında onunla dostluk ilişkisini koparmamak gerekir. Aksine, onun kusuruna bir mazeret bulmak ve mertlik gereği, kusuruna karşı meşru bir gerekçe aramak gerekir*."

[58a] Ta ki onun güzelliği herhangi bir şekilde şüphe perdesinden yüzünü çekip göstersin. Aynı şekilde Resûl (s.a.v.)'un bir hadîsinde şöyle nakledilmiştir: *"Kalpteki merhamet, Allah'tan olan rahmetin delilidir."*[546] Yani, kendisinde rahmet ve şefkat bulunan ve Yüce Allah'ın kullarına o rahmet ve şefkatle muamele eden her kalbe, Yüce Allah'ın da aynı şekilde muamele edeceğine ve onu kendi rahmet hazinelerinden hissedar kılacağına delildir.

Şöyle nakledilmiştir: Musa (Allah'ın selamı üzerine olsun), Yüce Allah'ya yaptığı duada şöyle demiştir: "Ey Allahım! Beni çobanlık zilletinden [zatınla

---

[546] Aynı manada rivâyet edilen bir hadiste Abdullah İbnu Amr İbni'l-Âs (Allah onlardan razı olsun) anlatıyor: "Resûlullah (aleyhissalâtü vesselâm) buyurdular ki: "Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semâda bulunanlar da size rahmet etsinler. Rahim (akrabalık bağı) Rahmân'dan bir bağdır. Kim bunu korursa Allah onunla (rahmet bağı) kurar, kim de koparırsa, Allah da ondan (rahmet bağını) koparır." Canan, İbrahim, *a.g.e.*, c. VII, s. 1978.

muhatap olan] kelîmlik[547] izzetine çıkarmanın ve hiç bir peygambere vermediğin mertebeye beni ulaştırmanın sebebi nedir? Bu talih bana nereden geldi ve bu saadet bana hangi sebepten dolayı gözüktü?" Şöyle cevap geldi: "Ey Musa! Çobanlık yaparken bir vakit süründen bir koyun ürküp kaçmıştı ve sen arkasından epeyce koşturmuş, sinirlenmiştin. Epeyce zahmetten sonra onu yakalamıştın. Onu incitmemiş, yanağını onun yüzüne dayayıp şöyle demiştin: "Hem kendini, hem de çobanını yordun."

İşte **[58b]** o koyuna gösterdiğin şefkat ve merhametten dolayı, 'Âlemlerin Rabbi olarak ben de senin hakkında bu lütuf ve yardımı yerine getirdim. Seni çobanlık mertebesinden kelîmlik (muhataplık) mertebesine çıkardım."[548] Yüce Allah bizleri de bu büyük saadetin feyzinden nasibdar etsin.

---

547 Allah (c.c.) ile aracısız konuşmasından-mükâlemesinden dolayı Hz. Musa'nın (Allah'ın selamı üzerine olsun) kazandığı sıfat. Enverî, Hasan, *Ferheng-i Foşorde-yi Sohen***,** Tahran, 1382, c. II, s. 1837.

548 Benzer bir rivâyet için bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, 103.

ONUNCU BÖLÜM

ŞECAAT VE FAYDASI HAKKINDADIR

Enes b. Mâlik'ten[549] (r.a.) nakledilmektedir ki, diyordu: *"Resulullah (s.a.v.), insanların en iyisi, en cömerdi ve en cesaretlisi idi. Nitekim bir gece, Medine'de bir ses yükselmiş, şehir halkı arasında umumi bir korku yaşanmıştı. Halk (korkusunun kaynağı olan) sesin geldiği tarafa yöneldi. Resulullah (aleyhissalâtu vesselâm) ise, herkesten önce o cihete gitmiş, haberi tahkik etmiş ve geri dönmüştü. Şöyle diyordu: "Korkulacak bir şey yok, korkulacak bir şey yok." Ebû Talha (r.a.)'nın çıplak atı üzerinde idi. Boynunda kılıncı asılıydı. Sonra,* **[59a]** *"Bu atı, iyi koşması ve süratı bakımından deniz gibi (pek hızlı) bulduk" dedi. Yani, denizde gemiye binmiş ve uygun olan rüzgarın tam bir rahatlıkla kendisini götürdüğü kişi gibi ben de bu atı böyle gördüm. Halbuki at, ağır yürürdü."*[550]

Bu, şuna delalet eder ki Resulullah (s.a.v.), mükemmel cesaretiyle yalnız başına etrafı dolaşmış ve kusursuz bir biçimde tedbir almıştı. Mübarek gönülleri emin olmuş ve hiçbir korku ve kargaşaya lüzum olmadığını öğrenmiş ve ondan sonra da halkın emin olmasını sağlamıştı.

Abbas b. Abdülmuttalib (r.a)'ten -ki kendisi Resulullah'ın amcası idi- rivâyet edilmektedir ki, diyordu: "Resul (s.a.v.) ile birlikte Huneyn gazvesinde hazır bulunuyordum. Müslümanlar ve kâfirler birbirlerine ulaştıklarında, Müslümanlar başka tarafa yöneldiler. Allah'ın Resulü o gün bir katıra binmiş ve katırı kâfirlerle savaşmak için onlara doğru koşturmak istiyordu. Ben katırın dizginlerini tutuyor ve sürüp gitmesine mani oluyordum. Resulullah'ın amcasının oğlu olan Ebû Süfyan b. el Hâris, üzengisini tutmuştu ve bırakmıyordu. Daha sonra Resul (s.a.v.) **[59b]** savaşmalarına baktı ve kendisini üstün ve güçlü gördü. Fakat sahabeler ve kavmi engel oldular."

---

[549] Enes b. Malik: Ebû Hazma Enes b. Malik b. Nadir el-Ensarî (612-712) Naklettiği 2286 hadis ile en çok hadis rivâyet eden sahabelerin üçüncüsüdür. M. 612'de Mekke'de doğdu, 712'de Basra'da vefat etti. Canan, İbrahim, "Enes b. Malik", DİA, c. XI, s. 235.

[550] Buhârî, *a.g.e.*, c. III, s. 1038; Muslim, *a.g.e.*, c. IV, s. 1802; el-Asbhânî, *a.g.e.*, c. VI, s. 260; el-Hindî, *a.g.e.*, c. VII, s. 52.

Bera b.’Azıb[551] (r.a.) rivâyet etmektedir ki: “Resul (s.a.v.) O gün beyaz bir katıra binmişti. Savaş kızışırken katırdan yere indi ve Yüce Allah’tan zafer taleb etti. Ve dedi ki: *“Ben hak peygamberim, yalancı değilim ve Abdülmuttalib’in oğluyum. Kaçmıyorum ve çekilmiyorum.”*[552]

Bu ibare, savaş anında “Ben falanım ve falanın oğluyum” şeklinde söylemenin caiz olduğuna delalet eder.

Soru: Eğer, Resulullah (s.a.v.) neden kendisini dedesi Abdülmuttalip ile nispet etti de babası Abdullah ile etmedi; bununla beraber bu ibare iftihara işaret eder. Ata ve ecdat ile övünmek cahiliye ve küfür alametidir ve Resulullah (s.a.v.) bu durumu menetmiştir. Dolayısıyla böyle bir şey Resulullah (s.a.v.)’tan nasıl sadır olur diye sorarlarsa.

Cevap: Birinci sorunun cevabı şudur: Resul (s.a.v.) kendisini dedesi ile nispet **[60a]** etti. Çünkü dedesinin şöhreti babasınınkinden fazlaydı. Babası gençken vefat etmiş, bütünüyle bilinip tanınmamıştı. Fakat dedesi Abdülmuttalip, Arapların tanınan ve bilinenlerinden ve Mekke’nin ulularındandı. Bununla birlikte, [oğlu] Abdullah’tan böyle bir peygamberin zuhur edeceği müjdesi insanların nezdinde meşhurdu. Bazıları Abdülmuttalip’in, Resulullah’ın zuhur edeceğine delalet eden bir rüya gördüğünü, o rüyanın ashab tarafından duyulduğu ve aralarında meşhur olduğunu söylüyorlardı. Dolayısıyla, [bu durumu] onlara hatırlatsın ve onları uyarsın ki benim ortaya çıkışım ve düşmanlara galip gelişim olacak ve gerçekleşecek bir iştir; Müslümanlara bir kuvvet ve güven gelsin ve kaçıp çekilmekten sakınsınlar diye dedesinin ismini andı.

---

[551] Berâ b. Âzib: (ö. H. 73) Ensar'dan olan bir sahabi. Babası Âzib olup Hâriseoğulları'ndandır. Künyesi Ebû Ammare'dir. Nesebi, Berâ' b. Âzib b. Adiy b. Ceşm b. Mecdia b. Hârise b. Haris b. Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs'tir. Hicret'ten önce müslüman oldu. Uhud savaşından itibaren bütün gazalarda bulundu. Sıffin'de Hz. Ali tarafında yer aldı. Resulullah'ın ashabından Medîne’ye ilk gelenler Mus'ab b. Ümeyr ile İbni Ummi Mektûmdu. Bu zatlar Berâ'nın da bulunduğu Medinelilere Kur’ân okuyorlardı. Resulullah'ın bir gazvesine katıldı. Veda haccından önce Berâ, Hz. Hâlid b. Velid ile birlikte Yemen'e gitti. Daha sonra oraya gönderilen Hz. Ali ile geri döndü. Hz. Ali'nin Hilâfeti sırasında Kûfe'de bulunuyordu. Hicret'in yetmişüçüncü yılında orada vefat etti. http///sahabeler.blogcu.com/1404055/

[552] el-Asbahânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 132; et-Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 168.

Bu sözdeki başka bir fayda da şudur ki, insanlara "Ben kâfirlere karşı savaşta sabit ve sağlam bir şekilde duruyorum, kaçan ve firar eden kimseyle beraber değilim, **[60b]** bilakis yerimde duruyorum" diye söyledi ki insanlar onun yerini bilip, ona geri dönsünler ve Allah'ın Resulü'nün nerde olduğunu bilsinler. Yoksa övünmek kasdıyla söylememiştir.

Bu hadisin ravisi Berâ b. 'Azıb (r.a.) der ki: "Allah'a yemin olsun ki savaşın kızıştığı ve şiddetlendiği o hengamda bizler hepimiz Resul (s.a.v.)'a sığınıyorduk ve içimizde en cesaretli olan, Resulullah ile birlikte omuz omuza durabilen kişi idi.

Seleme b. Ekva'nın şöyle söylediği rivâyet edilmiştir: "Resûlullah (s.a.v.) bineğinden inince bir avuç toprak aldı ve kâfirlerin yüzüne doğru saçtı ve *"Yüzleri berbat olsun!"*[553] dedi. Allah'ın kudretiyle onlardan, gözleri toprakla dolmayan hiç kimse kalmadı ve onların tümü hezimete uğradılar. Bu, Resulullah (s.a.v.)'ın bir mucizesiydi."

Bununla ilgili Yüce Allah buyurmaktadır ki: *"Attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah attı."*[554] Yani, sureten sen attın; görünüşte toprağın atılması sendendi. Ama bütün kâfirlerin gözlerinin bir dereceye kadar o bir avuç **[61a]** toprakla dolmasının ve hezimete uğramalarının tesiri Allah'ın mükemmel kudreti ve hikmeti iledir; senin kuvvet ve kudretinden değildir.

Şimdi bil ki şeca'at, kendisiyle yüce maksatlara ve ulvi mertebelere ulaşılabilen beğenilmiş bir sıfat ve seçkin bir özelliktir. Aynen öyle de, onun zıddı olan korkaklık kınanmış ve beğenilmemiş bir sıfattır.

Şair der ki: Şiir: (Arapça)

"Korkaklar, büyük işlerle uğraşmaktan kaçınmayı güvenli ve sağlam iş olarak kabul ederler. Bu, alçak karakter ve hasis nefsin aldatıcı hitabıdır."

Arap atasözlerindendir: "Korkaklık ve ödlekliğin meyvesi ne fayda ve ne de zarardır."[555] Çünkü korkak adam tehlikeli işlerden kaçınır ve şeref elde etmek ve

---

[553] Muslim, *a.g.e.*, c. III, s. 1402; ed-Dârimî, *a.g.e.*, c. II, s. 279; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, c. VII, s. 297.

[554] Kur'ân-ı Kerîm, Enfâl, 8/17. Âyetin tamamı şöyledir:"Onları siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah attı. Bütün bunları Allah, müminleri güzel bir imtihan ile imtihan etmek için yaptı. Muhakkak ki Allah her şeyi hakkıyla işiten, her şeyi hakkıyla bilendir."

[555] el-Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, c. I, s. 154.

yiğitliğin faziletini toplamaya yanaşmaz. Şüphesiz, alçaklıktan yüce yaratılışlılara ulaşamaz ve şerefli amaçlara kavuşamaz.

Şiir: (Arapça)

"Eğer meşakkat ve zorluk olmasaydı bütün insanlar yüksek makamlara çıkarlardı. Ancak, [o yüksek makama götüren iki araçtan biri olan] cömertlik kişiyi fakirleştirir. [Diğeri olan] cesaret ise, kişiyi ölümle burun buruna getirir."

Yani, eğer devlet ve memleket idaresini ele geçirmek zor ve zahmetli **[61b]** olmasaydı, bütün insanlar büyük ve makam sahibi olurdu. Dolayısıyla, büyük makamlar rastgele ve kolayca elde edilmez. Ve o mertebeye çeşitli meşakkatler ve zahmetler olmadan ulaşılmaz.

Ondan sonra, büyüklük ve liderliği anlamaya sebep olan o meşakkatin hangisi olduğunu açıkladı. Yine, ululuğun sebebi ve mutluluğun sonucunun o cömertlik ve cesaret olduğunu gösterdi. Fakat birincisinin arkasında fakirlik afeti, diğerinin ardında ise yok olma korkusu vardır. Eğer böyle olmasaydı herkes için o zor olan iki nitelik kolay olurdu ve büyük [ve yüce] olanlarla küçük [ve basit] olanlar eşit olurdu. Bu iki nitelikle ayağa kalkan herkes devlet tarafı olarak adlandırılır ve memleketi tasarrufu altına alırdı.

Beyit:

"Her kim güneş gibi altın saçar ve iyi kılıç kullanırsa
Şüphesiz, mülkünün sınırları doğudan batıya kadar [geniş] olur."

Fakat cesaret sergilemenin şartı öncelikle *"Harp hiledir"*[556] hükmüyle düşünüp, tedbir almak, iyiyi ve kötüyü hatıra getirmek ve ondan sonra gayret etmektir. Nitekim şair **[62a]** der ki:

Şiir: *"Cesurların, cesaretten önce, işlerin iyi ve kötü yönlerini düşünmeleri gerekir. Cesaret ise düşünmekten sonradır."*

Yani bütün önderlik kapılarının ve büyüklük sebeplerinin ana ilkesi, en evvel isabetli bir görüş ve parlak bir tedbirdir. İşte o zaman, her kimde şecaat ve bu her iki mana birleşmişse bütün maksatlara, güvene, yüceliğe ve mutluluğa ulaşır. Bu iki sıfatla muttasıf olanı şair şöyle övmektedir:

Beyit: (Arapça)

---

[556] Buhârî, *a.g.e.*, c. III, s. 1321; Muslim, *a.g.e.*, c. III, s. 1361; Ebû Dâvud, *a.g.e.*, c. II, s. 49; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, c. V, s. 136.

“[O adam] İdareciliğine cesaret hasletini de ekledi.

Zaten başarı ancak cesur idarecilerindir.”

Şair, övgü makamında der ki: İsabetli görüş ve tedbiri mükemmel bir cesaretle yakınlaştırmış. Doğru olan da budur; çünkü bu ikisi bir araya gelmezse karar ve niyet sonuca ulaşmaz, fetih ve zafer yüzünü göstermez. Mülk ve saltanatın Dâvud Peygamber’e (Alla’ın selamı üzerine olsun) dönmesi, sonrasında Tâlût’a geçmesi ve onların hanedanlığından çıkması cesaret ve şecaatin bereketinden idi. Bunun hikâyesi şöyle idi:

Tâlût’un ordusu kâfirlerin meliki olan Câlût’un **[62b]** askerleriyle karşı karşıya gelince, iki taraf saflara ayrıldı. Dâvud (Alla’ın selamı üzerine olsun)’ın yedi kardeşi Tâlût’un ordusunda bulunuyordu. Dâvud (Alla’ın selamı üzerine olsun) çobanlık yapıyordu. Babası onu “Git kardeşlerinden bir haber getir, uzun zamandır durumlarından haberdar değilim.” diye gönderdi. Dâvud (Allah’ın selamı üzerine olsun) yola düşünce kendisine şöyle diyen bir taş gördü: ”Beni al; çünkü ben, İbrahim (Alla’ın selamı üzerine olsun)’ın düşmanını benimle öldürdüğü taşım.” Dâvud (Alla’ın selamı üzerine olsun) taşı aldı ve heybesine attı. Daha sonra başka bir taşa rastladı. Taş: “Beni al; çünkü Musa (Alla’ın selamı üzerine olsun) düşmanını benimle öldürdü.” diyordu. Dâvud (Alla’ın selamı üzerine olsun) o taşı da aldı. Ondan sonra başka bir taşa rastladı. Taş: “Beni al. Çünkü ben, Câlût’u öldürecek olan taşım.” diyordu. Onu da aldı ve heybesine koydu ve savaş meydanına ulaştı. Taraflar karşılıklı iki safa ayrılmıştı. Câlût meydana çıkmış ve şöyle diyordu: “ Kim karşıma çıkıp savaşmak ister!” Müslümanlardan hiç biri **[63a]** güç yetirip öne çıkmadı.

Câlût kendisini galip ve üstün görünce şöyle haykırdı: “Eğer sizler haklı iseniz ve dininiz hak üzere ise sizlerden birinin karşıma çıkması lazım.” Dâvud (Allah’ın selamı üzerine olsun) kardeşlerine: “Aranızda bu çilli suratlı kâfirle çarpışacak kimse var mı?” diye sordu. Kardeşleri ona: “Sus! Öyle konuşma” dediler. Dâvud (Allah’ın selamı üzerine olsun) anladı ki kardeşleri ona engel olacaklar. Cesaret ve gayreti harekete geçmişti. Kardeşlerini bırakıp başka bir yerde durdu. Tâlût, ordunun arasında dolaşıyor, onlara cesaret veriyordu ve savaşa kışkırtıyordu. Dâvud (Allah’ın selamı üzerine olsun): “Bu çilli yüzlüyü öldürene ne yapacaksın? (Ne vaad ediyorsun) diye sordu. Tâlût: “Kızımı ve memleketin yarısını ona

vereceğim" dedi. Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun): "Ben onunla savaşmaya gidiyorum" dedi. Tâlût, zırhını ve kılıcını ona [Dâvud'a] verdi. Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun) zırhı giydi; zırhın eteği yere değiyordu. Çünkü Tâlût zamanının en uzun boylusuydu.

Bunun üzerine Dâvud zırhı Tâlût'a geri verdi ve "Zırhla savaşmak benim âdetim değildir" dedi. Tâlût: "Ne derece cesur olduğuna dair kendini hiç **[63b]** tecrübe etmiş miydin?" diye sordu. Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun): "Evet bir zaman koyunlarıma kurt dadanmıştı. Onu kılıçla iki parçaya ayırmıştım." dedi. Tâlût: "Kurt güçsüzdür. Bunun dışında hiç kendini tecrübe ettin mi?" diye sordu.

Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun): "Evet, bir başka zaman koyunlarımın sürüsüne bir aslan saldırmıştı. Onu vurdum ve her iki çenesini tutup birbirinden ayırdım." Tâlût dedi ki: "Bu, birincisinden daha zordur. Adın ne senin?" "Dâvud b. Îşa" dedi. Tâlût onu tanıdı ve kardeşlerinden daha cesur olduğunu anladı.

Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun) sapanla savaşıyordu. Saftan çıkıp Câlut'a yaklaşınca Câlut dedi ki: "Önce ben mi atayım yoksa sen mi?" Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun): "Önce ben atacağım" dedi ve ardından bir taş fırlattı. Taş, Câlut'un göğsüne çarptı. Öyle ki taş sırtından çıkıp birçok kişiyi de helak etti. Bazıları diyorlar ki o üç taş Yüce Allah'ın (c.c.) kudretiyle bir taş haline geldi. (Dâvud) fırlatınca da ayrışarak Câlut'un ordusunda birçok kişiyi öldürdü.

[64a] Bazıları diyor ki, taşları bir biri ardına fırlattı ve Câlut'u birçok adamla birlikte helak etti ve orduları da hezimete uğradı. Nitekim Cenab-ı Hak (c.c.) bu olayı şöyle haber veriyor: *"Sonra Allah'ın izniyle düşmanı hezimete uğrattılar. Dâvud da Câlut'u öldürdü.*"[557] Ondan sonra Tâlût, kızını Dâvud'a verdi ve memleketin yarısını da ona vermek istedi. Vezirler bunu uygun bulmayıp dediler ki: "Eğer böyle yaparsan seninle kavga ve düşmanlık ortamı meydana gelir ve memleket senin elinden çıkar." Bu durumun üzerinden bir müddet geçtikten sonra Tâlût sözüne sadık kaldı ve memleketin yarısını ona bağışladı. Kendisi de kâfirlere karşı savaşmaya

[557] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/251. Âyetin devamı şöyledir: *"...Ve Allah ona mülk ve hikmet verdi ve dilediği şeyleri öğretti. Eğer Allah insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğer bir kısım insanlar vasıtasıyla ortadan kaldırmasaydı, yeryüzü fesada uğrardı. Halbuki Allah, âlemler üzerine lütuf ve ihsan sahibidir.*"

çıktı. O savaşta onu öldürdüler ve İsrail oğullarının tamamı ona (Dâvud'a) itaat edip, saltanatı üzerine ittifaka vardılar.

Ondan önce hiçbir zaman bir padişah etrafında birleşmemişlerdi. Aksine İsrailoğulları on iki kabile halindeydiler ve her bir kabilenin bir reisi vardı. Ama devlet Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'a müyesser oldu. Nitekim, Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: "*Ve Allah ona mül ve hikmet verdi*"[558]

[64b] Yani, Yüce Allah (c.c.) Dâvud'a mülkü ve İsrailoğullarının on iki boyunun saltanatını verdi. Ayrıca ona hikmeti yani peygamberliği verdi. Ona dört yüz yirmi sahife olan Zebur'u indirdi ve Yüce Allah'ın istediği ne ise Ona öğretti. Yani zırh yapma sanatı, kuşların dilinden anlama, dağların (onunla beraber) zikr etmesi gibi, Allah'ın Dâvud'a yapmış olduğu o bütün inâyetlere ilave olarak bir diğeri de tayy-i zaman (zamanı aşma) idi. Zebur tilaveti esnasında, atını eğerlemelerini emretmişti; kendisi de Zebur okumaya başlamıştı. Hizmetçi henüz atı eğerleme işini bitirmeden O, Zebur'un tümünü okuma işini bitirmişti. Bu, Dâvud'a verilmiş mucizelerdendi. Bu durum, tayy-i zamanın Yüce Allah'ın bazı kulları için gerçekleşebileceğinin delilidir. Aynen bunun gibi tayy-i mekan da O Hazret'in (c.c.) has kullarına müyesserdir. Bu âlem, Yüce Allah'ın inâyeti olmaksızın kolayca gerçekleşmez. Böylece, Dâvud (Allah'ın selamı üzerine olsun)'a nasip olan o devlet, büyüklük ve haşmet cesaret ve yiğitlik sebebiyle idi. Bütün peygamberler ve evliyalar bu nitelikle süslenmişlerdir.

---

[558] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/251.

[65a] ON BİRİNCİ BÖLÜM

CÖMERTLİK VE FAYDALARI HAKKINDADIR

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda bağışta bulunmadıkça, tam mânâsıyla hayra ermiş olmazsınız*"[559] Abdullah b. Ömer (r.a.) çok fazla şeker sadaka ederdi. Ona "Neden daha fazla şeker sadaka ediyorsun?" diye sordular. Dedi ki: "*Çünkü Yüce Allah "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda bağışta bulunmadıkça tam manasıyla hayra ermiş olmazsınız.*"[560] diye buyurmaktadır ve ben şekeri çok seviyorum. İstiyorum ki sadakalarımın çoğu ondan [şekerden] olsun.

Sahih bir hadiste şöyle denilmektedir: *"Eğer Uhud dağı kadar altınım olsaydı, borcumu ödeyeceğim miktarın dışında, üç günden fazla onu yanımda tutmamak beni mutlu ederdi.*"[561] **[65b]** Yani, mutluluğumun sebebi, üç gün geçtikten sonra yanımda muhafaza etmeyip borcumu ödeyeceğim miktarın dışındaki hepsini infak ederdim. Çünkü borcun ödenmesi sadakadan mukaddestir.

Demek ki cömertlik ve kerem övülmüş sıfatlardan ve beğenilmiş ahlâktandır; Yüce Allah'a yakınlaşma sebebi ve belalardan kurtulmanın sebebidir. Bu sıfatın faydalarından bir diğeri de şudur: Onun [cömertliğin] sebebiyle dost dosta eklenir ve düşmanı dosta dönüştürür. Dedikoducuların dilini "İyilik dili(n kötülüğünü) kısaltır ve keser." hükmüyle kısaltır ve keser. Bu özelliğe sahip olan kimse, herkesin yanında saygın ve yüce olur. Hür olanlar "İnsan iyiliğin kölesidir."[562] [Sözünün] gereğince, ikram sahibinin yanında kendisini kölelerin zümresinden kabul eder. Hiçbir kimse yoktur ki cesaret ve cömertliğin beğenilmiş ahlâktan olduğunu itiraf etmiş olmasın. Öyle ki korkaklar bile bir dereceye kadar cesareti metheder; ve cimriler dahi cömertliğin övgüsünü dile getirirler. Fakat yaratılış ve huyları bunların (cesaret ve cömertlik) hilafına yoğrulduğu için bu devlet ve zenginlikten mahrum kalmışlardır.

---

559 Kur'ân-ı Kerîm, Al-i İmrân: 3/92.

560 Aynı âyet.

561 Buhârî, *a.g.e.*, c. II, s. 842; el-Asbahânî, *a.g.e.*, c. II, s. 189; el-Hindî, *a.g.e.*, c. III, s. 437.

562 el-Meydânî, *a.g.e.*, c. II, s. 358; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretu'l-Emsâl*, tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm - 'Abdulmecîd Kutamış, Dâru'l-Fikr, 1988, c. II, s. 296.

Şiir: (Arapça)

"Yiğitlik ve cömertlik yolunu herkes bilir ama bedendeki huylar birbirleriyle çekişirler."

[66a] Yani yokluk sahrasından varlık harimine adım atan ve bineğine binen herkes cesur olmanın beğenilmiş bir iş ve cömertliğin seçkin bir özellik olduğunu bilir. Fakat bu durumu kabullenme ve o amacı idrak etmede insanların huy ve karakterleri farklı farklıdır. Bazılarını, şerefli ve asil nefisleri o beğenilmiş özelliklere teşvik eder, bazılarını da hasis yaradılışları ondan meneder.

Kuşeyrî'nin[563] *Risalesi'nde*[564] şöyle yazılmıştır: Arap diyarında Ebû Mursed adlı cömertliği ile meşhur ve keremiyle tanınan bir adam vardı. Şairlerden biri ona bir medhiye yazmış ve arz etmişti. Ebû Mursed adama: "Bende şimdilik dünyevi olandan (para) hiçbir şey yoktur, ama seni ödülsüz olarak uğurlamam da hiç uygun düşmez. Çünkü hâlimizden haberdar olmayan, bunu cimriliğimize hamleder. Benim için en uygunu şudur ki, kadıya git, on bin dirhem alacaklıyım diye beni kadıya şikâyet et. Ben de kabul edeyim ta ki kadı bana haber göndersin. Çoluk çocuklarım varlıklıdırlar, bu durum zorlarına gider; tutuklu kalmama **[66b]** izin vermezler ve böylece sen de kısmetine kavuşursun" der. Kısacası şair kadıya gider, Ebû Mursed'i kadının huzuruna getirirler. Söz konusu meblağı iddia eder, o da kabul eder. Kadı tutuklanmasını emreder; yakınları gelir on bin dirhemi verirler ve Ebû Mursed'i hapisten çıkarırlar. Bu sıfatın onun yaratılışına ne derece katılmış ve bu hasletle ne

---

563 Abdülkerim b. Havazin b. Abdülmelik b. Talha Ebû'l-Kasım Kuşeyrî (376/986-465/1072) İslam aleminin büyük sufî muelliflerinden biri. Nişabur civarındaki Ustuva kasabasında doğdu. Devrin büyük sufîlerinden Ebû Ali el-Dekkak (ö. 406/1015)'ın tesiriyle tarikata girdi; bir taraftan da yine İbni Furek (ö. 406/1015) ve İsferainî (ö. 418/1027) gibi çağın büyük âlimlerinden dinî ilimler öğrendi. Geniş bilgi için bkz. Ateş, Ahmet, "Kuşeyrî", İA, Eskişehir, 1997, c. VI, s. 1035-1038.

564 Kuşeyrî'nin en mühim ve en meşhur eseri olup, 437-438/1044-1045 yılları arasında yazılmıştır. Tasavvufun temel kaynaklarından olup, İslam düşünce tarihinde çok önemli bir merhaleyi oluşturur. Bu da Kuşeyrî'nin er-Risale'de tasavvufun, ehl-i sünnet inançlarıyla tam bir uyum içinde olduğunu ortaya koyması, bu konuda yapılan saldırılara karşı tasavvufu koruması ve İslam coğrafYâsînda tasavvufa meşru bir mevki kabul ettirmesidir. Bkz. Aşkar, Mustafa, *a.g.e.*, s. 64-70.

derece muttasıf olduğunu ve hiçbir şekilde isteyeni mahrum bırakmadığını düşünebiliyor musunuz?

Hikâye: Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) bazı kitaplarında şöyle nakleder: Cömertliğiyle meşhur olan Kays b. Sa'd'a "Hiç kendinden daha cömerdini görmüş müsün?" diye sormuşlar. Demiş ki: "Evet, bir zaman çöle inmiş, birkaç kişiyle bir kadının çadırına misafir olmuştuk. Bir saat geçtikten sonra kocası geldi ve baktı ki misafirler gelmiş. Derhal gidip bir deve getirip kesti ve önümüze koydu. "İşinize bakın, devam edin" dedi. Sabah olunca bir deve daha getirdi, kesip önümüze koyarak "Rahatınıza bakın, devam edin" dedi. Bizler: "Buna gerek yoktu, **[67a]** dün kestiğiniz devenin etini bile bitiremedik, sadece bir kısmını yiyebildik" dedik. Dedi ki: "Ben dünden kalma eti yemek olarak misafirlerime vermem." Üçüncü gün de aynı şekilde bir deve daha getirip kesti. Bizler üç gün boyunca yağmur yüzünden orada kaldık ve o da böyle yapmaya devam etti. Yola düşmek istediğimiz anda kocası evde yoktu. Yüz altın dinarı evine bıraktık. Hanımına, kocası geldiğinde bizim adımıza özür dilemesini söyledik ve yola koyulduk.

Yola düştüğümüzde vakit epey geçmişti. Baktım ki adamın biri arkamızdan geliyor ve şöyle bağırıyordu: "Ey alçak yolcular! Misafirliğime karşılık ücret veriyor ve beni kerimlerin mertebesinden alçakların dairesine mi indiriyorsunuz?" Bizlere yetiştiği vakit dedi ki: "Altınlarınızı alın. Aksi takdirde sizleri mızrağımla delik deşik ederim." Bu şekilde altınları bize verdi ve geri döndü.[565]

Hikâye: Müminlerin Emiri Ali (r.a.), Fatıma, Hasan ve Hüseyin (Allah hepsinden razı olsun) ile ilgili Kur'ân-ı Kerim'de Yüce Allah (c.c.) şöyle haber vermektedir: *"Kendi canlarının çektiği yemeği* **[67b]** *yoksula, yetime ve esire yedirirler."*[566]

Gündüzleri oruçla geçirdikleri, akşam olunca da yiyeceklerini dilenciye verip aç uyudukları ve bu şekilde üç gün geçirdikleri meşhurdur. Ondan daha şaşırtıcı olan şudur: Üç taife üzerinde açlığın daha çabuk belirdiğini söylemektedirler. Birincisi âlimler: Çünkü değişik konularla ilgili çok fazla düşünme ve kafa yorma, gıda hazmı ve âlimını gerektirir. İkincisi ariflerdir: Çünkü marifet ve muhabbet ateşi gıdaları

---

[565] Tartuşî, *a.g.e.,* s. 243.

[566] Kur'ân-ı Kerîm, İnsân: 76/8.

daha çabuk yakar ve bizden daha fazla hazma ihtiyaçları vardır. Üçüncüsü kahramanlardır: Çünkü cesaret ve korkusuzluk gıdaları daha çabuk hazmettirir ve yemeğe karşı iştahı arttırır. Ve bu üç özellik müminlerin emiri Ali (Allah yüzünü ağartsın)'de mevcuttu. Ama yaratılışı cömertlik ve îsâr (başkaları kendisine tercih etme) üzerine olduğundan kendisinde cimrilik özelliği yoktu.

Onun övgüsü hakkında şair şöyle demiştir:

"Doğruluğun öncüsü, hakkın efendisi
Betûlün (Hz. Fatıma) eşi, razı olunmuş ve kendisine uyulmuş
Resul'ün damadı, masum efendi
Gayb mektupları onun gönlündeydi
O yüzden yakasından Yed-i Beyzâ'yı çıkarırdı.
[68a] Eğer Yed-i Beyza oradan belirmeseydi
Zülfikâr gibi bir kılıç nasıl orada (elinde) olurdu?
Bazen kendi işi yüzünden cûş u huruşa gelir,
Kuyuya sırlarını söylerdi.
Bütün dünyada bir solukdaş bulamazdı,
Kendi içinden gezerdi de bir mahrem bulamazdı."

Hikâye:

Nakletmişlerdir ki: Halife Me'mun (r.a.) zamanında, Bağdat'ın ileri gelenlerinden ve meşhur katiplerinden bir genç, çalgıcı bir cariyeye âşık olmuştu. Göz gördü, gönül sevdi ve akıl aşka mağlup oldu. İşin nihâyetinde bütün servetini harcayıp, sevdiğini alıncaya kadar bir müddet dert ve elem çekti.

Beyt:

"Zahidlerin tevbesi bozulsun
Âşıkların perdesi yırtılsın
Evde ne varsa satılsın
Böylece aşk satın alınsın."

Sevgili eve gelinceye kadar, sahip olduğu her şeyi onun uğrunda kaybetti; müflis ve meteliksiz kaldı. Sonra hayret ve düşünceye daldı. Dergaha gidip, ihtiyacımı kime arz etsem diye kendi kendine düşündü. En iyisi keremi ve cömertliği

ile meşhur Yahya b. Halid-i Bermekî[567]'nin **[68b]** türbesine gitmektir. Olur ki onun ruhunun bereketiyle bir kısmete kavuşurum diye düşündü.

Nitekim şöyle demişlerdir:

Şiir:

"Cömertlerin toprağına baş üzeri gitmek
Zamanın büyüklerinin dergahına ayak ile gitmekten daha iyidir.
Çünkü bu büyüklerin hiç birisinden az veya çok
Hiçbir halde istek ve görüş geri döndürülmez."

Sonra, Yahya'nın türbesine gitti ve o gece orada sabahladı. Bütün gece Kur'ân okudu ve ruhlarına dua etti. Seher yeli esip, sabah vakti yaklaştığında birden gözlerine uyku çöktü. Yahya'yı rüyasında gördü; ona şöyle diyordu: "Ey azîz! Bizim bulunduğumuz makamda kefenden başka bir şeye elimiz ulaşmaz ve ölülerin kıyafetleri de dirilere yakışmaz. Fakat bizim virane olmuş hanelerimizin filan yerinde bir kova dolusu altın vardır, git onu al ve ihtiyaçlarına sarfet." Uyanınca oraya gitti, bir kova altını aldı ve evine götürdü. Onunla ihtiyaçlarını gideriyordu. Sarrâflar eski sikkeleri görünce, bu genç hazine bulmuş dediler. Bu durumu Me'mûn'a arz ettiler.**[69a]** Me'mûn gencin getirilmesini emretti; gelince bu altını nereden getirdiğini sordular. Genç, başından geçenleri doğruca anlattı. Kendi aşk hikâyesini ve Yahya'nın ölümünden sonraki cömertçe bağışını anlattı.

Me'mûn şöyle dedi: "Bu altınları ona geri verin. Çünkü ölmüş Yahya'nın bağışını yaşayan Me'mûn'un alması çirkin olur." Altınları gence geri verdiler. Ve o kerimin ruhunun bereketiyle geri kalan günlerini nimet içinde geçirdiler.

Tarihlerde anlatılır ki, ilk defa bir kişiye bir milyon dirhem verme âdetini Muâviye başlatmıştır. Bu durum şöyle gerçekleşmişti: Muâviye her yıl Hasan'a (r.a.) bir milyon dirhem bağışlıyordu. Aynı şekilde Hüseyn'e (r.a.) ve aynı şekilde Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Talib'e, yine aynı şekilde Abdullah ibn-i Abbâs'a da bağışlıyordu. Muâviye ölünce Yezîd[568] onun yerine geçti. Abdullah b. Ca'fer onun

---

[567] Ebû Ali Yahya b. Halid el-Bermekî (115-190/733-805) Abbasî veziri. Kendisinin 17 yıl vezirlik yaptığı Harunu'r-Reşid devri, Abbasî Hilâfetinin en parlak devri olarak kabul edilmektedir. Bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Yahya b. Halid", İA, c. XIII, s. 348-350.

[568] Yezîd b. Mu'âviye (642-683). İkinci Emevî halifesi ve Muâviye'nin oğludur. Yıldız, Hakkı Dursun, "Yezîd b. Mu'aviye" İA, c. XIII, s. 411-413.

huzuruna gitti ve şöyle dedi: "Baban bize her yıl bir milyon dirhem veriyordu. Onu aynı şekilde bize vermeni istiyoruz." Yezîd şöyle dedi: "Sana o bir milyonu verdim gitti. Bir milyon daha bağışladım, bir milyon daha ve bir milyon daha bağışladım." Abdullah b. Ca'fer, Yezîd'e tevazu gösterdi ve şöyle dedi: "Benim isteğim, önceki **[69b]** zamanda geçerli olandan fazla bir şey değildi." Yezid dedi: "Bir milyon daha bağışladım." Ve o gün ona dört defa bir milyon dirhem teslim etti.

Ondan sonra, halkın arasında cimriliği ile meşhur Ebû Ca'fer Mansûr b. Ali'den[569] başka hiçbir halife bir milyon dirhem bağışlama âdetini devam ettirmedi. Ve bundan dolayı kendisine "Ebû'd-Devânîk=Kuruşların babası" diyorlardı. Çünkü bir günde, on kere bir milyon dirhem bağışladı. Ondan sonra Bermekîler de bu şekilde bağışta bulundular. Ondan sonra da hiç kimse bu geleneği devam ettirmeyi uygun bulmadı. En iyisini Allah (c.c.) bilir.

---

[569] Ebû Cafer Mansûr b. Ali. (el-Mansûr Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed) (h. 95-158) Abbasîlerin ikinci halifesidir. H.136 yılında tahta geçmiş, Anadolunun batı bölgelerinden bir çok yeri fethetmiş, Bağdat şehrini kurarak Hilâfet merekezini oraya nakletmiştir. Zettersteen, "Mansur, Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed", İA, c. VII, s. 295-296.

ON İKİNCİ BÖLÜM

DİLİN KORUNMASI VE BELALARI HAKKINDADIR

Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: "*Bilmediğin şeyin peşine takılma. Kulak olsun, göz olsun, kalb olsun bunların hepsi muhakkak ki ondan mes'uldür.*"[570] Müfessir Katâde[571] (bununla ilgili) şöyle demektedir: "Yani (Birinin bir şeyi) görmediği halde gördüm, duymadığı halde duydum, bilmediği halde biliyorum demesidir."

Mücahid der ki: "Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir konu hakkında kimseye sövüp sayma. Çünkü **[70a]** kıyamet günü herkese ne işittiği, ne gördüğü ve kalbinde ne geçirdiği sorulacaktır."

Resulullah (s.a.v.)'tan birinin şöyle sorduğu rivâyet edilmektedir: "Yüce Allah'ın azab ve ikabından kurtulmak ne ile mümkündür?" Resûl (s.a.v.) şöyle cevap verdi: "Dilini sana zarar verecek ve zarar ulaştıracak şeyden muhafaza etmendir."

Yine, güzel sözlerle o Hazret'ten (s.a.v.) rivâyet edilir ki: *"Her kim iki elini kerem ve bağış için açarsa; iki çenesini yani dilini yararsız şeyler söylemekten sakındırırsa, insanların en menfaatlisi odur."*

Ebûbekir Ayyâş[572] şöyle demektedir: "Padişahlardan dört kişi, her biri bir söz söyledi; sanırsın ki amaçlanan hedefe atılan birer oktu söyledikleri. İlk olarak Kisrâ demiş ki: "Söylemediğim söz hakkında pişman değilim, söylediğim sözden dolayı ise pişmanım." İkinci olarak Çin Padişahı şöyle demiş: "Söylemediğim söz benim egemenliğim altındadır; söylediğim sözün ise ben egemenliği altındayım." Üçüncü

---

570 Kur'ân-ı Kerîm, İsrâ: 17/36.

571 Müfessir Katâde: Ebû'l-Hattâb Katâde b. Di'âme es-Sedusî el Basrî (ö.117/735) tabiinden olup müfessir bir zattır. 60/680 yılında âmâ olarak doğdu. Soyu Şeybanoğullarından Sedus kabilesine dayanır. Öğrenmeye karşı büyük bir istek duyan Katade, Hasan-i Basrî'nin yanında oniki yıl bulunarak ondan kıraat, tefsir, hadis v.b. ilimler elde etti. Katade, dönemin revaçta olan dinî ve içtimaî ilimlerini öğrenmiş, özellikle tefsir alanında uzmanlaşmış, ayrıca Arap dili, cahiliye şiiri, Arap tarihi ve neseb ilminde devrinin önde gelen âlimi olmuştur. Birışık, Abdülhamid, "Katâde b. Dâime", DİA, c. XXV, s. 22-23.

572 Ebû Bekr bin Ayyâş: (97-193/715-808) Peygamber'in Ashabının huzûrunda ilim öğrenen büyük mutasavvıf, hadîs ve kırâat âlimi. İsmiyle künyesi aynıdır. Künyesi Ebû Bekir'dir. Vâsıl el-Ahdeb'in âzâdlısıdır. 715 (h.97) senesinde Süleymân bin Abdülmelik zamânında doğdu. Ebû Bekr bin Ayâş, meşhûr kırâat âlimi İmâm-ı Âsım'ın râvilerinden ve hadîs ilmi âlimlerindendir. Ebû Bekr bin Ayâş, fıkıh ilminde de geniş bilgiye sâhipti. 808 (h.193)'de Kûfe'de vefât etti.

olarak Rum Kayseri şöyle demiş: "Ben, **[70b]** söylediğim söze nazaran söylemediğim hakkında daha güçlüyüm." Dördüncü olarak Hind Padişahı demiş ki: "Kendisine faydası olmadığı halde, helakine sebep olacağı sözü söyleyen kişinin haline şaşarım."

Böylece, dilini faydasız şeyler söylemekten sakındırmayı adet edinen herkes[in] mutluluktan pay sahibi [olduğu belirtilmekte]dir.

Mü'minlerin Emiri Ömerü'l-Hattâb (r.a.), birisine nasihat ederken şöyle diyordu: "Kim çok konuşursa çok boş konuşur. Çok boş konuşan çok hata yapar. Çok hata yapanın utanma duygusu azalır. Utanması azalanın günahlardan korunması az olur. Böyle olanın da kalbi ölür."

Ebû Said Hudrî[573] (r.a.) şöyle rivâyet ediyor: "Allah'ın Resûlu (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Sabah olunca, insanoğlunun bütün azaları ve bedeni huşu ve tevazu ile dilinin önüne geçer ve: "Bizim doğruluğumuz seninledir ve eğriliğimiz seninle. Eğer sen dosdoğru olursan bizi de dosdoğru yaparsın. Eğer sen yoldan çıkıp sapıtırsan biz de **[71a]** eğrilik ve sapkınlık ile niteleniriz derler." Yine bundan dolayı Hz. Mustafa (s.a.v.) şöyle buyurur: *"Kim dilini tutarsa kurtulur."*[574]

İmam Muhamed-i Gazzâlî (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) buyurmaktadır ki: "Bu hadis, Resulullah'ın (s.a.v.) hikmet dolu, ilmi incelikleri bulunan, seçkin âlimler ve zeki fazılların anlayacağı derin anlamlı sözleri kabilindendir. *"Bu, Allah'ın dilediğine vereceği lûtfudur"*[575]

Bu hadis doğrultusunda şu da anlaşılıyor ki, dilin çok tehlikeleri, afetleri ve belaları vardır. İnsanın da tam meylinin bulunduğu günah, yalan, laf taşıma, gıybet,

---

[573] Ebû Said el Hudrî: (Ebû Said b. Malik b. Sinan el Hudrî) (ö.74/693-94) Çok hadis rivâyet eden yedi sahabiden biridir. Medine'nin Hazrec Kabilesinden olup, daha çok künyesiyle tanınır. Genç sahabilerin en fakihi olarak bilinen Ebû Said el Hudrî, "İmam" ve "Medine müftüsü" lakaplarıyla anılmış, pek çok ictihadı ve fetvası kaynaklarda yer almıştır. Rivâyet ettiği 1170 hadisle 1000'den fazla hadis rivâyet eden yedi sahabi arasına girmiştir. Küçük, Raşid, "Ebû Said el Hudrî" DİA, c. X, s. 223-224.

[574] ed-Dârimî, *a.g.e.*, c. II, s. 387; Ebû 'Abdillah el-Kudâ'î, *a.g.e.*, c. I, s. 219; el-Hindî, *a.g.e.*, c. III, s. 265; el-Meydânî, *a.g.e.*, c. II, s. 448.

[575] Kur'ân-ı Kerîm, Hadîd: 57/21. Âyetin tamamı şöyledir: *"Rabbinizden size erişecek bir bağışlanmayı ve bir Cenneti kazanmak için yarışın ki, genişliği gök ile yerin genişliği kadardır ve Allah'a ve peygamberlerine iman edenler için hazırlanmıştır. Bu, Allah'ın dilediğine vereceği bir lûtuftur. Allah ise pek büyük lûtuf ve ihsan sahibidir."*

riya, fuhuş ve batıla tevessül ve bunlar gibi afetleri vardır. Çünkü bu afetleri beden hiçbir güç sarfetmeden dili ile kolaylıkla işler. Dilden tam olarak ortaya çıkan şeyleri insanın kalbi, şeytanın yardımı ve yaratılışının meyli ile kolaylıkla kabullenir. Bundan dolayı çok az kimse dilini bu belalardan alıkoyabilir ve faydası ve zararı yönünde çalıştırabilir.

[71b] Bundan sonra bil ki söz dört kısımdır:

Birinci kısım, tamamen zarardır.

İkinci kısım tamamen faydadır.

Üçüncü kısım hem zarardır hem faydadır.

Dördüncü kısım ne zarardır, ne de faydadır.

Birinci kısım olan, tamamen zararlı sözde susmak ve aldırış etmemek gerekir. Hem zarar ve hem menfaat olan kısma gelince, zararı menfaatinden fazla ise, onda da susmak gerekli ve kaçınılmazdır. Fakat ne zararı ve ne faydası olan sözle meşgul olmak zaman israfı ve hüsranın ta kendisidir.

Bütün bu kısımlardan, tamamen menfaat olan ikinci kısmın belalarından sakınmak gerekir. Çünkü konuşma anında riya, dalkavukluk, gıybet, gösteriş gibi şeyler ona karışabilir. Sözün özü, gereksiz ve çok konuşmak tehlike ve korkuya sebeptir; sükûtta ise selamet ve vakar vardır.

Şeyh Ebû Hâmid[576] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)'ten şöyle nakledilir**:** **[72a]** "Dilini mâlâyanî ve faydasız sözle meşgul eden ve faydalı şeylerden alıkoyan bir kimsenin misali; bir hazineyi eline geçirmeye gücü yetip de onu terk eden ve kendisine hiçbir yararı olmayan bir toprak keseği alan adam gibidir. Özellikle hiçbir yararı bulunmayan ve çok zararlı olan gıybet, laf taşıma, kötü söz gibi şeylerle meşgul olan hem dünyada, hem ahirette haksız duruma düşer. Allah (c.c.) dilin belalarından bizleri muhafaza etsin."

---

[576] Şeyh Ebû Hâmid: Hüccetü'l-İslâm Şeyh Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111).

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÖZ TAŞIMANIN (KOVUCULUK) ZARARLARI VE AFETLERİ

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Ey imân edenler! Eğer fâsığın biri size bir haber getirirse onu araştırın, yoksa câhillik edip bir topluluğa kötülük eder, sonra da yaptığınızdan pişman olursunuz.*"[577] **[72b]**

Âyette geçen fasık kelimesinin belirsiz kılınması yani, harf-i ta'rîfsiz kullanılmış olması, her türlü fasığın sözünden kaçınmayı bildirmektedir. Fâsık kişiye, hangi durumda ve ne olursa olsun asla güvenmemeyi emretmektedir. Bu gibilerin sözleriyle amel etmek pişmanlığa sebeptir. Çünkü dedikoducunun eğer birine düşmanlığı var ise ve ona karşı koyup alt edebilecek tek başına bir gücü yoksa, ona güç yetirebilen ve intikam alabilecek birinin yanına gider ve o kişiyi kendi amacına alet etmek ister. Dedikodu ve her türlü fitne içeren kelimelerle o biçareyi harekete geçirmeye çalışır. Ve işi o dereceye çıkarır ki, o adamın gönül tandırında fitne ateşlerini tutuşturur. Öfke ateşi onun içinde alevlenir ve o fitne ve karışıklığı sulha dönüştürmenin imkânı kalmaz.

Beyt:

"İki kişi arasındaki kin ateş gibidir **[73a]**
Laf taşıyan bedbaht da (bu kin ateşine) odun taşıyandır."

Hikâye:

Şöyle rivâyet ederler: Adamın biri Ömer b. Abdülazîz[578] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)'in yanına gelip şöyle dedi: "Falan şahıs senin hakkında kötü sözler söylüyor." Ömer dedi ki: "İki ihtimalden başka bir şey yok; bu sözünde ya doğrusun, ya da yalancı. Eğer doğru söyleyenlerden isen şu Âyet-i Kerîme'lerde bahsi geçen kimselerdensin*: "Kusur arayana, söz taşıyana, hayırdan alıkoyana…"*[579] Eğer yalancı isen, *"Ey imân edenler! Eğer fasığın biri size bir haber getirirse onu araştırın, yoksa cahillik edip bir topluluğa kötülük eder, sonra da yaptığınızdan pişman olursunuz."*[580]

---

[577] Kur'ân-ı Kerîm, Hucurât: 49/6.

[578] Ömer b. Abdülazîz (682-720).

[579] Kur'ân-ı Kerîm, Kalem: 68/11-12.

[580] Kur'ân-ı Kerîm, Hucurât: 49/6. Âyetin nüzûl sebebi ile ilgili bkz. Tartuşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, s. 416.

Yine bir başka zaman biri geldi ve şöyle dedi: “Ey Halife! Adamın biri hakkınızda kötü şeyler söylüyor.” [Ömer b. Abdülazîz] şöyle cevap verdi: “Eğer sen bu sözünde doğru söyleyenlerden isen, bu günden sonra seni düşmanım bileceğim. Eğer yalancı isen seni cezalandıracağım. Eğer bağışlanmayı dilersen seni affedeceğim.” O kişi söylediklerinden pişman oldu ve “Beni bağışla” dedi. Halife: “Seni affettim; ama bir daha bu sözleri yanımda söyleme.” dedi.

Hikâye:

Şöyle naklederler: Sâlihlerden biri, adamın birini, dilini uzatmış insanların derisine-etine musallat olmuş, gıybet ve ifsâdla **[73b]** meşgul olduğunu gördü. Sâlih adam o kimseye dedi ki: “Ey falankes! Sen hiç Rum tarafına, Hind diyarına veya Türkistan memleketine, (Allah yolunda) o yerlerin ahalisiyle ve o diyarın kâfirleriyle gaza, savaş ve cihad için bir sefere katıldın mı?” Adam, “hayır”, dedi. Sâlih adam: “Şaşılacak şey doğrusu! Nasıl olur da kâfirler elinden kurtulmuş, selamette kalmışlar; ama Müslüman kardeşlerin, sivri dilinden kurtulamamışlar?”

Bir başka zaman, adamın biri Ömer b. Abdülazîz (Allah’ın rahmeti üzerine olsun)’in huzuruna gelip şöyle dedi: “Halife ile özel görüşmek istiyorum. Arz etmek istediğim bir meselem var.” Ömer b. Abdülazîz misafirlerine dönüp: “Önemli bir işi olanlar kalkıp gidebilirler.” Oradaki hâzirûn ve görevliler bunu işitince kalkıp gittiler. O adam dedi ki: “Eğer halife hazretleri izin verirlerse, arz etmek istediğim bir sözüm vardır.” Ömer b. Abdülazîz: “İzin veriyorum ama üç şartla; birincisi, huzurumda yalan söylemeyesin çünkü ben yalancılara düşmanım. İkincisi, laf ebeliği ve taşıyıcılığı yapmayasın çünkü ben laf taşıyanları **[74a]** sevmiyorum. Üçüncüsü, beni övüp methetmeye başlamıyasın, çünkü ben kendimi senden daha iyi tanıyorum.” Bu üç şartı öne sürdükten sonra adamın sözlerini dinlemeye yöneldi.

Hikâye:

Şahsın biri bir filozofun huzuruna çıkıp şöyle dedi: “Falanca gıybetini yapıyor ve hakkında kötü şeyler söylüyor.” Filozof dedi ki: “Uzun bir zamandır ziyaretime gelmemiştin. Şimdi geldin, benim için üç nevi perişanlık ve huzursuzluk getirdin. Birincisi, kendime dost ve arkadaş bildiğim birini, bana düşmanım olarak tanıttın. İkincisi, huzur dolu gönlümü huzur ve sükûnetten alıkoydun ve bu düşünceyle meşgul ettin. Üçüncüsü, kendini nazarımda şüpheli konumuna düşürdün. Bundan sonra senin yanında, -başkalarının söylediğini bana ulaştırdığı gibi,

söylediğim şeyi gider başkasına ulaştırır- korkusuyla bir şey söylemeye cesaret edemem.

Ebû Hafs-ı Buhârî[581] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)'nin dostlarına ve sevdiklerine üç şeyle vasiyet edip nasihat ettiği rivâyet edilmektedir. İlk olarak derdi ki: "Kur'ân'ı çokça okuyun. Çünkü çok yakında Mushaflardan ve kalplerden çekip çıkarılacaktır." **[74b]** İkinci olarak; "Amme riyasetini talep etmeyiniz Çünkü eyalet ve imamet işleri, en kötü sıfatlar olan zulüm ve haksızlık olmaksızın yerine getirilemez." Üçüncü olarak derdi ki: "Eğer kötü sözlü biri, Allah'ın kullarını kötülemek ve laf taşıyıcılığı için yanınıza gelirse onu dinlemeyiniz ve kabul etmeyiniz. Defalarca bu taifenin sözlerini dinledik ve onunla amel ettik; daha sonra söyledikleri gibi olmadığını anladık. Öyle ki büyük bir pişmanlık baş gösterdi ve uzun bir müddet bunun üzüntüsü ve derdiyle idik ve bir çare düşünemiyordum."

Daha sonra devamla şöyle dedi: "Bu taifeyi şöyle defetmek lazımdır: Eğer bir kadın ise ona "senin şahitliğin meşru değildir." desinler. Eğer bir erkek olsa, ona "Söylediğin şey sadece senin şahitliğinle kanıtlanmaz." desinler. Eğer iki adam olurlarsa onlara "Sizlerin güvenirliğinizin kanıtlanması için dört şahit lazımdır" desinler. Bundan maksat, onların söylediklerine iltifat edilmemesidir. Ta ki böylece, onlar da bilinçlenip beğenilmeyen söz ve fiilleri terk etsinler.

Bazen de **[75a]** şöyle olur: Rezil ve açgözlü alçak kimseler bazı makam ve mertebelere göz dikerler, hak etmediklerini bildikleri için ve babaları ve atalarından bir asalet de olmadığından söz taşıma, çekiştirme ve dedikodu kapısını açarlar. Sultânların ve emirlerin huzuruna varıp, bu amaçla kendilerini onların nazarında yakın ve değerli hale getirirler. Ve envaiçeşit fitne, fesat, zulüm ve haksızlığı Müslümanların başına getirirler. Devlet adamları ve emirlerin nazarları da dünyevî

---

581 Ebû Hafs-i Buhârî: Ebû Hafs-ı Kebîr**:** M**.** IX. yy.'da Buhârâ'da yasamış olan Hanefî mezhebi fıkıh âlimlerinden ve tasavvuf büyüklerindendir. İsmi Ahmed bin Hafs'dır. Ebû Hafs-i Kebîr künyesiyle ve Buhârî nisbesiyle meşhûr olmuştur. Doğum ve vefât târihi bilinmemektedir. Buhârâ'da doğup, aynı şehirde vefât etti. Kabri oradadır. İmâm-i A'zam Ebû Hanîfe'nin talebesi İmâm-i Muhammed Şeybânî'den fıkıh ilmini öğrendi. Bu ilimde içtihâd derecesine yükseldi. Reîsü'l-ulemâ (âlimlerin reîsi) ünvânına sâhib oldu. Ebû Hafs-i Kebîr'in, Ebû Hafs-i Sagîr künyesiyle de meşhûr olan oğlu, Ebû Abdullah-i Buhârî onun yetiştirdigi âlimlerdendir. *Kitâb-ül-Ehvâ vel-İhtilâf ve Er-Reddü alel-Lafziyye* adında meşhur iki eseri vardır. http///www.ehlitevhid.de/elemin/evliyalar/E/EBÛ_HAFS-I_KEBIR.html.

faydalar ve zahirî menfaatler üzere olduğundan, bu gibilerin sözlerini doğru ve geçerli kabul ediyorlar; dünyevî ve uhrevî zararlarını akıllarına getirmiyorlar ve onları makam ve mevki sahibi ediyorlar ve bu yüzden bozukluklar ve fesatlar ortaya çıkmaya başlıyor.

Şiir: (Arapça)

"Bu zaman öyle bir zamandır ki,
Rezillerin büyüdüğü bir zamandır.
Bu fesad bunların gayretiyle yaygınlaştı
Yoksa onlar herhangi bir faziletten ötürü büyümüş değillerdir.
Onlar bozulmuş da öyle büyümüşlerdir."

Yani, bu zaman önderlik mertebesinin ve büyüklük makamının rezillere ve alçaklara geçip, çeşit çeşit fitne ve fesadın insanlar **[75b]** arasında baş gösterdiği zamandır. Çünkü bu gibilerin liderliği soy ve soplarının şerefli ve mükemmel oluşlarından kaynaklanmıyor. Aksine, bunlar kendilerinden ortaya çıkan fesat, fitne, anarşi ve haksızlıkların çokluğundan yol bulup, büyüklük ve liderlik mertebesine ulaşmışlardır.

Şair der ki: (Arapça)

"Maşallah O Nûşirevân'a, adi kimseleri ne güzel tanımıştı!
Kaleme dokunmaktan onları alıkoymuş
Ve hür kimselerin de çalışmakla alçaltılmamasını sâlık vermiştir."

Şair, alçak ve hasis kimselere yazı öğrenmeyi, kâtiplik ve vergi işlerinde çalışmayı yasak eden ve bu yasağında sebat eden âdil Nûşirevân'a dua ediyor. Bunların, bu vesileyle büyüklük ve liderlik makamlarına ulaşamayacakları, memleketin kilit noktalarını ellerine geçmeyeceği ne malum? Kendi hem cinslerinin yani, kendileri gibi alçak ve rezillerin yardımı ve yol göstermesiyle ayaklanırlar, faziletli ve özgür insanları zillet ve küçümseme ayakları altına atarlar. Ve her biri kendi hasis tabiatlarının gereği olarak memlekette övünç dışı adetleri ve alçak yaratılışlarının gereği olarak meçhul kural ve kaideler ortaya koyarlar. **[76a]** Ta ki bu sebeple işler rayından çıksın ve memleketin ahvali doğru yollardan sapsın, milletin ve devletin işlerine halel gelsin ve din ile devletin heybet ve haşmetinin canlılığı solsun.

Nitekim şair der ki:

“Özgür tabiatlı kimseler kulaklarını tenbihe verdiler
Ve feleğin zülmünden sinelerini feryada saldılar.
“Yeteneksiz kimseler günlerini gün ettiler
Ve bu yeteneksizlikle sırtlarını yastıklara yasladılar.”

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANA BABAYA VE AKRABALARA İYİ DAVRANMAK VE ONUN FAYDALARI HAKKINDADIR

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Biz insana, anne ve babasına iyilik etmesini emrettik. Çünkü annesi onu nice sıkıntılara katlanarak taşımıştır. Sütten kesilmesi de iki yıl sürdü. (İşte bunun için önce bana, sonra da ana-babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüşünüz ancak banadır."*[582]

Yani, biz insanlara güzel ve layık olduğu tarzda annelerine (ve babalarına) iyilikte bulunmalarını ve hoşnutluklarını kazanmalarını öğüt verdik. Çünkü annesi onu sıkıntılar, zaaflar **[76b]** ve meşakkatler içinde taşımıştır. Çünkü kadın hamile olduktan sonra git gide zaaf ve meşakkatlere düçar olur. Nitekim hamilelik zayıflıktır ve hamilelik vaktinde ortaya çıkan sıkıntılar da ayrı bir zayıflıktır.

Ankebût ve Ahkâf sûrelerinde vâki olan[583] ve Sa'd b. Ebî Vakkas (r.a.)'ın annesinin gönlünü hoş etmek için gösterdiği kusursuz çabanın, nüzül sebebi olduğu belirtilen bir başka rivâyette[584] Müslüman olunca (bu durum) annesine bir hayli zor geldi ve : "Ey oğul! Bu bulduğun din nedir ve niçin baba ve ecdadımızın dininden yüz çevirdin?" Ardından şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki sen bu dinden vazgeçip, eski dinine (yani küfre) dönmedikçe bir şey yemeyeceğim ve

---

[582] Kur'ân-ı Kerîm, Lokman: 31/14.

[583] Kur'ân-ı Kerîm, Ankebût: 29/8 ve Ahkâf: 46/15.

[584] Canan, İbrahim, *Kütüb-ü Sitte Muhtasarı,* c. 12, s. 298. 4414 no'lu hadîsin açıklaması şöyledir: Sa'd, Müslüman olduğu ilk günlerde annesiyle yaşadığı bir macerayı şöyle anlatır: "Ben anneme karşı çok saygılı bir kimseydim. Müslüman olduğum zaman [annem bu saygımdan istifade ile beni İslam'dan döndürmek istedi ve]: "Ey Sa'd! Bu yaşamaya başladığın yeni din de ne? Ya bu dinini terkedeceksin, yahut ölene dek yeyip içmeyi bırakacağım!" dedi. Ben kendisine: "Anneciğim sakın böyle bir şey yapma. Zira ben kesinlikle dinimi bırakamam!" dedim. Yine de o yemeyi içmeyi bıraktı. Bu hal bir gün bir gece devam etti. Sabah olunca bayağı bitkin düşmüştü. Kendisine: "Allah'a yemin olsun! Senin bin ruhun olsa, hergün birer birer çıkmaya başlasa, ben şu dinimi bu sebeple terkedecek değilim!" dedim Benim bu azmimi görünce, yeyip içmeye başladı. Bu hadise üzerine şu âyet indi: "*Eğer ilah olduğuna dair hiçbir delil bulunmayan bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlayacak olurlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna tabi ol. Sonunda dönüşünüz banadır. Yaptıklarınızı ben size haber vereceğim.*" (Kur'ân-ı Kerîm, Lokman: 31/15). Sa'd bu âyetin kendisiyle ilgili olarak nazil olduğunu söylerdi.

içmeyeceğim. Aksi takdirde ben bu üzüntü ile ölünceye kadar yeme içmeyi terk edeceğim; ta ki insanlar ölümümden dolayı seni “Ey anne kâtili!” diye kınasınlar ve sonsuza kadar adın bununla kötüye çıksın.”

Bunu söyledikten sonra iki gün boyunca yemedi ve içmedi ve güneşten **[77a]** gölgeye sığınmayarak kendini şiddetli sıkıntılara attı. Annesi, oğlunun daima gönlünü hoş etmesi ve hatırını kırmaması sebebiyle, düştüğü bu sıkıntılara dayanamayarak, kendi hatırı için dininden vazgeçeceğini umuyordu. Sa’d (r.a.) annesinin yanına gidip şöyle dedi: “Ey anne! Kendine ızdırap ve sıkıntı verme. Eğer bir can yerine yüz canın olsa ve her biri teker teker senden ayrılsa ve üzerindeki meşakkatler gittikçe ziyadeleşse bile ben, çektiğin bu meşakkatlerden ve elemlerden dolayı Muhammed (s.a.v.)’in dinini terk etmeyeceğim ve Mustafa’nın (s.a.v.) milletinden dönmeyeceğim. İstersen yemek yersin, istersen yemezsin, sen bilirsin.” Annesi, onun küfre döneceğinden ümidini kestikten sonra yeme-içmeye başladı. Sonra Yüce Allah (c.c.) bu âyetleri inzal buyurarak Sa’d (r.a.)’a kâfir olmalarına rağmen anne ve babasına iyilikle davranmasını emretti.

Böylece, küfre ve kötülüğe emretmelerinin dışında, hiçbir şekilde anne ve babaya itaatsizlik etmenin caiz olmadığı belli oldu. Böyle bir durumda (yani, çocuklarını küfre ve kötülüğe teşvik etmeleri) onlara itaat edilmez ve söylediklerine **[77b]** kulak verilmez. Nitekim Cenab-ı Allah şöyle buyurmaktadır: *“Eğer ikisi, hakkında hiç bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için, seni zorlarlarsa, onlara itaat etme.*”[585]

Sahih bir hadiste şöyle rivâyet edilmektedir: *Bir kişi Resulullah’ın (s.a.v.) yanına geldi ve şöyle dedi: Ey Allah’ın Resulü! Sevmeye ve hayatımı iyilikle hizmetlerine adamama en fazla layık olan kimdir?” “Annendir” buyurdu. “Sonra kimdir?” dedi. “Sonra yine annendir” buyurdu. “Ondan sonra kimdir?” dedi. “Sonra yine annendir” buyurdu. “Sonra kimdir?” dedi. “Sonra da babandır”* diye *buyurdu.*[586]

---

[585] Kur’ân-ı Kerîm, Lokman: 31/15. Âyetin tamamı şöyledir: “*Eğer ikisi, hakkında hiç bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için, seni zorlarlarsa, onlara itaat etme; bununla birlikte, bu dünyada onlarla güzel geçin. Bana yönelen kimsenin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz banadır. Sonra yaptıklarınızı size bildireceğim.*”

[586] Buhârî, Edep: 2; Müslîm, Birr ve Sıla/1.

Hadiste şuna işaret edilmektedir ki, annenin gönlünü hoş tutma ve ona hizmet etmek herkesin üzerinde tutulmuştur. Anneden sonra baba gelmektedir. Anneye öncelik tanınmasının sebebi, onun daha fazla meşakkat, zahmet çekmesi ve daha çok hizmet etmesidir.

Başka bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: "*Anne ve babasının, yanında yaşlılığa ulaştığı halde Cennete giremeyen kimseye yazıklar olsun.*"[587]

Şeyh Muhyiddîn-i Nevevî[588] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) şöyle buyurmaktadır: "Hadisin manası budur: Anne babaya iyilik yapmak, onların hizmetlerini yerine getirmek, geçimlerini temin etmek, şeriata muhalif olmamak koşuluyla özellikle yaşlandıklarında onların **[78a]** rızasını almaya çalışmak Cennet'e girmeye sebeptir. O halde onların hizmetinde kusur eden Cennet'e girmekten mahrum kalır.

Ali b. Hüseyin b. Ali[589] (r.a.)'a şöyle sordukları rivâyet edilir: "Sen insanlara anne babaya iyilik yapmayı ve gönüllerini almayı emrediyorsun. (oysa sen onlarla beraber yemek yemiyorsun. Bunun sebebi nedir?" Şöyle dedi: "Ben, onların gözünün takılıp, yemeğe meylettikleri bir şeye elimi uzatmaktan ve onu alıp yediğim zaman onların üzülmesinden korkuyorum."

---

[587]Benzer bir hadis de şöyledir: Ebû Hüreyre (radıyallahu anh) anlatıyor: "Peygamberimiz (aleyhissalâtu vesselâm) bir gün: "Burnu sürtülsün, burnu sürtülsün, burnu sürtülsün" dedi. "Kimin burnu sürtülsün ey Allah'ın Resulü?" diye sorulunca şu açıklamada bulundu: "Ebeveyninden her ikisinin veya sâdece birinin yaşlılığına ulaştığı halde cennete giremeyenin." Müslim, Birr 9, (251); Tirmizî, Daavât 110 (3539).

[588] Şeyh Muhyiddîn-i Nevevî: Muhyiddîn Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref b. Murî (631-676/1233-1277) Şafiî fakihi olup, Şam'ın güneyinde bulunan Neva'da dünyaya gelmiştir. Nevevî, şöhreti günümüze kadar devam etmiş büyük bir hadis ve fıkıh bilginidir. Şâfiî fıkhının gelişmesinde büyük rolü vardır. Zamânında Şâfiî mezhebini o temsil ediyordu. Usul ve fürû'da (Kur'ân, Sünnet, Fıkıh ve Ahlâk) imamdır. Sözü, Fıkıh âlimleri arasında senet kabul edilmiştir**.** *Ravza, Tehzîb, Riyâzü's-Sâlihîn, Kitâbü'l-Erbaîn (Kırk Hadis) ve Bostanü'l-Ârifîn* en tanınmış eserlerindendir. Heffening, "Nevevî", İA, c. IX, s. 222-223.

[589] Ali b.Hüseyin b. Ali: (38-95/658-713) Hazreti Hüseyin'in oğlu ve Hazreti Ali'nin torunudur. On iki imamın dördüncüsüdür. Tabiinin büyüklerinden olup, büyük sahabelerin çoğunu görmüştür. O da şehit edilenlerdendir. Hazreti Hüseyin'in neslini devam ettirmesinden ötürü Seyyidü'l-Sacidin olarak anılmıştır. Büyük takva sahibi ve ibadete düşkünlüğünden ötürü, ibadet edenlerin süsü manasına gelen "Zeynelabidin" lakabıyla meşhur olmuştur. Künyesi Ebû Muhammed (veya Ebü'l-Hasan) Ali bin Hüseyin bin Ali bin Ebî Tâlib şeklindedir.

Kâ'bü'l-Ahbâr[590] (r.a.) yemin ederek şöyle dedi: "İsrailoğulları için denizi yaran ve onları Firavun'un elinden kurtaran zatın hakkına yemin olsun ki, Tevrat'ta, ey Âdemoğlu; Allah'tan kork, ana babana iyilik yap, sıla-yı rahmimi yerine getir ki, onun bereketiyle ömrünü uzatayım, zorlukları senden gidereyim ve senden kötülük ve **[78b]** belaları uzaklaştırayım."

Büyük şeyh ve evliyalardan İbrahim Havvâs[591] (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)'ın şöyle dediği nakledilmektedir: "Benî İsrail'in Tih Çölü'nde gidiyordum. Bir şahıs bana yoldaş oldu. Sonra, bana onun Hızır (Allah'ın selamı üzerine olsun) olduğu ilham edildi. Ona: "Allah için kim olduğunu söyle" dedim. "Ben senin kardeşin Hızır'ım" dedi. Dedim: "Sana sormak istiyorum." O da: "Sor" dedi. "Şâfiî hakkında ne diyorsun?" diye sordum. Dedi: "O dinin sütunlarındandır." "Ahmet b. Hanbel[592] hakkında ne dersin?" dedim. "Sâdık bir insandır" dedi. "Bişr b. el Hâris[593]

---

[590] Kâ'b el Ahbâr: (Ebû İshâk Kâ'b b. Mati' b. Heynu el Himyerî el Yemanî) (ö.32/652-53) İsrailoğullarına dair rivâyetleriyle tanınan tabii. Geniş ilmi, mürekkeple yazı yazması sebebiyle bu isimle anılmıştır. Yemen'de yaşadığı, Resul-i Ekrem zamanında oraya giden Hz. Ali ile görüşerek İslamiyeti kabul ettiği, Hz. Ebû Bekir ya da Hz. Ömer döneminde İslamiyeti kabul ettiğine dair farklı rivâyetler vardır. Kâ'b el Ahbar, Hz. Ömer ve Süheyb-i Rumî gibisahabilerden hadis rivâyet etmiş, Resul-i Ekrem'den mürsel olarak rivâyette bulunmuştur. Bir Yahudi âlimin oğlu olan Kâ'b el Ahbar'ın güvenirliği konusu tartışılmıştır. Onun verdiği bilgilere Hz. Ömer'in ilgi gösterdiği rivâyet edilmiş ancak, bazı şeyleri nakletmekten vazgeçmemesi durumunda kendisini Medine dışına sürgün edeceğini söylediği belirtilmiştir. Kandemir, "Kâ'b el Ahbâr", DİA, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 1-3.

[591] İbrahim el Havvas: (Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el Havvas) (ö.291/904) Riyazet ve tevekküle önem vermesiyle tanına ilk dönem sufilerinden olup, Samarra'da doğduğu rivâyet edilmektedir. Dönemin meşhur sufilerinden Hayr. b. en-Nessac ile tanıştıktan sonra tasavvufa yöneldi. Cüneyd-i Bağdadî, Hallac-ı Mansur gibi büyük mutasavvuflarla görüş alışverişinde bulundu. Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Rey'de vefat etti. Geçimini hurma yaprağından zenbil örüp satmaktan dolayı "Havas" lakabını aldığı rivâyet edilir. En önemli özelliği tevekkül konusuna ağırlık vermesi, tasavvuf anlayışını bu terimle bağlantılı olarak anlatmasıdır. Bahadıroğlu, Mustafa, "İbrahim el Havas", DİA, c. XXI, s. 317.

[592] Ahmed b. Hanbel: (164-780/241-855) Ehl-i sünnetin amelde dört hak mezhebinden biri olan Hanbelî mezhebinin imâmı. Künyesi, Ebû Abdullah'tır. Bağdat'ta doğdu. Aslen Basralıdır. Babasının ismi Muhammed bin Hanbel'dir. Ahmed bin Hanbel Bağdât'ta doğmuştur. 15 yaşlarında İmâm-ı A'zâmın talebesi olan Ebû Yûsuf'tan fıkıh ve hadîs dersi aldı.

[593] Bişr b. el-Hâris: 150-227/767-841) Bişr-i Hâfî adıyla tanınmış, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Horasan'ın Merv şehrinde ve Bağdât'ta yaşamış olan büyük velîlerden. İsmi, Bişr bin Hâris Abdurrahmân, künyesi Ebû Nasr'dır. Yalınayak gezdiği için "Hafî" lakabıyla bilinir. Bişr-i Hâfî diye

hakkında ne diyorsun?” diye sordum. Şöyle cevap verdi: “Ondan sonra onun gibi biri gelmedi.” “Hangi sebep ve amelimle seni buldum ve böyle bir devlete ulaştım?” diye sordum. Şöyle cevap verdi: “Anne ve babana yapmış olduğun iyilik sebebiyle.”

Geçmiş büyük imamlardan şöyle rivâyet edilmektedir: Babaya yapılacak iyiliklerden bir tanesi de şudur: Onun ölümünden sonra, onun dostlarıyla dostluğu devam ettirmek ve onlara ihsan ve ikram kapısını açık tutmaktır. Eğer bir kimse anne ve babasını incitirse ve onlar evladından kırgın bir şekilde bu âlemden **[79a]** göçüp giderler ve evlat yaptığından pişmanlık duyarsa, böyle bir durumda izlenecek yol şudur: Yüce Allah’tan onların bağışlanmasını dilemeli, onları dua ve çokça sadaka vermekle anmalı, onların hürmet edip değer verdiklerine kendisi de çokça hürmet edip değer vermelidir. Akraba ve yakınlarıyla irtibatlı olmalı, borçlarını ödemeli, onların birine vermiş olduğu -varsa- bir sözü yerine getirmeli ki Yüce Allah (c.c.) da onların ruhlarını kendisinden razı ve hoşnut etsin ve böylece ana-babayı incitme günahından kendisini kurtarsın. İnşâallah u Te’âlâ.

---

meşhûr olmuştur. 767 (h. 150) senesinde Horasan'ın Merv şehrinde doğdu. 841 (h. 227) senesinde Bağdât'ta vefât etti. Kabri orada olup ziyâret yeridir.

HATİME

GEÇMİŞ HÜKÜMDAR VE FİLOZOFLARIN SÖZLERİNDEN BAZILARININ ZİKRİ VE ONLARIN NASİHATLERİNİN PEK ÇOK FAYDAYI İÇERDİĞİNİN BEYANI HAKKINDADIR

Birinci olarak, Lokman (Allah'ın selamı üzerine olsun) şöyle buyurmaktadır:

"Güzellik sahibi de olsa, ahmakla birlikte yaşama. Çünkü kılıç güzel de olsa, yaptığı kötüdür."

"Âlimle sohbet et; çünkü âlimin sohbeti cahilin gönlünü, **[79b]** yağmurun ölü toprağı diriltttiği gibi diriltir."

Ve dedi; "Hikmeti dört bin kelimede topladım ve onu dört kelime ile özetledim. Her kim bu dört kelime ile amel ederse, dört bin iş yapmış olur. Bu dört kelimeden ikisi hatırlamak, ikisi unutmakla ilgilidir. İlk ikisi şudur: Allah'ı (c.c.) sürekli hatırlamak ve ölümü hatırdan çıkartmamak. Diğer ikisi: İnsanlara yapmış olduğu iyiliği unutmak ve insanların ona yapmış olduğu kötülüğü de unutmaktır."

Aristotales şöyle buyurmaktadır:

"Hikmetle mal isteme ki kemal bulasın.

Hikmet, kökü kalpte ve meyvesi dilde biten bir ağaçtır." Ve dedi ki:

"Büyükle şakalaşılmamalı Çünkü kindar olur; küçükle de yapmamak gerekir Çünkü küstahlaşır." Ve dedi:

"Akıl gözüyle işin akibetini gören kimse, o iş başına gelince üzülmez."

Batlamyus[594] dedi ki:

"Kötülüğün cezasını vermede acele etmek nâmertliktendir."

Filozof Eflatun dedi ki:

"Her kim **[80a]** kendi nefsine sahipse, başkalarının nefsine de sahip olabilir." Ve dedi: "Kötü ile oturup kalkma; farkında olmadan huyun ondaki kötülüğü kapar." Ve dedi:

---

[594] Batlamyus: Ö. 168? İslam astronomisi üzerinde önemli etkileri olan İskenderiye'li astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilgini olan ve Greko-Romen literatüründe Claudius Ptolemaios veya Batlamyus el Keluzi diye anılan bu ünlü bilginin hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. İlim tarihinde Aristo'dan sonra adından en çok söz edilen kişidir. Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, *"Batlamyus"*, DİA, c. V, s. 196-199.

"Sende olmayan bir şeyle seni öven, senden incinirse, sende olmayan bir şey ile seni kötüler." Ve dedi:

"İyilik, az da olsa küçük görme; çünkü kıymet itibariyle büyüktür." Ve dedi:

"Üç kişiye acımak lazımdır: Câhile mahkûm olmuş âlime, güçlüye köle olmuş güçsüze ve alçağa mahkum olmuş cömerde." Ve dedi:

"Birinden bir fenalığın ortaya çıkmasına sevinme; aynısının sende de meydana gelmeyeceğine dair zamaneye itimat edilmez." Ve dedi:

"Ayık olanın sarhoşla uğraşmaması gerektiği gibi akıllı adam da câhille uğraşmamalıdır." Ve dedi:

"Az bulunur hikmetleri yaz ve kaydet; gözün beyazına, hançerin ucuyla bile olsa."

Filozof Bozorgmihr[595] şöyle der: Hocama "Allah'tan ne isteyeyim ki her şeyi istemiş olayım?" diye sordum. Şöyle dedi: "Üç şeyi: Sağlık, güçlü olmak **[80b]** ve güvende olmayı." "Kime karşı güvende olayım?" diye sordum. Dedi ki: "Haset etmeyen dosta karşı."

"Her zaman uygun ve yarayışlı olan nedir?" diye sordum. Dedi ki: "Kendi işinle meşgul olman." "Gençlik ve yaşlılık zamanında en iyi olan nedir?" diye sordum. Dedi ki: "Gençken ilim öğrenmen ve yaşlandığında ise onu kullanmandır."

"İşler çaba ile mi olur, yoksa [Allah'ın] takdir[i] ile mi?" diye sordum. Dedi ki: "Çabalamak takdire sebeptir." "Başka bir şeyden müstağni olmayan kaç şey vardır?" diye sordum. Dedi ki: "Üç şey: Akıllı olan, aklına rağmen meşveretten müstağni değildir. Savaşçı adam, güçlü dahi olsa hileden müstağni değildir. Padişah takva sahibi de olsa, çokça ibadet etmekten müstağni değildir."

Başka filozoflar demişler ki:

"Bahtiyar odur ki başkalarının halinden ibret alsın; bedbaht odur ki, başkaları onun halinden ibret alsın."

"Ahmakça söylenmiş söz selameti alır götürür, pişmanlığı miras bırakır."

"Akıl, olgun bir vezir ve kutlu bir sığınaktır; ona uyan kurtulur ve ona muhalefet eden helak olur."

---

595 Bozorgmihr b. Bahtegân, Mervli olup Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân'ın meşhur veziridir. Rivâyete göre darb-ı mesel olmuş bir çok hekîmâne sözleri vardır.

Demişler ki: "Akıl ve bilim ruh ve beden gibidir. Bilgisiz **[81a]** akıl**,** sığınaksız rüzgar gibidir ve akılsız bilgi, manasız suret gibidir."

Yine demişler ki: "Yerinde yapılmayan bir çaba, tembellikten beterdir."

Yine demişler ki: "Düşmanlığının derecesini bilmek için, düşmanla istişare edilmeli."

Yine demişler ki: "En büyük yara, cömert birinin alçak birinden istekte bulunması ve bunun uygun görülmemesi; en şiddetli zillet de, büyük birinin küçük birinin kapısına gidip, yol bulamamasıdır."

Bir filozofa: "Faydası genel olan şey nedir?" diye sordular. Dedi ki: "Kötülerin yok olmasıdır." Dedi ki: "İyi huylu olan, yabancıya bile yakındır; kötü huylu olan ise yakınlara bile yabancıdır."

Abdülmelik b. Mervân[596] der ki: "En büyük olan adam, büyük olduğu halde alçakgönüllü olandır; güçlü olduğu halde affeden ve kuvvetli olduğu halde insaflı olandır."

Ahnef b. Kays diyor ki: "Padişah, aslan binicisidir. Herkes ondan, O ise kendi bineğinden yani padişahlığından korkar."

Haccâc b. Yusuf[597] diyor ki: "Şanslı cahile nazaran tedbirli bilgine daha fazla ümid duyarım."

---

[596] Abdülmelik b. Mervân: Ebû'l-Velîd Abdülmelik b. el- Hakem. (26-86/646-705) Emevî halifesi. (685-705) Babası, Halife Mervan b. Hakem, annesi Muâviye'nin kızı Aişe'dir. On yaşında iken Hz. Osman'ın evine yapılan saldırıya şahit oldu. On altı yaşında halife Muâviye tarafından Medine divanı reisliğine tayin edildi. Muâviye'nin ölümünden sonra iktidar mücadelelerine şahit oldu. Mervan b. Hakem'in ölümü üzerine veliahd Abdülmelik Dimaşk'ta Hilâfet makamına geçti. Yirmi yıl süren Hilâfetinden sonra altmış yaşında Dimaşk'ta vefat etti. Kendisinden sonra dört oğlu halife olduğundan, ona Ebû'l-Müluk (Hükümdarların babası) denilmiştir. İlk İslâmî sikke kendi döneminde bastırılarak o zamana kadar kullanılan Bizans ve Sâsânî paralarını tedavülden kaldırdı. Arapçayı resmi dil ilan etti. Abdülmelik b. Mervân, Emevî halifelerinin en büyüklerinden biridir. Halife olduğu sırada iç mücadeleler sebebiyle İslam devleti parçalanmış olduğundan, hükmü ancak Mısır ve Suriye'de geçiyordu. Halifeliği döneminde iç karışıklıkları ortadan kaldırarak, İslâm dünyasında birliği sağlamış, Kuzey Afrika'yı yeniden hâkimiyet altına almış ve Bizans'a üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Öldüğü zaman oğlu Velid'e Atlas Okyanusundan Ceyhun nehrine kadar uzanan siyasî, askerî ve idarî bakımdan sağlam bir devlet bırakmıştır. Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervan", DİA, c. I, 266-270; Zettersteen, "Abdülmelik", İA, c. I, s. 95-96.

Velid b. Abdülmelik[598] dedi ki: "Gece ve gündüz senin için çalışırlar **[81b]** sen de onlar için çalış."

Yezîd b. Abdülmelik[599] dedi ki: "Eğer devlet/saltanat ebedî olsaydı bize ulaşmazdı."

Halife Me'mûn[600] dedi ki: "Akrabalar ve yakınlar vücuttaki kıllar gibidir; bazılarını yolmak, bazılarını da korumak lazımdır." Ve dedi ki: "Ağırcanlı biriyle oturup kalkmak, canın sıtmasıdır." Ve dedi ki: "Hedefe ulaştıran yanlış fikir, hedeften uzaklaştıran doğru fikirden daha iyidir."

Fadl-i Sehl[601] dedi ki: "Kılıç yarası iyileşir ama dil yarası iyileşmez."

Halife Râzî[602] dedi ki: "Her kim batıl yol ile büyüklük talep ederse, Yüce Allah ona hak olan bir zillet verir."

---

[597] Haccâc b. Yusuf: (41-95/661-714) Devlet adamı. Emevîler zamanında çeşitli valiliklerde bulunmuş, bir çok isyanları bastırmıştır. Bkz. Lammens, "Haccac", *İA,* c. V/I, s. 18-20.

[598] Velid.b. Abdülmelik b. Mervân. b. Hakem (48-96/667-715) Emevîlerin altıncı melikidir. Endülüs, Portekiz ve Türkistan'ın bir çok yerlerini fethetmiş, Şam'daki Emevî Camiini inşa ettirmiştir. Yıldız, Hakkı Dursun Yıldız, "Velîd I." , İA, c. XIII, s. 292-297.

[599] Yezid b. Abdülmelik: (65?-105/684-724) 9. Emevî halifesidir. Ömerb. Abdülaziz'in vefatından sonra halife oldu. Selefinin ülke dahilinde takip ettiğibarışçı siyaseti tamamen değiştirip sükunetin bozulmasında başlıca âmil olmuştur. Onun bu siyaseti Emevî hanedanının yıkılmasında da önemli rol oynamıştır. Yıldız, Hakkı Dursun, "Yezîd b. Abdülmelik", İA, c. XIII, 409-411.

[600] Me'mûn. (Abdullah b. Harun el Reşid) (170-218/786-833) Abbasî halifelerinin yedincisidir. İslam dünyasında Abbasî Hilâfetinin kurulmasıyla başlayıp, Ebû Muslim-i Horasanî'nin katli ve Bermekî ailesinin bertaraf edilmesi ile fasılaya uğramış olan Arap olmayan unsurların egemenlik mücadelesi, bu sonuncuların Me'mun'un etrafında toplanmaları sonucunda en kesin devresinde bulunmakta idi. Bkz. Işıltan, Fikret, "Me'mûn", İA, c. VII, s. 693-700.

[601] Fazl b. Sehl: Zü'r-riyaseteyn Ebû'l-Abbas el Fazl b. Sehl es-Serahsî (ö. 202/818). Abbasî Halifesi Me'mun'un vezirlerindendir. Horasan'ın Serahs şehrinde doğdu. İran asıllı bir Zerdüştî olan babası Sehl b. Zedanferruh, Küfe yakınında oturmaktaydı. Bir vesileyle tanıştığı vezir Yahya b. Halid-i Bermekî'nin dikkatini çekerek Bermekîlerin hizmetine girdi. Bermekîlerin bertaraf edilmesinden sonra Me'mun'un hocası oldu. 190/806'da Müslümanlığı kabul etti. Me'mun'un, kardeşi Emin ile olan saltanat kavgasından galip gelmesi ile ilgili gösterdiği gayretlerden dolayı Me'mun tarafından vezirliğe getirildi. Hem askerî, hem de idarî yetkilerle donatıldığı için "Zü'r-riyaseteyn" ünvanı ile vezirlik ve emirliği uhdesinde toplayan ilk idareci olarak tarihe geçti. Yıldız, Hakkı Dursun, "Fazl b. Sehl", DİA, c. XII, s. 275-276.

[602] Halife Râzî: Halife Râzî Billah: (934-940) yılları arasında hüküm sürmüş Abbasîlerin 20. halifesidir.

Eksem-i Seyfî[603] dedi ki: "Talih bir kimseye yönelirse, arzuları aklına hizmet ederler. Eğer talih birinden yüz çevirirse, aklı arzularına hizmet eder."

Ebû Bekr-i Harizmî[604] der ki: "Cömert olan cömertlere değer veren, büyük olan kendinden talep edileni küçük sayandır."

Bedî'-i Hemedânî[605] der ki: "Nasıl ki kılıç kınından tanınmazsa, insan da dış kıyafetinden tanınamaz."

Şeyh Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr[606]'den şöyle sordular: **[82a]** "Sufî kimdir?" Dedi ki: "Başında olan her ne varsa yere koyan ve başına her ne gelirse korkmayandır."

---

603 Eksem b. Seyfî: Ebû Hayde Ebû'l-Haffad Eksem b. Sayfî b. Rebah (ö. m. 612 ?) Cahiliye devri şair ve hatiplerindendir. Temim Kabilesinin Useyyid kolundan olup, hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Şiirleri, hitabeti, isabetli görüşleri ve nasihatleriyle şöhret bulmuş, dostluk, fazilet, adalet, doğruluk, nefis terbiyesi gibi konularda fikir beyan etmiştir. Onun gerek cimrilik, yalan, hased, tenbellik, dilencilik, acizlik ve döneklik hakkındaki görüşlerinden; gerekse savaş, zenginlik, fakirlik, gazap, hilim, zulüm, dostluk ve sevgi konularındaki fikirlerinden hayat felsefesini ve dünya görüşlerini tespit etmek mümkündür. Müslümanlığı hakkında çeşitli rivâyetler vardır. Sözlerinden Müslüman olduğu tam anlaşılmasa da Yahudilik, Hıritiyanlık ve putperestliğin karıştığı bozuk akide ve inançlardan uzak olan Hanifler arasında yer aldığı söylenebilir. Çubukçu, Asrî, "Eksem b. Sayfî", DİA, c. X, s. 550-551.

604 Ebû Bekir el Hârîzmî: (323-383/935-1002) Meşhur bir mektuplar mecmuası olan Resail'in müellifi olan Arap edibi. Yazar; şöhretini, şiirlerinden ziyade çok kiymetli olan mektuplarında görülen muhteşem edebî şekle borçludur. Bkz. H. Ritter, *Harîzmî,* İA, c. V/I, s. 262-263.

605 Bedi'-i Hemedanî: Ebû'l-Fazl Bediüzzaman Ahmed b. Yahya el-Hemedanî (m. 969-1008). Bediüzzaman ünvanı verilen büyük şair ve edip olup, Arap edebiyatında makame türünün ilk örneklerini veren kişidir. İlk tahsilini babasının yanında yaptı. Hemedan'daki âlimlerden İslamî ilimler, dil ve edebiyat alanlarında dersler aldı. Hocaları arasında ona en çok emeği geçen ve makamatındaki orijinal üslubu yakalamasında payı olan İbn-i Faris'tir. Şiirlerinden çok, makamat ve *"Resâil*"indeki nesriyle şöhret yapmıştır. Aşık, Nevzat, "Bedi'i Hemedânî", DİA, c. V, s. 328-329.

606 Ebû Sa'id-i Ebû'l-Hayr: (Ebû Sa'id Fazlullah b. Ebû'l-Hayr Ahmed b. Muhammed el-Meyhenî) (ö.357-440/967-1049) Tekke âdabını tespit eden ve düzenlediği semâ meclislerinde okuduğu âşıkâne rubâilerle tanına Horasan'lı mutasavvıf. Bâyezid-i Bestâmî, Hallâc-ı Mansûr tarzı bir tasavvuf anlayışına sahip olup, onlar gibi şathiyyeler söylemiş, vecde geldiği zaman gönlünden geçenleri serbestçe ifade etmekten çekinmemiştir. Semâ meclislerindeki hali, daha sonra bu geleneği devam ettiren Mevlânâ'nın haline benzer. Tasavvufî fikir ve hisleri, çoğu Farsça olan şiirlerle, özellikle rubailerle ilk defa O ifade etmiş; Senâî, Feridüddin-i Atar ve Mevlânâ bu yolda onu takip etmişlerdir. Yazıcı, Tahsin, "Ebû Said Ebû'l-Hayr", DİA, c. X, s. 220-222; Nicholson, "Ebû Said", İA, c. IV, s. 46-47.

Hükümdar Huşeng, *Nesâyih-i Mülûk*'ta der ki: "Bütün nimetlerin başı, Allah'ı tanımak ve bilmektir. Nefse verilecek en iyi ihsan, öğüttür. Zenginlik kanaattır ve selamet yalnızlık ve uzlettedir. Özgürlük, arzu ve şehveti terk etmektir. Gerçek dostluk, tamah ve aç gözlülüğün kesilmesindedir."

Ve dedi: "Dünyanın zorluğu dört şeydir: Yaşlılıkta yoksul ve çaresiz olmak, gurbette hasta olmak, yoklukta borçlu olmak ve yolculukta yol arkadaşlarından geri kalmak."

Ve dedi ki: "Dünya altı şeyle güzel geçer: Lezzet veren yiyecekler, şefkatli bir amir, itâatkâr evlat, uygun eş, temiz söz ve kâmil akıl."

Ve dedi: "Sekiz şey cehalettendir: Zamansız hiddet, hak edilmeyen bağış, boş yere zahmet altına girme, dostu düşmandan ayırt edememek, ehil olmayana sır söylemek, iş bilmezden ümid beklemek, vefasız olana hüsn-ü zan etmek ve gereksizce gevezelik etmek."

Ve dedi: **[82b]** "Kişi vefasız olunca, belalara müptela olur." Ve dedi: "Akıl için beş şey vaciptir: Birincisi, Yaratana şükretmek ve Allah'ın hakkını yerine getirmek. İkincisi, sultânın hakkını ona itaat etmekle yerine getirmek. Üçüncüsü, hayırda çabalamak ve kötülükten uzak durmak suretiyle nefsin hakkını yerine getirmek. Dördüncüsü, vefalı olan dostların hakkını zayi etmemek ve onlara destek çıkmak. Beşincisi, kötülüğü onlardan uzak tutmakla avamın hakkını yerine getirmek. Çünkü âlemin nizamı bu sınıfın düzen ve mutluluğuna bağlıdır."

Ve dedi: "Dostların dostluğu, yokluklarında; insan aklının derecesi ise, ne yapacağını şaşırdığında belli olur."

Ve dedi: "İnsan, başlangıcının Allah'tan olduğunu ve dönüşünün de O'na olacağını bilmelidir. Başlangıcın O'ndan olduğunu bildiklerinde şükretmeleri ve nihaî dönüşün O'na olduğunu bildiklerinde de kurtuluşu O'ndan talep etmeleri gerekmektedir."

Ve dedi: "Üç şey vardır ki iyilikten kötülüğe dönüşmez: Âlimin ibadeti, hikmet ehlinin kanaati ve büyüklerin rivâyeti."

Ve dedi: "Zamane, **[83a]** yaptıklarınızın kitabıdır; ona, iyi amellerinizi yazınız."

Keyhüsrev şöyle dedi: " Mutluluk, kaderin müsaade etmesindedir.

İsfendiyâr-i Râyînten[607] der ki: "Şükreden nimeti verenden daha iyidir. Çünkü şükür ebedî kalır, nimet ise yok olur gider."

Dârâb[608] der ki: "Görüp duyduğun her şeye tamah etme."

İskender der ki: "En zor olan şey, kötü davranışlarına rağmen düşmanı affetmektir."

Ve dedi: "Öğretmenin değeri babanın değerinden fazladır. Çünkü baba fânî bir hayatın, öğretmen ise ebedî bir hayatın sebebidir."

Ve dedi: "Fakirliğe tahammül etmek zillete tahammül etmekten daha iyidir. Çünkü ilkinde kanaat, ikincisinde hakaret vardır."

Erdeşîr-i Bâbekân[609] der ki: "Mülk ve din, ikisi bir aradadır; din asıldır ve saltanat da onun koruyucusudur. Temelsiz olan her şey yıkılmaya ve koruyucusuz olan her şey kaybolmaya mahkumdur."[610] Bundan başka öfkelendiğinde kendisine göstermeleri için, üzerinde üç öğüt yazılı olan üç levha vardı. Birincisi: "Sen İlah değilsin. Aksine cesedsin ve cesed parçalanmaya mahkumdur." İkincisi: "Allah'ın kullarına merhamet et ki Allah da sana merhamet etsin." **[83b]** Üçüncüsü: "Allah'ın kullarının senin üzerinde olan haklarına göz kulak ol."

---

[607] İran tarihinde hak, kudret ve lütuf sembolü olarak yeralan efsanevî kahraman. İran'da İslam öncesi hanedanlardan Keyanîlerin hükümdarı Geştasb'ın en büyük oğludur. Zerdüştîliğin kutsal kitabı Avesta'da "Spintu-Date" (Kutsal yaratılmış) şeklinde adlandırılmış ve Taxma (Farsça'da Tehm: Güçlü, kahraman) diye tanımlanmıştır. Pehlevîce kaynaklarda daha çok Zerdüştîliğin güvenilir savunucusu ve öncüsü olarak zikredilmesine rağmen edebiyatta daha çok Rüstem-i Zal ile mücadelesiyle şöhret bulmuş ve trajedik ölümüyle anılmıştır. Kahramanlıklarını destanlaştırıp, İsfendiyar'a efsanevî kişiliğini kazandıran eser, Firdevsî'nin Şehnâme'sidir. Albayrak, Nurettin, "İsfendiyar", DİA, c. XXII, s. 511-512.

[608] Dârâb: Dârâ. (Dârâvayahuş-Darius) adının Arapçalaştırılmış şeklidir. Dârâb veya Dârâv şeklindeki yazılışlara da rast gelinir. İslam müellifleri iki Dârâ tanır. Biri, İsfendiyar'ın oğlu Behmen'in oğlu Kadim Dârâ; diğeri, Kadim Dârâ'nın oğlu Dârâ'dır. Burada söz konusu olan ikincisidir. Firdevsî, Şehnâme'de her ikisi için de bir bölüm ayırmıştır. Carra De Vaux, "Dârâ", İA, c. III, s. 479-480.

[609] Erdeşîr b. Babek (226-241). Sâsânî devletinin kurucusudur. Miladî III.asırda hüküm sürmüştür. Firdevsî, Şehnâmesinde onun hakkında çeşitli rivâyetlere yer vermektedir. İA, c. IV, s. 306.

[610] Bu söz, Sâsânî hükümdarı Erdeşir b. Babek'in, kendisinden sonraki Sâsânî krallarına yazdığı "Ahd" adıyla bilinen vasiyetnâmesinden alınmıştır. Başta Mâverdî olmak üzere bir çok Siyasetnâme yazarı değişik ifadelerle bu sözü nakletmişlerdir. Bkz. Mâverdî, *Teshîlü'n-Nazar*, s. 15; Tartuşî, *a.g.e.*, s. 113.

Ve dedi: "Affetmenin lezzeti intikam almanın lezzetinden daha iyidir. Çünkü ilkinin neticesi şükürdür, ikincisinin neticesi ise pişmanlıktır."

Ve dedi: "Sultânın adaletli olması, zamanın bolluk ve bereketli olmasından daha iyidir."

Ve dedi: "Akıllı ol ki, hastalığın derdini çekmeyesin; teşekkür et ki, iyiliğe müstehak olasın."

Yine dedi ki: "Kibirli olma ki, herkes sana yönelebilsin, dostluğunu istesin ve arasın."

Ve dedi: "Âlimlere iyi davran", "Geçmişi hatırlatma." Ve dedi: "Hiçbir şekilde yemin etme."

Ve dedi: "Kıskanç insanların yanında isteklerini belli etme." Ve dedi: "Hiçbir şekilde hile ve münafıklık yapma ki, üzüntüden kurtulmuş olasın."

Enuşîrvan[611] şöyle dedi: "Adalet öyle bir hazinedir ki, ondan fazlaca sarfetsen mutluluk ziyadeleşir; ondan sarfetmeyi azaltırsan ikbâl ve saltanatı(nı) eksiltirsin." Ve dedi: "Her kim insanlardan utanıp nefsinden utanmazsa, nefsinin kendisi için bir değeri yok demektir."

Ve dedi: "Mertlik, gizlilikte yapılan işin açığa çıktığında ondan utanılmamasıdır."

[84a] Ve dedi: "Her kim kendi şahsî kabiliyetlerini iptal ederse, nesebinin büyüklüğü ona bir fayda vermez."

Ve dedi: "Çalışan kazanır, uyuyan rüya görür."

Ve dedi: "İşi ehline veriniz. Yalnız başınıza yiyip içmeyin. Başkalarına hayır yapmayı esirgemeyin. Sofranızla övünmeyin. Yazarlara ve şairlere kin bağlamayın. Cimri kimselerden uzak durun. Bu günün işini yarına bırakmayın. Anne ve babaya gülmeyin alay etmeyin. Uzun yaşamı bir gün bilin. Edep sahiplerine hizmet edin. Bilginlerle arkadaşlık edin ve dostların en iyisini onlar bilin. En güzel süsün suskunluk olduğunu bilin. Söylenmeyecek şeyi söylemeyin ve araştırılmaması

---

[611] Enuşirvan: Nûşirevân. Eski İran meliklerinden olup, Sâsânîler sülalesinin yirminci padişahıdır. Araplarca "Kisra", Rumlarca "Chosroes" ismiyle meşhurdur. M. 531 tarihinde babasının yerine geçmiş, Hintlilerle, Rumlarla ve Turanîlerle savaşarak ülkesinin sınırlarını genişletmiştir. 579 yılında ölmüş olup, adaleti ile meşhurdur. Hz. Muhammed (Allah'ın selamı üzerine olsun) *"Ben Nûşirevân gibi adîl bir hükümdar zamanında doğdum."* diyerek bu melikin adaletini dile getirmiştir. Huart, "Nûşirevân", İA, c. IX, s. 370.

gerekeni araştırmayın. Hiçbir şekilde kötü ile aynı hikâyeyi paylaşmayın. İşlerde istişare edin. Dünya tecrübesine sahip olanların sözlerini hor görmeyin. Kindar insanlardan korkun. Mihnet ve sıkıntı çeken insanlardan ibret alın. Sağlığın kıymetini bilin. Kimsesiz kocakarıların evlerinize girmesine yol vermeyin ve kadınların hilelerinden korkun. Kız[çocuk]ların ölümüne üzülmeyin. Düşmanınızı küçük görmeyin.

[84b] Câhilin dostluğundan kaçının ve bilgin düşmandan korkun. Alçak insanların bedeline sıkıntı çekmeyin. İnsanların sırrını kendi sırrınız bilin. Eş ve çocuklarınızı darlığa koymayın. Ekmeğinizi başka insanların sofrasında yemeyin. Her işinizi iyi yapın. Âlimleri incitmeyin. İnsanların bilinmeyen yönlerini açığa çıkarmaya çalışmayın. Tembelliği iş edinmeyin. Aziz ömrünüzü cehaletle ziyan etmeyin. Anasından kusurlu doğana öğüt vermeyin. Öğrenmekten utanmayınız. Her işe üstadlık etmeyin. Çocuklara meslek öğretiniz. Güçsüzken konuşmayın. Sorulmadan konuşmayın. Sultân ve ileri gelenlerin huzurunda uyanık olun. Kötülerin yanında açılmayın. Her grup insanla bir arada olmayın. Zor da olsa tıp ilmini öğrenmeyi talep edin.

Yenisini ekmedikçe eski ağacı kesmeyin. İşleri, başını sonunu düşünerek yapınız. Ahireti bu dünya ile elde edin. İyi insanların ziyaretine çokça gidin. Gittiğiniz her yerde kapı eşiğine oturun. Davet edilmeden bir yere misafir olarak gitmeyin. Kötü şöhretli kimselerle seyahat etmeyin. Sonradan görmeden borç istemeyin. Sırrınızı **[85a]** kadınlara ve çocuklara söylemeyin. Sözü olgunlaşmadan söylemeyin. Devlet sahiplerine kin beslemeyin. İşlerin akibetlerini gözetin. Alçak ve pinti insanlardan bir şey istemeyin. İnsanlara eziyet etmeyiniz. İyi işi kendi elinizle yapın. İhtiyacınızı büyüklerden isteyin. İstenmiş şeylere rağbet etmeyin. İnsanları boş yere incitmeyin. İyi zamanda yardım edin ki kötü zamanda vefa göresiniz. İyi hali dosta düşmana göstermeyin. Dostları ayıplara karşı haberdar ediniz. Daha önce gitmediğiniz yoldan gitmeyin. (Bilmediğiniz yoldan gitmeyin) Kendi ehlinizle kavga etmeyin. Hiç kimseye acı söz söylemeyin. Hasis tabiatlı ve alçak himmetli (gayretsiz) olmayın. Güçsüz bile olsa padişahı küçük görme. Sakin olanı uyandırmayın/kıpırdatmayın. Bu dünyadan payınıza düşeni alın. Kendinizi gençlikten itibaren iyi nam sahibi yapın ve her yerde ve her halukarda iyiliği tercih edin.

Ve dedi: “[Bu] dört şeyle daima amel edin: Geç uyumak ve erken kalkmak; az yemek ve az konuşmak. Söylediğim bu nasihatlere, istifade edebilmeniz için kulak verin ve kullanın.” İnşâallah u Te’âlâ.

[85b] Kisrâ Hürmüz[612] şöyle dedi: “Nimeti inkâr eden, Yaratıcı’nın azabına ve yaratılmışların kınanması ile karşılaşır.”

Hüsrev Pervîz[613] şöyle dedi: “Şükredene nimet ver ve nimet verene şükret.”

Zâl-i Zer[614] şöyle dedi: “Yüksek ve doğru görüş, güçlü pazudan daha iyidir.”

Rüstem-i Zâl[615] der ki: “Eğer halktan itaat istiyorsan, verebilecekleri bir şekilde iste.”

Hükümdarlardan birinin oğluna şöyle nasihat ettiği rivâyet edilir. Diyordu ki: “Ey oğul bil ki, Yüce Allah (c.c.) senin ve halkın tekrar kendisine döneceğiniz yaratıcınızdır. Elbette ki seni nasıl topraktan yarattıysa, sonunda yine toprak olacaksın. Bu dünya geçici bir menzildir. Öyleyse her zaman taat ve ibadete hazır ol. Dosta düşmana karşı alnın açık olsun; alçak gönüllü ve yumuşak huylu ol. Yürürken kendine bakma. Parmaklarını şıklatma, çünkü bu işlerinin kapanmasını beraberinde getirir. Milletin karşısında burnunla oynama ve dişlerini kürdanla karıştırma. Tükürme. Konuşurken yavaş konuş ve cevap vermek için konuşulanı iyi dinle. Gülünecek sözden sakın. Kendini methetme.

[86a] Sık sık zamandan şikâyet etme. İstemekte ısrarcı olma. Sırrını kimseye söyleme. Yücelik sahiplerine hizmet et. Çabuk ikbale erenlerle düşüp kalkma. Talihi ters dönmüş kişilerden uzak dur. Akıllı ve erdemli insanlarla otur kalk. Sultânın seni aziz tutmasıyla mağrur olma. Sultânın aldatma ve hilesinden sakın. Kendi malını kendinden esirgeme. Dostlarına işlerinde yardım et. Çaresizlerin feryadına yetiş. Hiç kimseyi incitme ve alay etme. Her gün Kur’ân okumayı adet edin. Eski püskü giymişlerden utanma. Bir şey isteyene bağırma. Ölümü hatırla. Bulunduğun her işte Allah’ı unutma ve kusur gösterme.”

İnsanlara faydalı olan nasihatler bitti.

---

[612] Kisra Hürmüz: (578-590) Sâsânî sülalesinde aynı isimle yeralan 5 padişahın ismidir. Eserde ismi geçen Kisra Hürmüz, IV. Hürmüz’dür. Hüsrev ENûşirevân’ın oğludur. Huart, “Hürmüz”, İA, c. V/I, s. 631-632.

[613] Hüsrev Perviz: Sâsânîlerin 22. kralıdır. Adaleti ile meşhur Nûşirevân’ın torunudur.

[614] Zâl-i Zer: Adı Firdevsî’nin Şehnâmesinde sık geçen efsanevî İran kahramanı Rüstem’in babası.

[615] Rüstem-i Zâl: Adı Firdevsî’nin Şehnâmesinde sık geçen efsanevî İran kahramanı.

H. 949 senesinin (m. 1545) mübarek Ramazan ayının başlarında, -ki bu ay oruç ve Kur'ân tilaveti ayıdır.- zayıf ve Allah'a muhtaç bir kul olan Mahmud b. Ahmed tarafından yazılan kitap burada sona erdi. Bu kitap büyük sultân, yüce hakan, milletleri boyunduruğu altına alan, Arap ve Acem sultânlarının efendisi, nimet ve ihsan sahibi, cömertlik bahçesinin sahibi, büyük saltanatın zirvesine çıkan, yüce mülkün burçlarına tırmanan, ilahî inâyete mazhar, saltanatın gözbebeğine aydınlık veren, adalet kapılarını açıp, zulüm ağacını kökünden söken, İlahî kabule mazhar, Rahmanî rahmet ve merhametin ve duyguların mazharı, dönemin Sultânlarının en soylusu, Sultân Selim Han oğlu, **Sultân Süleyman Şah'ın** (Allah mülkünü ve sancağını daîm kılsın) okuması için istinsah edilmiştir. Onun yüce eşiği makam ve rütbe umudu taşıyanların ziyâretgâhı olsun. Peygamber ve değerli sahâbesi hürmetine bu duayı kabul et Allahım.

Şiir: (Arapça)

"Ey yaratılmışların en hayırlısı,

Selamette Süleyman gibi ol, ömürde Nuh."

Şiir: (Farsça)

"Su, toprak, ateş ve rüzgar oldukça

Senin dergahın da faziletli kimselerin uğrağı olsun."

Bu kitabı sermedî saltanatın sürmesi için duacı olan hakir ve fakir Mahmud b. Ahmed el-Kayserî h. 949 senesinin Ramazan ayının başlarında yazmıştı

İ N D E K S L E R

Kişi Adları İndeksi

A

B

C-Ç

F

G

H

İ

K

L

M

N

O-Ö

P-R

S-Ş

T

U-V

Y-Z

Yer Adları İndeksi

A

B

C-D

M-N-O-P

S-Ş

T

V-Y

Kitap Adları İndeksi

A

B-C

D-E

F-G

H

I-İ-K

S-Ş

T

U-Y-Z

Kavim ve Topluluk Adları İndeksi

H-İ

K-M

O-P-R

S-Ş-T

Y-Z

دانشگاه آنکارا
انستیتوی علوم اجتماعی

ابراهیم بن محمد

آداب الخلافة واسباب الحصافة

رساله دکتری
باهتمام وتصحیح وحواشی
خیرالله آجار

آنکارا –۲۰۰۸

دانشگاه آنکارا
انستیتوی علوم اجتماعی

ابراهیم بن محمد

آداب الخلافة واسباب الحصافة

رساله دکتری
باهتمام وتصحیح وحواشی
خیرالله آجار

زیر نظر
پروفسور دکتر مرسل اوزترک

آنکارا – ۲۰۰۸

فهرست مندرجات

پیشگفتار

در ادبیاتِ اسلامی سیاست نامه یا نصیحت نامه که دولتمردان را به عدالت و رفتارِ موافق با اسلام دعوت می کند، پیشینه بسیار کهن دارد. این گونه متون محتوی نصیحت یا ادبیات پند و سیاست سابقه دیرینه در ادبیاتِ جهان نیز دارد. این آثار در ادبیاتِ مشرق زمین از روزگارانِ کهن موجود بوده و در اواخرِ دورۀ ساسانیان با عناوینِ اندرزنامه یا پندنامه شهرت داشتند. پس از ظهورِ اسلام این آثارِ شرقی (هندی – ایرانی) واردِ ادبیاتِ عربی شدند و با اسلام تطبیق یافتند. اندرزنامه، سیاست نامه، پندنامه، نصیحت نامه، سخنانِ حکمت آمیز، پند و نصیحت، اصولِ اخلاقی، قوانین و قواعدِ دینی عنوانِ عمومی این گونه متون هستند. این آثار حاوی نصایحی هستند که علمای دینی به همدینانِ خود، دولتمردانِ کشور چون حکمرانان و وزیران به فرزندانِ خود، ساکنانِ دربار و همه مردم، علما و فیلسوفان به دانشمندان و طبقاتِ جامعه، پدران به فرزندانِ خود می دهند و بدین طریق آنان را از بدی ها منع می کنند. این آثار که توصیه هایشان به اصولِ دین و اخلاق و تجربه مبتنی است، بیش از آن که اصلی بنا نهند، بیشتر با هنرِ حکومت و ادارۀ مملکت مشغول شده و تأثیراتِ عمیق بر آنهایی که بعداً پای در جهان گذارده اند، گذاشته اند.

در رسالۀ حاضر نمونه ای از سیاست نامه ها که در دنیایِ اسلام از نیمۀ دومِ قرنِ هشتم به بعد تدوین شده اند، موردِ اشاره قرار می گیرد. این سیاست نامه با عنوانِ «آداب الخلافه و اسباب الحصافه» از آنِ ابراهیم محمد است که در قرنِ پانزدهم زندگی می کرده است. در این رساله علاوه بر ترجمه، به نقد، معرفیِ منابع و اشاره به دورۀ تالیفِ این اثر پرداخته شده است. اثر در رمضانِ 869 هجری (نیسان 1465) به شروانشاه فرخ یسار (1500-1465) از حکمرانانِ دولتِ شروانشاه که در جغرافیای آذربایجان حکمرانی می کرده، اتحاف شده است. دورۀ شروانشاهیان که از سالِ 800 تا 1600 تحت سلسله های مختلف به حیاتِ سیاسی خود در منطقه آذربایجان ادامه می دادند، دورانی است که در آن چهره های بزرگِ ادبیاتِ ایران مانندِ مجیرالدین بیلقانی، کمال الدین

نخجوانی، فلکی شروانی، خاقانی شروانی، نظامی گنجوی، سید یحیی شروانی و ... پرورش یافته اند. این اثر بعداً در سال 942 (1542) به نامِ سلطان سلیمانی قانونی استناخ شده است. تاکنون این اثرِ سلطانی که در بخشِ روان کتابخانه موزۀ توپقاپی سرای جای گرفته بررسی نشده است.

رسالۀ حاضر از یک مقدمه و دو فصل تشکیل شده است. در مقدمه از ظهورِ سیاست نامه سخن به میان آمده و آثارِ تحقیقاتی که در دوره های پیش از اسلام و بعد از اسلام در این خصوص صورت گرفته به اجمال معرفی شده اند.

در فصلِ اول از حیاتِ مولف که در هیچکدام از منابع موردِ اشاره قرار نگرفته، از موقعیت تاریخی و سیاسی – فرهنگی دورۀ حیاتِ او، از تاریخِ سیاسیِ دولتِ شروانشاهیان و از منابعِ اساسیِ تاریخِ این دودمان صحبت شده است. در فصلِ دوم تحریر «آداب الخلافه» محتوا، زبان و ویژگی های سبکِ آن، از نسخۀ خطی موجودِ آن تاریخ اثر و ارزشِ آن و روشی که در تصحیح به کار گرفته شده سخن به میان آمده است.

سپس راهی که در ترجمه پیش گرفته شده، موردِ اشاره واقع شده است. در ترجمه سعی شده است که صداقت به متن حفظ شود. بعضاً معنایی که مستفاد شده، موردِ اشاره قرار گرفته است. هر چند اثر به فارسیِ ساده نوشته شده، به ویژه در بخشِ مقدمه با کلمات و تعابیرِ پیچیده رو به رو می شویم که فهمِ مطلب را دچارِ مشکل می سازد. در اثر گاهی هنرهایِ ادبی به کار گرفته شده و بمنظورِ تقویتِ مفهومِ واژه ها و تعابیرِ همسان به کار رفته است. ابیاتی فارسی و عربی که در داخلِ متن گذاشته شده بر جذابیت اثر افزوده است.

آیات و احادیثِ موجود در متن با قرآن کریم و کلیاتِ حدیث بررسی شد. سرگذشتنامۀ کوتاهِ افرادی که نامشان در اثر گذشته، در پاورقی ها قرار گرفت. هر چند دقتِ کامل در انجامِ رساله به عمل آمده ولی امکان هرگونه خطا و اشتباهی وجود دارد. امیدوارم انتقاداتِ افرادِ واقف این اشتباهات را مرتفع سازند.

می خواهیم این اثرِ ارزشمند که میراثِ تاریخی و فرهنگی است را به دنیایِ ترک معرفی کنیم. تأثیر پژوهشگران، دولتمردان از این اثر تاریخی، اخلاقی و سیاسی بهره مند گردند.

رسم كتاب آداب الخلافة لرسم خزانة عامرة سلطان عالم

بادشاه بني آدم شهريار جهان ظل الله على أهل الإيمان باسط الأمن والأمان ناشر العدل والإحسان معز الدنيا والدين غياث الإسلام والمسلمين ملجأ الضعفاء والمساكين قامع الكفر والعناد دافع الظلم والفساد حافظ بلاد الله ناصر عباد الله ناظم أمور عالم ولي الأيادي والنعم منبع الجود والكرم مظهر تأييدات يزداني مظهر عواطف رحمة رحمان أعني به سلطان الأعظم والخاقان المعظم مالك رقاب الأمم مولى ملوك العرب والعجم السلطان سليمان شاه خان بن سلطان سليم شاه خان خلد الله تعالى ملكه وأجرى على رأيه فلكه

[1b] سپاسِ بی قیاس و حمدِ بی حد مالک الملکی را که, خلعتِ خلافتِ "**إِنِّى جَاعِلٌ فِى الأَرْضِ خَلِيفَةً**"[616] در قامتِ دولتِ آدم صفی پوشانید. و به تشریفِ "**إِنَّ اللهَ اصْطَفَي آدَمَ**"[617] بر انواعِ جن و بر اصنافِ مَلَکَش بر گزید. و مسمارِ سکوتِ "**إِنِّي أَعْلَمُ مَا لاَتَعْلَمُونَ**"[618] بر لب و دهانِ معترضان "**أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا**"[619] نهاد. و در مکتبخانۀ "**وَعَلَّمَ آدَمَ الأَسْمَاءَكُلَّهَا**"[620] به دستِ ادیبِ عنایتش باز داد تا در خلوتخانۀ اعتکاف خمرت طینتِ آدم سالکانه اربعینی بر آورد. و مستعدِ قبولِ فیضِ "**وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى**"[621] گشت . ومستحقِ تجلّیاتِ اسما وصفاتِ الهی شد. و از خطابِ مستطابِ "**يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ**"[622] بَه اَنواعِ علومِ لدُنی و معارفِ ربّانی اختصاص یافت.

لاجرم، در کمالِ [2a] بلاغت و غایتِ ذلاقت چنان لسن شد که, چون عندلیبِ لسانش بر شاخانِ فصاحت به نغمۀ "**فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ**"[623] در ترنّم آمد. طوطیانِ ارواحِ ملا ئکت را در مقامِ عجز و اضطرار جز نالۀ "**سُبْحَانَكَ لاَعِلْمَ لَنَا إِلاَّ مَا عَلَّمْتَنَا**"[624] هیچ سخنی نماند. و چون خواست که بر سریرِ دولتش به عزّ و تمکین و احترام و توقیر مقرّر و مثبت گرداند و دوست را از دشمن و موافق از

---

[616] قرآن کریم، بقرة، 30/2.

[617] قرآن کریم، آل عمران، 33/3.

[618] قرآن کریم، بقرة، 30/2.

[619] قرآن کریم, بقرة, 30/2.

[620] قرآن کریم، بقرة, 31/2.

[621] قرآن کریم، ص، 72/38.

[622] قرآن کریم، بقرة, 33/2.

[623] قرآن کریم، بقرة, 33/2.

[624] قرآن کریم، بقرة, 32/2.

منافق باز داند. آوازۀ **"فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ"**[625] را در عالم انداخت و آوازِ کوسِ **"أُسْجُدُوا لآدَمَ"**[626] را به گوشِ ملائکۀ ملکوت رسانید. و از برای اظهارِ سیاست و اسباتِ ریاستش اول کسی را که در چهار سوی ملامت **"مَالَكَ أَنْ لاَ تَسْجُدُ لآدَمَ"** [627] بر دارِ فضیحت و عقاب و عتابِ **"إِسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الضَّالِّينَ"**[628] بر کشیدند، ابلیسِ لعین بود که دعویِ انانیتِ **"أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ"** [629] آبِ رویش را بر خاکِ مزلّت ریخت و آتشِ عُجب **"خَلَقْتَنِی مِنْ نَارٍ"**[630] خرمنِ طاعاتش را بسوخت و به باد برداد. و به سنگ بارانِ **"فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ"**[631] از درگاهِ عزت رانده مرجوم و مطرود گشت.

و باز چو از روعنایتِ [2b] کرمش متکفل شده بود که دولتِ خلافت در میانِ بنی آدم تا انقراضِ عالم به حکمِ **"لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِی الأَرْضِ"** [632] قرار گیرد و از ابا به اَبنا و از اسلاف به اَخلاف منتقل گردد. و در طریقِ سروری و آیینِ مهتری دانستنِ دشمن و محترز بودن از مکر و حیلِ اعدا، واجبترین امری و لازمترین شغلی بود به اَدم و اولادش باز نمود که **"إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا**.[633]

شعر:

لَكَ الْحَمْدُ يَا ذَاالْمَجْدِ وَالْجُودِ وَالْعُلىَ   تَبَارَكْتَ تُعْطِی مَنْ تَشَاءُ وَتَمْنَعُ

---

[625] قرآن کریم، حجر، 29/15.

[626] قرآن کریم، بقرة، 34/2 ؛ أعراف، 11/7؛ طه، 116/20.

[627] قرآن کریم، حجر، 32/15.

[628] قرآن کریم، ص, 74/38.

[629] قرآن کریم، ص، 76/38.

[630] قرآن کریم, ص, 76/38.

[631] قرآن کریم، ص، 77/38.

[632] قرآن کریم، نور، 55/24.

[633] قرآن کریم، فاطر، 6/35.

و صد هزاران تحفِ تحیّاتِ زاکیات وهدایای تسلیماتِ صافیات، بر َروضَۀ مُطَهَّر و روحِ پاکِ آن سروری باد که َلآلی قوانینِ اَیالت و پیشوای را در رشتۀ رسالت نسقِ مطلق او بخشید. و جواهرِ رسومِ سیاست و مقتدای را در سلکِ نُبُوّت به نظامِ تامّ او رسانید. آن حضرتِ رسالت پناهی بر خزانۀ خصوصیتِ نُبُوّت مهرِ تمامی **"أَنَا خَاتَمُ النَّبِيِّينَ "**[634] او نهاد. و قفلِ شقاوت از صندوق سینۀ عبدۀ اصنام به مفتاحِ **"لِتُنْذِرَ قَوْماً مَا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ"**[635] او بر گشاد و صاحبِ دولتی که در دارالضربِ [3a] رسالت سکۀ **"سُبْحَانَ الَّذِی أَسْرَى بِعَبْدِهِ"**[636] جز به نامِ اقبالِ او نزدند. و در بارگاهِ تعظیم و جلالت تاجِ کرامتِ **"لَعَمْرُكَ"**[637] جز بر فرقِ احترامِ او ننهادند. خیاطِ ازل خلعتِ والای **"لَوْلاَكَ"**[638] جز بر قامتِ چالاکِ او جیب ندوخت. و طاوُسِ مَلَک شمعِ هدایتِ **"وَمَا أَرْسَلْنَاكَ"**[639] جز در مجلسِ دعوت با رفعتِ او بر نیفروخت. عظیم شوکتی که چون با کوکبۀ موکب **"لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ"**[640] قدم در حرمِ دولتخانۀ اسلام نهاد، از صدمۀ هیبتش به دستیاری **"جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ"**[641] زلزله در طاقِ کسری و ولوله در قصرِ قیصر افتاد. به شیرین گفتاری که در مضمارِ بلاغت قصب السبق **"أَنَا أَفْصَحُ"** به غایتی رسانید که، لُکنَتِ عجز و قصور در السینۀ مصاقعِ خُطَبا و فُصَحای عرب العُرَبا بظهور آمد.

---

[634] الطبراني أبو القاسم سليمان بن أحمد، *المعجم الأوسط*، تحقيق: طارق بن عوض الله بن محمد – عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، قاهرة، 1415، V، 327.

[635] قرآن كريم، يس، 6/36.

[636] قرآن كريم، إسراء، 1/17.

[637] قرآن كريم، حجر, 72./15 (لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ)

[638] العجلونى إسماعيل بن محمد، *كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس*، بيروت، 1351، II، 148، نمره:2121؛ علىّ القارى، *شرح الشفاء*، I, 6؛ *الأسرار المرفوعة*، 288، نمره: 385.

[639] قرآن كريم، أنبياء، 107/21.

[640] قرآن كريم، توبة، 128/9.

[641] قرآن كريم، توبة، 73/9.

قافلۀ سالاری که هر که دستِ متابعت در ذیلِ سُنَّت و موافقتِ او زد، اجمال اعمالش را از فتنۀ لُصُوصِ شیطانی و هواجسِ نفسانی به سرحدِ دارالسلامِ اَمن و امان رسانید. و بر آل و اتباع و اشیاعِ او باد که تابعانِ سنّت و ناصحانِ **[3b]** امّت و مرشیدانِ سبیل و هادیانِ طریقتند. و بعد چون در تاریخِ سنه تسع وستّین و ثمانمائیه حضرتِ سلطانِ اعظم و خاقانِ اکرم، قامع الکفرة المتمرّدین، قاهرالفجرة المفسدین، مجددِ مراسمِ شریعه الغراء، مُعلمِ معالم المله الذهراء، اکملِ سلاطین الزمان، خلاصۀ نوع الانسان، مقتبسِ آثارالعدل والاحسان، حایزِ سهام المملکت، کابراً عن کابر و جایزِ قصورالدولت الظاهرة عن الظواهر، وارث المملکت بالاستحقاق، المستحق للسلطنة علی الاطلاق، ظل الله فی الارض، محي السنة والفرض ، المؤید بتاییدالله، المنصور بنصر الله، السلطان ابن سلطان **فرّخ یسار شیروانشاه** ثبت الله تعالی دعایم دولته و قهرأعداء الدین بمکره وصولته در دار السلطنة خطۀ شروان عمرالله فی ظل والیها حفظ عن الآفات سکانها و اهالیها بر سریرِ سلطنت و شهریاری و مقامِ خلافتِ شروانشاهی، سعودِ سوی یمین و فتوحِ سوی یسار، سپهرِ پیشِ رکاب [4a] و زمانۀ زیرِ عنان به مستقِرعز و تمکین قرار گرفت.

و به عنایتِ حضرتِ ایزدی عز شانهُ و عم نواله، از مه نقض وإبرام و سیاست در میانِ جمهورِ انام برای جهان آرای آن حضرت مفوض گشت. و اهلِ بلاد و بُقاع را از شرورِ کفره و آشوبِ فجره و ظلمهای طاغیان و فتنه های باغیان ایمن گردایند. و به کفایتِ تمام وقوّتِ صمصام و بیضۀ اسلام و ملّتِ خیرالانام علیه السلام را محفوظ و مرعی داشت. و بحکمِ **"شَفَقَةُ الْمَرْءِ عَلَى بَلَدِهِ فَوْقَ شَفَقَةِ الْوَالِدِ عَلَى وَلَدِهِ"** به آیینِ رعیت پروری و قوانینِ دادگستری و تقویتِ شریعتِ نبوی و تمشیتِ ملتِ مصطفوی توجّه نمود. وعلما و فقرا و مساکین و ضعفا را از الطافِ خود بهرمند گردانید. لله الحد که در ریاضِ آرزو گلِ مراد شکفت. و زمانه به زبانِ حال می گفت **"هَنِيئًا نُصْرَةً عُظْمَى مَرِيئًا دَوْلَتاً عُلْيَا لِذِی تَاجٍ وَصَمْصَامٍ عَدِيمِ الْمِثْلِ وَالثَّانِی سَأَلْتُ الْعَدْلَ عَنْ بِرٍّ أَحُرٌّ أَنْتَ أَمْ عَبْدٌ فَقَالَ الْعَدْلُ بَلْ عَبْدٌ لِسُلْطَانِی لِسُلْطَانِی الْحَقِّ مَلِكِی"**

[4b] در صورتِ ملکی سایه بر عالمیان انداخت و شیری در کسوۀ امیری در میدانِ ایالت و سلطنت در آمد. و ماهی در هیئتِ شاهی از اُفقِ خلافت و امامت طالع شد و زبان همگنان به مضمونِ این دوبیت ناطق گشت که

شعر:

یا رب تو مرین سایۀ یزدانی را بگزار دراین جهان جهانبانی را

اندر کنف عاطفت خویشش دار این حامی بیضۀ مسلمانی را

هرچند که آن حضرتِ با رفعت را از ایّامِ صبی، آثارِ دولت و سروری در جبینِ مبین لایح و سانِح بود.

شعر:

فِی الْمَهْدِ یَنْطِقُ عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ اَثَرُالنَّجَابَةِسَاطِعُ الْبُرْهَانِ

إِنَّ الْهِلاَلَ إِذَا رَأَیْتُ نَمَوَّهُ أَیْقَنْتُ بَدْراً مِنْهُ فِي اللَّمَعَانِ

یعنی هر کس که در سنِّ صبا و ابتدای نشو نما در طلعتِ مبارک و طبعِ پسندیده اش نظر می کرد، به فراست و زکاء خود در می یافت که آن ماهِ سپهرِ جلال و آن هلالِ آسمانِ کمال هر چه زودتر بدری گردد که بسیطِ زمین را به آثارِ انوارِ خود بیاد آید و صدری گردد که، صفحاتِ آفاق به نفحاتِ اخلاقِ او مُعَطّر گردد. کَما قالَ عَزَّ مِن قایِلٍ: **"یَکَادُ زَیْتُهَا یُضِيءُ وَلَوْلَمْ [5a] تَمْسَسْهُ نَارٌ"**[642]

یعنی که چون از حسنِ تربیتِ والدِ بزرگوار مفخرِ سلاطینِ روزگار خسروصاحبِ همت و صاحبِ نظر دارای دیندار و دین پرور آنکه زاتِ ملکِ صفاتش در میانِ ملوکِ روی زمین بخصایلِ حمیده و اخلاقِ پسندیده و رعیت پروری و داد گستری وصلاحیتِ نفس و طهارۀ ذیل کَالشمسِ فی

[642] قرآن کریم، نور، 35/24.

الرابعتِ من النهار، در جمیعِ دیار و سایر امسار اشتهار یافته بود، بحظِّ او فرونصیب اشمل بهرمند شده بود و برخورداری یافته. رونقِ **"نُورٌ عَلَی نُورٍ یَهْدِي اللهُ لِنُورِهِ مَنْ یَشَاءُ"**[643] به ظهور پیوست

بیت:

چودر[و] سنبل چرد آهویِ تاتار نسیمش بویِ مشک آمد به بازار

لاجرم آفتابِ دولت و امامتش در ربیعِ سلطنت از حیاظِ معدلت ریاضِ ملکت را سیر اب و سرسبز گردانید و رشحاتِ سحابِ مکرمت و تصفیشِ مرعزارِ ولایت را به لالۂ امنیت و نسرینِ رفاهیت چون باغِ خورنق زیب و رونق بخشید.

شعر:

قَدِمْتُ فَقَدَمْتُ الْعُلَی وَالْمَکَارِمَا وَأَیْقَظْتُ أَجْفَانَ السُّعُودِ النَّوَائِمَا [5b]

وَجَمَّعْتُ شَمْلاً لِلْعُلَی مُتَبَرِّدَاً وَأَمْطَرْتُ غَیْماً لِلنَّدَا مُتَرَاکِمَا

شَرَّفَ اللهُ سَرِیرَ سَلْطَنَتِهِ دَارَ سَلْطَنَتِهِ بِمَیَامِنِ ظُهُورِ دَوْلَةِ سُلْطَانِنَا وَابْنِ سُلْطَانِنَا وَ أَدَامَ ظِلاَلَ جَلاَلِهِ عَلَی أَهْلِ بُلْدَانِنَا وَوَقَاهُ عَمَّا یَحْتَرِزُ وَیُّاهُ وَلَقَّاهُ مَا یُحِبُّ وَیَهْوَاهُ فِی أَیْسَرِ حَالٍ وَأَیْمُنِ فَالٍ واَهَنْی عَیْشٍ وأَوْفَی جَیْشٍ مَا هَدَلَ حَمَامٌ وَهَطَلَ غَمَامٌ وبَرَقَ بارِقٌ و طَرَقَ طَارِقٌ بِفَضْلَهِ الْعَمِیمِ وَطَوْلِهِ الْجَسِیمِ مُحَرِّرِ این رساله و مُقَرِّرِ این مَقَالَه الْمُحْتَاج إِلَی اللهِ الصَّمَدِ أِبْرَاهِیم بن مُحَمَّد که غریقِ الطافِ اشفاقِ این خاندان بود. با وجودِ قلّت بصناعت می خواست که بر سبیلِ تیمّن به رسمِ تهنیه تحفه را به عرض رساند که آثارِ آن علی الدوام مع تکرار الشهور و الاعوام و تجدّد اللیالی و الایام به دولتِ روز افزون لاحق گردد و از قبیلِ متاعِ دنیوی و حطامِ عالمِ فانی بنا شد که در اندک زمانی بسیاری از تبدّلُ تغیّر بذور آه یابد بنا بر آن بدین جُرآت اقدام نمود و این حروف را در قلم آورد. که منقولت از کتوبِ معتبره از مُصنَعاتِ اکابرِ اَئمّهَ **[6a]** و مُحَقِّقین و مشتمِل است بر تفسیر بعضی از آیاتِ کلامِ الهی و احادثِ نبوی و اخبارِ مصطفوی و احوالِ بعضی از انبیا و اصفیا و اطوارِ ائمّۂ سلف و علمای خلف و طریقِ

---

[643] قرآن کریم، نور، 35/24.

سلاطینِ سابقه و حکماء ماضیه و بسیاری از فوایدِ علمیه و مسایلِ شرعیه. و در اختصار کوشیده شد تا رغبت به مطالعۀ آن بیشتر افتد و چون اکثر منافع و فوایدِ این وریقات با اهلِ سلطنت و خلافت عاید و راجع بود این نسخه را **"آدَابُ الْخِلاَفَه وَ أَسْبَابُ الْحَصَافَه "** نام کرده شد. امید چنان است که در محل و موقع ارتضا واقع شود.

بیت:

توقّع است بر مشاطۀ کرم که کنون   به جلوگاهِ قبولش نکو کند تصویر

و این مُسوده مُرتّب است بر مقدمه و چهارده باب و خاتمه.

اما مقدمه: در بیانِ احتیاجِ خلایق به امام و سلطان.

اما فهرس ابواب:

بابِ اول: در بیانِ فضیلتِ امامت

بابِ دوم: در بیانِ امامت و شرایطِ آن

[6b] **بابِ سیُم:** در بیانِ وجوبِ اطاعت و انقیادِ پادشاه و امام

بابِ چهارم: در بیانِ وزارت و امارت وشرایتِ آن

بابِ پنجم: در بیانِ عدل و انصاف و منافع و فوایدِ آن

بابِ ششم: در بیانِ امر معروف و نهی منکر و منافعِ آن

بابِ هفتم: در بیانِ فضیلتِ علم و تکمیلِ نفس بدان

بابِ هشتم: در بیانِ مشورت نمودن و فوایدِ آن

بابِ نهم: در بیانِ حسنِ خلق و حلم و رفق و عفو مع القدرة

بابِ دهم: در بیانِ شجاعت و فوایدِ آن

بابِ یازدهم: در بیانِ سخاوت و کرم و فوایدِ آن

بابِ دوازدهم: در بیانِ حفظِ زبان و محترز بودن از آفتِ آن

بابِ سیزدهم: در بیانِ مضرتِ سعایت و سخن چینی و آفاتِ آن

بابِ چهاردهم: در بیانِ برِّ الوالِدین و صلهٔ رحم

خاتمه: در بیانِ بعضی از کلامِ ملوک و حکماء ماضیه

[7a] امّا مقدّمه: در بیانِ احتیاجِ خلایق به امام و سلطان

بدان که بر اصحابِ عقل و دانش و اربابِ فهم و بینش ظاهر است که هیچ جمعیتی در میانِ طائفه ای از طائفهٔ انسانی بی حاکمی و غالبی صورتِ استمرار و طریقِ استقرار نپذیرد. و هیچ مملکتی بی حاکمی و والی نظام و قرار نگیرد. زیرا که مقتضای نفوسِ بشری و طباعِ انسانی آن است که، همواره در پیِ جلبِ منفعت و دفعِ مضرت می باشند. و هر یکی می خواهد که منفعتی به خود لاحِق بگرداند، اگر چه از برای دیگری مضرت باشد. و مضرتی از خود دفع کند و اگر چه آن مضرت به دیگری عاید گردد. و آن دیگر نیز خواهد که همین فعل کند. و مؤَدی بخُصومت و جِدال گردد و حرص و شر و غضب هر یکی را بر مقاصدِ خود گمارد. و قصدِ عرض و نفسِ یکدیگر بکنند. و قتلها و فسادها واقع شود. و بحیثیتی که اگر در میانِ حاکمی و غالبی نباشد که بطریقِ عدالت و راستی قطع و فصلِ خصومات نماید و ظالم را منع فرماید و روی بتقویت **[7b]** مظلوم آرد، در اندک وقتی بسیاری از فتنه و فساد به ظهور آید و درِ معیشت و معاملات بسته شود. و به سببِ مخالفاتِ کثیر رونقِ اسلام گم گردد. و به قلع و قمع یکدیگر شروع نمایند و دمار از روزگارِ همدیگر برآرند.

اگرچه شرعِ نبوی به حکمِ **"أَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ"**[644] هیچ دقیقه را مُهمَل نگداشته است و آنچه صلاح و فسادِ کافهٔ خلایق است در کتاب و سنّت و اجماع و قیاس مُبَیَّن و مُبرهن

---

[644] قرآن کریم، مائدة، 3/5.

شده است؛ اما تمشیت و تقویتِ آن هم به اِعانتِ سلطانِ دیندار و پادشاهِ نیک اعتقاد منوط و مربوط است.

چو مقرر است که مردم از اجتناب از فسق و معاصی از ترسِ حاکم و بیمِ سیاستِ وی بیش از آن می نمایند که از ترسِ عذابِ آخرت و وعیدِ آن. چنانچه امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه می فرماید که **"مَا يَزَعُ السُّلْطَانُ أَكْثَرُ مِمَّا يَزَعُ الْقُرْآنُ"** یعنی، آنچه باز می دارد پادشاه آدمیان را از فساد و ظلم و قبایح بیش از آن است که از بیم و عیدِ قُرآنی از آن محترض و مُجتَنِب می باشند. زیرا که **[8a]** وعیدی که در قُران مزکور است، اکثرِ آن آجل است. یعنی در آخرت است. و تخویف و تتعزیبِ سلطان در عاجِل است، یعنی در دنیا است. اگرچه شدّت و صولتِ عزابِ آن جهانی را بعزابِ این جهانی هیچ نسبتی نیست. اما چون غایب است و مردم را بر کیفیتِ آن اطّلاع نیست از آن چه حاضر است بیشتر می ترسند.

حجت الاسلام رحمت الله علیه می فرماید که "مردم محتاجند به سلطان و سلطان نیز محتاج است به قانون که بدان قانون طریقِ سیاست و حکومت و قطع و فصلِ خصومات معلوم گرداند، و دادِ مظلوم از ظالم بستاند برنهجِ شرعِ نبوی. و آن قانون را علما و فُقَها می دانند. پس بر این تقدیر عُلما مرشدِ سلطان باشند به سوی طریقِ سیاستِ خلق و ضبطِ احوالِ ایشان و استقامتِ اُمورِ بندگانِ خدای تعالی در دنیا. و چون مقرر شد که نظامِ اُمورِ دنیوی به وجودِ سلطان قرار و ثبات می یابد و دنیا مزرعۀ آخرت است و دین تمام نمی شود مگر بدنیا. پس سببِ انتظامِ **[8b]** اُمورِ دینیِ خلایق هم سلطانِ وقت باشد. به حکمِ **"أَلْمُلْكُ وَالدِّينُ تَوْأَمَانِ"**[645] یعنی، بادشاهی و دین مانند دو بچه اند که به یکبار در شکمِ مادر واقع شده باشد، اِشارت است بدان که در میانِ ایشان کمالِ ملابسه و مناسبت است. زیرا که دین اصل است و سلطان پاسبانِ اوست. هر چیز که او را اصل نباشد ویران باشد. و آنچه او را پاسبان و نگهبان نباشد ضایع باشد. پس از این مقدّمات معلوم

---

[645] العجلوني، *كشف الخفاء*، II، 1326.

می شود که جمیعِ خلایق در دین و دنیا بسلطانِ وقت و امامِ عادل محتاجند. زیرا که سببِ انتظامِ اُمورِ دینی و دنیاوی کافۀ اُمّت است.

شعر:

چنان دان که شاهی و پیغمبری　　　دو گوهر بود در یک انگشتری

نه بی شه بود دینِ یزدان به پای　　　نه بی دین بود شهریاری به جای

کما قیلَ:

إِنَّ اللهَ شَفَعَ النُّبُوَّةَ بِالْخِلاَفَةِ　　إِكْمَالاً لِلرَّحْمَةِ وَ الرَّأْفَةِ

وَقَرَنَ الرِّسَالَةَ بِالإِمَامَةِ　　نَظَراً إِلَى مَصَالِحِ الْخَاصَّةِ وَالْعَامَّةِ

یعنی، حق سبحانه و تعالی بنابر کمالِ رحمت و مهربانی که در حقِ افرادِ انسانی، داشت ایشان را بی حاکمی و امامی نه گداشت. تا چون زمان به نبوت و رسالت به نهایت رسید ایّام. خلافت **[9a]** و امامت به ظهور آمد تا به هیچ حال کارخانۀ ایشان مُهمل و مُعطل نماند. ازینجا بود که دولتِ رسالت و خلافت به داوُد علیه السلام مقرر شد. حق تعالی از برای کمالِ نظامِ احوالِ عباد، سلیمان علیه السلام را نیز فهم و علمِ حکومت ارزانی داشت تا در قطع و فصلِ خصومات مدخل سازد و شروع نماید تا هیچ دقیقه در آن شغل فوت نشود. چنانچه حق سبحانهُ و تعالی در کلامِ قدیم از آن خبر می دهد که **"وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ"**[646] یعنی، یاد کن ای محمد؛ داوُد و سلیمان را چون حکم می کردند در زِراعت چون به شب در رفتند کوسفندانِ قوم و آن را بخوردند. و این آنچنان بود که، گوسفندانِ طائفه به شب برمیدند بی آنکه صاحب با ایشان باشد. و زِراعت دیگری را بخوردند و به تلف آوردند. چون مخاصمه و محاکمه پیشِ داوُد علیه السلام رفتند، حکم فرمود که گوسفندان بعوضِ زِراعت از آن ساحبِ زرع باشند. چون به در آمدند سلیمان علیه السلام بر در نشسته بود و در سنّ یازده سالگی

---

[646] قرآن کریم، أنبیاء، 78/21.

[9b] بود. از ایشان پرسید که "پدرم حکم چگونه کرد؟" صورتِ حال باز گفتند. گفت "اگر به من باز گزشتند من حکم بر خلافِ این می کردم." این خبر را به داوُد علیه السلام رسانیدند. سلیمان را طلب داشت و گفت "به حقِّ پدری و فرزندی بگوی که تو در میانِ ایشان حکم چگونه می کردی؟" سلیمان علیه السلام گفت "گوسفندان را بصاحبِ زرع می دادم تا از آنجا انتفاع می گرفت به شیر و پشم برّه و صرفِ روزگارِ خود می کرد. و صاحبِ گوسفند را می فرمودم تا به تخم انداختن و زراعت مشغول می شد تا یکسال همان که زراعت بدان حال رسید که به تلف آمده بود. صاحبِ گوسفند زراعت را به صاحبِ زرع می داد و صاحبِ زرع گوسفندان را به صاحبِ زرع می کرد. داوُد علیه السلام چون این سخن بشنید به غایت او را پسند آمد گفت **"أَلْحُكْمُ مَا حَكَمْتَ وَالْقَضَاءُ مَا قَضَيْتَ"** یعنی حکم این است که تو گزاردی. و این است که حق جلَّ و علا می فرماید که "**فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ**"[647] یعنی، تفهیم نمودیم ما آن حکومت را چنانچه می باید به سلیمان و اُو را بر آن مُطلع و دانا ساختیم. و این آیت دلیل است [10a] بر صحتِ حُکمِ سلیمان علیه السلام.

مذهبِ بعضی از اهلِ اُصول آن است که، اَحکامِ انبیا به وحی می باشد و ایشان را رَوا نیست اجتهاد کردن. بر این تقدیر حکمِ سلیمان علیه السلام ناسخِ حکمِ داوُد علیه السلام بوده باشد. مذهبِ بعضی دیگر آن است که انبیا را جایز است اجتهاد کردن تا فضیلتِ اجتهاد نیز در یابند. و جایز است که در اجتهادِ ایشان نیز خطا واقع شود. وحصولِ ثواب موقوف نیست بر آن که مجتهد بدانچه حقّ است برسد پس بر این تقدیر هر یکی اجتهادی کرده باشد و حکمی کرده و مثاب گشته. چنانکه قولِ خدای تعالی که **"وكُلاً آتَيْنَا حُكْماً وَعِلْماً"** [648] بر آن دلالت می کند هر چند که از **"فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ"**[649] این متبادر می شود که حق آن است که سلیمان علیه السلام حکم کرد. و بدان که این حکم بدآن نوع که گُذشت در دینِ ایشان بود. اما در دینِ ما در مذهبِ امامِ

---

[647] قرآن کریم، أنبیاء، 79/21.

[648] قرآن کریم، أنبیاء، 79/21.

[649] قرآن کریم، أنبیاء، 79/21.

شافعی رضی اللهُ عنهُ بروز بهایم بی آنکه صاحب با ایشان باشد به تلف آرند ضمانی نیست. و آنچه به شب به تلف آرند موجبِ ضمانیست. و نزدِ امامِ ابو حنیفه رضی اللهُ عنهُ ضمانی نیست مگر آنکه صاحب با او باشد **[10b]** یا به عمداً رها کرده باشد.

هم در حدیثِ صحیح به روایتِ ابی هریره رضی الله عنه آمده است که رسول علیه السلام فرمود که "در بنی اسرایل دو زن بودند و هر یکی از ایشان پسری داشت. قضاءُ الله گرگ یکی را از آن دو پسر بربود و به برد. در آن پسر که مانده بود هر دو را نزاع واقع شد. و هر یکی دعوی می کرد که اینکه مانده است پسر اوست. و از این دو زن یکی به سنّ بزرگ بود یکی کوچک. چون نزدِ داوُد علیه السلام رفتند، حکم فرمود که پسر از آن یکی بزرگ است یا بواسطهٔ مُشابهت بوده باشد یا به سببِ آنکه صاحب یک بوده باشد یا قرینهٔ دیگر باشد. چون از پیشِ داوُو علیه السلام به در آمدند به سُلیمان علیه السلام رسیدند و صورت حال را بدو باز گفتند. سلیمان علیه السلام گفت "کارد بیارید تا این پسر را بدو پاره کنم و در میانِ شما قسمت کنم. " زنِ بزرگین هیچ نگفت، کوچکین گفت "چنین مکن خدا بر تو رحم کناد! این پسر از آنِ من نیست از آنِ زن دیگر است. " سلیمان چون این سخن را از او بشنید، حکم کرد که پسر از آن اوست. به قرینهٔ اظهارِ شفقت که به کُشتنِ پسر راضی نشد و ترکِ **[11a]** خصومت کرد و اعتراف آورد که پسر از آنِ دیگر است. که چون دید که مشارعه و محاصمه سببِ هلاکِ فرزندش می شود که از آن در گذشت و بدان راضی شد که فرزندش زنده بماند اگر چه در دستِ دیگری باشد. درین صورت اگرچه حکمِ هر دو حق بود بنابر آن که هر دو مجتهد بودند و هر یکی را قرینهٔ بود بر حکم. اما قرینهٔ سلیمان علیه السلام قوی بود از رویِ ظاهر. و احتمال دارد که قرینهٔ احوال در شریعتِ ایشان به منزِلهٔ گواه بوده باشد. اما طیبی که شارحِ کشّاف است، در شرحِ مشکات حدیث می آرد: سلیمان می خواست که به نوعی از حیله و ملاطفه بر باطنِ قضیه و حقیقتِ حال مُطَلِع گردد. پس شفقتِ ایشان را بیازمود تا بداند که

مادر کُدامست؛ نه آنکه بجذم خواسته باشد که پسر را به دو پاره کند. و حکّام را عادت است از این گونه حیلها کنند تا بر حقیقتِ حال مطلع کردند.

سوال: اگر کسی پرسد که سلیمان علیه السلام چه گونه توانست نقضِ حکمِ پدر کردن و حکمِ خود را مجری داشتن؟

جواب: **[11b]** این از سه وجه است: اول این که، تواند بودن که داوُد علیه السلام جزم به حکم نه کرده بوده باشد؛ پس نقضِ حکمِ او لازم نیاید. دُوّم آنکه این سخن از داوُد به طریقِ فتوی صادر شده باشد نه بطریقِ حکم تا نقضِ حکم لازم آید. سِیُم آنکه شاید که در شرعِ ایشان چنین بوده باشد که چون خصم، حکمِ حاکمِ اول را به حاکمِ دگر عرض کند و رآی حاکمِ دوم، بر خلافِ رآی حاکمِ اول بوده باشد. حکمِ حاکمِ اول منسوخ گردد. و در این صورت همچنین واقع شده باشد.

پس از این مقدمات معلوم شد که وجودِ سلطانِ عادل نِعمتیست عظیم و دولتیست بزرگ. و شکرِ آن نعمت بر جمیعِ مسلمانان واجب و لازم است. مرویست که حق سبحانه و تعالی با موسی علیه السلام وحی فرمود که "ای موسی علامتِ خُشنودی من از طایفۀ و قومی آن باشد که، بهترینِ ایشان را بر ایشان والی و حاکم گردانم؛ وعلامتِ نا خشنودی و غضبِ من با طایفۀ آن باشد که، بدترینِ ایشان را بر ایشان والی و حاکم گردانم. " لله الحمد که حضرتِ پادشاهِ این ملک ابدالله ظلال عواطِفِهِ علی کافه المسلمِنَ و زمرۀ الموحّدین بحسب و نسبِ [**12a]** شفقت و مرحمت و اخلاقِ حمیده و اطوارِ پسندیده مزیّن و مجلاست. پس شکرِ ایزدِ تعالی شانهُ و تواترت نعماؤهُ از دو وجه واجب باشد: یکی آنکه ما را در ظلالِ مرحمتِ این چنین سلطانی در آورده است و از سایۀ عدلِ او بهرمند گردانید. دُوم آنکه حصول این دولت علامت و نشانۀ رضا و خشنودیِ حق است و محقّق است که حصولِ رضایِ خدایِ تعالی نعمتیست بزرگ . **قَالَ اللهُ تَعَلَی "وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ"**[650] اما غریقِ نعمت قدرِ نعمت نمی داند.

[650]قرآن کریم، توبة، 72/9.

بیت:

کمالِ قدرِ تو هرگز کجا تواند دید بچشمِ سرِ فلک کحلی ار شود زرقا

فرازِ قدرِ تو قدرِ دگر چنان باشد که وهم از آن سوی گردون گمان برد صحرا

باب اول در بیانِ فضیلتِ امامت و سلطنت

قَالَ اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً[651] أَلآيَه...

یعنی، یاد کن ای محمد، وقت آزمایش کردن خدای ابراهیم ابراهیم را! و آزمایشِ خدای تعالی آن می باشد که ظاهر می گرداند حالِ بنده را تا مستحقِ ثواب و عقاب گردد. **[12b]** زیرا که بنده مثاب و معاقب نمی گردد. مادام که ظاهر نمی شود و آنچه که بسببِ او مستحقِ ثواب و عقاب می گردد اگر چه خدای تعالی عالم است که چه خواهد کردن. چنانچه حق تعالی بعلمِ قدیمِ ِِِِ خود می دانست که ابلیس کافر خواهد شد، اما بلعنتش نکرد تا آن زمان که آنچه که موجبِ لعنت بود از او ظاهر شد. و آن مخالفتِ امرِ حق بود و اظهارِ ابا وُ استکبار.

چنانچه حق تعالی خبر می دهد که **"أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ"**[652] پس خدای تعالی آزمایش کرد ابراهیم علیه السلام را به چیزی چند، و ابراهیم آنها را تمام بجای آورد. خدای تعالی او را امامِ مردُم و مقتدای خلایق گردانید؛ چنانکه فرمود جلّ و علی: **"إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً"**[653] مفسّران را در آن که مرادِ حقِ تعالی به کلمات چه بود اقوال است. عبدالله بن عباس رضی الله عنهما میفرماید: مراد بکلمات ده خصلت است از سُنن، پنج در سر و پنج در جسد.

---

[651] قرآن کریم، بقرة، 124/2.

[652] قرآن کریم، بقرة، 34/2.

[653] قرآن کریم، بقرة، 124/2.

چنانچه در حدیثِ مصطفوی واقع شده است که **"عَشْرُ مَا تَعَلَّمَهُنَّ وعمِلَ بِهِنَّ اَبوُكُمْ إِبْرَاهِيمُ خَمْسُهُ فِي الرَّأْسِ وَخَمْسُهُ فِي الْجَسَدِ"**[654] یعنی، ده خصلت است که تعلیم کرده است **[13a]** وعمل کرده به آنها پدرِ شما ابراهیم. پنج از آن در سر است و پنج در بدن. اما آن پنج که در سر است: اول مسواک کردن است. دوم مضمضه است, یعنی آب به دهان کردن در وقتِ وضو ساختن. سِیُم استنشاق است؛ یعنی آب به بینی بر کشیدن در وقتِ وضو. چهارم قصِ شاز است؛ یعنی کوتاه کردنِ سبلت. پنجم اعفاء لِحیه است؛ یعنی بسیار کردن مویِ ریش و دست از او باز داشتن. و آن پنج که در جسد است: ختنه کردن است و مویِ زرها را تراشیدن و استنجا به آب کردن و مویِ بعل کندن و ناخن چیدن. اول کسی که مویِ سفید در سرِ او بدید آمد ابراهیم علیه السلام بود.

و بعضی از مفسّران گفته اند مراد به کلمات مناسکِ حج است, مانند طواف و سعی و رمی و احرام و وقوف بعرفه و غیرها. وبعضی گفته اند مراد بکلمات آن است که، حق تعالی او را مبتلا گردانید بستاره و آفتاب و ماهتاب و بزبحِ ولد و آتشِ نمرود. ابتلایِ او ب ه زبحِ ولد و آتشِ نمرود **[13b]**مشهور است. اما ابتلا بستاره و ماه و آفتاب آن بود که قومِ او بـه کواکب و ماه و آفتاب می پرستیدند. ابراهیم خواست که ایشان را به تنبیه کند به خطای که ایشان را در دین واقع شده بود، و ایشان را ارشاد کند به دینِ حق و طریقِ مستقیم. ایشان را درآموزاند که به فکرِ صحیح و تَاَمُّلِ صادق می توان در یافتن که هیچ یکی از اینها از برای خُدای نمی شاید. زیرا که طلوع و غروب و انتقال و سیرِ ایشان دلالت می کند بر آن که ایشان حادثند، و ایشان را محدّثی و صانعی و مدبّری هست.

پس چون شب تاریک شد و ستاره را بدید, گفته اند آن ستاره ذهره بود. گفت این پروردگارِ من است. چنان که حق تعالی از آن خبر می دهد که **"فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَباً قَالَ**

---

[654]مختصر کتب ستّه: 7/ 2148. علاوه بنگرید به مسلیم، طهاره: 56، ادب: 14؛ نسئ، زینه:1؛ ابن ماجه، طهاره: 8

هَذَا رَبِّی"[655] بدان که صُدورِ این سخن از ابراهیم علیه السلام نه از سرِّ اعتقاد بود؛ چو اکثرِ عوام می دانند که آنچه متغیّر و متبدّل گردد خدای را نشاید. پس چکونه توان ظن بردن که خلیل رحمن صلوات الله علیه این سخن را از سرِ اعتقاد گفته باشد و یا تصوُّر آن کرده باشد که ستارگان **[14a]** از برای خدای می شایند. بلک این کلام بطریقِ سخنِ آن کس است که باخصم همراهی کند و قولِ او را بطریقِ حکایت تقریر کند؛ با وجودِ انکه داند که او بر باطل است. و سخنِ او را باز گرداند تا او نداند که این متعصبِ مزهبِ خودست، تا آنکه بعد از تقریر بخصم باز گردد و سخنش را بدلیل باطل گرداند. پس ابراهیم علیه السلام چون ستاره را بدید چنانکه ایشان می گفتند که پروردگارِ ماست او نیز گفت هذا ربّی. بنا بر آن طریق که گفته شد همان که ستاره غروب کرد و غایب شد. خواست که ایشان را م تنبه گرداند تا بر بطلان و دین و اعتقادِ فاسدِ خود مُطَلِع شوند گفت" **إِنِّی لاِ اُحِبُّ الآفِلِینَ."**[656] یعنی من دوست نمی دارم عبادت و پرستِش چیزهای که متغیر شوند از حالی بحالی، و منتقل گردند از جای بجای که اینها از صفاتِ اجرام و اجسام و محدثاتند. و من نمی خواهم چیزهای را که ایشان را دوام و ثبات نباشد. و همچنین در ماهتاب و آفتاب نیز بَایشان باز نمود و تنبیه کرد که اینها نیز زوال و تغیر دارند و از برای معبودی نمی شایند.

بعد از آن چون **[14b]** بدانست که دلیل و حجت در ایشان اثری نمی کند. گفت "**یَا قَوْمِ إِنِّی بَرِیءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ"**[657] یعنی ای قومِ من، بیزارم از پرستیدنِ اجسام و اجرامی شما آنها را شریکِ خدا می گردانید و بخدای می پرستید. در اخبارِ نبوی آمده است که هر که پیشِ خدای تعالی گرامی تر است ابتلایِ او سخت تر است، تا فضلِ او ظاهر شود و مستحقِ کثرتِ ثواب و عطا گردد. چنانچه مرویست از لُقمان علیه السلام که پسر را می گفت "**یَا بُنَیَّ الذَّهَبُ وَالْفِضَةُّ یُخْتَبَرَانِ بِالنَّارِ وَالْمُؤْمِنُ یُخْتَبَرُ بِالْبَلاَیَا "** یعنی همچنان که طلا و نقره را آزمایش به آتش کنند تا عیارِ آن

---

[655]قرآن کریم، أنعام، 76/6.

[656]قرآن کریم، أنعام، 76/6.

[657]قرآن کریم، أنعام، 78/6.

دانسته شود و نیک از بد مُتَمَیّز گردد، آزمایشِ بندهٔ مؤمن نیز به اَنواعِ بلاها کند. و این دلیل است بر آنکه انسان بدرجهٔ ابرار و مرتبهٔ اخیار نمی رسد مگر بتعب و تمام و مشقّت.

قَالَ الإِمَامُ الْهُمَامُ فَخْرُ الدِّينِ الرَّازِی رَحْمَ ةُ اللهُ عَلَيْهِ: "إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ مِنَ الْفِتْيَان لأَنَّهُ سَلَّمَ قَلْبَهُ لِلْعِرْفَانِ وَلِسَانَهُ لِلْبُرْهَانِ وَبَدَنَهُ لِلنِّيرَانِ وَوَلَدَهُ لِلْقُرْبَانِ وَمَالَهُ لِلضَيْفَانِ" **[15a]** یعنی ابراهیم علیه السلام از اهلِ فتوّت بود؛ زیرا که در طریقِ عبادت و قانونِ اطاعت بجان می کوشید. و هر چه که داشت همه را صرف نمود بدآنجه حق می خواست. چنانچه دل را مُهَیّا گردانید از برای محبت و عرفان و زبان را از برای اقامتِ حجت و برهان با مخالفان و بدن را از برای سوزِش نیران و فرزندان را از برای کُشتن و قربان و مال را از برای مهمان. لاجرم در زمین و آسمان مشهور گشت بخلیل رحمن. پس چون ابراهیم وفا نمود بد آنچه خدا او را می فرمود و صبر می افزود. پس هر بلای که بد او روی می نمود حق تعالی خواست که او را بهرمند و سرفراز گرداند بعطایِ که بد آن از سایر خلایق ممتاز شود. و مرتبه دهد که بر جمیعِ اقران فایق گردد. و متبوع و مقتدای جمیعِ خلایق باشد. و صلاج و فسادِ امورِ دینی و دنیوی جمهور عالیمان به اَمر و نهیِ او مُفَوّض شود. لاجرم منصبِ امامت را بدو کرامت فرمود، و عنانِ پیشوای و زمامِ مقتدای را در کفِ کفایتِ او نهاد. و او را بدین خطاب بشارت داد که **"إِنِّی جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً"**[658] و این **[15b]** دلیل است واضح بر آن که اِمامت مرتبهٔ بلند است و درجهٔ عُلیا دارد. زیرا که خدایِ تعالی بعد از آن که از ابراهیم انواعِ عُبودیت و اصنافِ خذمت و ابتلا بچندین بلا و مِحنت بظهور آمده بود، مکافاتِ او ب‌دین مرتبه و منصب کرد و بختاب: **"إِنِّی جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً"**[659] او را خوش حال و مسرور گردانید.

و فرح و سرورِ او نه از جهتِ محبّتِ جاه و منصب بود. بلکه، بواسطهٔ ملاحظهٔ لطف و کرم حضرتِ خداوندی بود که در ضمنِ این خطاب مشاهده می فرمود و نسیمِ رضایِ گلزار چون بمشامِ

---

[658] قرآن، بقرة، 124/2.

[659] قرآن، بقرة، 124/2.

جانش می رسد و دانست که چون بدین مرتبه مستسعد گشت، به اَنواعِ مسایل علمی و فوایدِ دینی که سببِ هدایتِ بنده گانِ حق باشد مُلهم خواهد گشت و این معنی سببِ حیوۀِ ابدی و سعادتِ دو جهانی خواهد بود. چون بسببِ حصولِ این مرتبه خوش وقت شد، در خواست نمود که از این دولت نصیبی و از این عطیّه حیصّهٔ به زُرّیات او نیز برسد، و ایشان نیز از این عنایت برخورداری یابند. چو مقرر است که هر دولت و حشمت که آدمی بدان محظوظ گردد و هر مرتبهٔ که شخص را دست **[16a]** دهد، خواهد که در خاندان و نسلِ او باقی بماند. پس گفت **"وَمِنْ ذُرِّيَّتِي"**[660] یعنی بگردان زُرّیتِ مرا اَیمّه تا در میانِ ایشان همیشه مقتدای و پیشوای باشد. حق تعالی فرمود: **"لاَيَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ"**[661] یعنی نمی رسد عهدِ من بظالمان؛ یعنی آن کس که ظالم باشد از زُرّیتِ تو استخلاف و عهدِ امامتِ من بدو نمی رسد. و این منصب و مرتبه خاص است به اَن کس که عادل باشد.

صاحبِ کشّاف رحمت الله علیه می آرد که گفته اند این آیت دلیل است بر آنکه فاسق را صلاحیتِ امامت نیست؛ چگونه جایز باشد امامت و خلافتِ کسی که حُکمش صحیح نباشد و شهادتش مسموع نباشد و خبر او مقبول نباشد؟ اما در بعضی تفاسیر آورده اند که، مراد بظالمین در این آیت کافرانند. و خدایِ تعالی در این آیت خبر داد ابراهیم را که بعضی از زُرّیتِ او کافر خواهد بود. و هم خبر داد که از مرتبهٔ امامت و منصبِ خلافت کافران را نصیبی نخواهد بود. و این نیز دلیل است بر شرفیتِ خلافت و امامت. چون ابراهیم علیه السلام امامت را بطریقِ عموم از **[16b]** برای زُرّیت درخواست نمود. حق تعالی دعای او را حقِ کافران قبول نکرد؛ پس چون خواست که از برای مکّه و اهلِ مکّه دعا کند خاص گردآیند دعا را بمؤمنان و گفت **"وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ "**[662] یعنی روزی کردان اهلِ این بلد را میوها، آنها را که ایمان

---

[660]قرآن، بقرة، 124/2.

[661]قرآن، بقرة، 124/2.

[662]قرآن، بقرة، 126/2.

آورده باشند بخدا و روزِ قیامت. و از برای همه کس درخواست نمود؛ زیرا که ترسید که اگر رزق را بطریقِ عموم از برای همه درخواست نماید در حقِ کافران مقبول نیفتد. چنانکه امامت در حقِ ایشان مقبول نیفتاد پس دعا را خاص گردانید بمؤمنان. خدای عزّ و جلّ بدو باز نمود و او را اعلام بخشید که کار رزق به امامت نمی ماند. زیرا که امامت عطایِ من و فضلِ من است. می دهم بدان کس که می خواهم و می دانم که سزاوار آن است. اما رزق دادن عدالت است و عدلِ من شاملِ حالِ جمیعِ عبادست؛ خواه کافر باشند، و خواه مؤمن. چنانکه می فرماید که **"وَمَنْ كَفَرَ"**[663] یعنی روزی می دهم آنکس را که کافر باشد**[17a]** و در دُنیا او را از رزق محروم نمی گردانم که او نیز از بندگانِ من است.

آورده اند که موسی صلوات الله علیه و صلامُهُ در مناجات گفت خدایا! فرعون را روزی می دهی و از خوانِ کَرَمِ خودش بهرمند می گردانی. و حال آنکه او دعویِ خدای می کند، بایستی که او بسببِ این دعویِ باطل از نعمتِ رزقِ تو محروم و بی نصیب بودی. خطاب آمد که "یا موسی! اگر فرعون عبودیت و بندگی را ترک کرد من رُبّبیت و خداوندی را ترک نمی کنم. من رزّاقِ عالمیانم و رزق همه را می رسانم. " غرض از این مقدمات آن است که امامت فضلِ حق است به کسانی که حق تعالی را با ایشان عنایت تمام باشد. اما باید که قدرِ این منصب و مرتبه را در یابند و ب ه لوثِ ظلم و جور، خود را آلوده نسازند، و قدرِ این دولت بدانند. زیرا که بهتر کاینات صلوات الله علیه می فرماید که "دوستترین کسی به خدای تعالی در روزِ قیامت و نزدیکترین کسی بدان حضرتِ تعالی شانهُ، امامِ عادل باشد. و در شدّتِ حرارتِ آن روز امامِ عادل در سایۀ عرشِ [**[17b** خدایِ تعالی باشد.

---

[663] قرآن، بقرة، 126/2.

و در حدیثِ دیگر آمده است که "در دیوان اعمال والیِ عادل که پیوسته بندگانِ خدایِ تعالی در سایهٔ دولتِ او آسوده و مرفّهُ الحال باشند می نویسند و رفع می کنند در شبانروزی مانند عملی شصت صدیق که همه عابد و مجتهِد باشند."

و حُجّةُ الاسلام امام محمد غزالی رحمت الله علیه در احیآءِ عُلوم آورده است: "در بحسِ قیام نمودن به وِردهایِ مسنونه و عباداتِ مستحبّه و تطوّعاتِ مثلُ و تسبیح و تهلیل و ازکار و ادعیه و نمازهای که روز بدآن اشتغال نمودن موجبِ رفعِ درجات و محوِ سیّآت و تقرّب به حضرتِ خدایِ تعالی می باشد. و فواید و منافعِ کثیره برآن مرتّب می شود که اولی آن است و الیق به حالِ امام و والی چنان است که بعد از ادایِ فرایض نظر کند در حالِ مسلمانان و اشتغال نماید به اتمام اغراض بر وجه شرع و طریقِ صواب که این افضل است از اشتغال نمودن بسایر عبادات و اورادِ مسنونهٔ مزکوره. و اگر خواهد که از ثوابِ ورد باز نماند این عبادات را به شب بیندازد. چنانکه امیر المؤمنین عمر رضی الله [**18a**] عنه رسمِ خود ساخته بود و می گفت که "مرا به هیچ حال مجالِ خواب نیست. من از کجا و خواب از کجا! اگر بروز می خُسبم حقِ مسلمانان را ضایع می گزارم."

باز امام محمدِ غزالی رحمت الله علیه می فرماید که "مرا معلوم شد که بر سایر عباداتِ بدنیّه دو چیز مقدّم است: یکی علوم، دوم رفق با مسلمانان. که هر یکی از علم و رفق یعنی نیکوی کردن با مسلمانان عمل پسندیده اند و زیاده اند ب ه حسبِ کثرتِ ثواب و رفعِ درجات بر سایر عبادات و طاعات. زیرا که، منافعِ این هر دو بدیگران می رسد. پس از جهتِ عموم منفعتِ این دو خصلت بر جمیعِ عبادات شرف دارند. دلیلِ دیگر بر فضیلتِ این منصب آن است که چون حق تعالی عزّ و جلّ خلافت را به داوُد و سلیمان ارزانی داد. چنانچه در کلامِ قدیم از آن خبر می دهد که "**وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْماً**"[664] یعنی بدرستی داده بودیم به داود و سلیمان علمی را که آن علم قضا و حُکْمَتَ است و دانستنِ زبانِ مُرغان. پس بدانستند آن علم را و شکرِ خدا [**18b**] نمودند

---

[664]قرآن کریم، نمل، 15/27.

بر آن که حق تعالی منصبِ خلافت را با علم آنچه در آن باب می باید روزی ما گردانید و ما را بر دیگران بر گزید. پدر و پسر هر دو به شکرِ این نعمت مشغول شدند و گفتند: **"الحَمْدُ للهِ الَّذِی فَضَّلَنَا عَلَی کَثِیرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِینَ"**[665] یعنی شکر و سپاس خدایرا که بر گزید ما را بر بسیاری از بندگانِ مؤمنِ خود بتسخیر و انس و جن و شیاطین. اکنون ایشان با وجودِ مرتبۀ نبوّت و رسالت چون فضایل و فوایدِ امامت اطّلاع یافتند بشکر و سپاسداریِ ایزدی اشتغال نمودند. انشاء الله که سلاطین و اُمراءِ روزگار نیز بر فواید و منافع مطلّع کردند و بشکرِ خدای تعالی در کسوۀ عدل و انصاف و شفقت با بندگانِ خدایِ تعالی اشتغال نمایند؛ تا مُوجبِ سعادتِ دو جهانی، و مزید کامرانی کرد. انشاء الله العزیز...

باب دُوم در بیانِ وجوبِ نصبِ امام و شرایط و طریقِ امامت

قَالَ اللهُ تَعَالَی یَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَا كَ خَلِیفَةً فِی الأَرْضِ فَاحْكُمْ بَیْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلاَ تَتَّبِعِ الْهَوَی [666]

یعنی ای داوُد ما گردانیده ام تو را خلیفه در رویِ[**19a**] زمین از برای تدبیرِ امورِ مردم در رویِ زمین. پس حکم کن در میانِ مردم به راستی و پی روی هوای نفس مکن. اگر سؤال کنند که چون فرمود که ترا خلیفه گردانیدم چه حاجت بود به امر کردن به حکمِ حق و نهی کردن از متابعتِ هوا؛ چو مقرّر است که کسی که خلیفه باشد چنین خواهد کرد؟ جواب آن است که این امر و نهی از برای بیانِ شانِ خلیفه و ایضاحِ شغلِ اوست. بنابرآن مرادش کرد بوصفِ مناسب که آن حکم کردن است به حق و نهی کرد از وصفِ غیرِ مناسب که آن متابعتِ هوایِ نفس کردن است. یعنی لابُد است که خلیفه این چنین باشد که اگر سُلوکش بر خلافِ این باشد بحقیقت خلیفه نباشد. و این باب مشتمل است بر سه بحس.

---

[665] قرآن کریم، نمل، 15/27.

[666] قرآن کریم، ص، 26/38.

بحسِ اول در بیانِ وجوبِ نصبِ امام: بدان که اجماعِ امت بر آن است که نصبِ امام واجب است. و تا غایتی این شغل را مهم دانسته اند که چون رسول صلوات الله علیه متوفی شد, نصبِ امام بر دفنِ وی مقدّم داشتند. و تا بر خلافتِ ابی بکر صدیق رضی الله عنه اتفاق ننمودند و با او بیعت نکردند. و بدفنِ رسول علیه السلام مشغول نشدند. [**19b]** و همچنین بعد از وفاتِ هر امامی واجب است نصبِ امام دگر. مگر آنکه امام در حیاتِ خود به‌طریقِ استخلاف یکی را ولی عهدِ خود ساخته باشد که بدو قرار گیرد. پس مسلمانان را لابُد است از امامی که قواعدِ دین و رسومِ شرعِ نبوی براُصولِ مستقره و بر آن وجه که سلف برآن اجماع نموده اند محافظت نماید. و در میانِ متخاصمین حکم را نافز گراند، و قطع و فصلِ خصومتها کند، و ب ه حمایتِ بیضۀ اسلام مشغول گردد، و امن و امان در شهرها و راهها بیندازد، و به قهرِ متغلّبه و متلصصه و قُطاع الطریق اشتغال نماید، تا مردم به کسبِ معاش توانند مشغول شدن و به سفرهای دور و نزدیک توانند رفتن. و حدود را به پای دارد صوماً لمحارم الله و سدّ ثغور کند، یعنی محکم گرداند رختهای مملکت را که محلّ خوف باشد بسلاح و مردم و اسبابِ آن. و با معاندانِ ااسلام و دشمنانِ دینِ محمدی بعز و جهاد و تجهیزِ جیوش مشغول گردد. اما بعد از دعوت ایشان به اِسلام تا اِنکه یا مسلمان شوند یا صُلح کنند. و مال فئ و زکیات را جمع گرداند و مال بیتُ المال را به مستحقّان برساند، **[20a]** و حصۀ ایشان را معیّن گرداند. و به نفسِ خویش تفتیش و تفحیصِ احوالِ مردم قیام نماید تا تواند طریقِ سیاست مرعی داشتن.

مبحثِ دوم در بیانِ شرایط امامت: شرط است که امام بالغُ، عاقلُ و مسلمان و عادل و حُرٌّ، زکر و عالم و مجتهد و شجاع و صاحب رای و کفایت و قُریشی و بینا و شنوا و گویا باشد. و نیز باید که در اعضای او نقصی نباشد که مانعِ حرکتِ او باشد. و اگر قریشی که متصف بدین صفات باشد یافت کِنانی که مستجمعِ این صفات باشد از اولادِ اسمعیل اگر آن نیز یافت نشود امام محی السُنّه عتر اللهُ تُربَتَهُ در تهزیب آورده است که کسی که مستجمعِ این صفات باشد از عجم امام شود

امّا صاحبِ تتمّه می فرماید که اگر مستجمعِ این صفات از ولدِ اسمعیل یافت نشود جُرهُمی که مستجمعِ این صفات باشد امام شود و جُرهُم اصلِ عرب است و ایشان قبیله اند از یمن و خسودان اسمعیلند علیه السلام و اگر جُرهُمی نیز [20b] یافت نشود آن کس که مستجمعِ صفات باشد از اولادِ اسحق علیه السلام. و اگر این نیز یافت نشود کسی امام شود که مستجمعِ اکثر این صفات باشد از قریش یا کنانه یا ولدِ اسمعیل یا غیرِ اینها بر ترتیبِ مزکور. و اگر دو کس یافت شود یکی عالم باشد و فاسق و آن دیگر جاهل باشد و عادل؛ و جاهلِ عادل اولی باشد از عالمِ فاسق. و شرط نیست که امام معصوم باشد ویا قریشی و هاشمی باشد. و هاشم جدِّ اعلای رسولیست علیه الصلوة والسلام.

مبحثِ سِیُم در بیانِ طریقِ انعقادِ امامت: و آن چهار طریق است.

طریقِ اول: بیعت است؛ چنان که امامتِ امیر المؤمنین ابی بکر رضی الله عنهٌ. در آن روز که رسول علیه السلام به آخرت نقل فرمود؛ اصحاب جمع شدند و بعد از مشاورت و منازعۀ بسیار رای ایشان بر آن قرار گرفت، و اجماع نمودند که خلیفه ابی بکر باشد و با او بیعت کردند. و علی رضی الله عنه بعد از آن که تا سه روز توقف نموده بود، او نیز با ابی بکر رضی الله عنه بیعت کرد و متابعت نمود.

[21a] اگر خلافت حقِ ابی بکر نمی بود، صحابه بر آن اتّفاق نمی کردند. زیرا که مرتبۀ اصحابِ رسول علیه السلام از آن بلندتر بود که بر باطل اتفاق کنند. و نیز اگر حقِ علی رضی الله عنه می بود؛ با ابی بکر نزاع کرد، همچنان که با معاویه نزاع کرد. و حال آنکه علی کرّم الله وجههٗ در غایتِ شجاعت و شهامت بود. و فطمة زهرا رضی الله عنها با عُلوّشان و جلالتِ قدر و فضلِ نسب ، زوجۀ علی بود. و اکثر صنادیدِ قریش و حسن و حسین و عبّاس با علی متوفّق بودند. و عبّاس با عُلُوّ مَنصِبش به علی گفت دست دراز کن تا من با تو بیعت کنم تا مردم بگویند که عَمّ نبی با ابنِ عمش مبایعت کرد، تا هیچ کس با تو مخالفت نکند. و زُبَیر بن عوام با کمالِ شجاعتش شمشیر

کشیده بود و می گفت من راضی نمی شوم به خلافتِ ابی بکر. و ابی سُفیان که بزرگی مکّه بود و بزرگِ بنی اُمیّه می گفت ای بنی عبدِ مناف، شما راضی می شوید که والی شما یتم باشد؟ که ابی بکر رضی اللهُ عنه از قبیلۀ یتم بود. یعنی رضا مدهید بخلافتِ او، بعد از آن گفت واللهِ که وادی را پر از آسب مرد گردانم و در مخالفت مبالغه [**21b]** می نمودم. و انصار مجموع دشمنانِ ابی بکر بودند، زیرا که ایشان طلبِ امامت کردند و گفتند: "یکی از جانبِ ما که انصاریم امام باشد و یکی از جانبِ شما که مهاجرید. " اَبی بکر رضی اللهُ عنه گفت **"أَلأَئِمَّةُ مِنْ قُرَيْشٍ"**[667] یعنی امام نمی باشد مگر از قریش، شما را استحقاقِ امامت نیست. به واسطۀ این سخن دشمنِ اَبی بکر شدند. و ابو بکر رضی الله عنه مردِ پیر و ضعیف و متواضع و خاشع و سلیمُ القلب بود. نه مال داشت و نه تیغِ بسیار. پس معلوم می شود که مبایعتِ علی رضی الله عنه با ابی بکر رضی الله عنه از سرِ رضا و رغبت بود، نه از سرِ عجز و اضطرار. و درین طریق معتبر رضایِ اهلِ حلّ و عقد است از عُلما و قُضاۀ و رؤسا و اعیانِ مملکت که آسان باشد حضور ایشان. و شرط نیست اتّفاقِ حل و عقدِ جمیعِ ممالک، بلکه چون خبر به اهلِ بلادِ بعیده برسد بر ایشان نیز متابعت و موافقت لازم گردد. و لازم نیست که اهلِ حل عقد و مُتعدّد باشد، تا اگر یک کس باشد که همه مُطیعِ صلاح و صواب دیدِ او باشند، و حلّ و عقد بدو تعلّق گرفته باشد. بیعت او از برای انعقادِ امامت کافی **[22a]** باشد. اما شرط است که اهلِ بیعت متصف باشد بصفاتِ شُهود. و جایز نیست نصبِ دو امام در وقتِ واحد. اگر چه اقلیمهایِ ایشان از یکدیگر دور باشد تا فتنه و آشُب برنخیزد. بخلاف؛ دو پیغمبر یا جماعتی از انبیا که در یک وقت بوده اند، زیرا که ایشان از فتنه و فساد معصومند. اما اگر در میانِ دو اقلیم دریا باشد که مانع باشد از وصول مضرّت احدی با آن دیگر، نصبِ دو امام جایز باشد.

---

[667] محمد بن عبدالله أبو عبدالله الحاكم النيسابوري، *المستدرك على الصحيحين* ، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، بيروت، 1990/1411، IV، 85؛ الطبراني، *المعجم الكبير*، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، موصل، 1983/1404، I، 252.

طریقِ دُوِم، استخلاف است چنان که امامتِ عمر رضی الله عنه. و استخلاف آن است که عقد کند امام در حیاتِ خود امامت را از برای دیگری بعد از وفاتش. همچنان که ابی بکر صدّیق رضی الله عنه کرد. و این آنچنان بود که چون ابی بکر رضی الله عنه از حیاتِ خود نا اُمید شد، عثمان بن عفّان رضی الله عنه بـه طلبید و به فرمود به وی تا به نوشت که، عهد کرد ابوبکر پسرِ قحافه که بعد از من خلیفه پسرِ خطّاب باشد. چون عثمان نامه بنوشت و مُهر کرد، پیشِ مردم بدر آورد و گفت مبایعت کنید با آن کس که درین نامه است. همه مبایعت کردند. چون بـه علی رضی الله عنه رسید گفت مبایعت کردم با آن کس که **[22b]** درین نامه است، اگر چه عُمر باشد. در این طریق نیز شرط است که آن کس که او را خلیفه می گردانند مُستجمعِ شرایط باشد و الا جایز نباشد. مگر آنکه کارخانهٔ امامت و مهمّاتِ مسلمانان و آنچه در می باید درین شغل ب ه او مستقیم گردد. امّا امام اگر وصیّت کند امامت را از برای شخصی، اصحاب شافعی را رضی الله عنه در صحّتِ آن دو وجه است. بعضی جایز داشته اند و بعضی نه. و استخلافِ والدِ خود و ولدِ خود جایز است. و امامت بهَ اِرث به کسی منتقل نمی شود.

طریقِ سِیُم، شوری است. و شوری آن است که بگردانند امام امامت را در میانِ دو کس، یا بیشتر. به اِین معنی که ایشان بعد از او با یکدگر مشاورت کند. هر کدام که اتفاق نمایند بر امامت و خلافت او امام باشد. همچنان که امیر المؤمنین عُثمان رضی الله عنه، که عُمر رضی الله عنه تصریح نکرد بـه یکی بلکه امامت را شوری گردانید در میانِ شش کس: عُثمان و علی و عبد الرحمن بن عوف و طلحه و زُبیر و سعد بن ابی وقّاص. و گفت اگر ابو عُبیدهٔ جرّاح **[23a]** زنده می بود مرا هیچ تردیدی نمی بود، یعنی او متعّین می بود از برای امامت. و عمر امرِ امامت را در میانِ این شش کس شوری گردانید. زیرا که دانست که ایشان از غیرِ ایشان بهترند و غیر از اینها کسی دگر را صلاحیتِ امامت نیست. و گفت رسولِ خدا متوفّی شد و از اینها راضی بود، اما هیچ یکی را از اینها بهتر از آن دگر نمی دانست. و از برای نماز گُزاردن بر خود هیچ یکی را از اینها تعیین نکرد،

تا مردم ظن نبرند که از برای امامت نیز او متعین باشد. بلکه صهیب رومی رضی الله عنه از برای نماز گزاردن تعیین فرمود. چون عمر رضی الله عنه متوفی شد، اختیار را به عبدالرحمن بن عوف باز گذاشتند و به حکمِ او راضی شدند. او از اینها عثمان را اختیار کرد و به حضور صحابه به عثمان مبایعت کرد. و صحابه نیز متابعت نمودند و اطاعت کردند. و درین طریق شرط نیست رضا و اتفاق غیرِ آن کسان که امام امر امامت را به ایشان باز گداشته باشد. و ایشان را نیز جایز نیست که اتفاق کنند بر یکی در حیاتِ امام مگر به اذنِ امام.

طریقِ چهارم استیلا است. پس اگر بعد از امام [**23b**] شخصی متصدی امام شود بی بیعت و استخلاف، و مردم را به شوکت و لشکر مقهور گرداند، امامتِ او منعقد گردد. قریشی باشد یا غیر قریشی عربی باشد یا عجمی مستجمعِ شرایط باشد و یانباشد اگر چه فاسق باشد یا جاهل. امّا بدآن فعل عاصی گردد. و به مجرّد آنکِ کسی متّصف باشد بصفاتِ امامت امام نمی شود، بلکه ثبوتِ امامت از برای او موقوف باشد بیکی از طُرُقِ اربعه. و اگر امامتِ امام بقهر و استیلا ثابت شده باشد، چون دیگری بر او غالب گردد و او را مقهور گرداند، اولین معزول گردد و امامت از برای دوم ثابت شود. و اگر امامتِ امام ببیعت و استخلاف ثابت شده باشد، ب ه قهر و استیلاء دیگری اولین معزول نگردد و دُوِم امام نشود. بدان که واجب است بر اُمّت که، امام را نصیحت کنند و حق را بدو بشنوانند به قدر طاقت خود. و جایز است که او را امام و خلیفه و امیر المؤمنین و خلیفهٔ رسولِ خدا بگویند. اما جایز نیست که او را خلیفت الله بگویند.

باب سِیُم در بیانِ وجوبِ اطاعتِ امام و [24a] اُمرا

قَالَ اللّٰهُ تَعَالَی أَطِیعُوا اللّٰهَ وَأَطِیعُوا الرَّسُولَ وَاُولِی الأَمْرِ مِنْکُمْ [668] بدانکه بر جمیعِ اُمّت واجب است اطاعتِ امام نمودن و فرمان بُرداری به جای آوردن در جمیع اوامر و نواهی، عادل باشد یا جابر.

---

[668] قرآن کریم، نساء، 59/4.

مادام که آنچه او فرماید مخالفِ شرع نباشد. و **قَالَ رَسُولُ اللهِ عَلَيْهِ السَّلاَمُ: مَنْ أَطَاعَنِی فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ وَمَنْ عَصَانِی فَقَدْ عَصَا اللهَ وَمَنْ يُطِعِ الآمِرَ فَقَدْ أَطَاعَنِی وَمَنْ يَعْصِ الآمِرَ فَقَدْ عَصَانِی**[669] سببِ ورودِ این حدیث آن بود که قُریش و کسانی از عرب که بـه ایشان نزدیک بودند؛ نمی دانستند که اِمارت چیست، و اطاعت نمودند مگر رؤسایِ قبایلِ خود را. چون دینِ اسلام و شرع مصطفوی را رونق و نظام پیدا شد، رسول علیه السلام اُمرا را بر ایشان گُماشت، تا ایشان را تعلیمِ فرض و سُنّت و آداب و احکامِ دین کنند، و قواعدِ شرع را در میانِ ایشان مجری دارند. این معنی بر طِباع ایشان ناخوش آمد، زیرا که بر خلافِ عاداتِ معهودهٔ ایشان بود. و بعضی از اطاعت امتناع نمودند. بنابرآن این حدیث بر لفظِ مبارکِ رسول علیه السلام جاری شد و بدیشان باز نمود که، [**24b]** طاعتِ اُمرا مربوط است به طاعتِ من، و عصیانِ ایشان بـه عصیانِ من. چنانجه طاعتِ من مربوط است ب ه طاعتِ خدا و عصیانِ من بـه عصیانِ خدای عزّ و جلّ. تا مؤدّی شود بـَه آنکه هر که با اُمرا اطاعت نماید، اطاعتِ خدایِ تعالی نموده باشد. و در حدیثِ دیگر واقع شده است که **إِسْمَعُوا وَأَطِيعُوا وَإِنِ اسْتُعْمِلَ عَلَيكُمْ عَبْدٌ حَبَشِيٌّ كَأَنَّ رَأْسَهُ زَبِيبَةٌ**[670] یعنی بشنوید سخنِ اَمیر و حاکم را و امتثالِ اوامیر و نواهیِ او بنماید، و طریقِ اطاعت و انقیاد را مسلوک و مرعی دارید. اگر اَمیر و حاکمِ شما بندهٔ حبشی باشد که سرِ او مانند مَویزی باشد از غایتِ کوچکی. و این عبارت از برای تحقیرِ بندهٔ حبشی است در بیانِ این حدیث دو توجیه کرده اند. یکی آن که معنی حدیث آن باشد که اطاعت و انقیادِ امیر به جای آرید، اگرچه بندهٔ حبشی باشد. که امام او را بر شما حاکم و امیر ساخته باشد نه انکه خود به اِستقلال امام باشد. زیرا که در امام شرط است که قریشی و حُرّ باشد پس حبشی و غُلام نه تواند امام بودن. توجیه دوِم آنکه این کلام بر سبیلِ فرض و تقدیر است از برای مُبالغه. یعنی طاعتِ

---

[669] محمد بن اسماعيل أبو عبد الله البخاري، *الجامع الصحيح المختصر*، تحقيق: مصطفى ديب البغا، بيروت، 1407/1987، VI، 2611؛ مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، *صحيح مسلم*، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت، III، 1466.

[670] البخاري، *الجامع الصحيح*، VI، 2612؛ أحمد بن حنبل أبو عبد الله الشيباني، *مسند أحمد بن حنبل*، مؤسسة قرطبة، قاهرة، III، 114.

امام واجب است اگرچه بندهٔ حبشی باشد. با وجودِ حقارتِ او بر تقدیری که شرعاً امامتِ او [**25a** صحیح می بود.

پس معلوم شد که اُمّت را به هیچ حال روا نیست که از حکمِ امام و فرمودهٔ او تجاوُز نمایند؛ مگر آنکه خارج از قواعدِ اسلام منکری را مشاهده کنند و محقّق گردانند. که آن زمان توانند انکار و اعتراض به ظهور آوردن. بعد از آن اشتغال نمایند بدانچه موافقِ شرع و اسلام باشد به هرجا که خواهند. اما خروج نمودن بر امام و امیر و بنیادِ عربده و محاربه کردن به هیچ حال صحیح نیست. خواه امام و امیر فاسق و ظالم باشد و خواه صالح و عادل. چو اجماعِ اهلِ سُنّت و جماعت بر آن است که امام بعد از انعقادِ امامت بسببِ فسق منعزل نمی شود. زیرا که عزلِ او سببِ تحریکِ فتنه و تهییجِ فساد و ریختنِ خونها و تفریقِ اصحاب و احباب و امثالِ اینها می باشد. پس, فساد در عزلش زیاده برآن می باشد که در بقایِ امامتش. اما مذهبِ شافعی رضی الله عنه برآن است: امامتِ فاسق ابتدا مُنعَقِد نمی شود. و در حدیثِ صحیح[671] آمده است که ظاهر گردد فتنها و فسادها و در هر ناحیهٔ امامت را طالبی پیدا شود و حال آن که امام یکی می باید. پس آن کس که خواهد که تفریق کند امرِ این اُمّت را بـهَ آن که **25b** خواهد که امام را عزل کند ویا بر امام خروج نماید، و حال آنکه مردم مُتّفِق باشند بر امامتِ امامی که باشد، دفع کنید خصمِ او را بـه شمشیر و بگذارید که شُرور فِتن به ظهور آید و تفریقه و پریشانی روی نماید به قتل و دفعِ آن کس اشتغال نمایید. اشرف و اعلم و احقّ و اولی باشد از اوّلین و اگرچه از اقربا و اولادمند باشد. و دلیل برآنکه مخالفت به سببِ ظهورِ فتنه و فساد می باشد. آن است که در زمانِ صحابهٔ رسول علیه السلام با وجود عُلُوّ مرتبه و کمالی که داشتند. زیرا که در زمانِ نزولِ وحی در صحّتِ رسول علیه السلام پرورده شده بودند و تربیتها یافته و از پرتوِ نورِ نُبُوّت بر خیر و شر و نفع و ضر و صلاح و فسادِ دینِ اسلام مُطّلع گشته و جمعیت تمام حاصل شده. چنانکه اَبو عُمرو بن صلاح رحمت الله علیه در کتابِ معرفت

---

[671] مسلم، اماره: 4773=4775؛ ابو داود، سنه: 4762؛ نساء، تحریم الدم: 4032.

الحدیث آورده است، و صاحبِ روضه نیز در ارشاد تصریح نموده که صحابهٔ رسول علیه السلام همه به صفتِ عدالت مُتّصف بودند. و در آن زمان که رسول علیه السلام از عالمِ فنا ب ه عالمِ بقا نقل فرمود، صد و چهارده صحابی در حیات بودند. و قُرآن [26a] و اخبار به جلالت و عدالتِ ایشان تصریح نموده و تبین فرموده است. با وجودِ این مرتبت و منزلت چون مخالفت در میانِ ایشان واقع شد، چندین هزار خونها ریخته و قتلها انگیخته شد. چنان که در زمانِ خلافتِ امیر المؤمنین علی رضی الله عنه و مخالفت معاویه با او.

و این آن چنان بود که در زمانِ عمر الخطاب رضی الله عنه مملکتِ شام در ولایتِ یزید بن ابی سُفیان بود از جانبِ عمر رضی الله عنه. چون یزید بمرد، عمر شام را بر معاویه مقرّر داشت. چون خلافت به عُثمان رسید، ولایتِ شام را هم بر معاویه مقرر فرمود. چون نوبتِ خلافت به علی رضی الله عنه رسید، عزل نامه بردستِ جریر بن عبدالله البجلی بمعاویه فرستاد. معاویه گفت طاعتِ علی بر من آن وقت واجب باشد که کوشندگانِ عثمان را بمن تسلیم کند، تا قصاص کنم. و اهلِ شام را بدین سخن به فریفت، و مخالفتِ علی رضی الله عنه مشغول شد. و بدان سبب جنگِ صفّین واقع شد. و معاویه چون روی به حربِ علی نهاد، مقدّمهٔ لشکرِ معاویه عمرو بن العاص بود. پس جمعی از لشکرِ معاویه فرو آمدند نزدیک [26b] فُرات، و لشکرِ علی را از آب منع کردند. عمرو بن العاص گفت مصلحت این است که لشکرِ علی را از آب منع نکنید؛ که مادام که شمشیر در دستِ علی باشد، کسی او را منع نتواند کرد. پس اشعث بن قیس از جانبِ علی با دوازده هزار مرد بیامدند و لشکرِ معاویه را از آب دور کردند. و جنگ سخت واقع شد، تا غایتی که گفته اند که هفتاد هزار کس در یک شب کُشته شد. و دو مرد سر عمّار را پیشِ معاویه آوردند. و هر یکی دعوی می کرد که عمّار را او کشته است. عبد الله بن عمر و بن العاص گفت چندین منازعت کردنِ شما را مصلحت نیست، که من از رسول علیه السلام شنیدم که گفت عمّار بر دستِ باغیان کشته خواهد شد. معاویه را از آن سخن ناخوش آمد و گفت عمّار را آن کس کُشت، که او را بدین جنگ آورد.

گفتند اگر بدانچه علی عمّار را به جنگ آورد، باید که کُشندهٔ عمّار علی باشد. پس حمزه را نیز مصطفی صلوات الله علیه بجنگِ اُحود برد تا کشته شد، باید که کُشندِ حمزه مصطفی بوده باشد.

پس چون عمرو بن العاص بر لشکرِ شام به رسید، تلبیسی اندیشید و گفت **[27a]** مصحفها بر سرِ نیزها باید کردن. و گفتن که ما می خواهیم که به قرآن حکم کنیم. چون چنین کردند، علی رضی الله عنه از خصومت کردن باز ایستاد. و گفت چون ما را به قُرآن می خونند انقیاد نمودن و اطاعت داشتن مُقتضایِ ایمان است. بدآن سبب رویِ تحکم آوردند. یعنی از هر جانبی یکی را حکم گردانند و به حکمِ او راضی شوند. معاویه عمرو بن العاص را حکم ساخت. حضرتِ علی خواست که از جانبِ او ابن عبّاس باشد، قوم راضی نشدند و گفتند لابُد ابو موسیء اشعری باید. و او مردِ سلیم دل بود. پس عمرو بن عاص او را گفت چون به سببِ علی و معاویه فتنهای بسیار و مضرّتهای بی شمار در میانِ خلایق ظاهر شد، اولیتر آن باشد که ما هر دو را معز ول کنیم تا مادّهٔ فساد و آشوب منقطع گردد. پس به اَبو موسی گفت تو پیری و مُقدّمی و صاحبِ رسول، اول سخن ترا باید گفت بعد از آن مرا. پس ابو موسی خطبه بخواند و آنگاه گفت چون بسببِ علی و معاویه انواعِ فتن در میانِ انواعِ خلایق پیدا شد, مصلحت چنان دیده می شود که هر دو را **[27b]** معزول کُنیم. من از جانبِ علی حکم شده ام. خلافت را بیرون کردم چنانکه انگُشت از انگُشتری. بعد از آن عمرو بن عاص گفت من خلافت را به معاویه مُقرّر داشتم، چنانکه انگُشت در انگُشتری. ابو موسی چون این سخن را به شنید، به دانیست که عمرو بر وی تلبیس کرد عمرو را دُشنام داد. و باز بر سرِ محاربت رفتند. و به عاقبتِ کار دنیا به معاویه نظام گرفت و مَلک او را مسلّم شد.

چنین مرویست که روز رسول خدا صلوات الله علیه از اصحاب پُرسید که از شماها که دیده است خوابی باز گوید؟ مردی گفت من دیدم که ترازوی آسمان ب ه زیر آمد؛ تُرا و ابو بکر را بدان ترازو وزن کردند، تو بر ابو بکر زیاده آمدی. بعد از آن وزن کردند ابو بکر و عمر را، ابو بکر زیاده آمد. بعد از آن وزن کردند عمر و عثمان را، عمر زیاده آمد. پس از آن ترازو بر داشتند. راوی حدیث می

گوید: چون آن مرد این خواب را تقریر کرد، از آن تقریرِ او من در رویِ رسول کراهتی مشاهده کردم. و بدانستم که رسول را ناخوش آمد. زیرا که به نورِ نُبُوّت فرمود که کمالِ اسلام و رونقِ دین در حیاتِ او خواهد **[28a]** بود. و بعد از وفاتِ او تا زمانِ عثمان رضی ا لله عنه. بعد از آن فتنه و اختلاف در میانِ صحابه به ظهور خواهد آمد. و رفعِ میزان کنایه است از ظهورِ فتنه در میانِ صحابه. بعدی گفته اند سبب در آن که وزن نکردند عثمان و علی رضی الله عنهما آن است که، در زمانِ خلافتِ علی صحابه دو گروه گرد شده بودند. گروهی با علی بودند و گروهی ب ه معاویه. پس خلافت را استقراری نبود چنانجه در زمانِ خُلفایِ پیشین بود. زیرا که همه با او اتفاق نه نمودند تا غایتی که در زمانِ خلافتِ علی رضی الله عنه فتنه و آشوب ب ه حدّی رسیده بود و به غایتی انجامیده که یک جمعه را با من و حضورِ قلب نتوانستند گزاردن. و رسول علیه السلام فرموده بود که" خلافت، بعد از من تا سی سال خواهد بود، بعد از آن پادشاهان ظالم و پیدا شوند. "[672] گفته اند مراد از این خلافت که در حدیث آمده است که تا سی سال خواهد بودن خلافتِ کامله است که بر نهجِ شرعِ نبوی خالی از ظلم و از جور باشد. و بر سرِ سی سال بود که امیر المؤمنین علی رضی الله عنه شهید کردند. پس چون منشاِ این همه [**28b**] آفتها و آشوبها مخالفتِ امام و عدمِ اطاعتِ او بود. و حضرتِ رسالت به نور نُبُوّت این حال را دریافته بود، در سمع و طاعتِ امام مبالغها نمود تا درِ فتنه و فساد بسته شود. حق تعالی جمیعِ مسلمانان را از فتنه و طغیان و بلا [ی] آخر الزمان نگه دارد. بِاَلبنیّ و الهِ الاُمجاد.

باب چهارم در بیانِ وِزارت و اَمارت

و این مشتمل است بر دو بحث: **بحثِ اول در وزارت** . قَالَ اللهُ تَعَالَی: **وَجَعَلْنَا لَهُ هَرُونَ وَزِيرًا**[673] یعنی بگردانیدم از برای موسی برادرِ او را هرون را وزیر، تا در اُموری که بدو تعلّق داشت

---

[672] مختصر کتب ستّه، 6/1708.

[673] قرآن کریم، فرقان، 35/25.

بدو معاونت نماید. و مصطفی صلوات الله علیه می فرماید که چون حق سبحانه و تعالی خیرِ امیری خواهد روزی گرداند، او را وزیری نیک راست گر و نیک خواه که، اگر امیر فراموش کند کاری را که صلاحِ دین و دولت او در آن باشد، آن کار را به یاد او آرد و متنبّه سازد. و صواب و صلاحِ آن کار را بدو باز نماید تا آن کار خیر از او فوت نشود. و بهره و فایدۀ آن [29a] در یابد. و اگر آن کارِ خیر در خاطرِ امیر باشد و فراموش نکرده باشد، اما در ارتکابِ اتمامِ آن تعلُّل نماید و تردُّد ورزد ویا به واصتۀ وسوسۀ شیطان یا بنابر غرضی از اعراض، وزیر او را اعانت نماید و بر آن بدارت که آن مهم خیر را سرانجام سازد. و چون خدا را با امیری عنایت نباشد او را وزیری بدی روزی گرداند که اگر امیر کاری نیک را فراموش کند، به یادش نیارد. و اگر به یادش باشد او را اعانت ننماید و مدد ندهد. بدانکه وزیر به معنی مُعین است. و اعانتِ او آن است که چون امرِ امامت و شغلِ خلافت امریست عظیم و شغلیست خطیر و باریست گران. و ارتکابِ آن به تنهایی به غایت مُشکل است. اما چون وزیر نیز شروع نماید و کارها را بر نهجِ صلاح و سداد بَه اِتمام رساند بعضی از اثقال و گرانی از امیر برداشته باشد، و خفیّتی بدو روی نموده، و هیچ شکّی نیست که این معنی عینِ مُعاونت و محضِ اعانت است.

بعد از این بدان که **وزارت بر دو قسم است**. [قسمِ اول] **وزارتِ تفویض است**. تفویضِ وزارت آن است که امام تفویض کند تدبیرِ اُمور را [29b] برای وزیر و گُزارشِ کارها را به فکر و اجتهادِ او. و در این وزیر شرط است هر چه در امام شرط است. به غیر از نسب که در وزیر شرط نیست. و در این قسم لابّد است از امام لفظی صادر شود که مشتمل باشد بر دو شرط: یکی عموم نظر، دوم نیابت. مثل آن که به گوید به وزیر که به گردنِ تو انداختم آن کاری را که به من تعلّق دارد به طریقِ نیابت از جانبِ من, یا تورا نائیب گردانیدم در آنچه که به من تعلّق دارد. و اگر بگوید وزارت را به تو واگداشتم, این عِبارت هم کافی باشد. و بر وزیر واجب است که امام و سلطان را بر مهمّات واقف و مُطّلِع گرداند، و هر صورتی که واقع شود، به مُشافهه ویا به کنایت به عرض رساند. و

با نفاد و امضاء آن اُموری که تدبیرِ آن اندیشیده باشد و تعلُّق بدو داشته اشتغال نماید. و بر امام نیز لازم است که تفتیش و تَفَحُّصِ افعالِ وزیر و تدبیرهای او کند، تا قرار دهد آن را که موافقِ صواب باشد، و در یابد آن را که مخالف باشد.

قسمِ دوم از وزارت، ویزارتِ تنفیذ است . وزارتِ تنفیذ آن است که وزیر برساند بَه رعایه و عمومِ خلایق آن را که امام او را بدان امر کرده **[30a]** باشد. و نافذ گرداند آن شغل را که امام تعین کرده باشد. و امضا کند آن را که امام حکم کرده باشد. و عملی را که امام در گردنِ کسی کرده باشد. آن کس را خیر دهد که اتمامِ این شغل به تو تعلق دارد. اما نظر در اُمور و تدبیرِ مُهِمّات برای امام تعلق دارد، و در این چنین وزیر شرط نیست حُرّیه و علم و اسلام و معرفتِ قواعدِ حرب. اما شرط است که امین باشد و مرد باشد و راست گوی و کم طمع باشد تا اخذِ رشوه نکند. و مهمّات مُحتل نگردد. و هم شرط است که زیرک و فِطن باشد و مُبتدع و بد مزهب نباشد. و اگر او را به طایفۀ خصومتی بوده باشد با ایشان مصالحه کند و خصومت و جشونت را از میان رفع کند. بدان که فرق در میانِ این هر دو وزیر آن است که وزیرِ تفویض آن است که وزیرِ تفویض را جایز است که مباشرِ حکم شود و نظر در مظالم کند و بَاِستقلال عُمال را منصب و تولیت دهد و تدبیر و حروب اندیشد و لشکرها را بَاَتراف و جوانب روان سازد و در بیت المال به قبض و دفع تصرّف نماید. اما وزیرِ تنفیذ را نمی رسد که در یکی از اینها بَه اِستقلال **[30b]** مدخل سازد. پس معلوم شد که بهمه حال شغلِ سلطنت را از وزیر ناگُزیر است. وَلِهاذا موسی کلیم الله با وجودِ آنکه پیغمبرِ اُولوالعزم و صاحبِ کتاب بود و با خدای تعالی سخن می کرد ومی شنید؛ از خدا درخواست نمود که, هَرون را که برادرِ او بود وزیرِ او گرداند تا مُعین و مُمدِ او باشد. و در شغل پیشوای و در امر مُقتدای با او شریک و مُعاوِن باشد. چنانچه نصّ **وَاجْعَلْ لِي وَزِيراً مِنْ أَهْلِي هَرُونَ أَخِي اُشْدُدْ بِهِ أَزْرِي وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي**[674] بدین معنی ناطق است. در حکایه آمده است که مأمون خلیفه رحمت الله علیه

[674] قرآن کریم، طه، 20/29-32.

در طلبِ وزیر، پیشِ ارکان دولت خود بنوشت که **إنِ الْتَمَسْتَ لأُمُورِی رَجُلاً حَایِزاً لِخِصَالِ الْخَیْرِ ذَا عِفَّةٍ فِی خَلاَیِقِهِ وَاسْتِقَامَةٍ فِی طَرَایِقِهِ قَدْ هَذَّبَتْهُ الآدَابُ وَأَحْکَمَتْهُ التَّجَارِبُ إنْ اُحْسِنَ إلَیْهِ شَکَرَ وَإنِ ابْتُلِیَ بالأَشْیَاءِ صَبَرَ إشْتَهَرَ بَیْنَ النَّاسِ بِالْنَّجَازِ وَعْدِهِ وَلاَ یَبِیعُ نَصِیبَ یَوْمِهِ بِحِرْمَانِ غَدِهِ یَسْتَرِقُ قُلُوبَ الرِّجَالِ بِخَلاَّبَةِ لِسَانِهِ وَیَسْتَقِرُّ خَوَاطِرَ ذَوِی الْحَاجَاتِ عِنْدَحُسْنِ بَیَانِهِ** یعنی از برای وزارت مردی می خواهم جامعِ [**31a]** خصایلِ حمیده و حاویِ اطوارِ پسندیده، بعِفَّتِ نفس و سلامتِ طبع در میانِ خلایق مشهور، و بَاِستقامتِ مذهب و احوال در میانِ امثال و اخیار معروف، که بَآستینِ ادب غُبارِ لغو و فضول را از چهرهٔ اقوالِ پاک گردانیده باشد. و بکثرتِ تجارُب و امتحانات بُنیانِ احوال و احکام را اِتقان بخشیده که نصیبِ امروزینه را بخرمانِ فردائینه نفروشد. و درحال از فکر و اندیشهٔ مال غافل نگردد. دلِهایِ آزادگان را بشیرین زبانی و سخن وری بفریبد. و در قید رقیت آرد. و خاطرهایِ بیگانگان سرای وحشت و دهشت را بکلماتِ دلپزیر بنوازد. و در منزلگاهِ اُنس و صداقت مقام دهد. یکی از شُعرا در مدحِ وزیری از وُزرایِ دولتِ عبّاسیه این اوصاف را بعبارت اخصر جمع کرده است و گفته:

شعر:

بَدِیهَتُهُ وَفِکْرَتُهُ سَوَاءٌ　　　إذَا اشْتَبَهَتْ عَلَی النَّاسِ الأُمُورُ

وَأَجْزَمُ مَا یَکُونُ الدَّهْرَ یَوْماً　　　إذَا أَعْیَی الْمُشَاوِرُ وَالْمُشِیرُ

وَصَدْرٌ لِلْهَمِّ فِیهِ إتِّسَاعٌ　　　إذَا ضَاقَتْ مِنَ الْهَمِّ الصُّدُورُ

و دیگری هم درین معنی می گوید:

شعر:

عِبَارَاتُهُ فِی النَّظْمِ وَالنَّثْرِ کُلُّهُمْ [31b]　　　غَرَایِبُ تَصْطَادُ الْقُلُوبَ بَدَایِعُ

فَهُنَّ لأَجْیَادِ الْمَعَانِی قَلاَیِدُ　　　وَهُنَّ لأَجْنَادِ الْمَعَالِی طَلاَیِعُ

بحثِ دوم در بیانِ اَمارت : بدان که جایز است که امام یکی را امیر سازد بر اِقلیمی یا شهری. و امارت نیز بر دو قسم است. امارتِ عامّه است و امارت خاصّه. امارت عامّه آن است که امام

ولایتی را که بر جمیعِ اهلِ آن اقلیم و آن شهر داشته باشد. و رای و فکری که بدو تعلّق گرفته باشد در تمامیِ اعمالِ معهوده مجموع را به یکی واگُذارد. و او را امیر گرداند بر ایشان. و بَه اُو بگوید که در گردنِ تو انداختم یا به تو واگداشتم فلان ناحیه یا فلان شهر یا فلان اقلیم را، تا تو امیر باشی بر ایشان و نظر کُنی آنچه تعلّق بَه اِمارت دارد. بعد از آن چنین امیر را رسد که نظر کند در ترتیبِ لشکر و تدبیرِ آن اندیشیدن در آن حوالی و نواحی، چنانچه داند و صلاح بیند، و تقدیر ارزاقِ ایشان هم بکند اگر امام تعین نکرده باشد. و نظر کند در حکمها و نصبِ قضات و حُکّام بکند. و مالِ خراج راجع کند و زکات را قبض کند. و نصبِ عمال بر این هر دو و حمایتِ حریمِ [**32a**] مملکت و محافظهِ بیضهٔ اسلام، و مراعاتِ دین و ملت بی تغیر و تبدیل، و اقامتِ حدود الله وحقوق الناسِ، و امامت در جمعه و جماعات، خلیفه ساختن در امامتِ نماز این مجموع بدو تعلّق دارد.

اما امارتِ خاصّه آن است که امارتِ او مقصور باشد بر تدبیرِ لشکرها، و سیاستِ رعیت و رعایت و حمایتِ مملکت و بیضهٔ اسلام، و محافظتِ حریمِ مملکت. و او را نرسد که متعرّضِ قضا و احکام گردد، ویا زکات را جمع کند. بلکه بزانچه امام او را اجازه داده باشد اقتصار نماید. و بِالله التوفیق.

باب پنجم در بیانِ عدل

قَالَ اللهُ تَعَالَی: **إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحَسَانِ**[675] وَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّی اللهُ عليْهِ وَسَلَّمَ: **كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْؤُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ**[676] پوشیده نماند که هیچ خِلعتی بر قامتِ امامت و سلطنت نماینده تر از کسوهٔ عدل و احسان نیست. و هیچ نهالی در ریاضِ ایالت و امارت برومندتر ازشجرهٔ شفقت و مرحمت نیست. بدانِکه عدل موجبِ سلامتی **[32b]** سلطان وعمارتِ بلدان و صلاحِ حالِ رعیت

---

[675]قرآن کریم، نحل، 90./16

[676]البخاري، *الجامع الصحيح*، V، 1996؛ مسلم، صحيح *مسلم*، III، 1459؛ محمد بن عيسى أبو عيسى الترمذي، *سنن الترمذي*، تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرون، بيروت، IV، 208.

وکمالِ مزیتِ دین و دولت. و ازینجاست که گفتند: **بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالأَرْضُ**[677] یعنی بقا و قرارِ آسمانها و زمین به عدل و راستیست. زیرا که اگر مقادیرِ عناصر در آنچه که مُرکّب است از ایشان متعادل و متکافی نبودندی. بلکه بعضی در غایت زیادتی می بود به نسبت با بعضی به حسبِ کمیت و کیفیت. هرآینه غالب بر مغلوب مُستولی می شد. و طبایع همه منقلب می شدند به سوی طبیعت جزء غالب و آنچه مقصود می بود از ترکیب به حصول نمی آمد و به ظهور نمی پیوست.

پس عدالت مروی بود که موالیدِ ثلثه اعنی معدن و نبات و حیوان حاصل شد. و هرکدام ازینها که در او عدالت بیشتر است رُتبۀ او از آن دگر زیاده تر است. چنانچه نبات به نسبت با معدن, و حیوان به نسبت با نبات, و انسان به نسبت با سایر حیوانات. زیرا که عدالت در او بیشتر است. و ترکیبِ او به اعتدالِ حقیقی اقرب است.

و در فلکیات نیز اگر **[33a]** عدالت مرعی نمی بود نظامِ عالم متغیر و متبدّل می شد. مثلا اگر جُرمِ شمس به زمین از این نزدیکتر می بود که اکنون هست. حیوانات از غایتِ سُخونت و شدّتِ حرارت هلاک می شدند، و نباتات بر رویِ زمین نمی رُویید. و اگر از این دورتر می بود که اکنون هست، شدّتِ برودت نیز همین حکم می کرد. و بر این قیاس کن مقادیرِ حرکاتِ کواکب و مراتبِ سُرعت و بطؤِ حرکاتِ ایشان که اگر زیاده بر این می بود که اکنون هست، مصالحِ این عالم به خلل می آمد و مفاسدِ کثیره به ظهور می آمد. اما چو حضرتِ عزّت جلّ و علا خواسته بود که عالم را بر بهترین وجهی چنانچه هست نظام دهد، طریقِ عدالت را مرعی داشت و به خوبترین طریقی و لطیفترین وجهی خلق فرمود. و صلاحِ حالِ اهلِ عالم و بقاءِ نوعِ بنی آدم را به عدل و انصافِ سلاطین و خواقن منوط و مربوط گردانید. و جُمهورِ خلایق را به حکم: **"أَطِيعُوا اللّٰهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنْكُمْ"**[678] با طاعتِ ایشان امر فرمود. و بر زبانِ حبیبِ خود صلوات الله **[33b]** علیه

---

[677] الجبرتي عبدالرحمن بن الحسن، *تاريخ عجائب الآثار في التراجم والأخبار*، دار الجيل، بيروت، I، 14.

[678] قرآن کریم، نساء، 59/4.

ایشان را به ظِلُ الله لقب ساخت. چنانچه فرمود که **"السُّلْطَانُ ظِلُّ اللهِ فِی الأَرْضِ يَأْوِی إِلَيْهِ كُلُّ مَظْلُومٍ"**[679]

شرف الدین طیبی در شرحِ مشکات می آرد که این جمله که **"يَأْوَی إِلَيْهِ كُلُّ مَظْلُومٍ"، مبیّن** وجهِ شبه است میانِ سلطان و ظلّ. یعنی همچنان که مردم از حرارتِ آفتاب روی به سایه می آرند، و در خُنکی سایه می آسایند. از حرارتِ ظلم نیز روی به سلطان می آرند و در خُنکیِ عدلِ او بر می آسایند. این وجه شبه است در میانِ سلطان و ظل. اما اضافۀ ظلّ به سوی الله از برای تشریف است. چنان که بیت الله و ناقه الله. اینجا نیز گفت ظلّ الله اِشارت است به آن که همچو سایر ظلال نیست، بلکه او را شانِ عظیم و زیادتی اختیصاص هست. زیرا که او را در رویِ زمین خلیفه گردانیده است، تا بنده گانِ خدا را خوش حال گرداند. و عدل و احسان را در میانِ ایشان مُقرّر سازد. تا هم چنان که در دنیا ظلِ خدا است که مظلومان و ملهوفان به سوی او پناه می برند و از عدلِ او به راحت می رسند. روزِ قیامت او نیز به سایۀ **[34a]** عرشِ پروردگار پناه برد، و از شدّتِ حرارتِ آن روز خلاص یابد.

مرویست از افلاطونِ حکیم که گفت بقای اشیا به عدالت است. و زوالِ اشیا به جور. و باز گفت که جور سببِ هلاک و نشانۀ بلا است. و در حکایت آمده است که طایفۀ از حُکماءِ یونان پیشِ افلاطون رفتند و از او سؤال کردند که سبب چیست که مردم بزودی در مقامِ اطاعت و فرمان بُرداریِ اسکندر در می آیند، و او را در تسخیرِ ممالِک زیاده تشویشی نمی رسد؟ افلاطون گفت زیرا که دو خصلت از خصایلِ پسندیده در او موجود است. و او بدان دو صفت در عالم مشهور. یکی عدالت و دوم حسنِ سیرت. به سببِ این دو خصلت مردم هر چه زودتر در مقامِ عبودیت و اطاعتِ او در می آیند و طریقِ جهانگیریِ او را به سهولت میسّر می شود.

[679] محمد بن سلامة بن جعفر أبو عبد الله القضاعي، *مسند الشهاب*، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، بيروت، 1986/1407، I، 201؛ علي بن حسام الدين المتقي الهندي، *كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال*، بيروت، 1989، VI، 3؛ العجلوني، *كشف الخفاء*، II، 472 ؛ أبو الفضل أحمد بن محمد الميداني، *مجمع الأمثال*، تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، دار المعرفة، بيروت، II، 448.

آورده اند که نوبتی در میانِ دو کس از وُزرایِ اسکندر مخاصمه واقع شد. به خدمتِ او رفتند تا در میانِ ایشان حکم کُند. اسکندر گفت حکمِ من یکی را خُشنود می سازد و یکی را می رنجاند. شما آنچه حق است بگویید که حق گفتنِ شما هر دو را خلاص [34b] می دهد از خصومت ورزیدن. و هر دو را خُشنود می گرداند. چون راستی و عدالت بر مزاجش غالب بود ببین که چگونه به طریقِ حکمت ایشان را منع فرمود از اصرار نمودنِ باطل، و نصیحت فرمود به گفتنِ قولِ حق، و قایل شدن به راستی. زیرا که بر والی واجب است که رعیت را و جمهورِ خلایق را در امانت و دیانت و راستی اقوال و افعال نصیحت فرماید. در حدیثِ رسول علیه السلام آمده است که **"مَا مِنْ وَالٍ يَلِي رَعِيَّةً مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَيَمُوتُ وَهُوَ غَاشٍ عَلَيْهِمْ إِلاَّ حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ"**[680] یعنی نیست هیچ والی که حاکم شده باشد بر رعیّتی از مسلمانان، و حال آنکه او خیانت کننده باشد به ایشان. و آنچه موجبِ صلاح و فسادِ حالِ ایشان باشد بدیشان باز ننماید و تنبیه نفرماید. و برآن صفت بمیرد مگر آن که حق تعالی بهشت را بر او حرام گرداند. و محروم بودنِ او از بهشت را دو تأویل فرموده اند. یکی آن که این خیانت و ظلم را که از او صادر شده باشد مباح دانسته باشد. دوم آنکه، معنی حدیث آن باشد که با سابقان و فایزان در بهشت نرود، و او را از همراهیِ این طایفهٔ دولتمند محروم گردانند. [35a] اگرچه بعد از جزا و سزا در بهشت رود.

قال الشاعر:

مَرْتَعُ ظُلْمِ الْوَرَى وَخِيمٌ　　يَا صَاحِبَ الْلُّبِّ وَالْحِجَى دَه

لاَ تظْلِمِ النَّاسَ وَاخْشَ يَوْماً　　وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ

مروی است از عمر بن عبد العزیز رحمت الله علیه که، چون در زمانِ خلافتش حکومت و امارتِ خمص را به یکی از عُمالِ خود تفویض فرموده بود. آن شخص قاصدی را بفرستاد و به عرض رسانید که، خالی از خوف اعدا نیستم. به حصنی محتاجم، اگر اجازهٔ خلیفه باشد جایی حصِنی

---

[680] البخاري، *الجامع الصحيح*، VI، 2614.

بسازم. عمر بن عبدالعزیز علیه الرحمه بدو نامه فرستاد که محل ولایت را به عدل حصین گردان والسلام.

منقول است که یکی از سلاطینِ گذشته سُؤال کرد از عالمی که معنی عدل و احسان چیست؟ گفت عدل آن است که دست بازداری از آنچه واجب نیست تو را بر رعیت. و احسان آن است که، دست بگُشای در آنچه بر تو واجب نیست، یعنی در بذل و عطا. بعد از آن گفت نشنیده ای قصّۀ انوشیروانِ عادل و خاتمِ طایی را که سببِ نیک **[35b]** نامیِ ایشان آن بود که، انوشِروان دست کوتاه کرد از آنچه که او را بر رعیت نبود. و خاتم دست به گشود از آنچه که بر او واجب نبود، و دیگران را بر نفسِ خود اختیار کرد. سلطان پرسید که سببِ عدلِ انوشروان چه بود؟ عالم گفت شنیده ام که انوشروان گفت یک نوبت نَظَری به عبرت بکردم از حالِ خود متنبّه شدم، وعدل را پیشۀ خود ساختم. و این آنچنان بود که نوبتی در سنِّ جوانی در شکارگاه اسب را به هر سو می دوانیدم. مردی را دیدم سنگی بینداخت و پای سگی را بشکست. آن مرد گامی چند بنهاد، اسبِ من لگدی بزد و پای او بشکست. خواستم که اسب را به دوانم پای اسب در سوراغی فرورفت و بشکست. با نفسِ خود گفتم که ببین هر چه ایشان کردند جزای خود دیدند. و به چیزی که خلافِ مرادِ ایشان بود گرفتار شدند. تو نیز اگر بد کنی جزا و سزایِ آن خواهی دیدن و خلافِ مُراد گرفتار شدن. پس عدل را شِعار خودِ ساختم و از ظلم و جور فرار نمودم.

شعر:

با خلق به لطف و رفق و دلداری بِه   چون روز نمی خرند هم زاری بِه

[36a]

دانی به یقین که هر چه کاری دروی   باری به همه حال نِکو کاری بِه

اما امام فخر الدینِ رازی در تفسیرِ کبیر آورده است که سببِ توبۀ انوشروان از ظلم کردن و عدل را شعارِ خود ساختن آن بود که نوبتی در شکار از لشکر و عسکرِ خود دور افتاد و تنها بماند. و

تشنگی بر او غالب شد، به بُستانی رسید. در آن بُستان رفت و می گشت, به درختهای انار رسید. کودکی در آن باغ حاضر شد. از آن کودک اناری بخواست. کودک انار را بدو داد. انوشروان انار را بشکافت و بپالایید. آبِ بسیاری از او حاصل شد. چون آب را بیاشامید به غایت لذیذ و لطیف دید. در خاطرش در آمد که این بُستان را از مالکش بستانم و در تصرفِ خود در آرم. بعد از آن اناری دیگر از آن کودک بستد و بشکافت و بپالایید. اندک آبی از او حاصل شد. چون بیاشامید بدطعم و گلوگیر بود. از کودک پرسید که موجب چیست که انارِ اول غایت خوش طعمی و پُرآبی بود، و دوم کم آب و بدلذت؟ کودک گفت شاید که پادشاه مملکت را قصدِ ظلم کرده باشد بر رعیت، از شومیِ نیَّتِ [**36b**] او انار بد طعم و بدمزه شده باشد. انوشروان از آن نیتِ ظلم که در خاطر گزرانیده بود در دل توبه کرد و اناری دیگر بستد و بشکافت و بپالایند. به بسیار از انار اول پر آب تر و لذیذتر بود. از کودک پرسید که چون است که این انار به غایت خوش طعم و خوش لذت است؟ گفت می ماند که پادشاه از ظلم توبه کرده باشد. چون انوشروان این کلمات را از آن کودک بشنید و مطابقِ احوالِ او بود, از ظلم توبه کرد. لاجرم نامش به عادلی در دنیا باقی بماند. تا غایتی که از رسول علیه السلام روایت کنند که فرمود: **"وُلِدْتُ فِي زَمَنِ الْمَلِكِ الْعَادِلِ"**[681]

حجت الاسلام امام محمد الغزالی رحمت الله علیه در خلاصت العلوم آورده است که چون انوشروان بمرد تابوتِ او را در مملکت می گردانیدند. و منادی ندا می کرد که هر کسی را که بر انوشروان حقی باشد ویا بر او ظلمی کرده باشد بیاید و عوضِ آن بستاند. هیچ کس را نیافتند که گوید مرا یک درهم در ذمّتِ انوشروان هست. هم در حکایت آمده است که انوشروان گفت مثلِ پادشاهی که [**37a**] خزانه را به مالِ رعیت آبادان کند، مثل آن کسی است که، بنیادِ خانه را بکند و بامِ خانه را بدان خاک اندودهد. **وَلِهَذَا قَالَ عَلِي رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: "الإِيمَانُ عَلَى أَرْبَعَةِ دَعَايِمَ اليَقِينُ وَالصَّبْرُ**

---

[681] أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي، *شعب الإيمان*، تحقيق: محمد السعيد بسيوني زغلول، بيروت، 1410، IV، 305؛ العجلوني، *كشف الخفاء*، I، 339.

وَالْجِهَادُ وَالْعَدْلُ"[682] یعنی چهار چیز است که استقامتِ استقرار ایمان بدان چهار است. مانند خانه که بر چهار ستون قرار گرفته باشد اول یقین است. بدانچه که خدای تعالی فرموده است و در کلامِ قدیم از آن خبر داده. و دوم صبر است بر طاعت و در احتراز کردن از معصیت تا به سببِ صبرِ آن معصیت از او مُندفع گردد. و صبر است در مصایب تا مستحقِ اجر جزیل شود. سِیُم: بَغَزا و جهاد رفتن است و محاربه با کُفّار به جای آوردن بر نهجِ شرع. چهارم: عدل و انصاف مرعی داشتن است با بندگانِ خدای تعالی.

مرویست که امیر المؤمنین عمر بن الخطّاب رضی الله عنه، در کوچۀ از کوچه هایِ مدینه می گذشت. به گوشش رسید که یکی می نالید و می گفت وای از برایِ مادرِ عمرا! جوابِ خدای تعالی چون خواهد داد که متولّیِ امورِ مسلمانان [37b] شده است. و شغلِ ایشان به گردن گرفته و از حالِ من خبر ندارد که همه شب از غصّه و اندوه خوابم نمی برد. و نزدیک که از غایتِ فقر و افلاس و غمِ اولاد و اطفال هلاک شوم. عمر رضی الله عنه چون این شنید بر در خانۀ آن کس رفت و در بزد. صاحبِ خانه گفت این کیست؟ عمر گفت آن کس که در رعایتِ رعیت مُقصّر است و در محافظتِ ایشان نا تمام. عورتی از خانه به در آمد و بر در بَه اِستاد. عمر گفت فقر و نا تمامیِ تو چیست به من باز گوی تا بدانم. که من نمی دانم که حالِ مردم در خانه ها چگونه است و بر سرِ ایشان چه می گُذرد؟ آن عورت گفت ای عمر رستگاری به یابی اگر خدای تعالی عذرت را قبول کند. عمر چون این سخن بشنید شهقه ای زد و بی خود شد. چون باز آمد گفت ای خواهر بگو که چه حاجت داری؟ گفت اطفال و فرزندانم گُرسنه اند. عمر رضی الله عنه برفت چوالی را پر از آرد کرد و بر دوش گرفت با قوصرۀ خرما بیاورد و عذرخواهی نمود. آن عورت چون به رفق و شفقت او را ملاحظه کرد می گریست و می گفت بعد از تو مسلمانان چون توی از کجا آید. [38a] حق تعالی خلایق را از زندگانی تو محروم مگرداناد. عمر گفت ای خواهر هر حاجتی را که تو را باشد بر

---

[682] علي بن أبي طالب، *نهج البلاغة*، بتصحيح و حواشی دکتر عبد الباقی گلپنارلی، قم، 1981، ص. 389.

من عرض کن که مرا شغلِ مسلمانان در گردن است. شاید حالِ تو را فراموش کنم و روزِ قیامت مرا بدان مواخز گردانند از برای رضای خدای تعالی باید که مرا متنبّه سازی. آن عورت گفت **"لاَ أَنْسَاكَ اللهُ صَنَايِعَ اَلْمَعْرُوفِ"** یعنی خدای تعالی کارهای نیک را از خاطرِ تو فراموش نگرداناد. عمر گفت **"أَللَّهُمَّ إِسْتَجِبْ"** یعنی بار خدایا دعایش را مُستجاب گردان. با وجودِ این همه عدالت و شفقت که با بندگانِ خدای تعالی داشت؛ چنان خایف بود که، در حینِ خلوت و توجّه به حق، دستها را بر سر می زد و می گریست و این بیت را می خواند:

شعر:

لَعَلَّكَ غَضْبَانُ وَ لَسْتُ بِعَالِمٍ   سَلاَمٌ عَلَى الدَّارَيْنِ إِنْ كُنْتَ رَاضِياً

حکایت: آورده اند که امیر اسمعیل مروزی روّح اللهُ روحهٗ چنان عادت داشتی که، در روزهای برف و باران و تگرگ و سرمای سرد سُوار شدی و در میدان به اِستادی تا اربابِ حاجات و مُهمّات، حکایات خود را بر او عرض کردندی و داد مظلوم از [**38b**] ظالم بستدی. بعد از آن از میدان بیرون آمدی و گردِ شهر به گردیدی. و بر فُقرا و مساکین تصدّق کردی و تفقّدِ احوال ایشان می نمودی. و در وقتِ مُراجعت دو رکعت نماز به گزاردی به شکرِ آن که بدان توفیق مُوفّق شد و می گفت **"الحَمْدُ للهِ الَّذِى هَدَانَا لِهَذَا"** که بعضی از شکرِ نعمت امروزیه به جای آوردم. بدو گفتند: ای امیر! عادتِ ملوک و اُمرا نیست که در چنین روزها از خانه بدر آیند. گفت در چنین روزها غُرَبا را دلها اندوه گین و دستها تنگ می باشد. من می خواهم که ایشان را فرحی بخشم و غم و اندوه از دلها و خاطرهایِ ایشان دور و زایل گردانم تا حق تعالی اندوه و کُربتِ آخرت را از دلِ من زایل گرداند و فرج و خلاص بخشد. که رسول علیه السلام می فرماید که **"مَنْ نَفَّسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبةً مِنْ كُرَبِ الدُّنْيَا نَفَّسَ اللهُ عَنْهُ كُرْبَ ةً مِنْ كُرَبِ الآخِرِ ةِ يَوْمَ الْقِيَامَ ةِ"**[683] یعنی هر که وابرد اندوهی را از

[683] مسلم، صحيح *مسلم*، IV، 2074؛ سليمان بن الأشعث أبو داود السجستاني الأزدي، *سنن أبي داود* ، تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، دار الفكر, II، 704، الطبراني، *المعجم الكبير*، XIX، 158؛ البيهقي، شعب *الإيمان*، II، 261.

اندوهای و غمهایِ دنیا از خاطرِ مؤمنی، خدای تعالی وابرد از دلِ او اندوهی را از اندوهایِ آخرت در روز قیامت.

شعر:

کار درویش مستمند برآر   که ترا نیز کارها باشد

[39a] چون مُتّصف شدن به صفتِ عدالت موجبِ سعادتِ دو جهانی بُوَد، خصوصاً ملوک وسلاطین را و به حکمِ **"أَلْمُلْكُ يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَلاَ يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ"** سببِ اِمتداد دولت و اِزدیاد شوکت بُوَد. در آن باب کلام را بسط داده شد به حکایاتِ ملوک و خُلَفاءِ ماضیه تا به سیرت ایشان اِقتِدا نموده رغبتِ بیشتر نمایند. **وَفَّقَهُمُ اللهُ تَعَالَى الإِتِّصَافَ بِهَذِهِ الصِّفَةِ الْمَرْضِيَّةِ بَيْنَ أَهْلِ الْمِلَّةِ الْحَنِيفَةِ وَاللهُ أَعْلَمُ.**

باب شِشُم در بیانِ امر معروف و نهیِ منکر

كَمَا قَالَ اللهُ تَعَالَى: "وَالْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ"[684] یعنی مردانِ مؤمن و زنانِ مؤمِنه بعضی از اینها دوستند مر بعضی را در دین و در عون و نُصرَت. همدیگر را امر می کنند به معروف، یعنی به اِیمان و طاعت. و نهی می کنند یکدیکر را از شِرک و معصیت و شر و آنچه که در شرعِ او را اصلی و اعتباری نباشد. و رسول علیه السلام می فرماید که **[39b] "مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَراً فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الإِيمَانِ "**[685] یعنی حدیث آن است که هر کس از شما که منکری را مشاهده کند و نامشروعی را ملاحظه فرماید, باید که آن را تغیر دهد و منع کند بدست. و اگر بدست نتواند تغیر دادن و منع کردن, به زبان منع کند و تغیر دهد. و اگر به زبان نیز نتواند منع کردن به دل تغیر

---

[684] قرآن کریم، توبة، 71/9.

[685] مسلم، *صحيح مسلم*، I، 69؛ أبو داود، *سنن أبي داود* ، I، 366؛ أحمد بن شعيب أبو عبد الرحمن النسائي، *المجتبى من السنن*، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، حلب، 1986/1406، VIII، 111؛ البيهقي، *شعب الإيمان*، I، 61.

دهد. یعنی به دل آن قول ویا آن فعل را کاره باشد. بعد از آن فرمود که اکتفا کردن به کراهیتِ دل ضعیفترین مرتبۀ ایمان است. **امام محی السُنَّه** علیه الرحمه در کتاب **تعلیق** که مصنّفِ اوست, در توجیه این حدیث می آرد که "حضرتِ رسول علیه السلام بیانِ ضعفِ ایمان نامی می کند. یعنی نهی کننده که بدستِ زبان منع نکردد و اِکتفا نماید ب ه کراهیتِ دل به واصطۀ این است که ایمانش ضعیف است. که اگر ایمانش قوی بودی تحمُّلِ منکر نکردی و به دست و زبان به دفعِ آن اشتغال نمودی." اما **امام قفال** می فرماید که "مراد از این ضعفِ ایمان، رسول علیه السلام بدان اِشارت **[40a]** فرموده است, ضعفِ ایمانِ مردم است. یعنی ایمانِ مردم تا غایتی ضعیف باشد که آن کس را که در کراهیتی پیدا شود، هیچ مددی ومُعاونتی از جانبِ خلایق نبیند. تا آن منکر را به دست و زبان نیز تغیر دهد و او را تنها از قوت و قدرت نباشد که ب ه اِستقلال به دفع آن اِشتِغال تواند نمودن. پس علامت غایت ضعفِ ایمانِ ِ مردم باشد و این خبر اشارت است به فسادِ زمان و قِلّت رونقِ اسلام به واصطۀ اغراضِ مردم از امرِ معروف و نهیِ منکر که افضلِ اعمالند. " و شارح مِشکَات می فرماید که "معنی اضعف الایمان آن است که ثمرۀ این قسم اَقَلّ اَست از ثمرۀ آن دو قسمِ دیگر." و هم می آرد که "امر معروف و نهی منکر بایست عظیم در دین. قوامِ جمیعِ اُمورِ دینی بدوست که اگر عیاذاً بِالله این در بسته شود، عتاب و عقابِ حق تعالی ب ه طریقِ عموم روی نماید و بصالح و طالح فرا رسد. چنانکه حق تعالی می فرماید که "**وَاتَّقُوا فِتْنَةً لاَ تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً**"[686] یعنی ترسید و پرهیزید از فتنه که اصابتِ او خاص نباشد بظالمانِ شما **[40b]** ومرتکبانِ آن معاصی. بلک عام باشد جمیعِ خلایق را. و آن فتنه آن است که از ترکِ امرِ معروف و نهیِ منکر می خیزد. و وجوبِ امرِ معروف و نهیِ منکر در کتاب و سُنَّت و اجماع ثابت و مقرّر است. و جمیعِ اُمّت بر وجوبش متتفقند مگر طایفۀ از رفضه. و مخالفتِ ایشان را اعتباری نیست نزدِ اهلِ علم."

---

[686] قرآن کریم، أنفال، 25/8.

چنانچه امامِ حرمین ابو المعالی بردالله ٌ ضریحهٌ بدان تصریح نموده است. وجوبش نزدِ ما که اهلِ سُنَّت و جماعتیم به شرع است، و نزدِ معتزله به عقل. گفته اند که تغیرِ منکر به دستِ اُمرا راست و به زبانِ عُلما را و به دلِ عامهٔ خلق را. و هم رسول صلوات اللهِ علیه می فرماید که "هیچ قومی نباشد که در میانِ ایشان به معصیت و مناهی مشغول شوند و ایشان قادر باشند بر دفع و تغیرِ آن معاصی و منع کردن. پس تغیرِ آن معنی ندهند و التفات بدان نفرمایند مگر آن که حق تعالی بلای عامی را به فرستد که با گناه و بی گناه. **[41a]** همه بدان بلا و عقاب مبتلا و معاقب کردند." و این حدیث موافقِ آن حدیث است که در صحیحِ بخاری واقع شده است. که مثلِ آن کسی که مداهنه کند در حدود الله و سُستی نماید در امرِ معروف و نهی منکر، همچنان است که مثل آن قومی که در کشتی نشسته باشند و هر یکی جای را اختیار کرده. چنانچه بعضی در زیر واقع شده باشند و بعضی در بالا پر. آن کس که در زیر واقع شده باشد چند نوبت آب برداشته بر آن ها که بر بالا بوده باشند کذراینده باشد. و ایشان از این معنی متأذی شده باشند. پس تَبَری بر دارد و بر این کشتی زند و خواهد که کشتی را سوراخ کند. آنها که در بالا باشند از او پُرسند که چرا چنین می کنی؟ گوید که مرا آب احتیاج است. اگر از بیرونِ کشتی آب بر می گیرم و بر شما می کُذرم، شما متأزی می شوید. می خواهم که بُنِ کش را سوراخ کنم تا آب در آید و مهمِ من ساخته شود. در این صورت اگر طایفهٔ بالا ین دستِ او را بگیرند و او را از آن حرکتِ نا ملایم منع و زجر کنند، هم او خلاص یابد و هم آن طایفه. و اگر مانع [**41b** نکردند و او را بدان شغل باز نگذارند به شومیِ فعلِ او و عدمِ منعِ آن طایفه مجموع هلاک شوند. پس ترکِ امرِ معروف و نهی منکر نمودن، مؤدی به غضب و سخطِ حق تعالی می شود.

حق تعالی خبر می دهد از قومِ داوُد علیه السلام که ایشان را مسخ کرد بصورتِ بوزینه و از قومِ عیسی علیه السلام که آن پنج هزار مرد بودند. چنان که در میانِ ایشان نه زن بود و نه کودک. ایشان را مجموع مسخ کرد به صورت خوک. و حق جلَّ و علا میفرماید: "سببِ مسخِ ایشان نبود

مگر معصیت." یعنی به واصطهٔ امری دیگر نبود. بعد از آن بیان فرمود: آن معصیت را که سببِ لعن و مسخِ ایشان بود و ایشان را بدان مزمّت کرد و گفت **"كَانُوا لاَ يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ "**[687] یعنی ایشان را این صِفت بود که همدگر را منع نمی کردند از مُنکر و نامشروعی که مُرتکبِ آن می شدند. بدان سبب مستحقِ عذاب و عقاب گشتند. و به بلای مسخ و تبدیلِ صورت مبتلا شدند. و باز بر سبیلِ تعجب از فعلِ ناپسندِ ایشان خبر می دهد که **"وَلَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ "**[688] یعنی **[42a]** واللهِ که بد بود این که ایشان می کردند که مانع نمی گشتند همدیگر را. و راضی می شدند بدان فعلهای ناپسند و تغافُل می نمودند.

صاحبِ کشّاف رحمت الله علیه می فرماید که "وا حسرتا بر مسلمانان به سببِ اعراض نمودن از نهی همدیگر و باک نداشتن و اهتمام ننمودن در آن باب. و می گوید: آن طایفه که این چنین کنند گویا که از ملّتِ اسلام نیستند. زیرا که این همه مبالغه ها که در این باب در قرآن آمده است، ایشان می خوانند و می دانند و از فرمودهٔ حق عدول نمایند. " هذا کلامُهُ: "امّا می باید که قصدِ امرِ معروف تحصیلِ رضایِ خدای تعالی و اعزازِ دین باشد تا حق تعالی او را نُصرت دهد. و آنچه که بر او واجب است منع و زجر است چنانکه گُذشت. اما اگر شنونده ترکِ معصیت نکند، امر کننده بدان مواخذ نگردد. و آن که متمکّن باشد و قدرتِ امر و نهی داشته باشد و بی عذری ترک کند و بدان التفات ننُماید، آثم و عاصی گردد. و گاه باشد که فرضِ عین گردد بر کسی ب ه سببِ انکه غیر از او کسی دگر متلع نباشد بر آن منکر, یا اگر دِگران نیز دانند اما غیر از او دیگری را قُدرتِ منع و **[42b]** تغیر نباشد. و شرط نیست که آمِر و ناهی کامِلُ الحال باشد. زیرا که بر او دو چیز واجب است: یکی آن که مقتضای امر و نهی را به نسبت با نفسِ خود به جای آرد، دوم آنکه به نسبت با دیگری هم مرعی دارد بَآنکه او را امر و نهی کند. چون از این دو واجب است: یکی را ترک

---

[687] قرآن کریم، مائدة، 79/5.

[688] قرآن کریم، مائدة، 79/5. در متن اشتباهاً (یعملون) نویشته شده است.

کُند و بہ خلل آرد بر او مُباح نیست که آن دیگر را نیز بہ خلل آرد. و هم نباید دانستن که کسی که امر و نهی می کند می باید که عالم باشد. و علم مختلف می شود ب ه اِختلاف چیزها تا اگر از واجباتِ ظاهره باشد چون نماز و روزه و زکا ت ویا از محرّماتِ مشهوره، چون زنا و خمر و سرقه که همه مسلمانان بدان عالمند. پس همه را رسد امر و نهی کردن. و اگر از دقایقِ اقوال و افعال باشد ویا از آن چیزی باشد که بہ اِجتهاد تعلّق داشته باشد عوام را روا نباشد در آن باب مدخل نمودن و انکار بہ ظهور آوردن؛ بلکِ در آن باب خوض نمودن و امر و نهی کردن بہ عُلما تعلّق دارد ویا بدان کس که علما او را تعیین فرماید و تعلیم دهند. بعد از این مخفی نماند که آمِر و ناهی می باید که **[43a]** طریقِ رفق و مدارا مرعی و مسلوک دارد. زیرا رفق بہ تحصیل مطلوبِ اقرب است. و تأثیرِ آن در نفوس اوقع و نیز باید که اولاً در خلوت او را نصیحت فرماید که پندی که بَسِر می باشد زود مقبول می اُفتد.

قَالَ الشَّافِعِي رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: "مَنْ وَعَظَ أَخَاهُ سِرًّ ا فَقَدْ نَصَحَهُ وَزَانَهُ وَمَنْ نَصَحَهُ عَلاَنِيًّةً فَقَدْ فَضَحَهُ وَشَانَهُ"[689] یعنی, هر که پند دهد برادرِ مسلمان را در سر و عیب او را در خلوت بدو باز نماید ب ه درستی که او را نصیحت کرده باشد و آرایشی بخشیده. و هر که پند دهد برادرِ مسلمان را در آشکاره، بہ درستی که او را فضیحت کرده باشد و معیوب ساخته. و هر که رفق و تلطّف اولا بگذارد و ابتدا بہ اِیذایِ مسلمانان مشغول شود، همچنان باشد که خون را بہَ بَول شسته و هیچ عاقلی این چنین نکند. و حکمت در رفق و تلطّف آن است که نفس را با مناهی و معاصی ب ه واسطۀ اِعانتِ شیطان و میلانِ طبع, اُلفتی پیدا می شود و اُنسی حاصل می گردد و ترکِ مألوفات شاق می باشد. پس وظیفه آن است که بہ طریقِ رفق و مدارا او را **[43b]** از آن حال باز آرند. و هرگه که نه در خلوت باشد از اقرانِ ِ خودش عار آید و نصیحت بہ سُهولت در او اثر نکند. و حق تعالی انبیا را بہ تقدیم و لطف و رفق امر کرد و ارشاد فرمود. زیرا که نفوسِ بشری بہ اَنواعِ امراضِ معاصی و مناهی

---

[689] البیهقي، *شعب الإیمان*، IX، 140.

گرفتارند. پس انبیا را که طبیبانِ الاهی اند به مُعالجهٔ این امراض ارسال فرمود و قانونِ مُداوای این علَل که آن کُتُبِ سماوی ست بدیشان فرستاد؛ و از برای هر علّتی از عِللِ معاصی شربتی از دار الشفای **"وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ"**[690] تعیین فرمود و ایشان را تعلیم کرد که بر سرِ بیمارانِ گُنه و معلولانِ معاصی چگونه روند، و تشخیصِ امراضِ ایشان بچه وجه کُنند. چنانچه موسی و هَرون را علیهما السلام ب ه سوی فرعون فرستاد که به انواعِ امراضِ مخوفهٔ کُفر و علّتِ مُهلِکهٔ دعویِ رُبوبیت مُبتلا بود؛ و عدمِ خلاصش معلومِ آن حضرت بود. فرمود که **"فقُوَلاَ لَهُ قَوْلاً لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى"**[691] یعنی بگوید فرعون را آنچه حق است گفتنِ نرم، شاید که پند گیرد و سخن قول کند یا بترسد. اشارت است بدان که چون درِ نصیحت رفق و تلطف مرعی می باشد، تأثیر آن بیشتر[**44a**] می باشد. اگرچه به حقیقتِ امر و نهی کننده مُحِب و غمخوارِ شخص است امّا چو منعش می کند از آنچه که مرغوب و مطلوبِ نفس است بر او شاق می نماید.

محقّقان گفته اند: **"مَنْ أَحَبَّكَ نَهَاكَ وَمَنْ أَبْغَضَكَ أَغْرَاكَ"** یعنی آن کس که ترا دوست می دارد ترا از افعالِ ناپسند باز می دارد. و آن کس که ترا دُشمن می دارد بر افعال و اقوال و نا شایست ترا می گمارد. مرویست از امیر المؤمنین علی کرّم الله وجهُ که گفت "بیاید بر مردمان زمانی که از ده قسم نه قسمش مُنکرِ حق کُفتن باشد" ولله اعلم و احکم.

باب هفتم در بیانِ فضیلت علم

قَالَ اللهُ تَعَالَى: "يَرْفَعُ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا اَلْعِلْمَ دَرَجَاتٍ" [692] عبدالله بن عبّاس رضی الله عنهُما می گوید که "درجاتِ علما بالای درجاتِ جمیعِ مؤمنان باشد به هفتصد درجه. در میانِ هر دو درجه از آن درجها پانصد ساله راه باشد. **وَقَالَ رَسُولُ اللهِ عَلَيْهِ السَّلاَمُ: " أَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ**

---

[690] قرآن کریم، إسراء، 82/17.

[691] قرآن کریم، طه، 44/20. در متن (وقولا...) استنساخ شده.

[692] قرآن مجادلة، 11/58.

اَلأَنْبِيَاءِ"[693] یعنی علما وارثانِ پیغمبرانند. و معلوم و محقق است **[44b]** که هیچ مرتبهٔ افرادِ انسانی را بالاتر از مرتبهٔ نبوّت نیست. پس هیچ شرفی بالاتر از شرفِ وارثانِ ایشان نباشد. و آن کشفِ احکام الله است و رسانیدنِ آن است با بندگانِ خدای تعالی. و هم رسول علیه السلام می فرماید که **"فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِي عَلَى أَدْنَا رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِي "**[694] یعنی فضل و شرفیست عالم بر عابد همچنان است که فضلِ من بر کمترین مردی از اصحابِ من. و هم رسول صلوات الله می فرماید که "روزِ قیامت خدای تعالی سه طایفه را شفیع گرداند از برای گناهکارانِ اُمّت. اوّل انبیا را که ایشان بر همه مقدّم اند به حسبِ رُتبت. بعد از آن علما را, بعد از آن شُهدا را. " ببین که چه مرتبه باشد که در یلی ؟ مرتبهٔ انبیا و بالای مرتبهٔ شُهدا باشد, با وجودِ فضل و کمالی که شهدا هست. و هم در حدیثِ نبوی واقع است که "یک ساعت که عالمی تکیه کند بر بسترِ خود و فکر کند در علمِ خود بهتر است پیشِ خدای تعالی از عبادتِ هفتاد سالهٔ عابد." و آیات [و] اخبار در این باب بسیار است. امّا می باید که عالم از علمِ خود بی نصیب نماند که **[45a]** رسول علیه السلام می فرماید که **"أَشَدُّ النَّاسِ عَذَاباً يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمٌ لَمْ يَنْفَعْهُ اللهُ بِعِلْمِهِ"**[695] یعنی سختترینِ مردم از رویِ عذاب در روزِ قیامت عالمی باشد که خدای تعالی او را از علمِ او بهره نداده باشد و با علم عمل بجای نیاورده باشد.

در حدیثِ دیگر آمده است که رسول علیه السلام می فرماید که **"صِنْفَانِ مِنْ أُمَّتِي إِذَا صَلَحُوا أَصْلَحَ النَّاسُ وَإِذَا فَسَدُوا أَفْسَدَ النَّاسُ الأُمَرَاءُ وَالْفُقَهَاءُ"**[696] یعنی دو طایفه اند از اُمّتِ من که چون ایشان بصلاح باشند جمیعِ مردم بصلاح باشند؛ و چون ایشان بفساد آیند جمیعِ مردم بفساد آیند. و

---

[693] أبو داود، *سنن أبي داود* ، II، 341؛ الترمذي، *سنن الترمذي*، V، 48؛ عبد الله بن عبد الرحمن أبو محمد الدارمي، *سنن الدارمي*، تحقيق: فواز أحمد زمرلي، بيروت، 1407، I، 110.

[694] الترمذي، *سنن الترمذي*، V، 50؛ الدارمي، *سنن الدارمي*، I، 100؛ الطبراني، *المعجم الكبير*، VIII، 233.

[695] الطبراني، *المعجم الصغير*، تحقيق: محمد شكور – محمود الحاج أمرير، بيروت، 1985/1405، I، 305؛ البيهقي، *شعب الإيمان*، II، 284؛ أبو عبد الله القضاعي، *مسند الشهاب*، II، 171.

[696] الهندي، *كنز العمال*، VI، 46.

آن دو گروه اُمرا اند و فقها، یعنی عُلما. امّا بباید دانستن که علم، در حدِّ ذاتِ خود از اشرفِ صفات و اَعِزِّ کمالات است. و به وَصیلهٔ وی به مقاصدِ کمالاتِ دینی و دُنیوی می توان رسیدن.

قَالَ النَّبِی عَلَیْهِ السَّلاَمُ: "إِنَّ الْحِكْمَ ةَ تَزِيدُ لِلشَّرَفِ شَرَفاً وَتَرْفَعُ الْمَمْلُو كَ حَتَّى يُدْرِ كَ مَدَارِ كَ الْمُلُوكِ"[697] یعنی بدرستی که علم و حکمت زیاده می گرداند از برای شریف شرف **[45b]** و بزرگی و بر می دارد درمِ خریده گان را. اما اینکه در می یابند آن منازل و مراتب را که ملوک در می یابند.

حاصلِ این حدیث آن است که اگر کسی صاحبِ مرتبه و منصب باشد و بشرفِ علم نیز مشرّف و مزیّن گردد، هرآینه بزرگِ او زیاده بر آن باشد که اول بود. و از آن بزرگتر و بهتر نماید که سابقا می نمود. و غلامان و بندگان بی وجود را که ایشان را در نظر مردم هیچ وقعی و حرمتی نمی باشد چون از علم و دانش بهره ور می گردند به مقاصد و مراتبِ اُمرا و ملوک می رسند. و به هر منصب و مرتبه که توجّه می نمایند بسهولت بدست می آرند. و همه کس می گزیند که چون بزیورِ علم آراسته و پیراسته است گرچه جلالت و رفعت نصب ندارد. اما بحکم: **"الشَّرَفُ بِالْعِلْمِ وَالأَدَبِ لاَ بِالأَصْلِ وَالنَّسَبِ"** این حدیث اشارت است به ثمره و نتیجهٔ علم در دنیا. **"وَلاَ شَكَّ أَنَّ الآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَى" قَالَ عَلِی رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ:**

"ما الْفَخْرُ اِلاَّ لأَهْلِ الْعِلْمِ إِنَّهُمْ عَلَى الْهُدَى لِمَنِ اسْتَهْدَى أَدِلاَّءُ

وَوَزْنُ كُلِّ امْرِىءٍ مَا كَانَ يُحْسِنُهُ [46a] وَالْجَاهِلونَ لأَهْلِ الْعِلْمِ أَعْدَآُ

فَفُزْ بِعِلْمٍ تَعِشْ حَياًّ بِهِ أَبَداً فَاالنَّاسُ مَوْتَى وَأَهْلُ الْعِلْمِ أَحْيَاءُ"

مرویست از ابنِ عبّاس رضی الله عنهما که گفت "حق تعالی سلیمان علیه السلام را مخیّر گردانید در میانِ علم و مال و ملک. سلیمان علیه السلام علم را اختیار کرد بسببِ عُلُوّ همّت و کمالِ درایت و فطانتِ او. خدای تعالی مجموع را بدو ارزانی داشت. یعنی هم علمش بداد و هم مال و ملک." از عبدالله بن مبارک رحمت الله پرسیدند که آدمیان کیانند؟ گفت "علما." امام محمد

---

[697] أبو نعيم أحمد بن عبد الله الأصبهاني، *حلية الأولياء وطبقات الأصفياء*، بيروت، 1405، VI، 173؛ الهندي، *كنز العمال*، X، 257.

غزالی رحمت الله علیه در احیاء علوم دین می آرد که "عبدالله مبارک غیر عالم را از جملۀ آدمیان نشُمُرد و از زمرۀ ایشان حساب نکرد. زیرا که خاصیتی در انسان هست که بسببِ آن خاصیتِ انسان از سایر بهایم ممتاز می شود, و بسببِ آن خاصیت او را شرافتی بر جمیعِ حیوانات ظاهر می گردد. و مقرر است که آن شرفیت بسببِ قوّتِ جیسمانی نیست. زیرا که اُشتُر اقوّاست از او. و بسببِ بزرگیِ بدن نیست. زیرا که فیل از او بزرگترست. و بواصطۀ شجاعت نیست زیرا که شیر از او دلیرتر است. و ببسیار خوردن نیست. زیرا که شکمِ اُشتُر از شکمِ او بزرگتر است. و به جهتِ **[46b]** کثرتِ مباشرت و مجامعت نیست. که گنجشک با وجودِ صِغَرِ جثّه و ضعفِ بدن از او قادرتر است در آن فعل. پس معلوم شد که آن شرفیت به واسطۀ علم است. و انسان به علم است که موجبِ شرفیت و امتیازِ او است از غیر. و سایر حیوانات با وجود قوت و بزرگی بدن موطیع و منقاد او می شوند. و از او در بیم و هراس می باشند. و این بسببِ آن است که احساسِ علم و دانشِ او می کنند و در می یابند که به اَنواعِ تدبیر و حِیَل بر ایشان غالب است. و می تواند ایشان را به دانش رامِ خود ساختن و به دست آوردن لاجرم یا اطاعت می نمایند یا فرار.

حکایت: آورده اند که در زمانِ مأمونِ جلیفه رحمت الله علیه نقل کردند که در هندستان میوه است که مرده بدآن میوه زنده می شود. و بواسطۀ آن میوه او را حیاتِ حقیقی حاصل می آید. چون این خبر به سمعِ خلیفه رسید، از استعجاب و استغرابِ این معنی اهمال نه ورزید و قاصدی را بزانجا فرستاد تا بر حقیقتِ حال مطلع گردد **[47a]** و تحقیقِ این معنی کند و خبر باز آرد. چون قاصد آنجا رسید، هرچند که تفتیش و تفحُّس می نمود از تحقیقِ این معنی کسی نشان نداد. چون زمان مُمتد شد و تفحُّس بغایت رسید، پیشِ یکی از عُلمای هند رفت و ماجرا را بر وی عرض کرد. آن عالم در جواب گفت که تعبِ بسیار کشیدی و رنجِ بسیار بُردی. تو را بر حقیقتِ این سخن مطالع گردانم. بدانکه این سخن از قبیلِ رموز و عشارتِ عُلمای هند است در بیانِ فضلِ علم و حکمت. زیرا که جاهل چون خالی و عاریست از معارفِ الهی و علوم حقیقی، بحقیقت مرده است. تا

وقتی که تعلُّمِ علوم کند و از تناوُل ثمرهٔ علمی. او را حیوتی حاصل گردد و زنده شود. پس علما به منزلهٔ درختِ میوه دارند و ثمرهٔ ایشان که علم است مانند روح و حقیقت است. بر این تقدیر این سخن راست باشد. زیرا که مرده جهل به ثمرهٔ علم حیوهٔ می یابد و زنده می شود. ولهذا قیلَ

شِعر:

حَيوةُ الْقَلْبِ عِلْمٌ فَاغْتَنِمْهُ   وَمَوْتُ الْقَلْبِ جَهْلٌ فَاجْتَنِبْهُ

فصل: چون شمّهٔ از فضلِ علم و علما بیان کرده شد. بدانکه آموختنِ اعتقادِ صحیح **[47b]** برنهجی که کتاب و سُنّت به آن دارد شده است. فرضِ عین است و همچنان تعلیمِ احکام ظاهره. وضوه غُسل و نماز و روزه و زکیات فرضِ عین است. گفتیم احکامِ ظاهره؛ زیرا که دانستنِ دقایق مسایل که زیاده به آن احتیاج نمی باشد و واجب نیست. و هر کسی که صنعتی و شُغلی دارد او را لابّد است از شناختنِ احکامِ آن شُغل. تا صحیح را از فاصد بشناسد و حلال را از حرام باز داند. و به واصطهٔ جهل درِ خسارتِ دُنیوی و ندامتِ اُخروی نیُفتد. مثلا تاجر را ناچار از شناختنِ بیع و شرا و آنچه بدان تعلّق دارد. و همچنان صاحب هر صنعتی باید که احکامِ ظاهرهٔ غالبه که به شُغلِ او تعلّق دارد بداند. و پادشاه و امیر نیز بعد از شناختنِ احکامِ ظاهرهٔ عبادات باید که با خبر باشد. از احکام شرعیه تا در حینِ فصلِ خصومات و محاکمات حق را در مرکزِ خود قرار تواند داد. و همچنان می باید که خبیر باشد بعلمِ حرب و مقاتله که با کُفّار در غز و جهاد ویا با اهلِ بغی یا بسببِ دفعِ سائل واقع می شود تا مسلمانان سالم بمانند. و نفعِ علمِ سلاطین خصوصا در این باب به عُمومِ خلایق می رسد. و این صفت در استحقاقِ **[48a]** سلطنت دخل تمام دارد. و از شرایتِ صِحَّتِ امامت است چنانکه گدشت. و نیز حق تعالی در قصّهٔ طالوت شرفیتِ علم را باز می نماید و بسببِ علمِ او را ملک و دولت روزی می گراند. و این انچنان بود که

طایفهٔ از بنی اسرایل از پیغمبرِ خود در خواستند که دعا کند تا حق تعالی به ایشان پادشاهی و ملِکی دهد تا در ظلِّ حفظ و نسق و شوکت و حشمتِ او در آیند. و با کُفّار به جهاد و

مُقاطله اشتغال نمایند. زیرا که غزو و جهاد بی حاکمی و مطاعی صورت نمی پزیرد و نظام نمی گیرد. و این در خواست به سببِ آن بود که کُفّار بر ایشان غالب شده بودند. و ایشان را از اواطنِ خود مهجور ساخته و اولادِ ایشان را اسیر کرده. پس چون پیغمبرِ ایشان که بزبانِ عبرانی نام او شموئل بود و بزبان عربی اسمعیل؛ دعا کرد حق تعالی دعای او را مُستجاب گردانید. و بزو وحی فرستاد که طالوت ملکِ ایشان بود. و طالوت در میانِ ایشان فقیر و حقیر بود. بعضی گفته اند که مُکاری بود و بعضی گفته اند دبّاغ بود و گفته اند سقا بود ولاکِن عالم بود. چون بنی اسرائل **[48b]** این سخن از پیغمبرِ خود بشنیدند بر طبعِ ایشان ناخوش آمد و زبانِ طعن دراز کردند و گفتند او از کجا و این منصبِ عالی از کجا. و او چه لایقِ آن است که بر ما پادشاهی کند. ما سزاوارتریم به مَلِک و پادشاهی. زیرا که او به نسبِ مال به ما نمی رسد و ما این هر دو داریم. امام فخر الدینِ رازی در تفسیرِ کبیر می آرد که "سببِ قبول ناکردنِ بنی اسرائل سلطنتِ طالوت را آن بود که نُبُوّت در سبطِ لاوی بن یعقوب بود که موسی و هرُون از آن سبط بودند. و مملکت و سلطنت در سبطِ یهودا بود. داوُد و سلیمان از آن سبط بودند. و طالوت از هیچ کدام از اینها نبود بلک از سبطِ بنیامین بود. پس گفتند ما سزاوارتریم. دیگر اِنکه او فقیر است، مال ندارد و ملک را از مال ناگزیر است. پس پیغمبرِ ایشان به اِشان گفت چنان که حق تعالی خبر می دهد که **"إِنَّ اللهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ"**[698] یعنی بدرستی که برگزیده است خدای تعالی او را بر شما و زیاده گردانیده است او را از رویِ فضیلت در علم و جسم. زیرا که مردی جسیم بود و عالم بود، خصوصاً **[49a]** به امورِ حرب. پس به اِیشان باز نمود که اگر چه از خاندان و سبطِ نُبُوَّت و سلطنت نیست و شما بدین دو صفت بر او راجحید، اما او را دو صفت هست که شما را نیست. و آن علم و قُوّت است. و این دو صفت انسب اند در استحقاقِ سلطنت و مملکت از آن صفتها که شما دارید. زیرا که علم و قوت از کمالاتِ ذاتیهٔ حقیقیه اند بخلافِ مال و منصب. به واصطهٔ اِنکه بزین دو صفت

---

[698] قرآن کریم، بقرة، 247/2.

بمال و جاه بدین دو فضیلت و خصلت متصف نمی توان شد. دیگر آنکه این دو صفت را که علم است، بقواعدِ حرب و قوتِ جسمانیست، انتفاع از برای مصالحِ بلاد و عباد و اکثر است از انکه شما دارید. پس بسببِ شرفیتِ علم و قوتِ سلطنت بر او مقرر شد. و چون نتوانستند منعِ فضیلتِ علم کردن در مقامِ اطاعت و انقیاد در آمدند و مُلک بدو مُسلم داشتند.

اکنون بر اهلِ بصیرت مخفی نیست چون علم وفضیلت در اصتحقاقِ مناصب و مراتب دخلِ تام دارد. و بواصطهٔ او شخص مُصتحقِ ملک و دولت می کرد. و اگرچه از نصلِ ملوک و سلاطین نبوده باشد. پس اگر جلالتِ نسب و رفعتِ حسب با علم و ادب انضمام پزیرند و مجتمع کردند **[49b]** یقین که مستحق به اِین صفات در استحقاقِ مملکت اولی و احقّ خواهد بود. واللهُ اعلم.

باب هشتُم در بیانِ مُشاورت کردن و فوایدِ آن

قَالَ اللّٰهُ تَعَالَی: **"وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ "**[699] حق تعالی مصطفی صلوات الله علیه میفرماید که مشاورت کن با مؤمِنان یعنی در آنچه که وحی بدان منزل نشده باشد تا استظهاری و قوتی بسببِ رایِ ایشان تُرا حاصل شود و خاطرِ ایشان نیز خوش گردد. بسببِ آن که منازل و مراتبِ خود را بلند بینند و خود را مستحقِ مشاورتِ تو دانند. اگر چه حضرتِ رسول صلّ الله علیه بعقلِ کامل و فکرِ صآیب از میانِ جمیعِ خلایق مُختار و ممتاز بود, اما حق تعالی او را بمشاورت با اصحاب امر فرمود تا دیکران به وی اقتدا کنند، و از فایدهٔ جلیله و منفعتِ عظیمهٔ مشاورت بهرمند گردد. و مشاورت نمودن در اُمور بر رسول واجب بود، اما بر دیگران واجب نیست. چنان که امرِ معروف و نهیِ منکر بر او واجب بود اگرچه بیم و **[50a]** هلاک نفسِ مبارکش می بود و بر دیگران در چنان محل واجب نیست. و صاحبِ کشّاف رحمت الله علیه نقل می کند از بعضی که سببِ امر به مشاورت آن بود که، رسمِ ساداتِ عرب و بزرگانِ ایشان آن بود که اگر کسی با ایشان در کاری

---

[699] قرآن کریم، آل عمران، 159/3.

مشاورت نمی کرد و التفات نمی نمود، ایشان را سخت می آمد. پس خدای تعالی رسول را به مشاورت امر فرمود تا استقلالِ رسول برای خود بر ایشان سخت نباشد. فایدۀ دیگر در مشورت بردن آن است که موجبِ زیادتی محبّت می باشد و درِ ملامتِ اصحاب هم بسته می شود. تا اگر مقصود آن چنان که خاطر خواهد روی ننماید و مُیسّر نگردد ایشان زبانِ طعن نتوانند دراز کردن. زیرا که بمشورتِ ایشان بوده است و رسول علیه السلام می فرماید که مشاورت نکنند با همدیگر هیچ قومی مگر آنک خدای تعالی ایشان را هدایت کرامت نفرماید و راهِ راست بدیشان ننماید. چون حق تعالی رسول را بمشاورت امر فرمود آخر گفت **"فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ"**[700] یعنی چون بعد از مشاورت عزم نمای بشروع کردن در کاری توکّل بر خدا کن؛ نه بر اصحاب و آنکسان که **[50b]** مشاورت با ایشان کرده تا آنچ صلاح و نفح تو در آن است خدای تعالی روزی تو گرداند.

و هم رسول علیه السلام می فرماید که "بدبخت نشد هیچ بنده بسببِ مشاورت بُردن، و نیک بخت نشد هیچ بنده بسببِ خودرای.

در حکمتِ یونانیان آوُرده اند که اَرسطاطالیس ذوالقرنین را گفت اگر تو را کاری پیش آید و در آن کار با بندۀ زنگی مشاورت نمای بهتر باشد که بخود رای در آن کار شروغ نمای. ذوالقرنین گفت اگر من صوابِ آن کار دانم و بر صلاح و فسادِ آن مطالع باشم به دیگری مشورت چرا برم؟ اَرسطاطالیس گفت چند آن مشورت کن که آن صواب که تو می بینی بزبانِ دگری هم برآید تا برکتِ مشاورت به تو در رسد و شرِ خودرای از تو مُندفِع گردد. ازینجا است که رسول علیه السلام میفرماید که **"مَا خَابَ مَنِ اسْتَخَارَ وَلاَ نَدِمَ مَنِ اسْتَشَارَ"**[701] یعنی زیان نکرد هر که استِخارت بکار داشت و پشیمان نشود هر که مشورت خاست. **عمر بن الخطاب** رضی الله عنه گفت "در کاری که استخاره کرده می باشم **[51a]** دِگر مرا هیچ نگرانی نمی باشد در شروع نمودن در آن کار و این

---

[700] قرآن کریم، آل عمران، 159/3.

[701] مالك بن أنس أبو عبد الله الأصبحي، *موطأ الإمام مالك رواية محمد بن الحسن*، تحقيق: تقي الدين الندوي، دمشق، 1991/1413، III، 411؛ الطبراني، *المعجم الصغير*، II، 175؛ أبو عبد الله القضاعي، *مسند الشهاب*، VII، 2؛ الهندي، كنز العمال، VII، 1393.

کار." رسول علیه السلام می فرماید که "پشیمان نشود مشورت کننده زیرا که کاری که بمشورت دیگری کنند اگر راست نیاید پشیمان نشود. بسببِ آنکه ندامت و پشیمانی بر فعل خود می باشد و در صورتِ مشورت اگر چه فعل از او صادر می شود و مباشر او است. اما چون دِگری فرموده است بحقیقت همچنان است که فعلِ فرماینده و کنندهٔ آن فعل را زیاده ندامت و پشیمانی نمی باشد." و هم رسول علیه السلام میفرماید که "**أَوَّلُ الْحَزْمِ المَشْوَرَةُ**" یعنی اول اُستُوار کاری مشورت است. و هر که خواهد که در کاری طریقِ احتِیاط بجای آرد و جانبِ استحکامِ آن شغل را رعایت فرماید، شرط اول آن است که با دوستانِ زیرک و یارانِ عالم و ناصح مشورت کند. و آنچه رایِ ایشان مصلحت بیند و عقلِ آن را قبول کند بر صفحهٔ دل و صحیفهٔ خاطر گُمارد و سرمایهٔ آن بازار شناسد. زیرا که هیچ مصباحی ظُلُماتِ حوادث را چون رایِ روشنِ پیرانِ جهان دیده نیست. و هیچ گره گُشای عُقدهٔ وقایع را چون **[51b]** تدبیرِ اربابِ خرَد نیست.

در بعضی از تواریخ آمده است که پیش از ظهورِ اسکندر ملوکِ عجم از پادشاهانِ روم و مغرب خراج استندی. چون در روزگارِ دارا، اسکندر پادشاهِ روم شد دارا از وی خراج طلب کرد، امتناع نمود و با دارا محاربت کرد و بر وی ظفر یافت. و دارا بر سرِ خصومت می بود. با اِنکه بعضی از نزدیکان دارا را بکشتند بعد از آن اسکندر بر ممالک عالم متولی شد. و ملوکِ عالم مسخر و مُطیعِ او شدند. پس نامه بنویشت به وزیرِ خود آرسطاطالیس که مُقتدای حُکماء عالم است. و گفت که من جملهٔ پادشاهانِ عالم را قهر کردم و همه را در قیدِ عُبودیت و طوقِ اطاعت داری خود آوردم و فرزندانِ ایشان را اسیر کردم. اما ترسم که اگر یکی از ایشان پادشاهِ جهان شود بَاِنتقام رومیان مشغول شوند. و این معنی سببِ خرابیِ مسکن و وطنِ ما گردد. اکنون اگر صواب بیند این بقیه را بَاَسلاف الحاق کُنم و رویِ زمین را از شرّ و فتنهٔ ایشان پاک گردانم. اَرسطاطالیس در جواب نامه نویشت که همچنان که تن را از **[52a]** دل دل را از جان گُزیر نیست. جهان را از جهانبان استغنا نیست. زیرا که انتظامِ عقدِ اجتماع جز بسیاستِ صاحب ایالتی حاصل نشود. و اصنافِ فساد و عناد و

انواعِ لجاج و عناد جز به قهر و قوّتِ پادشاهان مُندفع نگردد. و اگر اولادِ پادشاهان را هلاک کنی مُحتاجِ آن گردی که مُلک را تفویض کنی به نا اهلان. و چون نا اهل مستولی شود مضرّتِ آن پیش از جمله مضرّتها باشد. پس مسلحت آن است که هر طرفی یکی از ایشان مُفوّض گردد تا ایشان با یکدِگر در معاندت اُفتد و قصدِ روم نکنند. اسکندر آن رای را صواب دید و هر طرفی را به یکی ازیشان تفویض کرد. و ایشان را ملوکِ توایف نام کرد و از برکتِ مشورت آنچه از آن می اندیشید و می خوفید ظاهر نشد و ملک از فتنهٔ اعدا سالم بماند.

باب نهُم در بیانِ حسن خُلق و حلم و رفق و عفو مع القُدرهٔ

قَالَ اللّٰهُ تَعَالَی **وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ**[702] استاد ابن حبیب رحمت الله علیه میفرماید که حق تعالی بعضی از انبیا بیشتر ذکر کرده بود و از کمالاتِ ایشان وصف چند باز نموده. ومصطفی [52b] را صلوات الله علیه امر فرموده بمُتابعتِ ایشان در آن صفاتِ مزکوره چنانکه فرمود: **"أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللهُ فَبِهُدَيهُمُ اقْتَدِهْ"**[703] یعنی آن گروه انبیا آن کسانی اند که حق تعالی راه نموده است ایشان را. پس به هدایتِ ایشان اقتدا کن و ایشان را پی روی نمای. و در این قول امر است بمکارمِ اخلاق پس هم چنان است که مصطفی را علیه السلام امر فرموده است به توبهٔ آدم و شکرِ نوح و وفایِ ابراهیم و وعدِ اسمعل و حلمِ اسحق و حسن ظنِّ یعقوب و احتمالِ یوسف و صبرِ ایوب و انابتِ داوُد و تواضعِ سلیمان و اخلاصِ موسی و عبادتِ زکریا و عصمتِ یحیی و زهدِ عیسی صلوات الله علیهم اجمعین. چون مصطفی صلوات الله علطه این مجموع بجای آورد و اینها از مکارم اخلاق بودند حق تعالی او را ثنا فرمود و گفت **"إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ"**[704]

---

[702]قرآن کریم، قلم، 4/68.

[703]قرآن کریم، أنعام، 90/6. تمام آیه چنین است: أُولئِكَ الَّذينَ هَدَى اللّهُ فَبِهُديهُمُ اقْتَدِهْ قُلْ لَا اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرَى لِلْعَالَمِينَ.

[704]قرآن کریم، قلم، 4/68.

از ابو بکرِ ورّاق رحمت الله علیه پرسیدند از مکارم اخلاق گفت **"كَفُّ الأَذَى وَبَذْلُ النَّدَى وَمُخَالَفَةُ الْهَوَى"** یعنی بازداشتن رنج و آزار است از بندگانِ خدای تعالی و جود و احسان را **[53a]** شعارِ خود ساختن و مخالفتِ هوای نفس کردن. از ذُو النونِ مصری علیه الرحمه پرسیدند از مکارم آخلاق گفت این است که حق تعالی میفرماید که **خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ**[705]

قَالَ الشَّاعِرُ فِي هَذَا الْمَعْنَى:

"خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ كَمَا أُمِرْتَ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

وَلِنْ فِي الْكَلاَمِ لِكُلِّ الأَنَامِ فَمُسْتَحْسَنٌ عَنْ ذَوِي الْجَاهِ لِينَ"

رسول علیه السلام از جبرایل پرسید که آن عُرف چیست که حق تعالی مرا بدان امر فرموده است؟ جبرایل علیه السلام آن را تفسیر کرد و گفت یعنی عفو کن آن کس را که بر تو ظلم کرده است. و نیکو به پیوند آن کس را که از تو بُریده است . و اِنعام کن با آن که تُرا محروم گردانیده است. و نیکوی کن با آن که با تو بدی کرده است. و اِنعام کن با آن که ترا محروم گردانیده است. جعفر بن محمد بن علی بن حسین رضی الله عنهم فرمود که حق تعالی مصطفی را بمکارمِ اخلاق امر کرد چنانچه آیت کریمۀ: **"خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ"**[706] بد آن ناطق است. **[53b]** و مصطفی علیه السلام بدین ماموراتِ امتثال نمود آمرش فرمود که بدی را به نیکی مکافات کند. **كَمَا قَالَ جَلَّ وَعَلَى** : "**إِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ**" [707]چون دراین صورت نیز فرمان بُرداری بجای آورد حق سبحانه و تعالی او را ستایش نمود و فرمود که **"إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ"**[708] و امورِ بندگانِ خود را بدو واگُداشت و جمیعِ اُمّت را در افعال و اقوال و احوال بمُتابعت و فرمان

---

[705] قرآن کریم، أعراف، 199/7.

[706] قرآن کریم، أعراف، 199/7.

[707] قرآن کریم، فصّلت، 34/41.

[708] قرآن کریم، قلم، 4/68.

بُرداریِ وی امر فرمود. کَما قالَ فی کُتابِهِ الکریم: **"وَمَا آتَيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا"**[709] وهیچ پیغمبری را این دولت میسّر نشد و این سعادت روی ننمودی چنانکه به لفظ گوهرنثارِ خود فرمود که **بُعِثْتُ لِتَمَامِ مَكَارِمِ الأَخْلَاقِ ومَحَاسِنِ الأَفْعَالِ**[710] یعنی فرستاده شدم تا خویهایِ نیکو و فعلهایِ پسندیده را با تمام رسانم.

پس معلوم می شود که منصبِ مهتری و مرتبهٔ سروری بی مکارم اخلاق بتکامل نمی رسد و نظام نمی پزیرد. و فوایدِ حُسن و خُلق و رفق و حلم و عفو مع القدرت که از صفاتِ اِلَهیست در دنیا و عقبی به ظهور **[54a]** می آید. خصوصاً بنسبت با صلاطین که اتصافِ ایشان بدین صفاتِ حمیده سببِ فلاحِ ایشان و نجاحِ عالمیان است. که در حدیثِ نبوی آمده است که **"إِذَا اسْتَشَاطَ السُّلْطَانُ تَسَلَّطَ الشَّيْطَانُ"**[711] یعنی چون در خشم رود پادشاه، شیطان بر او دست یابد. زیرا که هیچ وسیلهٔ شیطانِ لعین را بر خلایق خصوصاً بر سلاطین چون غضب و سخت نیست. و هر گاه که اثَرِ غضب بر پادشاه ظاهر گردد و نایرهٔ چشم را اندک توقُّدی بدید آید بیش از آن که داعیهٔ خرد آن را به آبِ حلم و وقار تسکین دهد. دیوِ لعین دست در دامنِ فُرست زند تا خوش خوش آتشِ خشم را در التهاب و اشتعال آرد. و سیلاب فتنه روان کند و خال در عقل اندازد و هوایِ طبع را در دلِ او شیرین گرداند. و چون خود را مستقل و غالب داند اگر خوفِ حق و منعِ عقل دست بسینهٔ انتقامش ننهد بسی خونها ریخته و فتنها انگیخته شود. لاجرم شیطان را بهترین فرستی و قویترین نشاطی در حینِ ظهور نایرهٔ غضبِ سلاطین **[54b]** می باشد.

اگر چه بر همه کس در حالِ غضب استیلا می باید مگر آنان که به عنایت: **"إِنَّ عِبَادِی لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ "**[712] مخصوصند. اما از غضب سایر خلایق آن فتنه بر نخیزد که از قهر و غضبِ

---

[709] قرآن کریم، حشر، 7/59.

[710] البيهقي، *سنن البيهقي الكبرى*، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، مكة، 1994/1414، X، 191؛ أبو عبد الله القضاعي، *مسند الشهاب*، II، 192.

[711] الطبراني، *المعجم الكبير*، XVII، 167؛ أبو عبد الله القضاعي، *مسند الشهاب*، II، 297.

[712] قرآن کریم، حجر، 42/15.

سلطان بر خیزد. مهترِ عالم صلوات الله علیه می فرماید که "هر کس که خشمِ خود را فرو خورد و ترکِ غضب کند از برای رضایِ خدایِ تعالی با وجودِ قدرت برآن ایزد سبحانه و تعالی دلِ او را پر از امن و ایمان گرداند.

از احنف بن قیس پرسیدند از مکارمِ اخلاق گفت "تواضع نمودن به هنگامِ دولت و عفو کردن در حالِ قدرت و بخشندگی کردن بی منّت. " در اخبار آمده است: "عیسی و یحیی علیهما السلام به یکدیگر رسیدند؛ یحیی از عیسی پرسید که یا نبی الله! سختترین کاری و مشکلترین امری روزِ قیامت که بر جمیعِ شداید فایق باشد و بر جملهٔ مصایب غالب چه خواهد بودن؟ " عیسی علیه السلام فرمود که "آن غضبِ حضرتِ عزّت باشد که هیچ بلای بدو نمی رسد. " یحیی **[55a]** علیه السلام گفت "یا نبی الله, خلاص و نجات از آن به چه حاصل شود؟" گفت "به آن که در حینِ غضب بر دیگری خدا را یاد داری و آبِ حلم و وقار بر آتشِ خشم و غضب زنی. و آنچه توانی کردن نکنی. خدای تعالی تو را در آن روز از آفتِ غضب خود نگاه دارد و در ظلِ مرحمتِ خود در آرد."

مرویست که یکی از حکما شخصی را از حکام نصیحت می فرمود و می گفت "در آن حال که آتشِ غضب تو در التهاب آید و شیطانِ رجیم فرصت یافته به اِعانت اشتغال نماید و خود را بر آن کس غالب و قادر بینی نظر کن به آسمان و ملاحظهٔ بزرگی و رفعتِ او نمای و نظر کن در زمین و در مشاهدهٔ خلقت و بسطت او افزای. آنکه تَاَمّل کن بزرگی خالق این هر دو را و عظمت و جلال و قدرت با کمال او را تا بزرگی و قدرتِ خودت از یاد برود و آتشِ غضب منطفی گردد."

در خبر آمده است که "چون حضرتِ مصطفی را علیه السلام فتحِ مکه میسّر شد، سهل بن حنیف پیش آمد و گفت **"یَا کَرِیمَ ابْنَ الْکَرِیمِ! أَسأْنَا إِلَیْکَ فَلِنْ [55b] عَاقَبْتَنَا فنَحْنُ أَهْلُ الْعُقُوبةِ وَإِنْ عَفَوْتَ فَلَنْتَ أَهْلُ الْعَفْوِ. فَقَالَ رَسُولُ اللهِ: إِذْهَبُوا فَلَنْتُمْ طُلَقَاءُ اللهِ فِی الأَرْضِ "**[713] یعنی سهل بن حنیف گفت ای کریم و پسر کریم با تو بدیها کرده ایم و خاطرِ مبارکت را آزرده ایم. اگر تو بجرایمِ ما ما را

[713] محمد بن جریر الطبري، *تاریخ الأمم والملوك*، بیروت، 1407، II، 161.

معاقب گردانی ما بدان سزاواریم. و اگر ذیل عفو بر بدیهای ما می کشی و از مساویِ ما در می گزری تو بدان لایقی. رسول از رویِ عنایت و کرم در جوابِ او فرمود که بروید و ایمن باشید که شما آزاد کرده گانِ حضرتِ حقید و از جرایمِ شما در گزشتم."

حجت الاسلام امام محد الغذالی رحمت الله علیه در خلاصت العلوم آورده است که "از احنف بن قیس که بصفتِ حلم و وقار معروف و مشهور بود, پرسیدند که تو این صفتِ پسندیده و سیرتِ حمیده را از که آموختی و در این باب متابعت که را می کنی؟ گفت از قیس بن عاصم که از اعاظمِ ملوکِ عرب بود. پرسیدند که حلمِ او تا چه غایت بود؟ گفت یکی از آثارِ حلمِ او آن بود که روزی نشسته بود. [56a] و پسری کوچکی داشت نزدِ خود نشانده و چنانکه رسمِ پدران با اطفال می باشد با او در ملاطفه و ملاعبه در آمده. و از رویِ شفقتِ پدری بسببِ ملاحظۀ مشاهدۀ جمالِ او خرّم و خوش خاطر گشته. جاریۀ از جوانی بیاید و برُیانِ گرم بر طبق نهاده پیش آورد. پیش از آن که جاریه طبق بر زمین نهد قضایِ آسمانی سبق گرفت و بریانِ گرم بی اختیار جاریه بر سرِ پسر افتاد. و در حالشِ هلاک ساخت جاریه بیچاره را حالی پیش آمد و خوفِ عظیم او را دست داد و دهشتی او را روی نمود که نه زهرۀ فرارش ماند و نه طاقت قرار. ملک چون اضطرابِ جاریه را در یافت و حیرت و دهشتِ او را ملاحظه فرمود, صفتِ حلم و عفو چنان بر وی غلبه کردند که هم هایلۀ مصیبتش از یاد برفت و هم نایرۀ غضبش منطفی گشت. و همگی بدان مشغول شد که چارۀ سازد که آن بیچاره را از آن ترس و بیم ایمن گرداند. در خاطرش در آمد که به هر طریق که او را استمالت داد و هم دلش سکون قرار نپزیرد و از اسقام در مال ترسد. [56b] پس تدبیر آن است که او را آزاد گردانم که هیچ فرجی و فرحی بنده را از آزادی و رهیدگی نیست و نمی باشد و نیز بیقین بداند که چون در حالتِ رقّت او را مُعاقب و معاتب نگردانیدم در حالتِ آزادش معاقب و معاتب نخواهم ساخت. بعد از آن گفت برو که تُرا آزاد گردانیدم و از این گناه که از تو صادر شده در گدشتم؛ برو و هیچ باک مدار."

و در حدیث آمده است که "**إِنَّ الرِّفْقَ لَوْ كَانَ خَلْقاً لَمَا رَاَى النَّاسُ خَلْقاً أَحْسَنَ مِنْهُ وَأَنَّ الْخَرْقَ لَوْكَانَ خَلْقاً لَمَا رَاَى النَّاسُ أَقْبَحَ مِنْهُ**"[714] یعنی اگر ایزد سبحانه و تعالی رفق و درشت خوی را جدا جدا از معرضِ عرصیت در عالمِ جسمانی آوردی و حسن و قُبح هر یکی چنانکه هست جلوه دادی خلایقِ عالم از جملهٔ مخلوقات و موجودات هیچ طلعتی را از رفق نیکوتر مشاهده نکردندی. و هیچ صورتی از زشت خوی بدتر و زشت تر معاینه ندیدندی. پس از این خبر این نکته معلوم می گردد که اگر چه شخص به صباحت دیدار و طراوت رُخسار آراسته نباشد و صورت و هیئآت او از حسن و جمال خالی [**57a**] بود. چون دلجوی و خوش خوی به اَقوال و افعالِ او پیوسته باشد. در دل و جان خلایق طرایق و اطوارِ او گوزیده و پسندیده باشد. و حرکات و سکناتِ او محبوب و مطلوب نماید. و کس باشد که اگر چه به کمال و جمال آراسته باشد و در صورت و هیئاَت او ملاحت و صباحت جمع گشته چون درُشت خوی و فظاظت در نهادِ او سرشته شده باشد. و طِباعِ بهیمی در طبیعتِ او مُنتبع گشته همواره وی از مردم غمگین باشد و رنجور و مردم از وی گریزان باشند با نفوذ.

و هم در حدیث آمده است که "**مَا كَانَ الرِّفْقُ فِى شَىْءٍ إِلاَّ زَانَهُ وَمَا كَانَ الْخَرْقُ فِى شَىْءٍ إِلاَّ شَانَهُ**"[715] یعنی رفق در هیچ کاری نباشد مگر اِنکه آن کار را بیاراید و خُرق در هیچ کاری نباشد مگر اِنکه آن کار را زشت گرداند. ولهذا اصحابِ رأی و دانش در جمیعِ امور از زشت خوی و کینه ورزی محترز و مجتنب بوده اند. کما قال شبیب ابن البرصا فی هذه المعنی

شعر:

وَإِنِي لَتَرّاَك ضَغيرَةٍ قَد بَداَ ثُرَاهَا مِنَ الَمْوْلَىَ فَمَا أَسْتَشِيرُهَا

مَخَافَةَأَنْ يُجْنَى عَلِيَّ وَإِنَّمَا يَهِيجُ كَبِيرَاتِ الأُمُورِ صَغِيرُها

---

[714] الهندي، *كنز العمال*، III، 104.

[715] مسلم، *صحيح مسلم*، IV، 2004؛ أبو داود، *سنن أبي داود*، II، 5.

[57b] یعنی به درستی که من ترک کننده ام آن کینه و کدورتی را که پیدا شده است از عمِ پسرِ من. و من آن فتنه را بر نمی انگیزانم از ترس آنکه مبادا که اثرِ آن جنایت بمن برسد که فتنهایِ بزرگ از کارهایِ کوچک برمی خیزد. و حاصلِ کلام شاعر آن است که چون من می بینم که در تنوّرِ سینهٔ کسی آتشِ کینه شعله می زند و در بارخانهٔ دماغش بادِ فتنه می چهد, من در تهیّیجِ آن فتنه سعی نپیوندم. و چون خاک ساکن باشم و ترسم که سیلابِ آن بلا سویِ من سرایت کند چون از تهییجِ حادثهٔ صغیر و حقیر واقعها زاید که دستِ تدارک بدامنِ آن نرسد و تلافیِ آن در میدانِ وَهم درنگُنجد.

بیت

حدیثی بُوَد مایهٔ کارزار   خلالی ستونی کند روزگار

شعر

إِذاَ مَا أَتَتْ مِنْ صَاحِبٍ لَكَ زَلَّةٌ   وَكُنْ أَنْتَ مُحْتَالاً لِزَلَّتِهِ عُزْراً

یعنی چون از یارِ تو َزلّتی ظاهر گردد و فعلی از او بر خلافِ هوایِ تو در وجود آید حالی آستین دوستیِ او را در نباید نَوَردید و اِزار آزارِ او را در میان نباید بست. بلک آن زَلّت او را عُذری باید طلبیدن و جرمِ او را در مذهبِ فتوت رخصتی باید **[58a]** جست تا آنکه جمالِ حالِ او بر چه نسق از حجابِ شبهت روی نماید.

و هم در حدیثِ رسول صلی الله علیه و سلم آمده است که **"الرَّحْمَةُ فِي الْقَلْبِ دَلِيلُ الرَّحْمَةِ مِنَ الرَّبِّ"** یعنی هر دل که در او رحمت و شفقت باشد و با بندگانِ خدایِ تعالی آثارِ آن به ظهور آرد آن دلیل است بر اِنکه خدایِ تعالی نیز با او همان معامله خواهد کرد و او را از خزانهٔ کرمِ خود بهرمند خواهد ساخت.

در خبر است که موسی صلوات الله در مناجات با خدای تعالی گفت   "الهی سبب چه بود که مرا از مزلتِ شبانی به عزتِ کلیمی رسانیدی و مرتبه که به هیچ پیغمبری نداده بودی بمن

ارزانی داشتی. این دولت به من از کجا رسیدی و این سعادت مرا از چه وجه روی نمود؟ " خطاب آمد که "یا موسی! در حالتی که شبان بودی نوبتی گوسفندی از گلۀ تو بگریخت و برمید. و تو در پیِ او بسیار بدویدی و دلتنگ شدی. بعد از زحمتِ بسیار او را بگرفتی. و او را نرنجانیدی و رویِ خود را برویِ او بنهادی و گفتی: "اتعبت نفسک و اتعبت راعیک." یعنی بزحمت انداختی خود را و بزحمت انداختی شبانِ خود را. پس بسببِ آن **[58b]** رحمت و شفقت که تا به آن گوسفند بجای بیاوردی من که پروردگارِ عالمیانم، این لطف و عنایت با تو بجای آوردم و تو را از مرتبۀ شبانی بمرتبۀ کلیمی رسانیدم." جعلنا الله من الفایزین بهذه السعاده

بابِ دهم در بیانِ شجاعت و فوایدِ آن

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: "كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وسَلَّمَ أَحْسَنَ النَّاسِ وَأَجْوَدَ النَّاسِ وَأَشْجَعَ النَّاسِ"[716] مرویست از انس بن مالک که گفت "پیغمبرِ خدا بهترینِ مردم بود و بخشنده ترینِ مردم بود و دلیرترینِ مردم بود. چنانچه شبی در مدینه آوازی برخاست در میانِ شهر فزعی و ترسی پیدا شد. مردم متوجهِ این آواز شدند و بزان طرف روی نمودند. رسول علیه السلام به پیش و از ایشان آمد از جانبِ آواز یعنی بریشان سبق گرفته بود. و پیش از همه رفته و باز آمده و می گفت ترس نیست، ترس نیست. و شمشیر حمایل کرده بود و بر اسبِ برهنه سوار شده و آن اسب از آنِ ابی طلحه بود و می **[59a]** گفت که این اسب در نیک روی و سرعت همچو دریا دیدم. یعنی همچنانکه کسی که در کشتی می باشد بر سر دریا و باد موافقِ او را می برد براحتِ تمام, من نیز این اسب را چنان دیدم. " این دلالت بر آن می کند که حضرتِ رسول بنابر کمالِ شجاعت تنها اطراف و جوانب را گردیده بود و احتیاتِ بلیغ نموده. چنانکه خاطرِ مبارکش ایمن گشته بوده دانسته بود که هیچ بیمی و تشویشی نیست. بعد از آن مردم را ایمن می ساخت.

---

[716] البخاري، *الجامع الصحيح المختصر* ، III، 1038؛ مسلم، *صحيح مسلم*، IV، 1802؛ الأصبهاني، *حلية الأولياء*، VI، 260؛ الهندي، *كنز العمال*، VII، 52.

مرویست از عباس بن عبد المطلب رضی الله عنه که عَمِ رسول بود که گفت "با رسول علیه السلام در غزایِ حُنَین حاضر بودم. چون مسلمانان و کافران به هم رسیدند مسلمانان روی بگردانیدند و رسولِ خدا در آن روز بر استر سوار شده بود و می خواست که استر را بدواند بَاِستقبالِ کُفّار و محاربهٔ ایشان. و من لجامِ اشتر را گرفته بودم و نمی گذاشتم که بدواند و برود. و ابو سفیان بن الحارث عمزادهٔ رسول بود رکابِ رسول گرفته بود و مانع می شد. پس رسول علیه السلام **[59b]** نظر کرد به سویِ قتالِ ایشان و خود را غالب و قادر می دانست. اما اصحاب و اقوامش مانع می گشتند.

و برا ابن عازب رضی الله عنه روایت می کند که رسول علیه السلام در آن روز بر استرِ سفید سوار شده بود. چون جنگ گرم شده بود از استر به زیر آمد و از خدایِ تعالی طلبِ نصرت کرد و می گفت **"أَنَا النَّبِيُّ لاَ كَذِبَ أَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ "**[717] یعنی، "من پیغمبرم بحق, نیستم دروغگر. من پسرِ عبد المطلبم, نمی گریزم و نمی لغزم. " و این عبارت دلیل است بر اینکه جایز است اینکه در حینِ محاربه گویند که من فلانم پسرِ فلان.

سوال: اگر پرسند که سبب چه بود که رسول خود را به جد نسبت داد که عبد المطلب بود، بپدر نسبت نداد که عبد الله بود. دیگر انکه این عبارت مُشعر است به افتخار و افتخار نمودن به آبا و اجداد از شعار و اعمالِ جاهلیه و کفره است و رسول علیه السلام این معنی را منع فرموده. پس از رسول علیه السلام چگونه صادر شده باشد؟

جواب از سوالِ اول آن است که رسول علیه السلام خود را به جد نسبت **[60a]** داد. زیرا که شهرتِ جد زیاده بر شهرتِ پدر بود. زیرا که پدرش در جوانی متوفی شده بود و تمام معروف و مشهور نگشته بود. اما عبد المطلب جدّش بود از مشاهیرِ معارفِ عرب بود و بزرگِ اهلِ مکه بود. و دیگر اینکه در میانِ مردم مشهور بود که عبد المطلب را بشارت داده اند که این چنین پیغمبری از

[717] مسلم، *صحيح مسلم*، III، 1400؛ الأصبهاني، *حلية الأولياء*، VII، 132؛ الطبري، *تاريخ الأمم والملوك*، II، 168.

عبد الله به ظهور خواهد آمدن. و بعضی می گویند که عبد المطلب خوابی دیده بود که دلالت می کرد برظهورِ رسول علیه السلام و آن خواب را اصحاب شنیده بودند و در میانِ ایشان مشهور گشته بود. پس نامِ جد برد تا به یادِ ایشان آرد و ایشان را تنبیه کند که ظهور یافتن و غالب شدنِ من بر اعدا امریست بودنی و شُغُلیست واقع شدنی تا مسلمانان را قوتی و اعتمادی زیاده پیدا شود و از گُریختن مجتنب و محترز باشند. فایدۀ دیگر دراین عبارت آن است که اعلامِ مردم می کند که، من بر محاربۀ کُفّار ثابت و راسخم همراه نیستم با آن کسانی که فرار می نمایند و می گُریزند. **[60b]** بلکه بجایِ خود ایستاده ام. و این چنین می گفت تا مردم جایِ او را بدانند و بدو رجوع نمایند و بدانند که رسول خدا به کجا است، نه از برای افتخار.

راویِ این حدیث برآء بن عازب رضی الله عنه می گوید: "ولله که در آن زمان که جنگ گرم می شد و محاربه سخت می گشت، ما همه پناهِ رسول می بُردیم و شجاع در میانِ ما آنکس می بود که همدوشِ رسول می توانست ایستادن. " و در روایتِ سلمه بن الاکوع آمده است که "چون رسول علیه السلام از استر بزیر آمد، قبضۀ خاک برگرفت و برویِ کُفّار افشاند و گفت **"شَاهَتِ الْوُجُوهُ"**[718] یعنی زشت شدند رویِ های ایشان. بقدرتِ خدای تعالی هیچ یکی از ایشان نبود که چشمش پر از خاک نگشت و مجموع منهزم گشتند و این معجِزۀ رسول علیه السلام بود. " این است که حق تعالی می فرماید که **"وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللهَ رَمَى "**[719] یعنی، "تو بینداختی بصورت. یعنی اگرچه بحسبِ ظاهر انداختنِ خاک از تو بود، اما تأثیر آن بمرتبۀ که چشمِ مجموعِ کُفّار از آن یک قبضه **[61a]** خاک پر گردد و منهزم گردند از قدرتِ کامله و حکمتِ بالغۀ خدا است, نه از قوت و قدرت تو."

---

[718] مسلم، *صحيح مسلم*، III، 1402؛ الدارمي، *سنن الدارمي*، II، 279؛ الطبراني، *المعجم الكبير*، VII، 297.

[719] قرآن کریم، أنفال، 17/8.

اکنون بدان که شجاعت صفتیست پسندیده و خصلتیست گُزیده که بسببِ آن بمقاصدِ علیه و مراتبِ رفیعه توان رسید. چنانکه ضدِ او که بد دلیست، صفتیست مزموم و ناپسندیده.

وقال الشاعیر:

یَرَی الْجُبَنَاءُ أَنَّ الْجُبْنَ حَزْمٌ   وَتِلْكَ خَدِیعَةُ الطَّبْعِ اللَّئِیمِ

یعنی می پندارند بد دلان که تقاعد نمودن و پرهیز کردن از تتبّعِ کارهایِ بزرگ, سببِ امان و استحکامِ کارها می گردد. و این خطاب، فریبِ طبعِ لئیم و نفسِ خسیس است. و از امثالِ عرب است که **"ثَمَرَةُ الْجُبْنِ لاَ رِبْحٌ وَلاَ خُسْرَانٌ"**[720] یعنی میوهٔ بد دل و ترسناکی نه سود است و نه زیان, زیرا که جُبان و بد دل از کارهایِ خطیر احتراز کند. و بر کسبِ معالی و ادّخارِ فضایل دلیری ننماید. لاجرم از اسافل و دناءت با عالی رفعت نرسد به مقصودهای شریف نپیوندد.

شعر:

لَوْلاَ الْمَشَقَّةُ سَادَ النَّاسَ کُلَّهُم   الجُودُ یُفْقِرُ والإِقْدَامُ قَتَّالٌ

یعنی اگر نمی بود زحمت و مشقّت [**61b**] در حاصل گردانیدنِ مملکت و دولت مجموعِ خلایق بزرگ و مهتر می بودند. پس معلوم می شد که مراتبِ مهتری و مناصبِ سروری، سرسری نتوان یافت، و بدان منزِلت جز به اَنواعِ مشقت و تعب نتوان رسید. بعد از آن بیان کرد که آن مشقّت کدام است که سببِ ادراکِ بزرگی و سروریست. و باز نمود که آن سخاوت و شجاعت است که سببِ سیادت و نتیجهٔ سعادت است. و لاکن نخستین را از آفت درویشی در پی است و دیگر را مخافتِ هلاک در قفا. و اگر نه چنین بودی بر همه, آن دو صفتِ دشوار آسان شدی و مهتر با کهتر یکسان گشتی. و هر که بدین دو صفت قیام می نماید به سمتِ دولت موسوم می گردد و ممالک را در تصرف می آرد.

بیت:

---

[720] المیدانی، *مجمع الأمثال*، I، 159.

هر که چون خورشید گردد زرفشان و تیغ زن   حدِ ملکش بی گُمان از باختر تا خاوراست

لاکن شرطِ دلیری نمودن و جرأت ورزیدن آن است که، اولا بحکمِ "الحَرْبُ خُدْعَةٌ"[721] فکر ورزیده و تدبیر اندیشیده باشد و صلاح و فساد در خاطر آورد. بعد از آن اقدام نماید.

چنانکه شاعر [62a] می گوید:

شعر:

الرَّأْيُ قَبْلَ شَجَاعَةِ الشَّجْعَانِ   هُوَ أَوَّلُ وَهِيَ مَحَلُّ الثَّانِي

یعنی اندیشیدنِ صلاح و صوابِ کارها مقدّم است بر دلیریِ دلیران. یعنی عُمدۂ در همه ابوابِ سروری و اسبابِ مهتری نخست رأیِ صایب و تدبیرِ ثاقب است. آنگاه شجاعت و هر که را این هر دو معنی جمع گشت به همه مقاصد و امانی و رفعت و کامرانی می رسد. و متّصف بدین دو صفت را شاعر می ستاید و می گوید:

بیت:

أَضَافَ إِلَى التَّدْبِيرِ فَضْلَ الشَّجَاعَةِ   وَلاَ حَزْمَ إِلاَّ لِلشُّجَاعِ الْمُدَبِّرِ

می گوید در مقامِ مدح: اصابت رای و تدبیر را بکمالِ شجاعت مقرون گردانیده است. و راستی آن است که تا هر دو جمع نیاید عزیمت ب ه اِمضا نپیوند و فتح و نصرت روی ننماید. و از برکتِ شجاعت بود که ملک و سلطنت به داود پیغمبر علیه السلام باز گشت. بعد از آن که به طالوت منتقل شده بود و از خاندانِ ایشان به در رفته.

و این حکایت چنان بود که چون لشکرِ طالوت با عسکرِ [62b] جالوت که ملکِ کفّار بود، برابر شدند و از جانِبین صف برکشیدند. داود را علیه السلام هفت برادر در لشکرِ طالوت بود. و داود شبانی کرد. پدرش او را بفرستاد که برو از برادرانت خبری بیار که مدّتیست که از حالِ ایشان

---

[721] البخاري، *الجامع الصحيح*، III، 1321؛ مسلم، *صحيح مسلم*، III، 1361؛ أبو داود، *سنن أبي داود*، II، 49؛ الطبراني، *المعجم الكبير*، V, 136.

خبردار نیستم. چون داود علیه السلام در راه افتاد سنگی را دید که می گفت مرا بر دار که من آن سنگم که ابراهیم علیه السلام دشمنِ خود را بمن کُشت. داود آن سنگ را برگرفت و در توبره انداخت. بعد از آن به سنگی دیگر رسید که می گفت که مرا بر گیرکه موسی دشمنِان خود را بمن کُشت. داود علیه السلام آن سنگ را نیز بر داشت. بعد از آن بسنگی دیگر رسید که می گفت مرا بر گیر که من آن سنگم که جالوت را کُشم. او را نیز برگرفت و در توبره نهاد و برسید به میدان محاربه. و ایشان از جانبین صف کشیده بودند و جالوت در میدان در آمده و می گفت کیست که بیاید و با من محاربه کند! هیچ کس را از مسلمانان قوت [**63a**] و قدرتِ آن نبود که پیش رود. چون جالوت خود را غالب دید آواز بر کشید که اگر شما بر حَقّید و دینِ شما حق است باید از شما کسی به سوی من آید. داود علیه السلام با برادران گفت در میانِ شما کسی هست که برود بمبارزتِ این قلف یعنی سنّت نکرده؟ برادرانش گفتند: ساکت باش! این سخن را مگو. داود دانست که برادرانش مانع شوند و شجاعت و غیرتِ او حرکت آمده بود. برادران را بگذاشت و برفت جای دیگر به استاد. طالوت گردِ لشکر می گردید و مردم را دل دهی می کرد و تحریص می نمود بر جنگ. داود علیه السلام گفت چه خواهید کرد با آن کس که این اقلف را بکُشد؟ طالوت گفت دخترِ خود را به او دهم و نیمۀ مملکت او را باشد. داود گفت من می روم به محاربۀ او. طالوت زِره و شمشیرِ خود را بدو داد. داود زره را بپوشید. دامنِ زره بر زمین افتاد. زیرا که طالوت اطولِ مردم بود در زمانِ خودش. پس داود زره را به طالوت باز داد و گفت "عادت من نیست با زره جنگ کردن." طالوت گفت "هیچ خود را [**63b**] آزمودۀ و جرأتِ خود را دانستۀ که تا چه غایت است؟ " گفت "بلی, نوبتی گرگ در میانِ گُوسفندانِ من درآمده بود؛ او را بشمشیر به دو پاره کردم. طالوت گفت "گرگ ضعیف است زیاده بر این هیچ خود را تجربه کرده گفت "بلی، نوبتی دیگر شیری در میانِ گلۀ گوسفندانِ من در آمده بود. او را بزدم، پس هر دو چانۀ او را بگرفتم و از یکدیگر بدرّانیدم. " طالوت گفت "این از اولین سخت تر است. نامت چیست؟ " گفت "داود بن ایشا. " طالوت او را

بشناخت و بدانست که او شجاعت برادران زیاده است. و داود علیه السلام جنگ به قلباسنگ می کرد. چون از صف به در رفت و نزدیکِ جالوت رسید، جالوت گفت "اول بیندازم یا تو بیندازی؟ " داود گفت "اول من بیندازم." پس یک سنگ را بینداخت و بر سینۀ جالوت زد. چنانکه از پشتش بگدشت و مردم بسیار هلاک کرد.

بعضی می گویند که آن هر سه سنگ بقدرتِ خدایِ تعالی با یک سنگ شده بود همانکه بینداخت متفرّق شد در لشکرِ جالوت و مردم بسیار بکشت. **[64a]** و بعضی می گویند که سنگها را یکی بعد از یکی می انداخت تا جالوت را با مردمِ بسیار هلاک کرد و لشکرِ ایشان منهزم گشت. چنان که حق تعالی از آن خبر می دهد که **"فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ "**[722] بعد از آن طالوت دخترِ خود را به داود داد و خواست که نیمۀ مملکت را نیز بدو دهد. وُزرا مصلحت ندیدند و گفتند: "اگر چنین کنی با تو درِ مقامِ منازعه و مخاصمه در آید و ملک از دستِ تو به در رود." پس چون مدتی بر این بگدشت، طالوت به عهدِ خود وفا نمود و نیمۀ ملک را نیز بدو ارزانی داشت. و خود به غزاء کفّار به در رفت. در آن محاربه او را بکشتند و مجموعِ بنی اسرائل او را اطاعت نمودند و بر سلطنتِ او اتفاق کردند. و پیش از آن هرگز بیک ملِک اجتماع ننموده بودند. بلکه بنی اسرائیل دوازده سبط بودند هر سبطی ملِکی می بود. اما دولت به اِستقلال داود علیه السلام را میسّر شد.

چنان که حق تعالی خبر می دهد که **"وَآتَاهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ"**[723] **[64b]** یعنی بداد خدای تعالی به داود ملک و سلطنت دوازده گروه بنی اسرائیل. و بداد او را حکمت, یعنی نبوّت. و زبور را فرو فرستاد که آن چهار صد و بیست سورت بوده, در آموخت او را آنچه خدای تعالی میخواست. یعنی صنعتِ زره گری و زبانِ مرغان و تسبیحِ کوهها و آن جمله عنایتها که حق تعالی با داود کرده بود, یکی دیگر طَیِّ زمان بود. در حینِ تلاوتِ زبور چنانکی امر می فرمود که اسب را

---

[722] قرآن کریم، بقرة، 251/2.

[723] قرآن کریم، بقرة، 251/2.

زین کنند و او بنیادِ تلاوت می کرد. هنوز خادم از زین کردنِ اسب فارغ نشده می بود که او از تلاوتِ تمامیِ زبور فارغ می شد و این از جملهٔ معجزات داود بود. و این دلیل است بر آن که طیِّ زمان از برای بعضی بندگانِ خدایِ تعالی حاصل میشود. همچنان که طیِّ مکان نیز از برای خاصانِ آن حضرت میسّر می گردد. و این عالم میسّر نمی گردد مگر بعنایتِ حق تعالی. پس معلوم شد که آن دولت و عظمت و حشمت که داود علیه السلام را دست داد, بسببِ شجاعت و جرأت بود و مجموع انبیا و اولیا بدین صفت آراسته بوده اند. **[65a]**

باب یازدهم در بیانِ سخاوت و فوایدِ آن

قَالَ اللهُ تَعَالَى: "**لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ**"[724] یعنی نمی رسد به نیکو کاری تا اینکه صرف نکنید در راهِ خدای تعالی از آنجه که شما آن را دوست می دارید. عبد الله بن عمر رضی الله عنه شَکَر بصدقه بسیار می داد. از او پرسیدند که "موجب چیست که شَکَر بیشتر تصدّق می کنی؟" گفت "زیرا که حق تعالی می فرماید: "**لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ**"؛[725] و من شَکَر را دوست می دارم و می خواهم که بیشتر تصدقِ من از آن باشد. " و در حدیثِ صحیح آمده است که "**لَوْ كَانَ لِي مِثْلُ أُحُدٍ ذَهَباً لَسَرَّنِي أَنْ لاَ يَمُرَّ عَلَيَّ ثَلثُ لَيَالٍ وَعِنْدِي مِنْهُ شَيْءٌ إِلاَّ شَيْءٌ أُرْصِدُهُ لِدَيْنٍ**"[726] یعنی اگر می بود مرا مانند کوه اُحُد طلاء, هرآینه مرا شاد می گردانید این از این که بر من سه روز نگذرد چنانکه از آن زر پیشِ من چیزی باشد. یعنی شادیِ من بدان می بود که بیش از گدشتنِ سه روز همه را صرف می کردم و هیچ نگاه نمی داشتم. **[65b]** مگر انکه دَینم می بود که از برای اداءِ دَین نگه می داشتم. زیرا که اداءِ دین مقدّم است بر تَصَدُّق و احسان.

پس بدان که سخاوت و کرم از صفاتِ حمیده و اخلاقِ پسندیده است و موجبِ تقرّب است به خدای تعالی و سببِ نجات و خلاص است از بلاها. و از خواصِ این صفت یکی دیگر آن

---

[724] قرآن کریم، آل عمرآن، 92/3.

[725] قرآن کریم، آل عمرآن، 92/3.

[726] البخاري، *الجامع الصحيح*، II، 842؛ الأصبهاني، *حلية الأولياء*، II، 189؛ الهندي، *كنز العمال*، III، 437.

است که بسببِ او دوست در دوستی می افزاید و دشمن به دوستی نزدیک می گردد. و زبان بدگویان را به حکم: **"الإِحْسَانُ يَقْطَعُ اللِّسَانَ"** کوتاه بُریده می گرداند. و صاحب این خصلت در میانِ همگنان با شکوه احترام می باشد. و احرار بر مقتضای **"الإِنْسَانُ عَبِيدُ الإِحْسَانِ"**[727] در پیشِ کریم خود را از زمرۀ چاکران و غلامان می شمرند. و هیچ کس نباشد که معترف نگردد به انکه شجاعت و سخاوت از اخلاقِ پسندیده اند. تا غایتی که جبان نیز به مدحِ شجاعت مشغول گردد و بخیل نیز به ستایشِ سخاوت اتیان نماید. اما چون در جبلّت و خلقتِ ایشان برخلافِ این سرشته اند, از این دولت محروم گشته اند.

شعر:

وَكُلٌّ يَرَى طُرُوقَ الشَّجَاعَ وَالنَّدَى وَلَكِنَّ طَبْعَ النَّفْسِ لِلنَّفْسِ قَايِدُ

یعنی **[66a]** همه کس می بیند راههایِ دلیری و بخشندگی را ولکن سرشت تن مرتن را کشنده است. یعنی هر که را از صحرایِ عدم قدم در حرمِ وجود نهاده است و بر مرکبِ خرد سوار گشته, می داند که شجاعت ورزیدن کارِ پسندیده است و سخاوت نمودن خصلتِ گزیده. اما طبیعت و سجیتِ خلایق در قبولِ این معانی و ادراکِ آن امانی متفاوت است. بعضی را نفسِ شریف بدان خصایصِ پسندیده ترغیب و تحریص می دهد و بعضی را طبعِ خصیص از آن مانع می آید.

در رسالۀ قشیری مسطور است که در عرب شخصی بود ابو مُرثد نام به سخاوت مشهور و به کرم معروف بود. یکی از شعرا از برای او مدحی گفته بود، بر او عرض کرد. ابو مُرثد گفت "مرا اکنون از دنیوی هیچ در دست نیست اما این هم جایز نباشد که ترا بی جایزه براه کنم؛ زیرا که کسی که از حالِ ما خبردار نباشد، حمل بر بخل و امثاک کند. پس تدبیر آن است که مرا بقاضی بری و به ده هزار درهم بر من دعوی کنی تا من اقرار نمایم و قاضی مرا خبر فرماید و اهل اولادِ

---

727 الميداني، *مجمع الأمثال*، II، 358؛ أبو هلال العسكري، *جمهرة الأمثال*، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم – عبد المجيد قطامش، دار الفكر، 1988، II، 296.

من متموّلند, ایشان را این معنی عار آید و مرا در حبس [**66b** نگدارند و تو به نصیبی برسی. "
القصّه شاعر پیشِ قاضی رفت و ابو مُرثد را حاضر گردانیدند و مبلغ مذکور بر او دعوی کرد و او اقرار نمود. قاضی او را حبس فرمود. متعلّقانش بیامدند و ده هزار درهم را بدادند و ابو مرثد را از حبس به در آوردند. ملاحظه فرما که تا چه غایت این صفت در طبعِ او سرشته شده و بدین خصلت موصوف گشته بود که هیچ حالی نتوانست تحمّل کردن که خواهنده را محروم به راه کند.

حکایت: ابو القاسم قشیری رحمت الله علیه در بعضی از مصنّفاتِ خود می آرد که از قیس بن سعد که بسخاوت مشهور بود پرسیدند که "هیچ از خود سخی تر کسی را دیدۀ؟ " گفت "بلی، نوبتی در بادیه با چند کس بخیمۀ عورتی فرو آمدیم. ساعتی بگدشت شوهرش بیامد که مهمانان آمده اند. درحال برفت اُشتری را بیاورد و سر ببرید و پیشِ ما بگداشت. گفت "اکنون شما می دانید." چون بامداد شد اُشتری دیگر بیاورد و پیشِ ما بگدشت و گفت "این زمان شما می دانید." ما گفتیم: "حاجت با این نبود که از آن **[67a** که دی گشته بودی ما نخرده مگر اندکی." گفت "من گوشتِ شب مانده بخوردِ مهمان ندهم." روز سِیُم هم برآن قاعده یکی دیگر را بیاورد و بکُشت. و ما را سه روز از جهتِ باران آنجا توقّف اُفتاد و او این چنین می کرد. چون می خواستیم که روانه شویم او در خانه نبود. صد دینار طلا در خوانه اش بگداشتیم و به زنش گفتیم چون شوهرت بیاید باید که از جانبِ ما عذر بخواهی. و روانه شدیم چون در راه افتادیم و از روز بعضی بگدشت. دیدم که شخصی در عقبِ ما می آید و آواز می داد که "ای سوارانِ لئیم طبع که مهمانیِ مرا بها می دهید و می خواهید که مرا از مرتبۀ کریمان بدایرۀ لئیمان در آرید. " چون به ما رسید گفت "بستانید زرِ خود را و اگر نه همه را به نیره مطعون و مجروح می گردانم و زر را بدین نوع به ما بداد و باز گردید.

حکایت: امیر المؤمنین علی رضی الله عنه و فاطمه و حسن و حسین رضی الله عنهم چنانچه حق تعالی در کلامِ قدیم از آن خبر می دهد که " **وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ 67b مِسْكِيناً**

وَيَتِيماً وَأَسِيراً"[728] مشهور است که روز روزه می داشتند و چون شب در می آمد, قوتی که داشتند به سایل می دادند و گروسنه می خوفتند؛ تا سه روز این چنین می کردند. عجب تر آن که گفته اند که سه طایفه را گروسنگی زود پیدا می شود: اول علما را, زیرا که کثرتِ فکر و تأمّل در مسایل مستلزمِ تحلیلِ تعام است. دوم عُرفا را، زیرا که حرارتِ محبت و معرفت زودتر غدا را می سوزاند و به بدلِ ما بتحلّل محتاج می گردند. سیُم دلیران را، زیرا که شجاعت و تحوّر غدا را زودتر هضم می دهد و اشتهایِ طعام می آرد. و این هر سه صفت در امیر المؤمنین علی کرّم الله وجهه موجود بود. اما چون سرشت و خلقتش بر جود ایثار بود طاقتّ امساک نداشت. قیل فی مدحه رضی الله عنه:

خواجۀ حق پیشوای راستین مرتضای مجتبا زوجِ بتول

خواجۀ معصوم دامادِ رسول درضمیرش بود مکتوباتِ غیب

زآن برآوردی یدِ بیضاءجیب **[68a]** گر یدِ بیضا نبودیش آشکار

کی گرفتی ذوالفقار آنجا قرار گاه در جوش آمدی ازکارِ خوش

که فرو گفتی بچه اسرارِ خویش در همه آفاق همدم می نیافت

در درون می گشت محرم می نیافت

حکایت: آورده اند که در زمانِ مأمونِ خلیفه رحمت الله علیه, جوانی از معارفِ بغداد و مشاهرِ کُتّاب بر کنیزکِ مطربه عاشق شد. دیده گناهی بکرد و دل گرفتار آمد و عقل مغلوبِ عشق گشت. و مدتی در آن درد و الم می بود تا آخرالامر نقود عروض که داشت بفروخت و دوست را بخرید.

بیت:

توبۀ زهاد بباید شکست پردۀ عشّاق بباید درید

هر چه بخوانست بباید فروخت مهر چنان روی بباید خرید

---

[728]قرآن کریم، إنسان، 8/76.

چون معشوق بخانه آمد هرچه که داشت همه را با او در باخت, مفلیس و تهی دست بماند. پس حیرت و فکرت بر او غالب آمد؛ با خود اندیشه کرد که به درگه بروم و حاجتِ خود را به که عرضه دارم، بِه از آن نیست که بر سرِ تربت یحی بن خالد برمکی [68b] روم که بکرم معروف و بسخا موصوف بود. شاید که از برکتِ روحِ او به نصیبی رسم و بهره یابم چنانکه گفته اند:

شعر:

به سویِ خاکِ کریمان بفرق رفتن به   که سویِ درگهِ این مهترانِ عصر بپای

ازآن که هیچ از این مهتران ز بیش و ز کم   روا نگردد در هیچ حال حاجت و رای

پس بر تربتِ یحی رفت و آن شب را آنجا بیدار داشت و همه شب قرآن میخوند و بر روحِ ایشان دعا می فرستاد. چون نسیمِ سحر بوزید و نزدیکِ آن شد که رایتِ صبح ارتفاع یابد, ناگاه خواب به زیارتِ چشمِ او آمد. یحی را در خواب دید که گفت "ای عزیز، در این مقام که ما افتاده ایم دست جز به کفن نمی رسد و گیسویِ اموات احیا را نشاید. و لیکن در ویرانهای خانهایِ ما بفلان موضعِ آفتابۀ زر هست، برو آن را بردار و خرجِ روزگارِ خود ساز. " چون بیدار شد بدآن موضعِ آمد و آفتابۀ زر را برداشت و به خانه برد و بمایحتاجِ خود صرف می نمود. چون صرّافان و ضرّابان سکّۀ قدیم دیدند گفتند این جوان گنج یافته است. آن حال را به خضمتِ مأمون عرض داشتند. [69a] مأمون به احضارِ جوان مثال داد. چون حاضر آمد گفتند: "این زر را از کجا آوردی؟" جوان ماجرا را بر سبیلِ راستی تقریر کرد و حکایتِ عشقِ خود و بزلِ یحی بعد از وفات شرح داد. مأمون گفت "آن زرها را با وی گزارید که زشت باشد که یحیِ مرده بخشش کند و مأمونِ زنده باز ستاند." زر را به جوان باز گداشتند و از برکتِ روحِ آن کریم روزگار را به تنعّم می گزرانید.

در تواریخ آمده است که اول کسی که هزار هزار درم بیک کس بخشیدن عادت نهاد معاویه بود. و این آنچنان بود که معاویه هر سال حسن را هزار هزار درم بخشیدی و هم چونین حسین را و هم چندان عبدالله بن جعفر بن ابی طالب را و هم چندان عبدالله ابن عباس را. چون معاویه بمرد

و یزید به جای او بنشست, عبدالله بن جعفر پیشِ او رفت و گفت :پدرِ تو ما را هر سال هزار هزار درم می داد؛ التماس میکنم که آن را بر همان قرار برسانی. " یزید گفت "ترا آن هزار هزار مُجری داشتم و هزار هزار دیگر بخشیدم و هزار هزار دیگر بخشیدم و هزار هزار دیگر بخشیدم. " عبد الله بن جعفر، یزید را تواضعی نمود و گفت "غرضِ من از غرض**[69b]** کردنِ این التماس جز آن مقدار نبود که در زمانِ گدشته مُجری بود. یزید گفت "هزار هزارِ دگر مجری داشتم. " و هم در آن روز چهار بار هزار هزار درم به وی تسلیم داشت. بعد از آن هیچ خلیفهٔ هزار بار هزار درم بخشیدن عادت نساخت, الا ابی جعفر منصور بن علی، با اینکه در میانِ مردم به بُخل مشهور بود. و او را بدان سبب ابو الدوانیق خواندندی که در یک روز ده بار هزار بار هزار درم بخشید. و بعد از آن برامِکه هم بر این نهج می بخشیدند و بعد از آن هیچ کس احیاءِ آن سُنّتِ پسندیده نکرد. ولله اعلم.

باب دوازدهم در بیانِ حفظِ زبان و آفتهایِ آن

قَالَ اللهُ تَعَالَى: "وَلاَ تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُلاً"[729] قتادهٔ مفسّر میگوید: "یعنی بگوید که دیدم فلان چیز را و حال اِنکه ندیده باشی ویا شنیدم و نشنیده باشی ویا دانستم و حال اِنکه ندانسته باشی." مجاهد می گوید: "یعنی دشنام مده کسی را به چیزی که ترا علم به آن نباشد. زیرا که **[70a] روزِ** قیامت از هرکسی خواهند پرسیدن که بگوش چه شنیدی و بچشم چه دیدی و بدل چه گزرانیدی."

مرویست که از رسول علیه السلام یکی پرسید که نجات و خلاص از عزاب و عقابِ خدای تعالی در چه چیز است؟ رسول علیه السلام گفت "انکه زبان را نگاه داری از آن چه بر تو زیان باشد و زیان رساند. " و هم به عبارتِ لطیف از آن حضرت مرویست: **"مَنْ فَكَّ كَفَّيْهِ وَكَفَّ فَكَّيْهِ فَهُوَ أَنْفَعُ النَّاسِ"** یعنی هر که بگشاید دو دستِ خود را بکرم و عطا و باز دارد دو چانهٔ خود را یعنی زبانِ خود را از بی فایده گفتن, بس او است منفعت ترین مردم."

---

[729]قرآن کریم، إسراء، 36/17.

ابوبکر عیاش می گوید: "چهار کس از پادشاهان هر یکی کلمۀ گفته اند تو پنداری که تیریست که انداخته اند و به هدفِ مقصود رسانیده. اول کسری گفته است: برآن سخن که نگفته ام پشیمان نیم؛ پشیمان برآنم که گفته ام. دوم ملک چین گفته است: سخن که نگفته ام در ملک من است؛ چونکه گفتم من در ملک ویم. سیم قیصر روم گفته است: من **[70b]** برآن سخن که نگفته ام قادرتر از آنم که گفته ام. چهارم ملک هند گفته است: عجب دارم از آن کسی که سخنی بگوید که اگر از وی بر گیرند و هلاکش کنند و اگر از وی بر نگیرند او را هیچ نفعی نبود.

پس معلوم می شود که هر کس از سعادت بهره دارد زبان را به بی فایده گفتن معتاد نسازد. امیر المؤمنین عمر الخطاب رضی الله عنه یکی را نصیحت فرمود می گفت "هر که سخن بسیار گوید فضولش بسیار باشد، و هر که فضولش بسیار باشد غلطش بسیار باشد، و هر که غلطش بسیار باشد شرمش کم بود، و هرکرا شرمش کم باشد ورعش کم بود، و هرکرا ورعش کم بود دلش بمیرد." ابو سعیدِ خدری رضی الله عنه روایت می کند که رسولِ خدا صلی الله علیه وسلم فرمود که "چون بامداد کند فرزند آدم جمیعِ اعضا و جوارحِ او پیشِ زبانِ او به خشوع و تواضع در آیند و گویند که راستیِ ما به تو است و کجیِ ما به تو؛ اگر تو مستقیم الحال می باشی، ما را استقامت حاصل می کردد، و اگر تو در مقامِ اعوجاج و انحراف در می آیی ما همه **[71a]** بسفتِ کجی و ناراستی متصف می شویم." از اینجا است که هم حضرتِ مصطفی صلوات الرحمن علیه می فرماید که **"مَنْ صمَتَ نَجَا "**[730] امام محمدِ غزالی رحمت الله علیه می فرماید که "این حدیث از قبیلِ جوامع کَلِم و جواهرِ حکمت و آنچه از لطایفِ علمی و فوایدِ حکَمی که در تحتِ کلماتِ مصطفوی مندرج است. او را در نمی باید مگر خواصِ علما و ازکیاءِ فضلا. **"ذَالِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ"**[731] و شمّۀ که از فوایدِ این حدیث مستفاد می شود آن است که زبان خطرهای بسیار و آفتهای بی شمار

[730] الدارمي، *سنن الدارمي*، II، 387؛ أبو عبد الله القضاعي، *مسند الشهاب*، I، 219؛ الهندي، *كنز العمال*، III، 265؛ الميداني، *مجمع الأمثال*، II، 448.

[731] قرآن کریم, حدید، 21/57.

دارد؛ مثلِ خطا و کذب و نمیمه و غیبت و ریا و فحش و شروع نمودن در باطلها و امثالِ اینها و نفسِ آدمی به این آفتها میلِ تمام دارد. زیرا که این آفتها بی تعبِ نفس و بدن بر زبان جاری می شوند. به سهولت هرچه تمام تر از زبان صادر می گردند و این چیزها را در دلِ آدمی به سببِ اعانتِ شیطان و میلِ طبعِ خلاوتی پیدا می شود. از این جهت کم کسی قادر باشد که زبان را از این آفات باز دارد و بدانچه که خطر و فایدهٔ او در آن است **[71b]** مشغول گردانده.

بعد از این بدان که سخن بر چهار قسم است. قسمِ اول مضرّتِ محض است. قسمِ دوم منفعتِ محض است. قسمِ سیم آن است که در او منفعت هست و هم مضرّت. قسمِ چهارم آن است که در او نه مضرّت است و نه منفعت. اما قسمِ اول که مضرت محض است, سکوت و اعراض از آن لازم است. و هم چنان آن قسم نیز در او مضرت و هم منفعت باشد. اما مضرّت او زیاده بر منفعت او باشد, از آن نیز ساکت بودن لازم و لابد است. اما آنکه در نه مضرّت باشد و نه منفعت اشتغال بزان تضییعِ زمان و عینِ خسران است. پس از این اقسام باقی نماند مگر قسمِ دوم که, منفعت محض است و در او نیز محترض می باید بودن از آفات؛ زیرا که در حینِ تکلّم و ریا و تصنّع و غیبت و خود نمای و امثالِ اینها با او آمیخته می شود. پس معلوم می گردد که در خوض نمودن در سخن مظنهٔ خوف و خطر است و در صمت و سکوت سلامتی و وقار مضمر. و از شیخ ابو حامد رحمت الله منقول است **[72a]** که "مثلِ کسی که زبان را بمالایعنی و بی فایده گفتن مشغول گرداند و از آنچه که در آن فواید و منافع است باز دارد مثل آن کس است که او را قدرت آن باشد که گنجی را به دست آرد او آن را بگدارد و کلوخ پارهٔ بر دارد که در او هیچ منفعتی نباشد؛ خصوصا که بغیبت و نمیمه و شتم و امثالِ اینها مشغول گردد که منفعت در اینها وجود ندارد و مضرّت بسیارند. و لاحق می گردد هم در دنیا و هم در عقبی. حفظنا الله من آفات اللّسان.

باب سیزدهم در بیانِ مضرّتِ سخن چینی و آفاتِ آن

قَالَ اللهُ تَعَالَی: "**یَاأَیُّهَاالَّذِینَ آمَنُوا إِنْ جَاءَکُمْ فَاسِقٌ بِنَبإٍفَتَبَیَّنُوا أَنْ تُصِیبُوا قَوْماً بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَی مَافَعَلْتُمْ نَادِمِینَ**"[732] یعنی ای آن کسان که ایمان آورده اید! اگر بیارد فاسقی به شما خبری، صدقِ آن را از کزب باز دانید و باز استید تا هلاک نکنید قومی را بنادان؛ که اگر در احتیاطِ آن خبر و استعلام و صدق **[72b]** و کذبِ آن تقصیر نمایید بر کردۀ خود پشیمان شوید. و تنکیرِ فاسق مشعیر است به اِختراز از قول هر فاسق که باشد و عدمِ اعتماد بر او در هر امری که باشد و در هر حالی که باشد که عمل کردن به سخنِ ایشان مستلزمِ پشیمانی و موجبِ ندامت است. زیرا که نمام و بدگوی را چون با کسی عداوتی در دل باشد و قوت و قدرت آنش نباشد که به استقلال در مقام و مقاومتِ او تواند در آمدن و او را ایزای رسانیدن، نزدِ دیگری رود که او را قوت و قدرتِ انتقام باشد و خواهد که او را آلتِ مقصودِ خود گرداند. درِ وشایت و سعایب بگشاید و به انواعِ کلماتِ وحشت انگیز و تطمیعاتِ فتنه آمیز، آن بیچاره را در حرکت آرد و کار را بمرتبه رساند که آتشِ غضب در تنوّرِ سینه اش ملتهب گردد و نایرۀ چشم در اندرونش مشتعل شود و بنیادِ فتنه و آشوب چنان استحکام یابد که بسالهایِ دراز، قلع و قمعِ آن نتوان کرد و آن آشوب را بصلاح نتوان آورد.

بیت:

میانِ دو کس کینه چون آتش است **[73a]** سخن چین بدبخت هیزم کش است

حکایت: چنین روایت کنند که، شخصی نزد عمر بن عبد العزیز رحمت الله آمد و گفت که "فلان کس در حقِ تو بد می گوید." عمر رحمت الله گفت "حال از دو بیرون نیست؛ یا صادقی درین سخن یا کاذب. اگر صادقی از آن کسان باشی که درین آیتِ کریمه مذکورند که "**هَمَّازٍ مَشَّاءٍ**

[732] قرآن کریم، حجرات، 6/49.

بِنَمِیمٍ مَنَّاعٍ لِلْخَیْرِ"[733] و اگر کاذب باشی، از آن کسان باشی که در آیت: "إِنْ جَاءَکُمْ فَاسِقٌ بِنَبإٍ"[734] یاد کرده شده است."

و هم نوبتی، دیگر یکی بیامد و گفت "ای خلیفه! فلان کس در حقِ تو بد می گوید." گفت "اگر تو در این سخن صادق باشی، بعد الیوم ترا دشمن خواهم داشت؛ و اگر کاذب باشی ترا تعزیر خواهم کرد، و اگر طلبِ عفو نمای ترا عفو خواهم کرد. " آن کس از گفتۀ خود پشیمان شد و گفت "مرا عفو کن." گفت "عفو کردم، اما باید که دگر از این سخنها پیشِ من نگوی."

حکایت: آورده اند که یکی از صلحا شخصی را دید که زبان دراز کرده در پوستِ مردم افتاده بود، و بغیبت و افساد **[73b]** مشغول شده. مردِ صالح او را گفت "ای شخص! هیچ به جانبِ روم ویا بلادِ هند ویا مملکتِ ترکستان بسببِ غزو و جهاد و مقاتله و محاربه با اهلِ آن بلاد و کفارِ آن دیار ترا سفری واقع شده است یا نه؟ " گفت "نه." مردِ صالح گفت "عجب چگونه کافران از دستِ تو خلاص یافته، بسلامت مانده اند و برادرانِ مسلمان از تیغِ زبانِ تو بسلامت نمی مانند؟ " نوبتی دیگر شخصی پیشِ عمر بن عبد العزیز رحمت الله علیه آمد و گفت "می خواهم که خلیفه خلوتی سازد تا سخنی که دارم به عرض رسانم." عمر بن عبدالعزیز روی به قوم کرد گفت "هر کرا مهمی هست برخیزد و برود. " اصحاب و ملازمان چون بشنیدند همه برخواستند و برفتند. آن شخص گفت "اگر جانبِ خلیفه اجازه باشد سخنی که باشد به عرض رسانم. " عمر بن عبد العزیز گفت "اجازه می دهم اما به سه شرط. اول انکه پیشِ من دروغ نگوی که من دروغ گویان را دشمن می دارم. دوم اِنکه به نمامی و سخن چینی مشغول نکردی که من نمامان را **[74a]** دوست نمی دارم. سیم اِنکه بمدح و ستایشِ من شروغ ننمای که من خود را به از تو می دانم. " بعد از آن که این به سه شرط کرده بود به اِستماع کلامش التفات نمود.

---

[733] قرآن کریم، قلم، 68/11-12.

[734] قرآن، حجرات، 49/6.

حکایت: شخصی پیشِ حکیمی رفت و گفت "فلان کس غیبتِ تو می کند و در حقِ تو بد می گوید." حکیم گفت "مدّتیست که بزیارتِ من نیامدۀ, اکنون که آمدی سه نوع پریشانی و بی خصوری برای من آوردی. یکی اِنکه شخصی را که من او را یار و دوستِ خود می دانستم، او را به دشمنیِ من نسبت دادی. دوم اِنکه دلِ فارغ مرا از خصور و فراغت باز آوردی و بدین اندیشه مشغول گردانیدی. سیم انکه خود را پیشِ من متهم ساختی که بعد از این من به حضورِ تو هیچ سخن نتوانم گفتن، از ترس انکه نبادا که سخنهای مرا به دیگری رسانی؛ چنانکه سخنهای ایشان را به من رسانیدی."

مرویست آز ابو حفصِ بخاری رحمت الله که، اصحاب و احبابِ خود را سه چیز وصیت می کرد و نصیحت می داد. اول می گفت "قرآن را بسیار بخوانید که عن قریب از مصحفها و سینها **[74b]** به در خواهند بُرد. دوم: ریاستِ عمّه مطلبید، زیرا که امورِ ایالت و امامت فراهم نمی آید مگر به اَنواعِ ظلم و جور که بد ترین صفاتند. سیم آنکه اگر بدگوی پیشِ شما آید و خواهد که بدِ بندگانِ خدا گوید و نمّامی کند آن را از او مشنوید و قبول مکنید. بارها سخنِ این طایفه شنیدیم و بدان عمل کردیم، بعد از آن معلوم کردیم نه آنچنان بوده است که گفتند. تا آن که ندامتِ سخت و پشیمانیِ عظیم روی نمود و مدّتی مدید در آن اندوه و غم می بودیم و تدبیر آن نمی توانستم بردم. بعد از آن گفت دفع این طایفه چنین باید کرد که اگر زن باشد بگویند بر او که شهادتِ تو مشروع نیست. و اگر مردی باشد بگویند آنچه تو می گوی بشهادتِ تو تنها ثابت نمی شود. و اگر دو مرد باشند بگویند شما را چهار مزکّی می باید تا شما را تزکیه و تعدیل کنند. مقصود اِنکه به سخنِ ایشان التفات نباید کرد تا ایشان نیز متنبّه شوند و ترکِ افعال و اقوالِ ناپسندیده کنند. و گاه **[75a]** باشد که مردمِ اراذل و لِیام طمع در مناصب و مراتب اهل استحقاق کنند و چون خود را مستحقِ آن ندانند و از ابا و اجداد اسم و رسمِ بزرگی از برای ایشان نمانده باشد درِ نمامی و سعایت باز کنند و پیشِ امرا و سلاطین روند بدین وسیله خود را در تظرِ ایشان مقرب و معزز گردانند و

انواعِ فتنه و فساد و ظلم و جور به مسلمانان از این سبب لاحق گردد. و چون امرا و حکام را نظر بر فوایدِ دنیوی و منافعِ ظاهری می باشد، سخنِ ایشان را صدق و صواب تصور کنند و از مضرتهایِ دنیوی و اُخروی یاد نیارند و ایشان را صاحبِ جاه و منصب گردانند و بدین سبب خللها و فسادها روی نماید."

شعر:

زَمَانٌ سَادَتِ الأَرْذَالُ فِيهَ فَشَاعَ بِسَعْيِهِمْ هَذَا الْفَسَادُ

فَمَاسَادُوا لِمَنْقِبِةٍوَفَضْلٍ وَلكِنْ كُلُّهُمْ فَدَوْا فَسَادُوا

یعنی این زمان نیست که مرتبۀ سروری و منصبِ بزرگی به اراذل و لیام منتقل شده است و انواع فتنه و فساد در میانِ بلاد و عباد **[75b]** پیدا گشته. زیرا که سروریِ ایشان نه از جهتِ کمالِ حسب و شرفِ نسب است, بلکه از ره گزرِ کثرتِ افساد و آشوب و ایقاع است که از ایشان ناشی و سانح گشته و بمرتبۀ بزرگی و سروری رسیده اند.

قال الشاعر:

لِلّهِ دَرُّ أَنُوشِرْوَانَ مِنْ رَجُلٍ مَاكَانَ أَعْرِفُهُ بِالدَّنِّ وَالسَّفَلِ

نَهَاهُمُ أَنْ يَمَسُّوا بَعْدَهُ قَلَمَا وَأَنْ يَزِلَّ بَنُوا الأَحْرَارِ بِالْعَمَلِ

شاعر دعا می کند انوشروانِ عادل را که ارازل و لیام را از تعلمِ خط و استفا و کتابت منع و زجر کردی و در نهی آن مبالغه می نمودی. چه می دانست که ایشان به وسیلتِ آن, به مناصبِ مهتری و مراتبِ سروری رسیدند و مقالید و حلّ و عقدِ مملکت به دستِ ایشان افتد. بعنایت و تربیت هم جنسانِ خود اعنی, لیام و ارازل قیام نمایند و افاضل و احرار را در پایِ مزلّت و استخفاف اندازند. و هر یک بر مقتضایِ طبعِ خسیسِ خویش در مملکت رسم نا محمود و بر موجبِ سرشتِ لئیم، قاعدۀ نامعهود نهادن گیرند؛ **[76a]** تا نظام کارها بدین سبب از نسق و ترتیب بگردد و احوالِ

مملکت از مناهجِ استقامت مخرف شود و خلل و نقسان در امورِ ملک و ملّت بدیدآید و طراوت از هیبت و حشمتِ دین و دولت ذبول پزیرد. چنانکه

شاعر گوید

شعر:

آزاده سران گوش به مالش دادند   و از جورِ فلک سینه به نالش دادند

پشت هنران روز شکستند درست   کین بی هنران پشت به بالیش دادند

یعنی به منصب عالی رسانند

باب چهاردهم در بیانِ برّ الوالدین و صلهٔ رحم و فوایدِ آن

قَالَ اللهُ تَعَالَى: "وَوَصَّيْنَاالإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْناً عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ"[735] یعنی اندرز داده ایم افراد انسانی را که با مادر نیکوی کنند به افعالِ پسندیده و اقوالِ شایسته. خاطرِ ایشان را از خود خوشنود سازند, زیرا که بر داشته است مادر او را و پدر لاحق می شد شدّتی بعد از شدّتی و ضعفی بعد **[76b]** از ضعفی و مشقتی بعد از مشقتی. زیرا که چون زن حامله می گردد, دم بدم بدو ضعف و مشقت لاحق می گردد. چنانکه گفته اند حمل ضعف است. و دردی که پیدا می شود در وقتِ وضعِ حمل ضعفی دیگر.

روایتِ دیگر که در سورهٔ عنکبوت و احقاف واقع شده اند در شانِ سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه نازل شده اند که در خاطرجوی و دلداریِ مادرش سعیِ بلیغ می نمود. چون مسلمان شد مادرش را بغایت سخت آمد گفت "ای پسرا! این چه دین است که تو پیدا کرده ای و از دین کیش ابا و اجداد اعراض نموده ای؟ " بعد از آن گفت "ولله که نخورم و نیاشایم تا آنکه تو از این دین برگردی و رجوع نمای بدینی که داشتی یعنی به کفر و الا من از این غصه ترکِ اکل و شرب می کنم تا بمیرم و مردم ترا بمرگِ من سرزنش کنند و گویند: ای کوشندهٔ مادر؛ و این بدنامی از برایِ

---

[735] قرآن کریم، لقمان، 14/31.

تو باقی بماند." این بگفت و دو شبانه روز از اکل و شرب اعراض نمود. و از [77a] آفتاب به سایه نرفت و مشقّتِ سخت بر جانِ خود نهاد. به اُمّیدِ آن که چون پسرش دایم در مقامِ خاطرداری بوده است طاقتِ آن نیارد که مادر این مشقّت و جفا کشد و از برای خاطرِ او از دین برگردد. و سعد رضی الله عنه پیشِ مادر رفت و گفت "ای مادر! خود را تشویش مده و رنجه مدار که اگر ترا بجای یک جان صد جان باشد و هر یک جدا جدا از تن تو به در رود و بر تو مشقّتها افزایند که من بواصتهٔ تو و الم هایِ تو ترکِ دینِ محمدی نخواهم کرد و از ملّتِ مصطفوی نخواهم برگشت؛ خواهی طعام بخوری، و خواهی نخوری. " مادر چون از رجوعِ او بکفر نا امید گشت, طعام و شراب بخورد. پس حق سبحانه و تعالی این آیتها را فرو فرستاد و سعد را امر فرمود بنیکو کاری با مادر و پدر, با وجودِ انکه کافر بودند. پس معلوم می شود که اطاعتِ ایشان مطلقا واجب است و به هیچ وجه عقوق والدین جایز نیست، مگر آنکه ایشان فرزند را به کفر و معصیت امر فرمایند که در آن صورت اطاعتِ ایشان نباید نمود و سخنِ [77b] ایشان نباید شنود.

چنانکه حق تعالی فرمود: "**وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِی مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلاَ تُطِعْهُمَا**" [736] و در حدیثِ صحیح آمده است که شخصی پیشِ رسول علیه السلام آمد و گفت "یا رسول الله، کیست لایقتر و سزاورتر که محبت با او و زندگانی در خدمتِ او به نیکوی بگدرانم؟ " رسول علیه السلام گفت "مادرت." گفت "بعد از آن؟" گفت "مادرت." گفت "بعد از آن کیست؟" کفت: "پدرت." و در حدیث اشارت است بدان که خاطرجوی و خدمتِ مادر بر همه کس مقدّم است. بعد از مادر پدر. و سببِ تقدیمِ مادر, کثرتِ تعب و مشقّت و خدمتِ او است.

و در حدیثِ دیگر آمده است که "خورد و ذلیل باد مردی که پدر و مادرش نزدِ او به سنّ پیری رسیده باشد و ایشان او را در بهشت نبرند. شیخ محی الدین نَوَوی رحمت الله علیه میفرماید که "معنیِ حدیث آن است که چون نیکوی کردن با مادر و پدر و خدمتِ ایشان به جای آوردن و بر

---

[736] قرآن کریم، لقمان، 15/31.

ایشان نفقه کردن و در **[78a]** تراضیِ خاطرِ ایشان کُشیدن نهرچه که نه بر خلافِ شرع باشد خصوصاً در حالت کِبَر سِن سببِ دخولِ بهشت است. پس هر که تقصیر نماید در خذمتِ ایشان از دخولِ بهشت محروم ماند.

مرویست که سوال کردند از علی بن حسین بن علی رضی الله عنهم که "تو مردم را نیکوکاری و دلداریِ مادر و پدر امر می کنی و تو با ایشان طعام نمی خوری سبب چیست؟" گفت" می ترسم که دستِ من برسد چیزی که ایشان آن را در نظر آوُرده باشند و میل بتناول آن نموده. چون من آن را بردارم و بخورم, همچنان باشد بریشان عاق شده. " کعب الاخبار رضی الله عنه سوگند خورد و گفت "بحقِ آن کسی که بشِکافت دریا را از برای بنی اسرایل و ایشان را از دستِ فرعون خلاص داد که, در تورات مکتوب است که یا فرزند آدم! از خدا بترس و با والدین نیکوکار باش و صلهٔ رحم بجای آر, تا به برکتِ آن عمرت را دراز گردانم و دشواریها بر تو آسان سازم و شرّ و **[78b]** آفات را از تو بگردانم."

منقول است از ابراهیم وخواص رحمت الله علیه که از اکابرِ مشایخ و اولیا بود که گفت "در تیهِ بنی اسرایل براه می رفتم, شخصی با من همراه شد. پس بمن الهام رسید که این خضر است. گفتم: "بهرِ خدا بگو که تو کیستی؟ " گفت "من برادرِ تو خضرم. " گفتم: "می خواهم که از تو بپرسم." گفت "بپرس." گفتم: "چه می گوی در حقِ شافعی؟ " گفت "او از اَوتاد است. " گفتم: "چه می گوی در حقِ احمد حنبل؟ " گفت "مردی صدّیق است. " گفتم: "چه می گوی در حقِ بشر بن الحارث؟" گفت "بعد از او مثلِ او کسی پیدا نشد." گفتم: "بچه وصیله و عمل ترا در یافتم و بدین دولت رسیدم؟" گفت "بسببِ نیکوی که با مادر و پدر بجای می آری."

و چنین مرویست از اکابرِ ایمّه و سلف که از تمامی احسان با پدر یکی آن است که بعد از او با دوستانِ او دوستی به جای آرد و در انعام و احسان بر ایشان بگشاید و اگر کسی با مادر و پدر را آزُرده باشد و ایشان ناخوشنود از او از این **[79a]** عالم به در رفته و او از کردهٔ خود پشیمان

گشته باشد. پس طریق آن است که از خدایِ تعالی بسیار آمرزش و استغفارِ ایشان در خواهد و ایشان را به دعا و تصدّق بسیار یاد آرد و گرامی دارد و آنکسانی را که ایشان او را گرامی و عزیز می داشتند و با اقربا و عشایرِ ایشان بپیوندد و دَینهایِ ایشان را قضا کند و وعدۀ که ایشان با کسی کرده باشند به جای آرد, تا حق تعالی روحِ ایشان را از او خوشنود گرداند و از اثمِ آزارِ مادر و پدر خلاص و نجات یابد. انشاالله تعالی...

خاتمه: در ذکرِ بعضی از کلامِ ملوک و حکمایِ ماضیه و مشتمل بر نصایح و فوایدِ کثیره

اوّل: لقمان علیه السلام میفرماید که "زندگانی با احمق مکن اگر چه صاحبِ جمال باشد؛ که شمشیر اگرچه نیکوصورت است، اما بدفعل است. صحبت با عالم دار که صحبتِ عالم دلِ جاهل را زنده کند؛ چنانکه [79b] باران زمینِ مرده را. و گفت "چهار هزار کلمه در حکمت جمع کردم و خلاصۀ آن با چهار کلمه آوردم. هر که بدین چهار کار کند, بدان چهار هزار کار کرده باشد. از این چهار کلمه دو کلمه یاد داشتنیست و دو فراموش کردنی. دویِ اول اینکه خدا را همیشه یاد دارد و مرگ را از خاطر نگدارد. دوی آخر: نیکوی که با مردم کند فراموش کند و بدی که مردم با او کنند هم فراموش کند. " ارسطاطالیس میفرماید که "با حکمت مال مطلب تا کمال یابی. حکمت درختیست که پیچِ آن در دل روید و ثمرۀ آن زبان دهد. " و گفت "با بزرگ مزاح نباید کرد که کینه ور گردد و با کوچک نیز نباید کرد که دلیر گردد. " و گفت "هر که بچشمِ عقل عاقبتِ کار تواند دید، چون بدان رسد و اندوهگین نگردد. " بطلمیوس گفت "تعجیل کردن در مکافاتِ بدی از ناکسی باشد. " افلاطون حکیم گفت "هر که [80a] ضبطِ نفسِ خود بکند ضبطِ نفسِ دیگران تواند کرد." و گفت "با شریر منِشین که طبیعتِ تو, شرِ نفسِ او بدزدد چنان که تو ندانی." و گفت "هر که مدحِ تو بچیزی کند که در تو نباشد, چون از تو برنجد ذمِ تو هم بچیزی کند که در تو نباشد." و گفت "نیکی اگرچه اندک بود کوچک مدان که در قدر بزرگ است. " و گفت " بر سه

کس رحمت باید کرد: دانای که محکومِ جاهلی باشد و ضعیفی که بندۀ قوی باشد و کریمی که محتاجِ لئیمی گردد." و گفت "شاد مباش اگر از کسی بدی در وجود آید؛ چون بر روزگار اعتماد نیست شاید که از تو نیز مثلِ آن در وجود آید. " و گفت "عاقل باید که با جاهل مجادله نکند؛ چنان که هشیار با مست نکند." و گفت "بنویس نوادر حکمت اگر چه بر بیاض دیده بنوک خنجر."

بزرجمهر حکیم گفت "از استاد پرسیدم که از خدای تعالی چه خواهم تا همه چیز خواسته باشم؟" گفت "سه چیز؛ تن درستی، توانگری، **[80b]** و ایمینی." گفتم: "ایمن بر که باشم؟" گفت "بر دوستی که حسود نباشد." گفتم: "چه چیز است که همه وقتی سزاوار است؟" گفت "بکارِ خود مشغول بودن." گفتم: "در جوانی و پیری چه بهتر؟" گفت "در جوانی علم آموختن و در پیری بکار آوردن." گفتم: "کارها بکوشش بود یا بقضا؟ " گفت "کوشش، قضا را سبب است. " گفتم: "چند چیز است که از دیگر چیز مستغنی نیست؟" گفت "سه چیز؛ خردمند اگر چه عاقل بود از مشورت مستغنی نیست. مردِ حرب اگر چه زورمند بود از حیله مستغنی نیست. پادشاه اگر چه پرهیزکار بود از زیادتیِ طاعت مستغنی نیست."

سایر حکمها گفته اند: "نیکبخت آن است که از حالِ دیگران پند گیرد و بدبخت آن است که دیگران از حالِ او پند گیرند. سخنِ احمق سلامت را برُباید و ندامت میراث دهد. " و گفته اند که "عقل وزیریست رشید و پناهی سعید. هر که مطاوعتِ او کند برهد و هر که مخالفتِ او کند هلاک گردد." و گفته اند: "عقل و علم مانندِ روحند و جسم. عقل بی **[81a]** علم بادیست بی مأوی. و علم بی عقل صورتیست بی معنی." و نیز گفته اند: سعی در غیر موقع از کاهلی بد ترست.

و هم گفته اند که "با دشمن مشورت باید کرد تا مقدار دشمنی او بدانی. و نیز گفته اند که بزرگترین جراحتی آن است که کریمی از لئیمی حاجت خواهد و روا نشود و سخت ترین مزلّتی رفتن بزرگیست بدر کوچکی و راه نیافتن. فیلسوفی را گفتند آن چیست که فایدۀ او عام است؟ گفت نیستیء بدان و گفت خوش خُلق خویشِ بیگانگان است و بد خُلق بیگانۀ خویشان. عبد

الملک بن مروان می گوید: بزرگترین مردم آن است که تواضع کند از سِر بزرگی و عفو کند از سِر قدرت و انصاف دهد با وجود قوّت. احنف بن قیس می گوید: پادشاه راکب شیر است که همه کس از او بترسد و او از مرکب خویش یعنی از پادشاهی. حجّاج بن یوسف می گوید: امیدوارترم به دانای مدبّر از آن که بنادانی مُقبِل. ولید بن عبد الملک گفت شب و روز در تو عمل می کنند [**81b**] تو نیز در ایشان عمل بکن.

یزید عبد الملک گفت "اگر دولت پایدار بودی بما نرسیدی. " مأمونِ خلیفه می گوید: "خویشاوندان بمرتبۀ موی اند براندام که، بعضی را بباید کندن و بعضی را نگاه داشتن." و گفت "با گرانجان نشستن تبِ جان است." و گفت "فکرِ خطا که به مقصود رساند، بهتر از فکرِ صواب که از مقصود دور کند." فضل سهل گفت "رخنۀ شمشیر را برای تدارک توان کرد؛ اما رخنۀ رای را شمشیر تدارک نتوان کرد." راضیِ خلیفه گفت "هر که طلبِ بزرگی کند به باطل خدای تعالی او را مزلّتی دهد به حق." اکثمِ صیفی گفت "چون دولت روی به کسی نهد, آرزوها خدمتِ عقل او کنند؛ و چون دولت روی بگرداند عقل او خدمت آرزوها کند. ابو بکر خوارزمی می گوید: "کریم آن است که کریمان را گرامی دارد و بزرگ انکه خواسته را کوچک دارد. " بدیعِ همدانی گفت "مرد را بلباس نتوان شناخت چنانکه شمشیر را بغلاف. " شیخ ابو سعید ابو الخیر را پرسیدند که [**82a**] صوفی کیست؟ گفت "آنکه هرچه در سر دارد بنهد و از آنچه بر او آید نجهد. " در نسایخِ ملوک هوشنگ می گوید: "سرِ همه نعمتها خداشناسیست. بهترین عطای که بنفسِ خود دهند پند است. توانگری قناعت است و سلامت در عزلت. آزادی ترکِ شهوت است. صدقِ دوستی در قطعِ طمع است." و گفت "سختیِ دنیا چهار است: پیری با بی نوای و بیماری در غربت و قرض در کم مالی و باز ماندن از همراه در سفر. " و گفت "دنیا به شش چیز خوش بگذرد: طعامی گوارنده و مخدومی مهربان و فرزندِ مقبل و زنِ موافقه و سخنِ پاک و عقلِ کامل. " و گفت" هشت چیز از جهل است: غضب بی موقع و بخشش بی استحقاق و رنجی بر خود نهادن بباطل و ناشناختن دوست از دشمن

و راز به نا اهل گفتن و اُمید به نا آزموده داشتن و حسنِ ظن بر بی وفا بردن و سخنِ بسیار بی فایده گفتن." و گفت **[82b]** چون شخص بی وفا شد ببلا مبتلا شود." و گفت "بر عاقل پنج چیز واجب است: اول انکه شکرِ معبود گوید و حقِ خدا را بجای آرد. دوم, حقِ سلطان را در مطاوعت مرعی دارد. سیم, حقِ نفسِ خود بجای آرد به انکه در خیر کوشد و از شر محترز باشد. چهارم, حقِ دوستان که وفاداری نمایند ضایع نگدارد و ایشان را دست گیری کند. پنجم, حقِ عوام بجای آرد به انکه بدی از ایشان باز دارد که نظامِ عالم به وجودِ این صنف مرتّب و مزیّن است." و گفت "دوستیِ دوستان در غیبت توان شناخت و پایۀ عقلِ آدمی در حیرت توان شناخت." و گفت "مردم می باید که بدانند که ابتداءِ ایشان از خدا بود و انتها بدو خواهد بود. چون بدانند که ابتدا از او بود شکرِ آن بگدارند و چون بدانند که انتها با اوست رهای و روستگاری از او طلبند." و گفت "سه چیز است که از صلاح بفساد نینجامد: عبادتِ دانا و خورسندیِ حکیمان و خبردادنِ مهتران. " و گفت "روزگار **[83a]** نامۀ عملِ شما است. بر او عمل نیکو نگارید.

کیخسرو گفت "سعادت در مساعدتِ قضا است." اسفندیارِ روینتن می گوید: "شکر کننده از نعمت دهنده بهتر است که، شکر باقی می ماند و نعمت فانی می گردد. " داراب می گوید: "هر چه بین و شنوی در آن طمع مکن." اسکندر گفت "صعبترین حالی بخشایشِ دشمن است بر بدیِ احوالِ دشمن." و گفت "قدرِ استاد بیشتر از قدرِ پذر است, زیرا که پدر سببِ حی اتِ فانیست و استاد سببِ حیاتِ باقی." و گفت "تحملِ درویشی بهتر که تحملِ مزلّت که در این قناعت است و در آن خواری." اردشیرِ بابکان می گوید: "ملک و دین تو امانند, دین اصل است و ملک نگهبان. آن هر چه بی اصل بود خراب گردد، و آنچه بی نگهبان بود، ضایع شود. دیگر سه پند بر سه لوح نوشته بود تا به وقتِ غضب در نظرِ او دارند: اول اِنکه تو خدا نیستی بلکه جسدی و جسد متلاشی شود. دوم, رحمت کن بر بندگانِ خدا تا خدا بر تو رحمت کند. **83b** سیم, حقی که بندگانِ خدا را برتُست کوش دار." گفت "لذّتِ عفو به از لذّتِ انتقام, زیرا که نتیخۀ این شکر است و نتیجۀ آن

پشیمانی." و گفت "عدلِ سلطان به از فراخیِ روزگار. " و گفت "خردمند باش تا اندوه تیمار نخوری, سپاس داری کن تا مستحقِ نیکو باشی." و نیز گفت "بزرگ منش مباش تا همه کس میل به تو کنند و دوستیت خواهند و جویند. " و گفت "مردمِ دانا را نیک دار؛ گزشته را یاد میار. " و گفت "به هیچ حال سوگند مخور. " گفت "بر مردمِ حسود خواستهٔ خود عرض مکن. " گفت "به هیچ وجه حیله و منافقی مکن تا از اندوه رسته باشی."

انوشروان گفت "عدل گنجیست که چون از آن بسیار خرج کنی، سعادت زیادت گرداند و چون کم کنی اقبال کم کند. " و گفت "هر کرا از مردم شرم باشد و از نفسِ خود نه, نفسِ او را پیشِ او قدری نباشد. " و گفت "مروّت آن است که در پنهانی کاری کنند که در آشکاره از آن خجل نشوند." **[84a]** و گفت "هر که استعداد نفسِ خود باطل کند، استعدادِ بزرگی نسبِ او را فایده ندهد." و گفت "هر که چمد، چرد هر که بخسبد خواب بیند. " و گفت "کار را بکاردانان بگدارید. خوشتن شناسان را از نادُرُد دهید. طعام و شراب تنها مخورید. خیرِ خویش را از مردم دریغ ندارید. بخوان غرّه مشوید. با دبیران و شاعران کینه مگیرید. از بخیلان دور باشید. کارِ امروز با فردا میندازید. بر مادر و پدر مخندید. زندگانیِ دراز را یک روزه دانید. خداوندانِ ادب را خذمت کنید. و با دانایان دوستی کنید. و بهترین دوستان دانشمندان را دانید. و نیکوترین پیرایهٔ خاموشی دانید. و ناگفتن مگوید و نا جُستنی مجوید.. به هیچ گونه به بد، همداستان مشوید. در کارها مشورت کنید. سخنِ جهان دیده گان خوار مدارید. از کینه دار مردم بترسید. از خداوندانِ محنت عبرت گیرید. و قدرِ عافیت بدانید. پیره زنِ بیگانه را در خوانه راه مدهید و از مکر زنان بترسید. بر مرگِ دختران غم مخورید. و دشمنِ خود را خوار مدانید. **[84b]** از دوستیِ نادان پرهیز کنید و از دشمنِ دانا بترسید. بجایِ ناکسان رنج مبرید. رازِ مردم چون رازِ خود دانید. زن و فرزند را بتنگی مگدارید. نانِ خود را بر سفرهٔ مردمان مخورید. به هر کار نیک محضری کنید. علما را طعنه مزنید. به عیب جوستنِ مردم مشغول مباشید. کاهلی مشغول مگیرید. عمرِ عزیزِ خود را بنادانی تباه

مکنید. هر که از مادر را آبله زاد پندش مدهید. از آموختن ننگ مدارید. به هر کاری استادی مکنید. فرزندان را پیشه آموزید. بی توانای لاف مزنید. و نا پرسیده سخن مگویید. پیشِ سلطان و معتبران چشم نگاه دارید. پیشِ بدی باز مشوید. و با هر گروه مردم میامیزید. علمِ طب طلب کنید اگرچه دشوار بود. بیمار پرسی برعیت کنید. تا درختِ نو نگارید، درختِ کهنه را میفکنید. کارها را پیش و پس بنگرید. آن جهان را بدین جهان به دست آرید. بزیارتِ نیکان بسیار روید. هر جا که روید به پیشگاه بنشینید ناخواندهٔ مهمان مشوید. با مردمِ بدنام همراهی مکنید. از نوکیسه وام مخواهید. رازِ خود را **[85a]** با زنان و کودکان مگویید. نا پخته سخن مگوید. با خداوندانِ دولت کینه مدار. در عاقبتِ کارها بنگرید. از سفلگان و ناکسان حاجت مخواهید. از مردم رنج بردارید. کارِ نیک به دستِ خود کنید. حاجت از مهتران خواهید. بخواستگان رغبت مکنید. بنده گان را به بیهوده مزنید. بگاهِ دولت یاری کنید تا بروزِ نکبت وفا بیند. حالِ خوش به دوست و دشمن منمایید. دوستان را از عیبها اگاه کنید. براهی که نرفته باشید مروید. جنگ با کسانِ خود مکنید. هیچ کس را سخنِ تلخ مگویید. خسیس طبع و دون همّت مباشید. پادشاه را خور مدارید، اگرچه ضعیف بود. ارامیده مجنبانید. از این جهان بهرهٔ خود بردارید. خویشتن را بجوانی نیک نام کنید و بهرجا و بهرحال نیکی گزینید."

و گفت "چهار چیز همیشه بکار دارید: دیر خفتن و زود برخاستن و کم خوردن و کم گفتن." این پندها که گفتم بشنوید و بدآن کاربدِ شوید که مفید خواهد بود انشاالله تعالی.

[85b] هرمز کسری گفت "کافر نعمت در معرضِ سخطِ خالق و ذمِ مخلوق باشد." خسرو پرویز گفت "شکر کننده را نعمت ده و نعمت دهنده را شکر کن. " زالِ زر گفت "رایِ بلند بهتر از بازویِ زورمند." رُستمِ زال می گوید: "اگر از رعیت مطاوعت می خواهی از ایشان چندان خواه که بتوانند دادن."

مرویست که یکی از حکما فرزندِ خود را نصیحت می فرمود و می گفت "ای فرزند! بدان که خدایِ تعالی خالقیست که ترا و همهٔ خلق را مرجّع او است. هرآینه چون ترا از خاک آفرید، خاک خواهی شد. این عالم منزلیست کداشتنی پس در همه خاک، طاعت و عبادات را آماده باش. پیشانی با دوست و دشمن کوشاده دار. فروتن و حلیم باش. به وقتِ راه رفتن بخود منگر. انگشتان بهم در مگدار که آن بستگیِ کار آرد. پیشِ مردم انگشت در بینی مکن. و خلال مکن. و آب از دهان مینداز. سخن آهسته گوی، سخن را نیک بشنو، آنکه باز گوی. از آن سخن که خنده آرد حزر کن. خویشتن را ثنا مگوی. **[86a]** شکایتِ روزگار بسیار مگوی. در حاجت الحاح مکن. سرِّ خویش با کس مگوی. با مردمِ تیز دولت اختلاط مکن. خداوندان را خذمت کن. از مردمِ اقبال برگشته حزر کن. نشست و خواست با مردمِ عاقل و فاضل کن. به عزیز داشتِ سلطان غرّه مباش. از فریبِ سلطان برحزر باش. مالِ خود را از خود دریغ مدار. دوستان را در کارها یاری ده. بیچاره گان را فریاد رس. هیچ کس را افسوس مدار. قرآن خوندن هر روز عادت کن. از ژنده پوشان عار مدار. بانگ برخواهنده مزن. مرگ را یاد دار در هر کاری که باشی خدا را فراموش مکن و فرومگدار.

تَمَّتِ النَّصَايِحُ الْمُفِيدَةِ لِساَيِر الْخَلاَيِق.

تَمَّتِ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ عَلَى يَدِى الْعَبْدِ الضَّعِيفِ الْفَقِيرِ إِلَى اللهِ الصَّمَدِ مَحْمُودِ بنِ أَحْمَدَ فِى أَوَايِلِ الشَّهْرِ الْمُبَارَكِ رَمَضَانَ شَهْرِ الصِّيَامِ وَتِلاَوَةِ الْقُرْآنِ مِنْ شُهُورِ سَنَةِ تِسْعٍ وَ أَرْبَعِينَ وَتِسْعِمِأَةٍ الهِجْرِيَّةِ لِرَسْمِ مُطَالَعَةِ السُّلْطَانِ الأَعْظَمِ وَالْخَاقَانِ الْمُعَظَّمِ [86b] مَالِكِ رِقَابِ الأُمَمِ مَوْلَى مُلوكِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ وَلِيِّ الأَيَادِى وَالنِّعَمِ مُغْرِسِ بَاسِقَاتِ الْجُودِ وَالْكَرَمِ الْمُعْتَلِى قِمَمَ السَّلْطَنَةِ الْعُظْمَى الْمُرْتَقِى إِلَى مَعَارِجِ الْمَمْلَكَةِ الْكُبْرَى نمودار عنایت الهی نور بخش انسان العین شاهی کوشایندهٔ لبوالب انصاف بر آزمدهٔ بیخ ضیم لصک احجاف و مظهر تأییدات یزدانی مظهر عواطف و مراحم رحمت رحمانی أَحْسَبِ وَأَنْسَبِ الْمَلوكِ فِى الدَّوَرَانِ سَلْطَانْ سُلَيْمَانْ شَاهْ خَانْ بنِ سُلْطَانْ سَلِيمْ شَاهْ خَانْ خَلَّدَ اللهُ

مُلْكَهُ وَأَجْرَی عَلَی رَامِیهِ فَلَکَهُ **همیشه عتبه عُلیا معفر جاه و مقبّل شفاه امل رتبت جاه به اد**

بِحَقِّ النَّبی وَصَحْبِهِ الأَمْجَادِ

تم

وَکُنْ فِی الْمُلْکِ یَا خَیْرَ الْبَرَایَا　　　سُلَیْمَاناً وَکُنْ فِی الْعُمْرِ نُوحَا

تا بود آب و خاک و آتش و باد　　　درگهت مرجعِ افاضل باد

کَتَبَهُ الْحَقِیرُ الدَّاعِی لِبَقَاءِ السَّلْطَنَةِ السَّرْمَدِی الفَقِیرُ مَحْمُودُ بنُ أَحْمَدَ الْقَیْصَرِی فِی أَوَایِلِ شَهْرِ رَمَضَانِ فِی تَارِیخِ سَنَةِ تِسْعٍ وَأَرْبَعِینَ وَتِسْعَمِأَةٍ مِنْ هِجْرَةِ النَّبِی الْمُصْطَفَوِی.

فهرستِ اسمای رجال و اماکن و قبایل و دیگر اسمای خاص

فهرست آیات